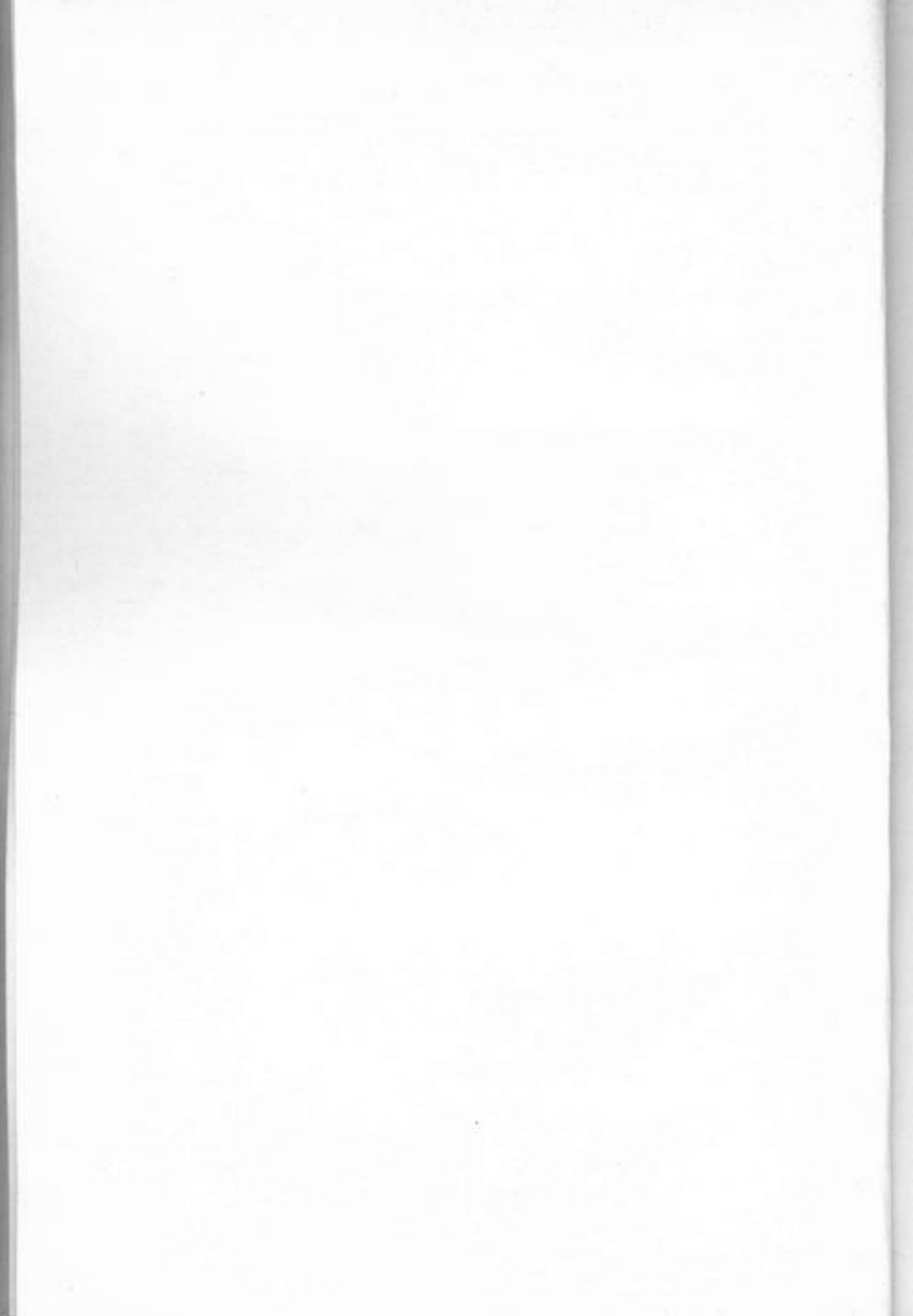

SZABADFALVI JÓZSEF

TANULMÁNYOK
A MAGYAR
PÁSZTORKODÁS
KÖRÉBŐL

SZABADFALVI JÓZSEF

TANULMÁNYOK
A MAGYAR
PÁSZTORKODÁS
KÖRÉBŐL

DEBRECEN, 1984

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének
Kiadványa

Szerkeszti:
UJVÁRY ZOLTÁN

Munkatárs:
Bartha Elek

ISSN 0138—9882
I S B N 963 471 324 6

Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai megrendelés törzsszáma: 998.66-19-2
Készült Debrecenben, az 1984. évben

A magyar állattenyésztés néprajzi tanulmányozása, közel száz esztendeje, Herman Ottó kutatásaitól, elsősorban a legeltető állattenyésztés, szakterminológiával élve, a pásztorkodás felé irányult. Gazdag hagyománya és változatos formái, eszközkészlete és terminológiája, speciális építményei és a pásztorélet romantikája elvonta az érdeklődést a házi, házkörnyéki állattenyésztéstől. Pedig ez utóbbinak a vizsgálata sokkal több adalékkal szolgál egy-egy táj, település vagy paraszti réteg életének, gazdasága egészének megismeréséhez. Míg az előző, a pásztorkodás sokkal több ősi, többszáz, olykor évezredek emléket őriz, amely összeötvözve él a később ráarakódott kultúrelemekkel. A pásztorkodás kutatásának központi kérdése pedig egy jellegzetes fejlődési rendszertan, az egymásra rétegződő fejlődési, mondhatnánk, domesztikációs fokozatok kritériumainak meghatározása volt. A legnagyobb érdeklődés itt is az ún. *szilajpásztorkodás* felé fordult. Ezt sokan, a domesztikáció utáni, szinte tervszerűtlen tartásmódnak, mintegy abszolút nullapontnak tekintették, amikor is az állatállományt télen-nyáron a szabad legelőn tartották, építményeik nem voltak, takarmányozásukról sem gondoskodtak, azokat szinte vadon tartották. Magam is fiatalon — úgy az 1960-as évek legelején — a magyar alföldi pásztorkodás egyes jelenségeinek eredtem nyomába. Jó tíz esztendőn át tartó kutatásaim középpontjában a külterjesség, az ún. *szilajpásztorkodás* sajátosságainak jobb, teljesebb megfejtése, megértése állt. Ezzel foglalkoztam kandidátusi értekezésemben is, ez jelent meg rövidítve *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon* c. könyvemben. A pásztorkodás és a külterjesség egészével azonban szélesebb körben foglalkoztam, arról több publikációm jelent meg. Ebben a kötetben 1963 és 1981 között megjelent, idevonatkozó tanulmányaimból válogattam össze.

A tanulmányok nem az itt közreadott sorrendben készültek, mégis, összekapcsolódnak, hisz ugyanannak a kutatási sorozatnak a szülöttei. Remélem, hogy ezekkel is sikerült közeljutni témánk megismeréséhez.

réséhez. Említett könyvemben, 1970-ben kutatásaim akkori szintézisét adtam közre, az addigi kutatások kritikájával. Az itt elősorakoztatott tanulmányaim elsősorban újabb eredményeket tartalmaznak, egyes, korábban nem részletezett problémát boncolnak, illetőleg finomítják korábbi megállapításaimat. Az egyikori nyelvészeti neveltetésem — Bárczi Géza tanszékén — mindig meghatározták kutatómunkámat, innen ered a tipológiai terminológiájának, valamint a takarmánygazdálkodás etimológiai aspektusú vizsgálata. A nyelvtörténet pontosabban az etimológia adta lehetőségeket minden etnográfusnak rendszeresen fel kellene használnia. Nagyobb tanulmányban foglalkozom a pásztorkodás azon sajátosságaival, amelyek megegyeznek a nomád állattenyésztés teletetési szokásaival. Két tanulmányban is felhívom a figyelmet a pásztormigráció hazánkban fellelhető típusaira, módjaira. Az alföldi pásztorkodásnak ezt a sajátosságát a magyar néprajztudomány valahogyan nem óhajtja tudomásul venni. A Dömötör- és Vendel-kultusszal kapcsolatos írás a pásztori népszokások hatalmas kultúrhistoriai hátterét rajzolja elénk. Úgy vélem, hogy a többiek is hozzájárulnak a magyar parasztság állattenyésztésének teljesebb megismeréséhez. Tanulmányaim különböző publikációs fórumokon láttak napvilágot, elsősorban a *Műveltség és Hagyomány*, az *Ethnographia*, a *Népi Kultúra — Népi Társadalom* évfolyamaiban, illetve más kiadványokban.

Teljesen kihagytam a magyar sertésenyésztéssel kapcsolatos tanulmányaimat. E témát az elkövetkezendő években a magyar sertésenyésztés monografikus kötetévé szeretném kibővíteni.

Két kötetem megjelenése között közel másfél évtized telt el, korábbi téziseimet még mindig helytállónak érzem, tartom. Nem kényszerített megállapításaim revíziójára a közben publikált idevonatkozó irodalom sem.

Köszönettel tartozom a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének, amelynek ismét tanára lehettem, a kutatás segítéseért, illetőleg e tanulmánykötet megjelenetéséért.

Miskolc, 1983 februárjában

Szabadfalvi József

A MAGYAR ÁLLATTENYÉSZTÉS TIPOLÓGIAI ÉS TERMINOLÓGIAI PROBLÉMÁIHOZ

A pásztorkodás különböző megnyilvánulási formáinak a tipologizálása Európa-szerte elsősorban a migrációs jelenségek alapján történt, és folyik még napjainkban is. A különböző típusok különválasztásához általában a következő kritériumokat veszik tekintetbe: a legelő távolsága az állandó szállástól, a falutól; a legelő elhelyezkedése; a vándorlás évi időszaka és ritmusa; a hajtás módja; illetőleg, hogy a változó szállásokra az állattenyésztőket, a pásztorokat követik-e családjaik? E kritériumok alapján különböztetnek meg *nomadizmust*, *transhumancet* és *Almwirtschaftot* (*Alpwirtschaftot*).¹

A magyar pásztorkodás tipologizálása alapvetően más szempontok szerint történt.² E rendszerezés eszmei megalkotása *Herman Ottó*, kidolgozása pedig *Györffy István* munkája. *Herman Ottó* a magyar pásztorkodás nyelvkinésének közreadásakor, 1914-ben, a szilaj pásztorkodásról a következőket írja: „Innen kezdődik azután a pásztorság, amelynek a nevét a közelmúltig is *szilaj* jelzővel illették. Ezek a pásztorok őrizték a *szilaj jószágot*, amely jelző inkább az állatokra, mint a tulajdonságra vonatkozott, mert azt jelentette, hogy a pásztor és a jószág éven át nem látott fedelet, hajlékot; nem került tető alá, hanem kiállotta a szabadban az idő minden viszontagságát s így istenigazában kőkeményre edződött.”³ *Félszilaj* gulyának azt a szarvasmarhacsoportot nevezi, amely nyáron a legelőn él, télen pedig tető alá, illetőleg istállóba kerül. A *kezes* pedig az istállózott, szelid jó-

1. Itt csak a legújabb és legfontosabb irodalomra hivatkozom: *Kopczyńska—Jaworska B.*, 1967. 87—98.; *Boesch H.*, 1961.; *Jacobeit W.*, 1961. 57—125.; *Hornberger T.*, 1959.; *Dunăre N.*, 1964.; *Vuia R.*, 1964.; *Vulcănescu R.*, 1964. *Dobrowolski K.*, 1961.; *Berezowski S.*, 1958.

2. Egyedül *Földes L.* próbálkozott azzal, hogy az építmények mellett a legeltetés és a migráció tekintetbe vételével állapítsa meg a Kárpát-medence juhászatának típusait — *Földes L.*, 1957.

3. *Hermann O.*, 1914. 9—10.

szág.⁴ A *szilaj*, *rideg* és a *szelíd* (*kezes*) elnevezések részben már korábban is ismeretesek voltak,⁵ de ezek Herman Ottó koncepciójában nemcsak állattenyésztési típusokat jelölnek, hanem fejlődési fokozatokat, kezdetlegesebb, majd mind fejlettebb tenyésztési formákat is képviselnek. A magyar pásztorkodásban megnyilatkozó különbözőségeket, a biológus evolucionista szemlélete alapján, fejlődési rendszerbe állította. A *szilaj*, *félszilaj* és *kezes* állattenyésztés kategóriái az ő munkássága nyomán váltak a néprajz és a társadalomtudományok alapvető szakkifejezéseivé, a magyar állattenyésztés tipológiájává. A pásztorkodás ama kutatói, akik még nem ismerhették elméletét, e tipológiai rendszerhez nem alkalmazkodtak. Itt elsősorban *Ecsedi István* és *Madarassy László* munkásságára hivatkozhatok.⁶

Herman Ottó elméletét *Györffy István* karolta fel, s 1910-től 1943-ig posztumusz tanulmánykötetéig megjelent publikációinak egész sorában alakította, fejlesztette tovább. Nála még fokozatosabban megkövül a három egymásra rétegezett kategória: a takarmányozás és istállózás nélküli *szilaj*, vagy más néven *rideg*; a már csak nyáron legeltetett és télen istállón takarmányozott *félszilaj*; valamint a jobbra istállóban tartott és év közben *kezes*, vagy *istállós* tartás.⁷ Tanulmányai és egyetemi katedrán hirdetett álláspontja alapvetően meghatározta tudományágunkat, a társadalomtudományokban, és általában a köztudatban is a magyar népi állattenyésztés tipologizálását és a vele kapcsolatos elnevezéseket, a terminológiát. A *Herman—Györffy*-féle teória általánosan elfogadottá vált,⁸ bár több részletkérdésben nagy a nézeteltérés. Itt csak két jelenségre utalok: A Dunántúl pásztorkodásával foglalkozók *ridegtartásnak* azt a legeltetési és tenyésztési rendszert tekintik, amelyet az Alföldön *félszilajnak* mon-

4. *Herman O.*, 1914, 160, 317, 333, 402, 510.

5. *Nagyválti J.* 1791-ben megjelent munkájában a ménések tartásának három típusát különböztette meg: *szilaj v. tatár ménes*, *nyári v. félszilaj ménes*, s a harmadik a *hazai v. közönséges ménes* — *Nagyválti J.*, 1791. II. 355.

6. *Ecsedi I.*, 1914.; *Madarassy L.*, 1912. 9—10.

7. *Györffy I.*, 1927. 9—10.; *Györffy I.*, 1928. 31.; *Györffy I.*, 1941. 80—87, 113.; *Györffy I.*, 1943. 56, 164—165, 222.

8. Itt is csak a legfontosabb munkákat sorolom fel: *Bátky Zs.*, 1932.; *Tálasi I.*, 1936. 5, 42, 120.; *Vajkai A.*, 1959a. 45.; *K. Kovács L.*, 1948.; *Nagy Czírok L.*, 1959. 47.; *Balogh I.*, 1958. 537.; 1961. 466—469.

dunk.⁹ A kiskunsági, illetőleg a hortobágyi pásztorkodás feltárása terén, az 1930-as évek végétől *Tálas István* és *Balogh István* — a tipológia fenntartása mellett — a fogalmi jegyek esetében bizonyos korrekciókat tesznek. Elsősorban a levéltári adatok, valamint a recens hagyományok alapján megállapítják, hogy a szilajon tenyésztett állatokat bizonyos esetekben némi takarmánnyal is ellátták, illetőleg természetes enyhelyeken kívül egyszerűbb építményekkel is védték.¹⁰

A magyar extenzív (külterjes, szilaj, rideg) állattenyésztés értelmezése és rendszerező feltárása — bár igen sok idevonatkozó adat gyűlt össze az elmúlt évtizedek során — még előttünk álló feladat. Úgy tűnik, hogy revízió alá kell vennünk a *Herman—Györffy-féle* elmélet egészét, s igen vitatott az extenzív pásztorkodás történeti kialakulása, de megszűnésének az okai és körülményei is alapos elemzésre szorulnak. Ez alkalommal csupán a két legalapvetőbb szakki-fejezés, a *szilaj* és a *rideg* szavak eredeti, népnyelvi jelentését, jelentéstartalmának történeti alakulását kívánjuk vizsgálni, mivel az előbbieken vázolt *Herman—Györffy-féle* fogalmi jegyekkel való felruházás előtt teljesen más volt a jelentésük. A terminológiai vizsgálat igen jó alapot nyújt idevonatkozó további kutatásainkhoz, a magyar pásztorkodás extenzív jelenségeinek alaposabb megértéséhez.

A *szilaj* szó jelentései között *A magyar nyelv értelmező szótára* — valószínűleg fontossági sorrendben — a következőket tartja számon: 1. Cselekvésben, mozgásban gyors, féktelenségig lendületes, indulatos, korlátolt, határt nem ismerő. 2. Ember közelségét v. igát, korlátozottságot nem tűrő, vadul viselkedő, ficánkoló (háziállat). 3. Gyorsan, nagy erővel mozgó (átvitt értelemben). 4. A tájnyelvben gyors. 5. A népnyelvben, elavulóban: Télen-nyáron legelőn, szabad ég alatt tartott (állat v. állatok csoportja). Gulya, jóság, konda, ménes. Olyan ma már nem engedélyezett m., amelyben a kancák és a ménes szabadon együtt élnek a legelőn és a karámban. Ilyen állatokkal, ill. te-

9. *Tálas I.*, 1939. 9, 15, 18, 24—25.; *Vajkai A.*, 1959a. 45.; *Vajkai A.*, 1959b. 37, 44.; *Tímaffy L.*, 1941. 221—226.

10. *Tálas I.*, 1936. 164, 166.; *Tálas I.*, 1942. 207—208.; *Balogh I.*, 1958. 537.; *Balogh I.*, 1961. 466—469.

nyésztésükkel kapcsolatos: rideg (6) pásztorok, pásztorokodás.¹¹ Czuczor és Fogarasi szótára a következő jelentéseket tartja nyilván: Szilajok azok a barmok, „melyek igát, féket, korlátot nem tűrnek, vadak, kirúgók, pajkosak, délcegek, ellenszegülők. Szilaj csikó, szilaj ménes, szilaj tinó, szilaj ökör, szilaj bika.” Átvitt értelemben szilaj a „hasonló erkölcsű” ember is. A szilajit jelentése elvadít, a szilajodiké délceg, kihágó, vad, csapongó, a szilajságé pedig szilaj állapot vagy tulajdonság, délcegség, vadság, féktelenség.¹²

Tanulságos közelebről is megvizsgálni a szó jelentésének történetét, jelentéstartalmának alakulását. A szó először Calepinus 1585-ből származó latin—magyar szótárában fordul elő: A latin *lascitus* és a *petulans* magyar jelentése: szilaj, buya, faytalan; a *procassimus* pedig *Igön zilay, buyia, vetelkedő; perbacchor: „Igen topzodom igen zilaiul bolondoskodom.”*¹³ A korai szótáirodalom hasonló, illetőleg azonos jelentéssel tartja számon: *Senczi Molnár Albert* 1645-ben megjelent lexikona: „*Petulans — Faytalan, Vásott, Czintalan: Petulántia — Vásottság, Czintalanság, Szilayság, Faytalanság.*”¹⁴ Páriz Pápai Ferenc is pontosan ugyanezekkel a jelentésekkel tartja számon, illetőleg megemlíti még az *effrenatus*-t is, amelynek a jelentése ugyancsak zabolátlan, szilaj: „*Effrenatus amor — Zabolátlan buja szeretet; Effreno equo in medios ignes infertur — A’ tanulatlan ló neki vitte a’ tűznek.*”¹⁵

Erasmus Rotterdamus magyar fordításban 1598-ban megjelent könyvében a következőket olvashatjuk: „A szilaj louakhoz illik feiet razuan haiat idestoua hanní.”¹⁶ A XVII—XVIII. századi irodalomból már jó néhány adat elősorakoztatható,¹⁷ s jelentéstartalma is pontosan meghatározható: Vad, féktelen, megfélemezhetetlen, ficánkoló, sőt buja és magát fitogtató jelentése is van. Ezen jelentéstartalmat egyaránt használják állatra, elsősorban lóra és szarvasmarhára, de hasonlóképpen, sőt konkrétan emberre is. Az előttünk ismert adatok egyike sem utal tartásmódra, télen-nyáron legeltetett, takarmány nélkül

11. *ÉS*, 1962, 275.

12. Czuczor G.—Fogarasi J., 1870. V. 1337.

13. *Calepinus*, 1585. 184, 230, 240, 254.

14. *Senczi Molnár A.*, 1645. I. 713.

15. *Páriz Pápai F.*, 1762. 252, 406, 523.

16. *Erasmus Rotterdamus*, 1592. 17.

17. *Szarvas G.—Simonyi Zs.*, 1893. III. 245—243.

tartott, építményekbe soha nem kerülő állatokra, állományra, tehát külterjességre. *Alvinczi Péter* 1633—34-ben megjelent könyvében a következő mondatban fordul elő: „Nem hasonlíthatnánk a mint szokták, valamely fortélyos és szilaj lóhoz.”¹⁸ Figyelemre méltó egy 1702-ből származó adat: „A tehén az ő meg-folyatásának idején igen megbúsuló és szilajkodó állat.”¹⁹ *Bod Péternél*: „... a testnek szilaj engedetlenségében, bujaságában, szokta ki-adni ő-magát.”²⁰ *Comenius* 1643/73-ban megjelent kislexikonában ugyancsak a vad, illetőleg a büszkén, kényesen viselkedik jelentés domborodik ki: „A' serénnyel ékes (jeles) ló, az oktalan állatoc közt legnemesebb noha természettel vad... De néha mindazonáltal meg-vadul, (szilajul) kiváltképpen zabolá nélkül lévén...” Majd hátrább: „... a' gödölyék nec, akar melly csintalan vásot és szilaj (öklelő) légyen-is, meg nincsen kecske (bac) szakálla.” Máshol azt írja, hogy az erős ember nyakavonással, gyorsan, határozottan, szilajul, vagy kényesen végzi munkáját.²¹ Kizárólagosan emberre vonatkozóan előfordul már 1617-ben is; „Nem az istent, hanem a zilajságot és testi faytalanságot kedvelik.”²² 1666-ban: „Vad és zilaj lelke szelédülni, megalázkodni kezd.”²³ Ugyancsak a XVII. sz. közepétől származó adatok a bűnösen élő embert is szilajnak nevezik: „Az isten az ő gondviselésének zaboláján tartya az emberecnek zilaj és el-vetemedett indulattyokat.”²⁴ *Debreczeni Kalocsa János* 1693-ban, Debrecenben megjelent munkájában már felfedezhető a szó rusztikus jelentése: „... hanem, meg-szelídítettettek, és le-vetkeztenek minden mezei zilajságot... a' természeti vadságot.”²⁵

A népnyelvben — elsősorban a Tiszántúlon — a *szilaj* szónak az egyik leglényegesebb jelentése a gyors, s a *szilajonnak* gyorsan. Hajdúhadházon *szilajcselédnek* a gyors munkájút mondják. Bihar megyében a *szilajont* gyorsan értelemben használják. Lássunk még egykét adatot a szó gyors jelentésű használatára: „Milyen szilajon tud írni az ifiúr!” (Kaba, Hajdú m.); „Fuss szilajon, mert igyók eiver-

18. *Alvinczi P.*, 1633—1634. 162.

19. *Miskolczi G.*, 1702. 35.

20. *Bod P.*, 1746, 93.

21. *Comenius A.*, 1673. 35—36. Az első kiadás éve: 1643.

22. *Lépes B.*, 1617. I. 303.

23. *Medgyesi P.*, 1660. II. 39.

24. *Pósházi J.*, 1669. II. 39.

25. *Debreczeni Kalocsa J.*, 1693. 255.

lek!" (Szabolcs m.); „Add ide a villát szilajon!” (Tiszadob, Szabolcs m.).²⁶ A Nyírségben akkor volt *szilaj* a pásztor, ha nagyon fenekére nézett a kancsónak.²⁷ Szegednek a Kiskun pusztára nyúló határában ugyancsak előfordul a *szilaj*, féktelen — emberre és állatra egyaránt használatos — jelentéssel: „Nagyon szilaj a lovam.” „Szilaj természe van a fiamnak.”²⁸

A népi állattenyésztés és pásztorkodás esetében a *szilaj* elnevezés előfordul még a következő jelentéstartalommal is: Szegeden *szilajménés* a 2—3 éves csikókból álló ménés; a szilajcsikó a szilajménésben nevelkedő csikó, amely még betörtetlen; a *szilajló*, a szilaj ménésben élő ló.²⁹ Somogy megyében a fehér, nagyszőrű szarvasmarhát mondják *szilajmarhának*.³⁰ Vas megyében a szilajmarha ugyancsak a magyar, fehér szarvasmarha. Udvarhely megyében *szilajnak* azt a jószágot mondják, amelyiknek a szarva hátul széjjel áll. Kiskunhalason az a *szilaj csikó*, „mely sohasem volt elfogva”; ugyanitt a *szilaj ménős* az „Mely még semmire sincs nevelve”.³¹ Kecskeméten a *ridegfalka* meddőfalka jelentésű. *Hoitsy Pál* szerint Bugacon tulajdonságot és viselkedést is jelent: „olyan szilajok voltak, hogy ... erővel is alig lehetett őket az istállóba vinni.”³² Kiskunhalason szilaj az az állat is, amelyik nem kezes, nem dolgozó.³³ Szentés vidékén a csikósbojtár remeklése a legszilajabb csikó betörése.³⁴ Debrecenben és Hajdúböszörményben a XVIII. sz. végén a külső legelőre járó állatok neve a *szilajménés*, a *szilajmarha*,³⁵ de a betörtetlen csikót is nevezték *szilajcsikónak*.³⁶ A napjainkban élő pásztorok nyelvhasználatában is fellelhető a szó gyors, de főképpen fékezhetetlen, meg nem fékezett jelentésben. Nyírbátorban, amikor jelentése után érdeklődtem, a következőket mondta egy idős gulyás: „A szilaj jószág az vót, amelyik nem vót jámbor, és az kérem, az megfogta az embert és vitte, mint

26. Szimyei J., 1897—1901. II. 558.

27. Nyárády M., 1959. 189.

28. Bálint S., 1957. II. 505.

29. Bálint S., 1957. II. 505.

30. NK II/1—2. 1957. 43.

31. Herman O., 1914. 333, 425, 460.

32. Hoitsy P., 1905.

33. Nagy Czírok L., 1965. 139.

34. Szabó K., 1942. 59.

35. Balogh I., 1943. 100.

36. Balogh I., 1965. 170.

héja a csirkét. Nem vót kezelés alatt, ez vót a szilaj jószág. Növen-
dékállat, amelyik még nem vót kötélen sem. Úgy mondják, jaj de
szilaj." Egy kecskeméti pásztor szerint a szilaj szót szarvasmarhára
vagy lóra mondták, s az olyat jelölték vele, amelyik a „fiatal álló-
mányba tartozott, s nem vót még munkára fogva”. A Hortobágyon
„a szilajmarha egy bika kivételével mind anyaállat vót, ökörneve-
lésre szolgált. Az apaállat állandóan velük vót. Szabadhágatás vót.”
A rétközi Ibrányban (Szabolcs m.) a *szilajmarha* kifejezés alatt a kö-
vetkezőket értették: „A szilajmarha név azt jelenti, hogy kötélen
nem vót, vagyis szilajvad vót. Mindig szabadon vót, az akolban sem
kötötték le.” A Bihar megyei Magyarhomorogon *szilajmarhá*nak azt
a 3—4 éves állatot mondták, amelyet nehezen lehetett bekötni a já-
romba. Komádiban a szilaj jelzőt az a ló vagy ökör kapta, amelyik
gyors, büszke és szép járású. Hasonlatképpen nőkre és férfiakra is
azonos értelemben használják: „Olyan szilaj, mint a lú.”³⁷

Megállapítandó tehát, hogy a magyar nyelvben, mind a régiségek-
ben, mind pedig a néprnyelvben, de még recens néprajzi anyagban is,
a *szilaj* szó jelentései a következők: *gyors, féktelen, fékezhetetlen,
munkába nem fogott. A szó eredeti jelentése tulajdonságot és nem
állapotot, tartásmódot, tehát nem állattenyésztési típust jelent. Ez a
jelentéstartalom Herman Ottó munkáiban változik meg, mondhatjuk
ferdül el. Az evolucionista, fejlődési rendszer nulla pontját, az eny-
hely- és takarmányozásnélküliséget következtette ki, és ezt jelölte a
korábban más jelentéstartalmat viselő szilaj és rideg szóval. A ten-
denciózus jelentésváltoztatást igazolja a következő adat értelmezése:
A már említett Vas megyei szilajmarha kifejezésről, amely fehér,
magyar szarvasmarhát jelent. Herman a következőket írja: „A meg-
határozás alighanem téves, mert alkalmasint szilaj állapotban élő
marhát jelent.” Máshol így nyilatkozik: „Szilaj — általánosan az a
gulya, amely télen-nyáron a puztán van és sohasem jön tető alá.
Már leáldozóban van.” A jelentéstani változtatást igazolni is igyek-
szik ilyenképpen: „Ezek a pásztorok őrizték a szilajjószágot, amely
jelző inkább állapotra, mint tulajdonságra vonatkozott.”³⁸ A szilaj,
szilajjószág, szilajtartás kifejezés — tehát Herman értelmezésében
vált el eredeti jelentésétől, s ezzel megfogalmazódott a magyar népr-
ajzi irodalom romantikus színezetű, szilajpásztorkodás fogalma. Az*

37. Saját gyűjtés.

38. Herman O., 1914. 9. 333, 425.

új jelentés öröklődött tovább a kialakuló néprajzi kutatásra, s ez a szemlélet csontosodott meg később Györffy István munkáiban.³⁹

A *rideg* szó jelentéséről *A magyar nyelv értelmező szótára* a következőket említi: 1. Melegebb emberi érzésekre képtelen, tartózkodó; 2. Visszariasztóan barátságatlan, kietlen, pusztá, sivár; 3. Élet-telen, érzéstelen; 4. Minden melegebb emberi érzésből fakadó emberi kapcsolatot nélkülöző; 5. Magános, egyedülálló, egyedüli, elhagyatott; 6. Télen-nyáron szabad ég alatt, legelőn tartott állatok csoportja: *Ridegmarha*, *rideggulya*, *ridegménes*: herélt lovakból álló ménes. Az ilyen jószág pásztora a *ridegpásztor*. Jelenti még a soványan tartottat is. 7. Merev, nehezen hajlítható, nem rugalmas (a műszaki nyelvben).⁴⁰ *Szinnyei József* tájszótára még csak a következő jelentéseket tartja számon: 1. Magános, páratlan (marha, amelyet nem fogtak járomba); 2. Magánosan élő, rosszhírű (nő); 3. Nőtlen; 4. Szabad, kijáró, gulyába v. ménesbe járó, meddő, nem szaporítani való: *Ridegmarha*, *rideg ló*, *rideg jószág*, *rideg ménes*; 5. Sovány, soványan tartott, nem hizlalt; 6. „Disznó, amely nincs hízóba téve.” Továbbá említi még a következő kifejezéseket: *Ridegbetyár* — nőtlen fiatalember; *rideg disznópásztor* — „rideg disznók őrzője”; *rideg fóka* — fiatal csikófalka.⁴¹ *Czuczor Gergely—Fogarasi János* szótárában ismét más jelentést találunk: 1. „A társaságtól különvált, magán, magánosan élő, járó, nem nyájbeli, nem nyájias.” A *rideg legény* a nőtlen legény. 2. „Különösen nyájbeli állatokra vonatkozva, *rideg ökör*, mely nincs járom alá fogva, mely mezőn szabadon jár; *rideg juh*, mely párosodásra nem alkalmas.” A székelyeknél az olyan állat is *rideg*, amelyik nincsen hizlalás alatt. A *rideg hely* pusztá, kopár hely, amelyen semmi sem terem. A *ridegít* jelentése: magános élethez szoktat; a *rideglegény*: házasodni nem akaró; a *rideglegénység* pedig nőtlen állapot jelent.⁴² Az 1961-ben megjelent értelmező szótár a *rideg* szó jelentését elsősorban az irodalmi nyelvből merítette, s ez már nagyon eltávolodott a szó eredeti jelentésétől. A két utóbbi szótár sokkal jobban megőrizte az eredeti jelentést. *Gombocz Zoltán* is azt írja,

39. A *szilaj* szó bizonytalan eredetű, talán a *szalad* ige *szal-*, *szil-* változatából fejlődött — Vö. *Bárczi G.*, 1941. 290.

40. *ÉSz*, 1961. V. 1034.

41. *Szinnyei J.*, 1897—1901. II. 289—290.

42. *Czuczor G.—Fogarasi J.*, 1870. V. 551—552.

hogy a *rideg* a régiségekben és a népnyelvben nőtlen fiatalembert, magános, páratlan, meddő, nem szaporítani való marhát jelent, s a szó jelentése a francia *hagard* jelentésének fejlődésére emlékeztet.⁴³

Vegyük sorra és vizsgáljuk meg alaposabban a szó jelentésének a történetét és alakulását. Eddigi adataink szerint 1581-ben fordul elő először: „... uadnak egieb rwdeg barmak...”⁴⁴ Ebben az esetben kétségtelenül állatra vonatkozik. 1584-ben: „Rydegh wy kerek wasalathlan.”⁴⁵ Itt egyedülállót jelent. Az 'egyedülálló, singularis, alleinstehend' jelentést igazolja az 1639-ből származó citátum: „Eggyes és ridegh személy, kinek sem fia sem leánya nincsen.”⁴⁶ 'Alienus' színeze van *Faludi Ferenc* 1750-ben megjelent mondatának: „El is ámitják azokat, kik a politikában ridekek, de nem a forgottakat.”⁴⁷ Valószínűleg nőtlen pásztorra vonatkozik *Faludi Ferenc* versrészlete: „Lator az a nagy bak, öklelődik, szurkál, minap két rideget a vízbe ugratott.”⁴⁸ *Comenius*nál fiatal, nőtlen jelentése van: „A rideg legény nőszni akarván, megnézi, a mely eladó leányt kedvellyen.”⁴⁹ Kecskeméten 1602-ben adót vetettek a *helyős embörre*, kevesebbet a *zsilérre* és *redegükre*.⁵⁰ A XVII. században a család nélküli embert, valamint az olyan pásztort, aki nem volt szolgálatban, *rideg legénynek* nevezték. 1666-ban a *ridegh adó* Kecskeméten 2 tallér. *Takáts Sándor* szerint a ridegeket ezzel akarták szolgálatra, házasságra és polgári életre szoktatni.⁵¹ Kecskemétről származó feljegyzés szerint *rideg embör* az, akinek semmije nincsen, még „jobbágysági jussal” sem rendelkezik. A tanácsjegyzőkönyvek 1649-ben és 1651-ben is említik a *rideg legényeket*, s előírják számontartásukat. 1677-ben: „Pándur Mihály... ridegül lakott Tóth Mihálnál.”⁵² Ugyancsak Kecskeméten 1686-ban a nőtlen mezei munkásokat, részesekeket, napszámosokat, akik felnőtt korukban is nőtlenek maradtak *betyároknak* vagy

43. *Gombocz Z.*, 1911. 106.

44. *Magyar Nyelv*, XXIII. 1937. 372.

45. *Szamota I.—Zolnai Gy.*, 1902—1906. 813.

46. *Verbőczy I.*, 1639. 309. Az első kiadás éve: 1565.

47. *Faludi F.*, 1750. 461.

48. *Faludi F.*, 1786. 911.

49. *Comenius, A.*, 1673. 116.

50. *Szabó K.*, 1965. 115.

51. *Takáts S.*, 1915. 283.; *Magyar Nyelvőr*, XXXII. 154.

52. *Herman O.*, 1914. 171—172.

ridegeknek nevezték.⁵³ A szó jelentése itt is nőtlen, szolgálaton kívüli, s az állatokra csak a XIX. sz. elején kezdték alkalmazni.⁵⁴ Szegeden a városi tanács 1724-ben a következő határozatot hozta: „Vencel Hor-kin cipellő csináló ridegül befogadtatott a nemes városba oly conditioval, hogy ha jól fogja magát viselni, esztendő múlva purgernak is befogadtatik.” *Bálint Sándor* szótára szerint itt is nőtlen a jelentése.⁵⁵ Ugyancsak Szegeden 1727-ben a tanács a következő határozatot hozta: „Determináltatt, hogy az egész városnak lakossai, civisei, sellérjei, jövevényei és ridegjei proxime conscribáltassanak.”⁵⁶ *Herman Ottó* is azt írja, hogy a *ridegek* tűzhely nélküliek voltak, akiknek se családja, se rendes szolgálata nincsen, illetőleg, aki ifjúságát szolgálatban töltötte.⁵⁷ Az 1838-ban megjelent *Magyar tájszótár* szerint Kemenesalján a *rédeg* magánosat, páratlant jelent.⁵⁸

Nemcsak a XVI—XIX. századi adatok igazolják a rideg páratlan, nőtlen, magános emberre vonatkozó jelentését, hanem a későbbiek is. Göcsejben, a századforduló idejében a nőtlen pásztort mondták *rideg pásztornak*.⁵⁹ Ugyanitt kétféle cselédet különböztetnek meg. Komencióst, akik legtöbbször nők voltak, s így saját kosztjukon éltek, valamint *rédeg* vagy *kosztos cselédek*et, akik legtöbbször „magános legények lévén, a gazdánál kosztoltak”. Az utóbbiak közül kerültek ki a gulyások és a kocsisok.⁶⁰ Az Ormánságban a *rédeg* az olyan menyecske, akinek sem ura, sem gyermeke nincsen. A *rédeglegény* pedig az, aki idősebb korára is nőtlenül maradt.⁶¹ A *ridegélet* Szegeden ugyancsak nőtlen állapotot jelent.⁶² Kecskeméten a *rideg* és a *ridegbetyár* szavakkal az olyan szolgalegényeket, pásztorokat vagy gazdasági cselédekét illették, akik jobbára távoli pusztákon szolgáltak, és hosszú nőtlenségre voltak kárhóztatva. Ezek ingatlan birtokkal nem rendelkeztek, bár gyakran volt 50—60 szarvasmarhájuk is.⁶³ A nő-

53. Szabó K., 1965. 115.

54. Szabó K., 1937. 73—76; Vö. még Szabó K., 1963. 36.

55. Bálint S., 1957. II. 366.

56. Herman O., 1914. 171.

57. Herman O., 1909. 363.

58. TSz., 1838. 312.

59. Gönczi F., 1914. 659—660.

60. Takács L., 1964. 496.; Magyar Nyelvőr, XIX. 449.

61. Kiss G.—Keresztes K., 1952. 453.

62. Bálint S., 1957. II. 366.

63. Madarassy L., 1912. 20.; Magyar Nyelvőr, III. 84, 222.

len jelentése ismeretes a Dunántúlon, különösen Somogyban, Göcsejben és az Őrségben: *rideg ember*, *rideg legény*.⁶⁴ A magánosan élő, rideg emberről szép kisregényt írt *Móricz Zsigmond Komor ló* címmel. Életét röviden így jellemezte: „Ha a ménest szétverik s betelergetik a Város felé, ő akkor is a pusztán marad. Nem kívánja szülőhelyét, nem akarja látni házát, benne asszonyát. Nem akarja látni feleségét. Rideg ember. Harminc esztendő óta.”⁶⁵ Hasonlóan magános, nőtlen, illetőleg férjtelen jelentéssel alkalmazza *Arany János* is a *Szentivánéji álom* fordításában. Amikor Hermia nem akar hozzá menni Demetriushoz, Theseus ítéletét a következőképpen magyarította:

*Te meg, szép Hermina, szeszélyeidet
Atyád parancsának rendeld alá,
Másképp Athene zord törvénye . . .
Halálra, vagy rideg életre szán,*⁶⁶

Az állattenyésztés esetében a meddő állatokból álló nyáját, a herélt lovak ménését, a tenyésztésből kizárt, meddő állatokat, állatcsoportokat ugyancsak nevezik ridegnek, elsősorban a Dunántúlon és Kécskeméten.⁶⁷ Szentgálon *rideg birkának* az ürüt és a fiatal birkát nevezik,⁶⁸ amelyek — természetesen — nincsenek az anyajuhok falkájába beosztva.

A *rideg* szónak további jelentése: szabadon nevelt, munkába nem fogott, még nem jármozott, még le nem kötött. Lássunk idevonatkozóan is néhány jellemző adatot: A *rideg fóka* Fejér megyében a fiatal csikók falkája.⁶⁹ A *rideg* a legelőre járó, gulyamarha elnevezése Zala, Somogy és Vas megyében, valamint a Kis- és a Nagykunságban.⁷⁰ Vas megyében és általában Dunántúlon a *rideg marha* az, „amelyet sem tenyésztésre, sem tejelésre, sem hizlalásra nem tartá-

64. Magyar Nyelvőr, II. 472.

65. *Móricz Zsigmond*: Komor ló. Bp., 1936. 6.

66. *Arany János* összes művei. VII. Bp., 1961. 7.

67. Magyar Nyelvőr, V. 228.; *Herman O.*, 1914. 331, 405, 422, 559.; *Kiss G.—Keresztes K.*, 1952. 453.; Magyar Nyelvőr, IX. 284.

68. *Vajkai A.*, 1943. 11.

69. Magyar Nyelvőr, IX. 284.

70. Magyar Nyelvőr, XVI. 474.; XXVII. 284.; XXXIII. 239.; XXX. 99.; NK II/1—2, 43—45.

nak”.⁷¹ A Balaton mellékén a páratlan, illetőleg a járomba nem foggott szarvasmarhát neveztek ridegnek (‘alleinig, einzeln, sonderbar’ értelemben).⁷² Hasonló, ‘szolgálat nélküli’ jelentése előfordul még Kecskemét környékén is.⁷³ Lengyeltóti *rédeg bivalynak* mondják a még munkára nem szoktatott állatot. Ennek még nevet sem adnak.⁷⁴ Hajdúnánáson a következőket mondták el: „Az olyan marhát, amin soha életében nincs kötél, arra ezt mondják, hogy rideg állat. Ezek magyar fajta marhák voltak, ezek télen akolban teleltek, nyáron kinn voltak a legelőn.” Hajdúböszörményben hasonlóan nyilatkoztak: Olyan jószág volt, amelyik egész életét kötél nélkül töltötte el.⁷⁵ Egyes területeken ‘soványat, gyéren takarmányozottat’ jelent, illetőleg olyan állatot, amelyet még nem fogta hízóba. A Székelyföldön a *rideg, rüdeg* sovány, hízatlan szarvasmarhát (*rideg marha*), illetőleg sertést jelent.⁷⁶ Ugyanezen jelentés előfordul Szilágy, Udvarhely, Háromszék, Csik és Marosszék megyében, valamint Nagybányán, Szegeden, Vas megyében, Bugacmonostoron és a Répce vidékén.⁷⁷ A magyar parasztságot is, amelyet a „területet tart el”, és nem törődnek a takarmányozásával, mondják *ridegbaromfinak* is.⁷⁸

A jelentéstörténeti vizsgálat itt is azt igazolja, hogy 1581-től, a *rideg* szó első előfordulásától egészen napjainkig nem télen-nyáron a szabadban legeltetett állat v. állomány az eredeti jelentése. Ez a fogalom is — hasonlóképpen mint a *szilaj* — a néprajzi szakirodalomban, de a szélesebb köztudatban is Herman Ottó és Györffy István irodalmi munkássága folytán lett ismertté és használttá. A szó négy-évszázados múltja során nem külterjesen, extenzíven teleltetett és tenyésztett jelentett, hanem, ha első látszatra széles skálájú, mégis egymáshoz közel álló, egy fogalmi tartalomra visszavezethető jelentéssel bírt. Az eredeti jelentései, a ‘nőtlen, magános, páratlan és szabad’ egymáshoz közel álló, egymást feltételező fogalmak. A korai adatok, leginkább a XVII. századtól emberekre vonatkoznak, s csak

71. Magyar Nyelvtör., V. 228.; XXX. 99.; *Szinnyei J.*, 1897—1901. II. 289—290.

72. *TSz.*, 1838. 316.

73. Szabó K., 1937. 73—76.

74. Herman O., 1914. 492.

75. Saját gyűjtés.

76. *TSz.*, 1838. 316.

77. Magyar Nyelvtör., V. 228.; XIV. 572.; XX. 416, 480.; XXIV. 384.; XXX. 99.; *Szinnyei J.*, 1897—1901. II. 289—290.

78. Radnóti, 1936. 42—44.

később, főképpen a XVIII. sz. végétől kezdik az állatokra is alkalmazni. Ekkor tűnik fel a 'gulyába járó, kötélre, járomba nem fogott, nem kielégítően takarmányozott, tenyésztésből kiszorult, meddő, s a sovány' jelentés is. A két, egymástól elkülönülő jelentéstartalom tehát összekapcsolható, sőt azonos jelentéstartalomra, vezethető vissza. Megállapítható továbbá, hogy emberre és állatra azonos jelentéssel használták.

A *rideg* szó eredetét a nyelvtudomány bizonytalannak tartja, hangtani problémák miatt nem fogadja el teljesen *Kertész Manó* még 1907-ben megfogalmazott etimológiáját sem, amely a német *ledig* szóból származtatja, amelynek a jelentése 'nőtlen, hajadon, egyedülálló, szabad'. A közép-felnémetben *ledec* (ragozásban *ledege*) formában is előfordul. A szóeleji $l > r$ változást disszimilációval magyarázza.⁷⁹ A feltárt nyelvtörténeti, népnyelvi és néprajzi adatok jelentéstani tekintetben teljesen igazolják *Kertész* szófejtését. Az ónémet (altdeutsch) nyelvben *frei*, unverteiratet jelentése is van, és *lëdec*, *ledic*, illetőleg *lidic* formában is előfordul.⁸⁰ Ezek talán hangtanilag is közelebb állnak a magyar formához. *Grimm J.—Grimm W.* szótára is 'liber, solutus, frei, unabhängig' jelentését is számon tartja. A *ledig* szót a német nyelvben is használják nemcsak emberre, hanem állatra is: „Ein Stück Vieh, ein Hund ist ledig von Kette los.” *Ledig*nek mondják a lovas nélküli lovat, de az egyedülit is: „ledig is Sinne von alleinig, einzig”.⁸¹ Ugyanezen jelentéssel (frei, los, unverteiratet, ungebunden) tartja számon *Kluge Fr. és Pinloche A.* etimológiai szótára is.⁸² A német szó jelentéstartalma és nyelvi használata lényegében megfelel a magyar *rideg* széleskörű használatának. *Kertész Manó* abban tévedett, hogy mindenképpen csak azt akarta igazolni, hogy a német nyelvben állatokra is alkalmazzák. Nem vette tekintetbe a magyar nyelvtörténeti és népnyelvi adatokat, amelyek közel állnak az eredeti német jelentésekhez. Elmondhatjuk tehát, hogy a szó etimológiája sem igazolja a *rideg* szó 'külterjesen tenyésztett' jelentését.

A szilaj és a *rideg* kifejezés az írásos forrásokban a XVI. sz. végén jelenik meg. Ez az időpont egybe esik a magyar írásbeliség fellendü-

79. *Kertész M.*, 1907. 170.; *Bárczi G.*, 1941. 258.

80. *Schade O.*, 1882. 540.

81. *Grimm, J.—Grimm, W.*, 1885. 497—504.

82. *Kluge, Fr.*, 1957. 429.; *Pinloche, A.*, 1922. 324—325.

lésével. Korábban, elsősorban az Árpád-korban a még munkára nem fogott állatokat, amelyek nem a haszonállatok csoportjában legeltek, *indomitus* és *silvestris* elnevezéssel különböztették meg. A *szilaj* és az *indomitus* jelentésének azonosságára 1867-ben már Budenz József is felfigyelt.⁸³ A nagyobb Gellért-legenda megemlíti Ajtony nagy gazdagságát és hatalmát. A javak felsorakoztatását a lovakkal kezdi, ilyenképpen: „*Equorum etiam indomitorum multitudinem habeat innumirerabilem...*”⁸⁴ 1199-ben Joachim nemes végrendeletében a következőket olvashatjuk: „*Dedit et Agazonem nomine Kyley cum 30 equibus indomitis ex quibus 4 poledros.*”⁸⁵ A latin írásbeliség *indomitus* (*equus indomitus*) a nem ház körül tenyésztett, még munkára nem fogott értelmezését Váczy Péter és Belényesy Márta is elfogadja.⁸⁶ Ezt váltotta fel a magyar írásbeliségben a *szilaj*, *rideg* s talán a *heverő*, és a *meddő*.

A magyar állattenyésztés tipológiájának többi elnevezése már közel sem hagyományos. A *félszilaj* és a *kezes* a különböző szótárakban nem szerepelnek. Ezek a szakkifejezések valószínűleg az elmélet megteremtőjének az elnevezései. A *félszilaj gulyát* és *félszilaj ménest Herman Ottó* csak saját gyűjtéséből idézi, azt is csak Kecskemétről, illetőleg Bugacról. Az általa teljes egészében feldolgozott nyelvészeti, népryelvi irodalomból egyetlen előfordulását sem említi. A *kezes* kifejezés — szótára szerint — előfordul néhány helyen,⁸⁷ viszont egyik sem tartásmódot jelöl, kizárólag csak tulajdonságra, állapotra vonatkozik, hasonlóképpen mint a *rideg* és a *szilaj*.

A jelentéssel nem rendelkező kifejezések új fogalom jelölésére való kiválasztása szerencsés. Ez alkotójának pontosan meghatározott jelentéstartalmát képes viselni. Nem tarthatjuk viszont szerencsésnek a népryelvben is széles körben ismert, több évszázados múltú, hagyományos jelentéssel rendelkező kifejezés átvételét, felhasználását, jelentésének megváltoztatását. Ez igen sok tévedésre adhat alkalmat. Jól példázza ezt a *rideg* és a *szilaj* alkalmazása, amelyek a XVI. századtól meghatározott jelentéstartalommal rendelkeztek, s külterjes, extenzív értelmű használatuk azzal a kockázattal jár, hogy az új tartalomnak a XVI—XIX. századi adatokra, illetőleg a népryelvre való

83. Budenz J., Nyelvtudományi Közlemények, VI. 1867. 424.

84. Szentpétery I., 1938. II. 489.

85. Herman O., 1909. 124—125.

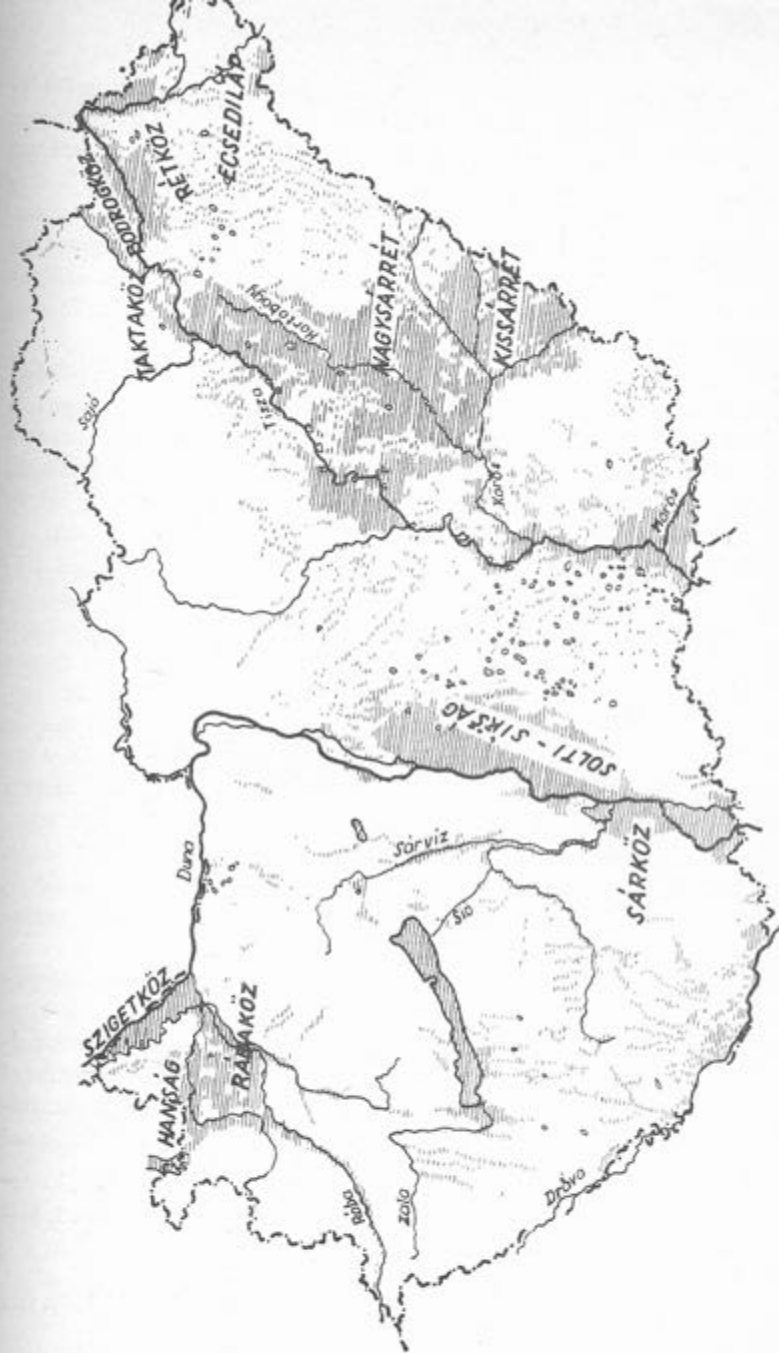
86. Váczy P., 1958. 312.; Belényesy M., 1961. 25—26.

visszavetítése, téves következtetések levonását eredményezi. A régi oklevelekben és írásokban a *rideg barom*, *szilaj ménes*, *rideg pásztor* stb. kifejezéseket tévesen értelmezhetjük. Mindezeknek a meggondolásoknak az alapján javaslom: vagy a közkeletű, pontos jelentéstartalommal bíró idegen *extenzív*, vagy ennek magyarított változatát, a *külterjes* szót fogadjuk el. Igen sajnálatos, hogy eddigi — már elfogadott és szép hangulatú — szakkifejezéseinket nem használhatjuk az extenzivitás kifejezésére.

*Amint az idő szorított,
Nyájam szijjel szakadozott,
Bevert engem egy szigetbe,
Gyenge nádas közepibe.¹*

- A Tisza és mellékfolyóinak szabályozása előtt az Alföld képe teljesen más volt, mint amilyenek századunk embere ismeri. A mezőgazdasági művelés alatt álló területek s a hatalmas szikes pusztaságok nagy része állandóan, vagy csak az év egy-egy időszakában víz alatt állott, vagy legalábbis vízjárta terület volt. Magyarországon a vízszabályozást a XIX. században hajtották végre. A XVIII. században egyedül a Temesi bánság területén, az Alibunári mocsarak lecsapolásával végeztek jelentősebb vízszabályozási munkát. A Tiszavölgy rendezését 1845-ben kezdték el. A belsővizek levezetése 1886 után kezdődött meg, s csak századunk elején ért véget. A vizek szabályozása előtt az Alföldön igen nagy területeket foglaltak el tavak, állandóvízű mocsarak és lápok, valamint időszakos kiöntések. Áradáskor még nagyobb területeket hódított el a víz. Az Alföld északkeleti részén nagyobb állóvizet az Ecsedi láp és a Szernye mocsár alkotott. A Hortobágy belső területe Polgártól és Egyektől délre Karcag és Hajdúszoboszló között, a Hortobágy folyó mentén, hatalmas, összefüggő, lápos árteret képezett. Nagyobb állóvíz Tiszavasvári és Balmazújváros mellett terült el. Tiszántúl északi és déli részét a Nagy- és Kissárrét erősen tagolt, vízállásos területe választotta ketté. A hatalmas nádas, lápos mocsár mintegy 130 000 katasztrális holdat birtokolt, ettől délre a Körösök ugyancsak vízállásos ártere színezte tovább a Tiszántúl vízrajzi képét. A Maros völgye, kapcsolatban állván a Tisza Hódmezővásárhelytől kitarulkozó nagy árterével, Makóig és Csanádig alkotott nagy összefüggő, járhatatlan, vizes területet. Délebbre, a Temes és Béga vidékén elterülő Alubunári mocsár zárta le az Alföld délkeleti peremét. A Tiszát — medrének rendezéséig — végig az Alföldön hatalmas árterület övezte, amely néhol elérte a 70 km szélességet is. Kilépve a síkságra, birtokba vette a régi Tiszahátat, Záhonytól délre kanyarodva a Bodrogközt és a Rét-

1. *Ecsedi I.*, 1927. 101.

1. kép. Magyarország vízrajza az árvízlecsapolás előtt.
Bulla Béla után

közt, majd a Taktaközt; a középső szakaszon a Zagyva torkolatvidékét, majd a Tiszazugot. Becslések szerint az Alföld kétharmad része volt mocsár és vízjárta terület, s csak egyharmad része volt száraz. A Duna-Tiszaköz is, hajdan más képet mutatott, itt is sok volt a vízállásos rész. A Dunát a Csepel szigettől délre ugyancsak ártér övezte: Solti síkság, Sárköz és Mohács sziget. A Dunántúlon a hegyes vidékek miatt sokkal kevesebb volt a vízjárta terület. Itt csak a Hanságot, a Rábaközt, Szigetközt, a zalai síkságot, valamint a Dráva, Sió és a Sárvíz mellékét említhetjük meg (1. kép).²

Az Alföld honfoglaláskori arculatát *Kaán Károly* költői képekben jellemezte: „Lápokkal foltos nagy testű öreg erdők. Ligetes nyirkos részek. Szerre omló úde rónák. Tágas, téres legelők. Fátlan messzeség. Lakott helyek, megművelt föld-darabok. Kanyargós folyóágak. Homokkal borított árterek. Kiöntéses vízállások. Nádas, füzes sűrűségek. Berki erdők . . . Buja rétségi laposok, zöld párnába mélyedt tavak, kígyózó erek, megszagatott ligetek. Hosszú, nyúló erdős háttak.”³ *Soó Rezső* is hasonlóképpen jellemzi az Alföld régi növényföldrajzi helyzetét: Az Alföldön steppe és ártéri növényzet, főképpen mocsári tölgyes váltakozott egymással. A lösz homokon magas fűvű stepperétek és pusztai cserjések alakultak ki, a magasabb termőhelyeken ligetek jelennek meg. A tölgyeskor folyamán az Alföld steppéi beerdősülnek és kialakul az erdős pusztá. „Alföldünkön az utolsó természetes kép az erdőkkel, lápokkal, mocsarakkal, kisebb lösz- és homokpuszta-foltokkal tarkított táj, az erdőssztyepp, amelyet a rajta átzúduló népek irtásai, a középkori települések, a török hódoltság, végül — az utolsó két évszázadban — mesterséges kiszáritás tette a mai kultúrpusztává.” „Az Alföld a Szovjetunió erdőssztyepp zónájának folytatása.”⁴

Az Alföldön — *Glaser Lajos* szerint — a hegyek és erdők település- és közlekedésszabályozó szerepét az árterek és a mocsarak képviselték. Ezek osztották a területet kisebb részekre, amelyek kezdetleges viszonyok mellett egyes népcsoportok és törzsek szállásterületei lettek. „De nemcsak a domborzatot helyettesíti az Alföldön a víz, hanem a részben az éghajlat szerepét is az veszi át. Az eurázsiai

2. *Bulla B.*, 1962. 263, 275.; *Glaser L.*, 1939. 297—300.; *Bogdánfy Ö.*, 1925. 1, 36—37.; *Tuzson J.*, 1911. 265.

3. *Kaán K.*, 1927. 13.

4. *Soó R.*, 1964. 90—95.; Vö. még *Tuzson J.*, 565—567, 576.; *Kádár L.*, é. n. 69. skk.

sztyeppöbven ugyanis a tavasszal kizöldülő fűtakaró a nyári hőség és szárazság idején kiég, ősszel ismét kizöldül, de a fagy beálltával újra elszárad. A folytonos legeltetés ilyen területeken lehetetlen. Ezért alakult ki a sztyeppen vándorpásztorkodás, amely a nyári szárazság és a téli fagy idején más éghajlatú területeket keres fel. Ilyen vándorlás maradványai nálunk a Kabar törzs Mátra—Bükk-alji és a Tiszamenti téli szállásai. Az Alföldön más volt a helyzet. Amikor a száraz hőségben a háta legelői leromlottak, éppen akkor húzódott le a koranyári árvíz az árterületekről és adta át helyét a kitűnő legelőt nyújtó üdezőld fűnek. Télen viszont az erősebben nedves részek örökzöld rétjei voltak alkalmasak a legeltetésre. Így az árterek a téli és nyárközépi legelőket egyesítették magukban és pótolták a nedvesebb éghajlatú területeket. Lehetséges, hogy emiatt az alföldi törzseknek nem is voltak külön téli és nyári szállásai, hanem csak szállásuk az ártér peremén. . . . Az árterek éghajlatpótló hatása a későbbi korokban is érvényesült, mert a téli és nyári legelőkre mindig szükség volt a ridegpásztorkodás korában.”⁵

Az Alföld rétekkel, mocsarakkal és lápokkal tagolt steppéjén a korábbi századok során egy igen jellegzetes, extenzív állattenyésztés volt az uralkodó gazdálkodási forma. Az állatállomány eltartásában, legeltetésében jelentős szerepet játszottak a folyómenti dúsabb vegetációjú, nedves árterek, valamint a mocsaras és lápos területek. Ennek az emléket hirdeti a fentebb idézett hortobágyi pásztornóta is. Jelen tanulmányomban az alföldi pásztorkodás mocsári, lápi legeltetéssel kapcsolatos jellegzetességeinek feldolgozását tűztem célul.⁶

I. Teletetés nádas, rétes és vízjárta területeken

Nagysárrét, Kissárrét, Békés megye

A Bihar és Békés megyei Nagy- és Kissárrét, a Körösök ártere az 1860-as évekig, a lecsapolásig, hatalmas vízjárta, nádas, ingoványos terület volt. Egyes községek sokszor az év néhány hónapjában tel-

5. Glaser L., 1939. 305—306.

6. Munkámat a Magyar Tudományos Akadémia termunkájának keretében végeztem (71.01.01.05. dec. sz.).

jesen el voltak zárva a külvilágtól, s határuknak nagyobb része víz alatt állott. A sárréti nép gazdasági bázisát elsősorban nem a földművelés, hanem az állattenyésztés, hálászat és a réti gyűjtögetés biztosította. A lápi étellel kialakított szimbiózis emlékét hirdeti a Püspökladány és Kunmadaras címerében látható daru is.⁷ A Sárrét területén a mocsári legelők nem voltak elkülönítve, mindenki annyi állatot hajthatott ki rá, amennyit akart. A szavasmarha- és a juhtartás volt nagyarányú, de igen sok sertést is tenyésztettek. A legelők, a nyári hónapokban kiszáradt területek, valamint a rétből kiemelkedő szigetek, földhátak és porogok voltak. A falvak határában elterülő legelőkön az éjjelre hazajáró nyájpásztorok legeltettek, a távolabbi részekbe, a rétekre a ridegen tartott állatokat hajtották ki. Itt a különböző állatokat vagy tavasztól a tél elejéig legeltették, vagy kint maradtak velük télére is. Tavasztól őszig az egyik legelőről a másikra vízben gázolva juthattak át, néha a fontosabb útvonalakra gátat is hánytak és ezen közlekedtek.⁸

A Nagy- és Kissárrét réti állattartására adataink már a XVIII. század közepétől vannak. Az 1750—51-es szentesi árvíz egykorú leírásából idézek: „Keserves tél vala ez, nem tsak, hogy az árvíz elöntötte, elborította sok gazdának szénáit; hanem hogy sokaknak, sőt többeknek a város lakosai között mind szállásokat, istállójokat, aklaikat s minden ezek körül levő Széna s Szalmabeli takarmányaikat felvette, úgy kellett éjjel nappal nagy sietséggel hordani mint néha napján a rabló Tatár előtt minémű sietséggel hordozóskodtak régi Atyáink: mind azáltal némelleyek (oly alkalmatlan helyen lévén szállásaik) tellyességgel minden takarmányokból kárt vallottak.” Ahogy kihordták a takarmányt és a szállást, újabb vízmentes hátságokon „a mint lehetett, marháiknak valamely takarmányból állást akol helyett imígy-amúgy készítettek ismét.” A nyulak is az egyes hátságokon levő szállásokhoz húzódtak s felfalták a takarmányt.⁹ A Bihar megyei Okány határában levő szigetekre 1755-ben 300 juhot hajtottak téli legelőre.¹⁰ Az 1778-as Békés megyei szabályrendelet a következőket írja elő: Szarvasmarhák, lovak, juhok a sertésekkel együtt nem legel-

7. Mészöly G., 1933. 3. A Sárréten a rétből elfogott darvakat megszelidítve a házaknál tartották. 1554-ben Magyarorszálláson 20 szelíd darut számoltak össze.

8. Az utakhoz vö. Györffy I., 1922. 160—161.

9. Nyíri A., 1948. 14.

10. Jakó Zs., 1940. 13.

hetnek, a sertések legelőhelye csak a berek, nedves és rétes terület.¹¹ A Körösök vidékén — a vízlevezetés előtt — nádas, vízállásos területek váltakoztak a legelőkkel. Ezt pontosan regisztrálja egy 1793-ból származó térkép is. Békés város vízjárta határában a réti pásztorkodás emlékét a határrészek is őrzik: *Bikaakol-ér, Kisállás, Nagyállás, Itatózug, Bikás-zug, Kis-telek-halom, Döghalom, Gyepes, Kecskeméti telek*. Békés megyében igen sok lovat és szarvasmarhát tartottak. Nyaranta, ha kiszült a legelő, a nyájakkal a mocsarak mellé húzódtak. 1844-ben meg is büntettek pl. Vésztőn egy pásztor, mert a keze alatt legelő jószágok közül a kotuba fült két ürübirka.¹²

A XVIII. sz. végéről igen értékes leírás maradt reánk a réti teleltetés módjáról. A leírás Kiss Bálint tollából származik, aki szentesi lelkész korában a református egyház történetének 1799. évről — többek között — a következőket írja: „Ebben az esztendőben nagy Szárazság volt, úgy hogy nyáron is alig tudott a' jószág tengődni, telire pedig mint hogy, igen kevés vólt a' takarmány a' lakosok jószágait a' Bánátba Baranyából Békés Vár-megyébe a retes helyekre szejjel hajtották; nevezetesen az úgy nevezett Dobos Ménesgét mely állott 350 darab leg szebb lovakból hajtottak a' Banatba. Bótos nevű helység alá, mely a Tömös vize mellett van. Előre elmentek meg nezni a Környeket Dobosy Mihaly Nagy Ferentz és Keresztes János — ezek vettek egy Kazal szenát Ittenbenn. Demetekor indította el a' menest bus szívvel a számadó Tsikós Szikelly István ... Bojtárjai vóltak Gál Ferentz és Sőti Bandi. Adtak egy néhány forintot Székelynek a' kezébe a gazdák eleségekre magától is vitt a mit vihetett, de a' lovak tartására semmit sem, hanem csak azt ígérték, hogy rövid nap utanna fognak menni — és vesznek mindent a' mi kell. Még azt sem adtak tudtára, hogy Ittebenn egy Kazal szenát vettek, Mihellyet a' Botosi határa értek, Székelly körül nezte a legelőt, látván hogy kevés lesz az teli legelőnek ha szinte hó nem lenne is, tudakozódott takarmány felől s vett 120 fton egy Kazal szalmát és bogjá szenát ... Gyertya Szentelőkor el kezdett esni a fergeg, és hat nap mindég esett fut ... Mikor a hó elállott és az állásbol a menest kimozdították ... Székelly a menest a Rétnek hajtotta s ott elősködtek Sással s más gizzgazzal el kaparván a' lovak arról a havat lábokkal. Matyas nap felé kezdett a hó s a jég olvadni — a' mikor a ménest körül lo-

11. Éber E., 1961. 97.

12. Banner J., 1924. 17, 18, 20—21.; Banner J., 1929. 167.

vagolván Székelly a' Kotuba leszakadt, úgy hogy a' lovanak tsak a' feje láttzott ki — szerentsére mégis magát fere tsapván nemesett a mellységbe... Josef hetibe mentek el a gazdák hozzájuk — kifizettek az adósságot s a menest haza indítottak. ... Sokszor szorultak így ebbe az időbe a' szentesiek jóságaikkal más határokra... s mikor a tél engedelmes vőlt egész a' szenára sem vót szükség nagy részént az avaron legeltek. Ennel sok-sok jószágot tartottak. ... Azt a sok jószágot sem istállókba hanem állásokonn szenaztak.”¹³

Komádiában is a határ nagy részét víz borította. Az egész XVIII. században a határbeli állandó szállások mellett gyakoriak az időszakos szállások, s vízerek, laponyagok, nádasok szélárnyéka szolgált ottalmul a jószágnak és embernek egyaránt”. A rétes területen nagyarányú állattartás folyt, s a XVIII. században megtalálhatók a nyomai a határban való teletetésnek is.¹⁴ Kismarján ugyancsak a XVIII. század folyamán a falu északi részén az ún Rónára csak úsztatással lehetett kihajtani az állatokat. A keleti rész *Faggyas* elnevezése arra utal, hogy csak fagyon lehetett száraz lábbal áthajtani az állományt. A pásztorok a réten egész szál fákból *pallót*, illetőleg nádkévéből *nádpallót* készítettek és azon közlekedtek.¹⁵ 1807-ben leváltári iratok a réti porongokon a „bajomi Szállás ágosai”-t említik. 1829-ben Bárándon kitiltják a kunok szállásait. Itt a gulyások a Nagyporoshalom alján, földbe ásott, földdel körülhánt, hegyes nádkunyhóban teleltek. A másik teletetőhely a Szarvastótér melletti földhátton volt. Léket vágták a jégen és ott ivott a gulya. Az 1804-es években a réten levő szigeteket nyáron csak hajóval tudták megközelíteni. A Keményszigetre telepített szálláson nagy kerek nádkarám állott. A kaputól nádfal vezetett a szénázóhoz. A karámban a fejőstehenek és a borjak részére félszert is emeltek. A szél és vihar ellen a nádfal mellé húzódtott a jószág, a farkasok ellen a pásztorok és a kutyák védték az állatokat. 1850-ből származó iratok azt is megemlítik, hogy a lovak zombékból épített ólban tartózkodtak.¹⁶ *Bertalan Szilágyi János* 1827-ben igen szép leírását adja a sárréti nyári és téli legeltetésnek: „... a szarvasmarhák is hasig erő vízben a sások között legelnek és ezen palántának (lápi csomorika) leveleit is minden ártalom nélkül

13. *Filep A.*, 1959. 155. skk.; Vö. még *Ecseri L.*, 1912. 343—344.

14. *Molnár B.*, 1952. 376.

15. *Varga Gy.*, 1960. 98.

16. *Szűcs S.*, 1944. 103—107.

lerádják. A csomorikának mérges torzsáját csak a juhok szeretik csemegeálni, de az is csak téli időben szokott megtörténni, mikor a rét fagyban lévén, a juhászok nyájaikat a rétbe is bebocsájtják és ha valamely juhót észrevesznek, hogy csomorikát evett és ledobbant, a már nálok készen levő orvoslását, a sót a szájába bényomják, vagy pedig ha az nincs, szájába pesel és semmi baja nincs. A szarvasmarhának ártalmas fűnek írják a botanicusok is a kolokányt, mely bőséggel terem ezen rétben ott is ahol marhák legelnek... felpuffadván a marhát megöli. A köznép az ilyen esetben azt tartja, hogy vízi pókot evett és amiatt puffadt fel.”¹⁷ Még a XIX. század hatvanas éveiben is Püspökladány körül a Sárrét nádasaiban Kelemen testvérek uradalmában a nemes vérű, erdélyi származású ménest úgy nevelték, hogy télen a legnagyobb hidegben is kiverték a nádasba „jeget töretni”.¹⁸

A sárréti gazdák nagyszámú állataiknak télen nem tudtak elegendő istállót biztosítani. Az állatállomány egy részét télen sem verték be a helység belsősegeiben levő portájukba vagy a falu szélén elterülő kertekbe, hanem a nádasok szélvédett helyre hajtották s ott húzták ki a telet. A Sárréten a réti csorda nyáron és télen egyaránt a réten tartózkodott, kint is ellettek, s ott nőtt fel a borjú. A rideg gulyának a rét volt az igazi otthona. Sokszor hasig érő vízben vándoroltak szigetről-szigetre.¹⁹ A sárréti pásztorkodást *Szűcs Sándor* munkáiból és színes leírásaiból igen jól ismerjük: Télen a réti gulya a hó alól kaparta ki az avar fűvet. A pásztor behúzódtott velük olyan belső szigetekre, amelyeket nyáron nem is tudtak megközelíteni. A dévaványai határban levő Ecseg-pusztai Képtisza szigeteit is csak télen legeltették. A Bikfalva nevű kettős szigeten magas káka meg fű nőtt, mellette megbújhatott a jószág, védte a hótól. Igen jó telelőhelyek voltak az Ó-Berettyó szigetein és a füzesgyarmati Cséfén. A téli legeltetés ideje alatt a nádas valamelyik zugában éjjelezett a gulya. Olyan sűrű és magas nádaszt választottak ki, ahol a szél nem bántotta az állatokat. A szarvasmarhák felkaparták a kotut és belefeküdtek. Állandóan továbbvándorolgatva, minden enyhely nélkül csak az enyhébb teleken legeltethettek. Ha nagy volt a tél, az állatokat szállásra hajtották. A réti gulyában csak a legmódosabb gazdáknak vol-

17. Bertalan Szilágyi J., 1920. 68—69.

18. Ecséri L., 1912. 342.

19. Saját gyűjtésem.

tak állataik. Ezek tejhozamára nem számítottak, csupán a szaporulatáért tartották.²⁰

A juhállomány nyári és téli otthona a Sárreuten is a rét volt. Voltak olyan nyájak, amelyek éveken át állandóan ott éltek. Ezeket ugyancsak a szaporítása miatt tartották, nem fejték. Csupán a pásztor — saját szükségletére — fejt néhányat. Az edzett magyar juhok gyakran a szabad ég alatt is átteleltek a nád- és gyékénytörmelék között, az embermagasságú gazban. A telelő juhok részére azonban rendszerint „kétöles” nádból köralakú *kosárkarámokat* állítottak, egy két méter széles bejárattal, amelyet vesszőből font ajtóval lehetett bezárni. A farkasok távoltartására a kunyhó és a karám között minden éjjel lobogott a náddal táplált tűz, s ennél melegebb az örkdő bojtár is. A juhok éjszaka a karám befelé hajló nádfala alá húzódtak, itt valamelyes *enyhőt* találtak. A bejárattal szemben állt a juhászok ugyancsak nádból emelt, kerek kunyhója, közepén égett a tűz, a füst a csúcsán hagyott lyukon távozott. Hogy a nádfal tüzet ne fogjon, a kunyhót belül vastagon betapasztották. A tűz mellett nádkévből és *gúnyából* készített fekvőhelyek voltak, és ülésre szolgáló zsombékok álltak. A pásztorok télen a kunyhóban főztek szolgafára vagy a kunyhó csúcsából lelógó kötélre akasztott bográcsban. Az edzett magyar juhok elég jól bírták a kinti teletetést, megesett azonban, hogy a kemény tél csonttá fagyasztotta a hó felületét és százával elpusztultak. Az ilyen károk arra kényszerítették később a gazdákat, hogy nádból, illetőleg nádtetős és zsombékból emelt falú hodályt építsenek.²¹

A réti legeltetést és teletetést *Győrffy Istvánnak* így mondotta el egy túrkevei öreg pásztor: „Ameddig most itt köröskörül a délibáb vizet mutat, mindenütt valóságos víz volt. Gyékény, sás, nád volt a fertők, fenekek helyén s egyik szigetről a másikra csolnakon jártunk. A gulya télen a rét avar fűvel élt s ha befagyott a víz, a jég hátán bevertük a gulyát a szigetekre, ahová nyáron a kotu, hínár miatt nem lehetett bemenni s ott éltünk, míg a marhának volt mit enni. — Bizony megtörtént az is, hogy hirtelen enyhe idő keveredett s a vizek háta meglágyult. Ilyenkor aztán az Isten markában voltunk! Néha a halálosan kiéhezett és elgyengült marhát hajón egyenként hoztuk ki a szigetből, de ha a kotu, a hínár miatt hajóval nem járhattuk, meg

20. *Szücs S.*, 1944. 101—103.

21. *Szücs S.*, 1937. 168.

kellett várni míg megint felfagyott. Bizony sok jószág elhullott a hideg és az éhség miatt.”²²

A juhok réti telettetése a récens anyagban is fellelhető. 1964 tavaszán Püspökladány öreg pásztorai is elmondották, hogy az első világháború éveitől, sőt még az 1920-as esztendő elejéig rendszeresen eljártak *teletőre* Békés megye északi területére, Füzesgyarmaton a Pázmán pusztára, valamint Füzesgyarmat és Püspökladány határában fekvő Barna szigetre. A telettetőhelyre a magán és a községi juhnyájuk egyaránt eljártak. A teletőhelyekre való rendszeres eljárás teljesen az 1920-as években szűnt meg. Ezt követően a nyáját télre hazahajtották a tulajdonosokhoz. A tradíció szerint az említett helyek a XIX. sz. folyamán is telettetőhelyek voltak. A *telető* kiválasztásánál elsősorban azt tartották szem előtt, hogy nagynövésű összefüggő nádas legyen, s az *porogon*, kisebb magaslaton álljon, hogy ne közvetlenül „a jég legyen a jószágok alatt”. Az is fontos volt, hogy körülötte nagy legyen az aljnövényzet, mert így a juh a hó alatt is könnyen hozzájuthat a magasra nőtt, elszáradt *gazhoz*. Nagyon szerette a juh a nád levelét, megette a kisebb cserjék, bokrok fiatalabb hajtásait is. A *teletőt* oly módon készítették el, hogy nádvágóval egy keskeny utat (kb. 2 m) vágtak a nádon át a kiszemelt poronghoz, majd itt kivágták a bokrokat és a szükségnek megfelelően a nádat is. Az enyhelyre a juhok alá *alomnak* nádat hordtak, s a kerek kunyhó megépítéséhez, valamint tűzrevalónak is a *nádvágóval* jutottak nádhoz.²³ A Püspökladány környéki juhászok a *teletőre* az András-napi beszorulás után indultak el s itt tartózkodtak egészen tavaszig, márciusig. Amikor elindultak a pásztorok a juhokkal, a legszükségesebb eszközöket számárra rakták, az élelmet *iszákban* vitték. Kenyeret, szalonnát, *lebbencstésztát*, burgonyát, hagymát, sőt és csöves paprikát vittek magukkal. Húst csak akkor pakoltak, ha akkortájt ölték meg a hízót. Az *iszák* egyszerű zsák volt, amelynek a nyitott végét gondosan bevarrták, s a kiterített zsák egyik oldalát középen, keresztben végigvágták és gondosan beszégték, s így egy kb. 15–20 cm-es nyílást képeztek ki. Az élelmet az *iszák* két végébe rakták s feltették a számár hátsára úgy, hogy a két megrakott vége a számár

22. Györffy I., é. n. 66–67.

23. A *nádvágó* a csukavágóhoz hasonló eszköz, kb. 80 cm hosszú nyél végébe törött kaszapengét erősítenek oly módon, hogy a nyelet behasítják s a végére vasból karikát húznak.

két oldalán legyen. Erre tették az összehajtott szűrőt és a bundát. Mindezt leterítették egy ponyvával vagy pokróccal, hogy az esőtől megvédjék a *gúnyát*. E mellé kötötték fel még a *főzőfát* (szolgfát), a *bográcsot* és a *csobánt*.²⁴

Egy-egy téli szálláson egy-egy nyáj húzódott meg. Rendszerint egy pásztor és egy bojtár ügyelt az állományra. Az egyes teletetőhelyekre rendszerint több nyáj is járt, s egymástól bizonyos távolságra telepedtek le. Többször felkeresték egymást, s ha szükség volt segítettek egymáson. A teletetés ideje alatt — általában kéthetenként — felváltva a pásztor vagy a bojtár hazajárt, fehérneműt váltott és ételmezt vitt magával. Húshoz csak akkor jutottak, ha egy juhott levágtak. A levágott állat elejét elkészítették paprikásnak, az egyik hátsócombját leginkább hazavitték, a másikat rendszerint kiakasztották egy fára,²⁵ s később főzték meg. Amikor még eljártak telelni a birkák a nád enyhelyen ellettek. Ha nagyon hideg volt bevitték őket a kunyhóba egy időre, amíg az anyja *felnyalta*. Századunkban azonban már csak a meddő nyájakat telettették így. A teletetőhelyen a juhek addig maradtak, ameddig az „idő engedte”. Ha hamarabb olvadni kezdett, korábban kihúzódtak a rétből, amíg azonban tartott a fagy, tovább is ott maradtak. Ha lágyult az idő, s a talaj felpuhult — általában márciusban — kihúzódtak a rétből magasabb porongokra. Néhány hétig ott legeltettek és csak áprilisra tértek haza. A porongokon ekkor már sarjadzott a fű és az jó tavaszi legelőt biztított.²⁶

A Sárrét lecsapolása után is fennmaradt még egy ideig a községtől távolabbi helyen folytatott teletetés. A múlt század második felétől fokozatosan tűnedező nádasok helyett, bérelt szántóföldeken, szalmakazlak mellett telettettek. A határban kint hagyott szalmakazlakat a gazdák szívesen engedték át a juhászoknak, mivel a bérlet fejében a tulajdonosnak maradt a juh teljes téli trágyája. A juhászok pedig az egész határban legeltethették a szántóföldeken maradt veteményeket, kukoricacsutkát, káposztaföldeket stb. Még abban az időben is, amikor már szalmakazlak mellett telettettek, eljártak legeltetni napközben a rétes helyekre is. A juhek nappal a határt járták, de éjjelre mindig visszahúzódtak a szalmakazal mellé. A kazal nemcsak védelmet jelentett, hanem takarmányt is biztosított. Ebből húztak a juhek

24. Saját gyűjtésem.

25. Vö. *Szabadfalvi J.*, 1963. 132.

26. Saját gyűjtésem.

alá almot is. Az összegyűjtött trágyából pedig a juhok köré fokoza-
tosan *garádját* (falszerű karámot) raktak. Az ilyen *telelőt* már *ga-
rádjaakol*nak is nevezték. Fedél csak annyi volt a juhok felett,
amennyit a kazal aljából kihúzgált szalma alatt nyertek. A pásztorok
maguk részére leginkább a szalmakazalba vágtak kunyhót. Ebbe egy
szűk lyukon át lehetett bejutni, belül kiszélesedett annyira, hogy két
ember is elfért benne. A kunyhó a *gúnya* és az *eleség* védelmére szol-
gált. A pásztorok az éjszakát a *telelőn* is legtöbbször a nyáj mellett,
a szabadban töltötték. A tűz mellett úgy feküdtek le a bundába, hogy
a fejük mindig a szél irányában legyen, így nem fújt alájuk a szél.
Ha leengedték a bunda alját teljesen betakarózhattak vele, a lábuk
sem ért ki alóla. A fejük alá nagyobb, lapos *rögöt* vagy *ganét* tet-
tek. A telelőn egyes pásztorok készítettek maguknak *földkunyhót*,
leginkább abban az esetben, amikor több éven át ugyanarra a hely-
re jártak teleltetni. A kunyhó helyén kb. 50—60 cm-re kiásták a föl-
det, a két végére középen *ágast* állítottak s reá *gerendát* helyeztek,
majd a gödör szélétől a gerendáig erő karókat fektettek egymás mel-
lé, bizonyos távolságokra. Erre nádat raktak, majd poros földet hány-
tak rá, végül a tetejét bekenték sárral. Ajtó az egyik végén volt, s
két *grádicson* lehetett bejutni. A földkunyhóba *tüzelőt* (tűzhely) is
építettek.²⁷ A szalmakazlak melletti juhtelettetést *Szűcs Sándor* is
megemlíti. 1870 körül Biharnagybajomban a lecsapolt réten kiosztott
ún, nemesföldéken teleltették a gazdák nyájait. Szalmából nagy
gerádját raktak, legelőül pedig az augusztusban vetett repce szolgált,
amely télére már arasznyira megnőtt, s a juhok a térdig érő hó alól
is kikaparták.²⁸

A Sárrét területén a sertéseket is tartották rétbén. A réti disznót
is csak a XIX. század közepén szorította ki a Nagysárréten a Kissá-
réten már korábban is honos szalontai sertés. „A ridegtartású kon-
dákban a maglókat őrizték . . . Ennek a kondának a rét volt az igazi
otthona. Soha a falunak tájára se ment, semmilyen időszakban szét
nem verték. A mocsár laponyagjain, porongjain legelt; akármilyen
nagy vizen átúszott egyikről a másikra.” — írja *Szűcs Sándor*. Olyan
vadak voltak, hogy farkas nem támadta meg, s tolvajok sem tudták
megközelíteni. A réti sertéseket a Nagysárréten télen *kotura* hajtot-
ták, ahol úgy beásták magukat, hogy alig látszottak ki. A téli hideg

27. Saját gyűjtésem.

28. *Szűcs S.*, 1937. 168.

közeledtét megéreztek s egy gödörben a szájukban összehordott avarból, gyékényből és nádszemétből fészket készítettek maguknak. A kondások nádból ültetett, földbemélyített, kerek nádkunyhóban húzódtak meg.²⁹ Mind a gazdák, mind az uradalmak a rétből tartották továbbtenyésztésre, szaporításra tartott sertéseiket. Télen a nádasok szélén ütöttek tanyát, ahol az állatok sok élelmet találtak. Kitúrták a káka és a sás tövét, a földimogyorót, valamint böngyölével, sulyommal, madárfiókákkal, tojással, csigákkal táplálkoztak. Megették az elérhető kagylókat, halakat és a magasra nőtt, a télre megszáradt fűvet.³⁰

A Sárrét nemcsak helyi községek, valamint a közvetlen szomszédság állatállományának szolgált legelő- és telelőhelyül, távolabbi területekről, főleg a Nagykunságról is hajtottak ide állatokat. Már a XIX. század legelejétől emlegetik a nagykunsági levéltári iratok a Berettyón való itatást és áthajtást. 1801-ben egy karcagi szilaj pásztor ezt vallja: „Nehéz vagy sokszor lehetetlen volna ezen Berettyó vizén marháját által hajtani, mert kivált annakelőtte való időben ezen Berettyó vizének két partján olyan kotuk voltak, hogy az ember felnyújtott kezekkel sem érte volna tetejét.”³¹ Szerep alatt, a bucsai réten négy megye (Bihar, Békés, Hajdú, Szolnok megye) juhászai találkoztak össze. Legelőbért nem kellett fizetni.³²

Rétköz

Fényes Elek 1839-ben megjelent munkájában a Rétközt a következőképpen jellemzi: „Ez a Tisza áradásaitól gyakran rongáltatván, felette sáros; a föld részint fővényes, részint vizenyős, vagy legalább nyirkos fekete lapály. Fő gazdasága ezen vidéknek roppant rétjeiben áll, melyek szénát szerfeletti bőségben szolgáltatnak, valamint nádat is, továbbá a nyirkos föld zöldség, különösen káposzta termesztésére nagyon alkalmas. . . . A széles kiterjedő rétek igen zsíros és tápláló szénát teremnek, mellynél fogva a szarvasmarha, juhtenyésztés felette virágzó.”³³ A Rétköz hatalmas, lápos területe ugyancsak hagyo-

29. Szűcs S., 1940. 145—152.

30. Saját gyűjtésem.

31. Györffy I., 1941b. 41, 44.; Vö. Szűcs S., 1937. 167.

32. Szűcs S., 1938. 168.

33. Fényes E., 1839. IV. 209—210.

mányos teletetőhelye volt a helyi és a szomszédos, de sokszor a távolabbi területek állatainak is. Az első, rendelkezésünkre álló adat szerint, 1764-ben Nagyhalász határában, a Telek nevű rétben 12 bogylya szénát kaszáltak, s mivel oly nedves volt az idő, hogy ezt nem tudták hazahordani, oda vertek be 10 ökröt, s ott etették fel a takarmányt. 1772-ben Dombrádon a legelőterületek közé számították a jószágjárta lápokot. Kéken 1830-ban a réti juhos gazdáktól is pénzt kap a község.³⁴ Az 1796-os pásztorösszeírás a következőket is megemlíti: Kintháló sertésnyájak is igen nagyszámban vannak a tiszamenti falvakban, a Rétköz szélén és ott ahol nagyobb erdőségek állanak.³⁵ 1855-ben Nagyhalászon — amikor tiltják a rétben, erdőkben a házak, épületek emelését a betyárkodás és az erdőpusztítás miatt — az érdekeltek a következőképpen védekeztek: „Kényszerülve vagyunk azért az ott összehordott takarmányainkat marháinkkal ott helyben megégetni s kénytelenül ott telelés esetére marháink és azok felügyelői számára a téli viharok és vadak ellen oltalmul hajlékot készíteni.” Vasmegyerben rendszerint Mindszent napig volt kint a gulya. Enyhe teleken — azonban — mint pl. 1859—1867-ig volt — egész évben szilajon kint élt szabad ég alatt, s ott egy-egy lápon tartózkodott.³⁶

Nagy aszályos időkben, s így különösen 1863-ban az emlékezetes, országos éhínség évében, amikor nyári legelője is alig volt az állatállománynak, különösen nagy szerepet játszott a Rétköz Felsőtiszántúl, de különösen a Kunság és a Hajdúság életében. Erre utal *Fényes Elek* 1839-ben megjelent néhány sora is a nagykunsági szarvasmarhák legeltetéséről: „... a hallatlan száraz esztendő is annyira megkeverítették a marhák számát, hogy ezen kerületben, hol az előtt a felesleges marhák számát ... a saját roppant legelők dacára Szabolcs megyében a Tisza mellékén kellett nyári legelőket kibérelni.”³⁷ 1863-ban Kisújszállásról, Karcagról és Kunmadarasról Pátróhára mentek nyomtatók s juhaikat, marháikat odaadták a helybelieknek telelésre. Fényeslitkén is az Alföld különböző területéről idehajtott állatok teleltek. A korabeli feljegyzések még azt is megemlítik, hogy oly nagy volt az éhínség, hogy a karcagiak a teletetésért jószágaik felét hagyták ott. Vasmegyér határában az 1860-as években Kende-

34. Kiss L., 1961. 70, 179, 351.

35. Balogh I., 1939. 298.

36. Kiss L., 1954. 353.; Kiss L., 1961. 403.

37. Fényes E., 1839. IV. 131.

res, Kisújszállás és Törökszentmiklós területéről jöttek jószágokkal a réti legelőre. A kemecsei földesurak jószágaitak ugyancsak a nagyhalászi Tisza parton, a Csibaréten tartották. Tiszabercelen a jászói prépostság rideg jószágai legeltek.³⁸

Nagy szárazságok idején a Hajdúságból is eljártak a Rétköz sok takarmányt és bő legelőt biztosító területére. Az egyik hajdúnánási pásztor így emlékezik: „Nekem születésemtől kezdve az elődömtől mind pásztor vót. Mert még a szípapám is juhász vót. Még abba a nagy aszályba is pásztor vót 1846-ban. Idesapám paszabi születésű lett. Olyan szárazság vót, hogy a gyökeret ette a jószág. Oszt elment a paszabi földre. Nagyanyám meg álapotos vót. Oszt elment utána és ott betegedett meg. A gyökeret ette ki a juh a földből.”³⁹ 1863-ban Tiszakanyáron egy falka gulya Nádudvarról, valamint Balmazújvárosról jött juhok felébe teleltek ki. Rétközberencsen ugyanebben az évben az Alföldről ideszorult szarvasmarhák részére télen is kaszáltak. Csak Hajdúnánásról 16 bika és 36 falka juh telelt itt ki, de voltak itt Hajdúhadházi, Hajdúböszörményből, Hajdúszoboszlóról és Balmazújvárosról is. Vas megyen határába, legelőre Derecskéről is hajtottak fel állatokat.⁴⁰ Az említettekén kívül Demecser réti legelőjére a Borsod megyei Mezőcsátról is jöttek több ízben téli legelőre. Tiszarádon a község északi részén levő hatalmas itatókút, a Szarvaskút a szárazság idején Szarvasról odahajtott állatok emlékét hirdeti. A szarvasi szlovákok két-három esztendőre is oda hajtották állataikat, s mivel jószágai nem szerették a rét vizét, készítettek egy nagy kutat. Az állatállomány nagyságára utal, hogy a kúton három ágason húzták a vizet.⁴¹ Kéken a kisebb gazdák általában az 1863-as nagy szárazság alkalmával jöttek juhokhoz. Az Alföldről igen sok helyről fogadtak akkor a község rétiére és legelőjére nyájakat, s oly nagy volt a konjunktúra, hogy az állomány feléért vállalták a teletetést. A juhokat fűzből, nyárfából és nádból készített aklokban helyezték el, s a réten vágott gazon tartották. A későbbi nagyarányú kéki juhtenyésztés a legelőbérként otthagytott juhállományból fejlődött ki.⁴²

38. Kiss L., 1961. 101, 264—265, 314, 346, 403.

39. Béres A. gyűjtése a debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattárában (a továbbiakban a következőképpen rövidítem: DENIA) No. 125. 58. 1.

40. Kiss L., 1961. 331, 370, 403.

41. Kiss L., 1961. 36, 388.

42. Nyárády M., 1959. 164.

A lápi szigetek egy része, kiváltképpen a kisebbek, legelők és kaszálók voltak, azokat szántani nem lehetett. A rétes terület itt is egyoldalú, állattenyésztő gazdálkodást eredményezett. Az állatállomány lóból, szarvasmarhából, juhból és sertésből állt. Az egy, két és három éves csikók külön voltak a szigeteken a lovaktól. Egy-egy akolban 30—40 csikót helyeztek el. Nyáron a szigetekbe, lápokra „úszóba ment a jószág”. Vitték *lábón* és csónakon úgy, hogy kettőt összeköttek egymás mellé és beleállították a lovat vagy a marhát.⁴³ Ibányban a határnak több mint fele nádas rétekből, halastavakból és mocsarakból állt. A rétben ladikokon jártak, csónak majdminder háznál volt. A község réti kaszálója meghaladta az ezer holdat. Leginkább szarvasmarhát és elég sok lovat tartottak. Az állatállományhoz pásztorokat nem fogadtak, a gazdák legeltették felváltva, sorban. Ajakon a láppal körülvett szigeteken, köztük a *Bodrogbigecsi lápon* s a közepén levő Tölgyesen legeltek az állatok tavasztól őszig. Nagyhalászon, Demecseren, Fényeslitkén, Gégényben és Kemecsen is a rétek magaslatain legeltettek nyáron. Besztercen pl. ha az árvíz miatt nem tudták a lápra felszállítani az állatokat, a szénát *lábón* hazahordták. Ha rossz volt az idő a nagyobb növényzetű szigetekre hajtották a szarvasmarhát, lovat és a sertést. A rekettye, kökény és mogyoróbokrok bizonyos védelemet biztosítottak számukra. Dombrádon Szt. György napkor kihajtották a nagyállatokat a lápra. A *Nagylápon* pl. többszáz holdas legelő volt az állatok részére emelt aklokkal. Itt tavasszal a háromélű sást, rókafüvet, fodorsást és héjjafüvet ette a jószág. A lápon a pásztor részére kunyhót állítottak, a szünyogok ellen trágyával füstöltek. Pátrohán ugyancsak tavasszal, csónakon hajtották ki az állatokat a szigetekre. Nyáron ott meghízott a szarvasmarha, és télen akkor hajtották haza a kövér jószágot, amikor befagyott a víz. Tuzséron a réten tartott tehénekhez az asszonyok jártak ki fejni. Kisvárdán a községtől északra elterülő *Husszúláp* 15 holdas vizenyős, nádas gyékényes területét, ahol sok sulyom is termett, a csorda járta. Itt állt régen a juhok részére emelt *külsőkosár* is. Gégényben a *Kincsessziget* 2 holdnyi sáros, nádas legelőjére tavasszal kivertek húsz csikót, s csak háromhetenként néztek rá, vittek ki sőt részükre. Nagyhalászon külön szigeteken voltak az anyakocák (200—300 db) és külön malacnyáj. A pásztoroknak csónakon hordták

43. Kiss L., 1954. 350—351.; Kiss L., 1929. 10, 13.; Nyárády M., é. n. 9.

ki az élelmet, vagy ha nem vitték, agyonütötték egy disznót.⁴⁴ Kéken a juhok számára a réti legelőkön M alakú góré szárnyékokat készítettek. Egy-egy csapat juh a rét szárazon levő nádbokrainak alsó (déli) részéhez is hozzáállt, s abba esetleg be is fészkelte magát.⁴⁵

1961 nyarán Polgár és Folyás közötti Tinólaposon nyaraltató Szücs Ferenc tiszarádi és Dzsupsin György kéki juhászok is elmondották, hogy a Rétközben régen — a lecsapolás előtt — szokásban volt a juhok réti telettetése is, s nemcsak a helyi juhászok, hanem távolabbi területekről is eljártak ide téli legelőre. Késő ősszel, tél elején jöttek a juhászok Zemplén megyéből, főleg a Bodrogközből, de még a Kunságból (főleg Karcagról) és Bihar megyéből, leginkább Kismarja vidékéről, valamint a szatmári községekből. A Rétköz — apáik elmondása szerint — mindig telettetőhelyül szolgált, s akkor is a helyiek mellett távolabbi vidékekről is rendszeresen idelátogattak a juhászok. A buja növényzetű legelőkön takarmány nélkül is ki tudták tartani az állatállományt tavaszig. Általában decemberben, esetleg karácsony táján — ahogyan az idő engedte — behajtották a rétbé a juhokat. Éjjelre a szeles, rossz időben a nádas szigeteire, szélvédett helyekre verték be az állatokat. A magas nádba keskeny úton hajtották be a juhokat s így az természetes enyhelyként fogta körül a nyáját. A farkasok ellen komondorokat tartottak. A pásztorok levágott nádkévékből csináltak maguknak kunyhót, nádkunyhót, amelynek a tetejét gondosan összekötötték. Ha nem tartózkodtak hosszasan egy szigeten csak félereszt állítottak. A juhok bőséges takarmányt találtak a rétbén, megették a nádcsírárt (fiatal hajtása) és levelét, a gyepes részekben a nagyra nőtt, elszáradt avart, szerették a sást és a gyékényt.⁴⁶

Nyírbátorban Lipőcz Ferenc, régi magatartó juhász, a családi hagyományok alapján a következőket mondta a rétközi telettetésről: „Nekem a dédnagyapám is juhász vót még abba a rendszerbe, mikor még határ nem vót. Farkas meg csak 15—20 ment és akkor neki 15—20 kutyája vót, hogy a birkáját el ne vigye. Komondor kutyák, az a szép fehérszőrű. A kutyát lóhússal tartotta. Bodrogkeresztúr, Vencsellő körül vót ez. Az apám elmagyarázta. Én még láttam is ilye-

44. Kiss L., 1961., 14, 22, 25, 31, 33—34, 70, 101, 123, 134—137, 157, 178—179, 210, 247, 325, 367, 369—370, 392, 403.; Kiss L., 1954. 352.

45. Nyárády M., 1959. 190.

46. Saját gyűjtésem.

neket. Mert ott csak beleállították a marhát ahol a szél nem érte. A juhok meg a nádasba helyet vertek és űk tanyát vertek, és ott teletelt ki a juh. Ott ellett meg. Lúdhúr, ilyen-olyan, here-hura és meghízott a birka télbe.”⁴⁷

A Rétközben a lápi legeltetés és teletetés szokása túlélte a rétek lecsapolását. A Tisza szabályozása és a belvizek elvezetése után a rét tözegezes földjét különböző kapásnövényekkel hasznosították. Ezek szárait (kukorica, dohány, burgonya) és hulladékait (répa, káposzta levele és torzsája) nem szállították haza. Kint hagyták a földeken tavaszig a földekkel együtt a helyi vagy máshonnan jött pásztoroknak adták bérbe téli legelőnek. A káposzta levágása után nagy mennyiségben maradt vissza levél és torzsa. A bérbe adott határrészekben az ott teletetű pásztor a tavasi szántásig mindenütt legeltethetett. Ebben az időben a juhok az éjszakát tanyán vagy faluban udvaron, szalmakazal mellé állított léckában vagy *szarvas* (15—20 méteres trágyarakás) mellett töltötték. Ha hozzájutottak üresen álló dohánypajtákhoz, színekhez, kibérelték és ott töltötték az éjszakákat. A pásztor vagy a jószág mellett aludt vagy *félereszt* csinált magának, s azt úgy forgatta, ahogyan az időjárás, a szélirány megkívánta. A falubeliek nyájai *Juhaklok*ban (hodály) éjjeleztek. Reggeltől estig kint járták a határt, leginkább a káposztaföldeket. A téli legeltetési idény addig tartott, míg „kiszántották” őket.⁴⁸ A Rétközbe, főleg Gégény, Pátroha, Beszterec és Kék községek káposztaföldjeire a bodrogi községekben is eljártak a juhászok. November végén, december elején érkeztek meg s márciusig legeltették a határt. A juhok *drankában* háltak, vagy szalmakazal mellé húzódtak. Vissen emlékeznek arra is, hogy néha fából, szalma fedéllel *szint* is készítettek. Ide azonban csak vihar esetén hajtották be a juhokat.⁴⁹

47. Saját gyűjtésem.

48. Saját gyűjtésem. A Nyírségen nagyon kevés a legelőnek meghagyott terület, ezért a juhászok; főképpen a *magatartiak* (juhtenyésztő parasztgazdák) nagy legelőgonddal küzdenek. Tavasszal, elletés után, nyári legelőre hajtának, leginkább a Hortobágy északi és nyugati legelőire. Innen aratás, hordás után hazahajtának s a falvak határában a sorban felszabaduló szántóföldeken (tarló, burgonyaföld, mák, dohány, kukorica, répa stb.) legeltetik nyájukat (Vö. *Varga Gy.*, 1956.). Télen pedig egyes községek juhásza ismét elhagyják otthonukat s rétes, újabb káposztatermesztő helyekre vonulnak el telelőre. A káposztaföldeken való teletetést *Nyárády M.* is megemlíti (*Nyárády M.*, 1959. 181—184.).

49. *Bodó Sándor* szíves közlése.

A rétes helyek teletelési rendszerére, építményeire Kiss Lajos rét-
 közi publikációiban is találunk néhány rövid utalást, amelyeket, ha
 egymás mellé állítjuk, egységesebb kép bontakozik ki előttünk. Ti-
 szabercel határában a jászói prépostság „rideg” jószágai telettek, a
 színnek azonban „fösvénységből” nem csináltak oldalát, csak tete-
 je volt, így a nagy hidegben teljesen lesoványodtak a tinók. Az
 Oláhzugban voltak a rideg állatok szállásai, valamint a sövényből
 font juhaklok. Kísvárdán „a lakosok sokszor szigeteken etették a szé-
 nát, ott telettek, csutkából csinált istállóban”. Nagyhalászon a Csi-
 barét volt az egyik telettőhely. Itt az állatok vesszőből font akol-
 ban, a pásztorok gödörkunyhókban húzódtak meg. Demecserből a
 sertéseket teletetésre a pataki rétre hajtották. Pátrohán ólakat emel-
 tek a kinn telelő állatok számára. Nappal a rétből legeltettek, s olyan
 bőséges legelőt találtak, hogy kihívva hajtották ki onnan. Kéken a
 rétekből a szénát nem hozták haza, csak ha erősen felfagyott. Ha
 kint maradt a takarmány a jószágokat hajtották ki s ott etették fel
 velük a takarmányt. Az állatok részére védelmül aklot építettek.⁵⁰
 Kéken a vízenyős területeken emelkedő Komoly nevű szigeten ho-
 dályban, máshol nádkerítésekben is tartottak juhokat, s az ott ka-
 szált szénán telettették ki.⁵¹

Dombrádon, a Rétköz egyik legjellegzetesebb községében a határ-
 nevek között igen sok rejti magában az akol, vagy szállás nevet. E
 területen pedig az akol a telettőhelyen álló fedeles és három oldal-
 ról zárt falazatú, ideiglenesebb jellegű ólat jelent:

Akol

Akollafeneke

Apátola — Magaslat, kb. 14 holdnyi terület. „A jószágok telettő
 akolja állott rajta, miért is a farkasok sűrűn felkeresték . . .”

Apátolatava — az előbbi mellett.

Darócola — egykor 2 holdnyi kis partocska.

Darócolatanya

Jósaola v. *Josóla*

Josolaerge — az előző mellett.

Kisakol

Kisnetola v. *Netola*. Ugyancsak jószágszállás volt. Tölgyes is állt
 rajta.

50. Kiss L., 1961. 36, 179, 205, 247, 315, 363.

51. Nyárády M., 1959. 165.; Nyárády M., é. n. 9.

Nagyakol. A község keleti oldalán, homokos talajú sziget, náddal és láppal körülvéve. A lecsapolás után is legelő maradt.

Űarádola. Egyholdas homokos sziget. „Félereszre épített akol állott rajta a sáson őszelő és telelő ridegjószágok részére, a pásztorok is ott háltak. Ma szántóföld.”

Sáriszállása. Ugyancsak állatok tartására használt magaslat.

Szállás

Szállássziget. Kb. hat holdnyi terület, a sertések akolja állt rajta.

Szoboljakert

Tancsola

A Dombrád melletti Ontelek határában is vannak hasonló határnevek: *Akol*, *Akolkörnyéke*, *Kisakol*, *Kisakoldülő*, *Nagyakol*.⁵² A határnevek arra utalnak, hogy a Rétközben a teletetőhelyeken, a *szálásokon*, *ólak*, *aklok* és *szinek* álltak a jószágok védelmére.

A rétközi *ól*, *akol*, vagy másnéven *félszeresakol* két részből áll: Egyrészt ágasokon álló fedél, amelynek a tetejét szalmával, régebben náddal fedték s a hátulját és a két rövid oldalát sövényvel fonták be és sárral betapasztották (*pacsit*). Másrészt a féleresz előtt levő karámból, amely földbe vert karókból (*culáp*) és azokat összekötő, 4–5 méteres karókból (*rigli*) áll. A szinzel szemben a kapu volt. A karám mellett általában kút is állt s a vályú belül volt a kerítésen. Az itt telelő állatok részére zab- és búzaszalmát, töreket és csutkát hordtak. Ezt csak akkor etették fel, ha a határban már nem találtak legelőt vagy a kemény tél helyhez kötötte a jószágot. Ilyen aklokban 400–500 szarvasmarhát — általában 4 éves tinókat — telettettek. A szin vagy félszer hátulja mindig észak felé nézett, az eleje és a karám pedig délre. A kint teletető pásztorok maguknak *földburgyét* (*putrit*) építettek. Hatvan-nyolcvan centiméterre lemélyítették a kunyhó helyét. Általában olyan nagyra készítették, hogy két-három *dikó* (fekhely), valamint a tűzhely és asztal jól elfért benne. A tetőzet három *burgyéágoson* nyugodott. Ez tartotta a gerincen végighúzódo gerendát. Ehhez támasztották a szarufákat, amelynek az alsó vége a földön végigfektetett gerendán, a *majorpánkon* nyugodott. A szarufára *vesszősurjángokat* fektettek, majd jól meghányták földdel. A burgyé két végén kis ablak volt, bejárata a kunyhó hosszanti oldalának közepén, *gádoron* át történt. A gádornak mindkét végén ajtó volt. Bent, a fekhelyeken és a tűzhelyen kívül, még a kenyeres-

52. Kiss L., 1961. 70, 72–86, 293–295.

láda állt. A sonka és a szalonna fel volt akasztva. A tűzhely csövét a tetőn át vezették ki, rajta *siska* (tűzfogó) volt.⁵³

Szabolcs megye nyugati részén, a Tisza mellékén is szokásban volt a nádasban való téli legeltetés. *Nyárády Mihály* írja, hogy amikor a hó egy-két ujjnyi lett, akkor a szarvasmarhákat a rétségbe hajtották. Itt a marhák sással, kóroval és náddal éltek. Ha a hó ezeket is takarta, az állatokat az erdőbe verték.⁵⁴

Ecsedi-láp

Az Ecsedi-lápon is, a lápi foglalkozások mellett, az állattenyésztés volt a legfontosabb gazdálkodási mód. Alacsonyabb vízállás esetén a szarvasmarha és sertésnyáját lábon vagy kúszva terelték legelőre, a szigetekre és a keményebb lápokra. A jobb fűvű helyeken a gulya és a ménes legelt, a szárazabb területeket a juhnyájak szállták meg, a pocsolyákban és a zombékokban a konda turkált. Az Ecsedi-lápot már a XVI—XVII. század folyamán is hasonlóképpen hasznosították. A mocsarak között elnyúló nagyobb legelőkön télen-nyáron kint élt a rideg ménes, gulya, juhnyáj és a konda. A „szelíd” nyájak a községekhez közelebb eső területeken legeltek. Az 1863. évi országos szárazság idején az Ecsedi-láp is biztosított legelőt távolabbi területek állatállományának. „... Nemcsak a közelebbi környék minden jószága volt *elbérelve* Ecsedi-lápi Rétkben, hanem a Nyírekből, az Erdőhátról s a Hajdúságból is rengeteg marha, nyájdisznó és ménes volt *idebérelve*.” — írja *Morvay Péter* az Ecsedi-láp állattenyésztéséről írott tanulmányainak egyikében. A máshonnan idehajtott állatállomány emlékét több helynév is őrzi: *Debreceni-láp*, *Nádudvari-gulyakút*. A tyukodi határban a Mészáros-tanya a debreceni mészáros céh állatállományának 1863-as ottani legeltetését hirdeti. A közeli községeknek is rendszeresen legeltetett területe volt a láp. A legelőterületek — hasonlóképpen mint a Sárréten — itt sem voltak pontosan elkülönítve.⁵⁵

Az Ecsedi-láp azonban nemcsak az 1863-as nagy aszály idején volt legelője és teletetője a szomszédos területeknek, valamint Felső-Ti-

53. Saját gyűjtésem.

54. *Nyárády M.*, é. n. 5.

55. *Lovassy S.*, 1931. 9. 36. 1.; *Morvay P.*, 1940. 140.

szántúl jónéhány településének. Egyetlen szűk esztendő ki sem alakíthatta volna ezt a gyakorlatot, s egyetlen lápi legeltetés a határrészekben sem hagyott volna nyomot. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a jelzett időben, illetőleg korábban — különösen a gazdaságilag rossz években — rendszeres teletetőhelyül szolgált a környéknek a láp dűsnövényzetű szigetvilága. E feltevésünket több adat is igazolja. 1961-ben Mátészalka és Jármi község határában több idősebb juhász mondta el, hogy fiatalabb korában rendszeresen gyakorolt szokás volt a Nagyecsed környéki téli legelő bérlése. Minden ősszel a már korábban kiválasztott és bérelt legelőre vonultak. A téli legelőbérlés célja az volt, hogy így nem kellett a juhokat télen takarmányozni. A lápokon nagy rétek, nagy *gyepe*k is voltak. Aklot a teletetőhelyen csak akkor béreltek, ha nagyon „elmérgesedett” az időjárás. A legelő bérlésénél és a helyi kiválasztásánál arra törekedtek, hogy nádas helyre telepíthessék szállásukat. A juhokkal letapostattak egy keskeny bejáró utat s a legmagasabb nád között töltötték az éjjeleket. A sűrű és magas nád védte meg a nyáját a szélről. A juhász bundában aludt vagy nádból kunyhót épített. Mészáros János juhász még az édesapjától hallotta, hogy a téli szálláson magukkal hozott homokot kellett a földön elteríteni a tűzrakás helyére, másként begyúlt a láp, s „beleszakadtak az égésbe”. Az Ecsedi-lápon korcolt falú nádkunyhókat vagy ha volt fa, sátor szerű fa vázra vastagon nádat raktak. A láp lecsapolása után is megmaradt — kb. századunk húszas éveigi — a Nagyecsed-környéki juhteletetés. A kapásgazdálkodás alatt álló területekre még ebben az időben is jártak téli legelőre a környékbeli juhászok.⁵⁶ Demeter László 67 esztendő s juhász fiatal korában Nagyecsedben volt kommenciós juhász. A juhokat nyáron Polgár legelőin nyaraltatták, de a telet mindig az Ecsedi-lápon töltötték. Nádfiókon káposztartorzsán és vetésen telet ki a jószág. Sem maguknak, sem az állatoknak építményt nem emeltek.⁵⁷ A Nyírbátori pásztorok is hallottak arról, hogy a szomszédos Ecsedi-lápon a lecsapolás előtt télen a rétbé hajtották a szarvasmarhákat, ott *fészert* állítottak. Nappal kint jártak a nádas közt, ahol nagy volt a fű és avar. Éjjel a *karámba*, a fészert alá húzódtak. A fészert szélvédett helyre állították. Petneháza környékén folyt igen nagyarányú szilaj teletetés. A Nyírbátori juhászok még most is azt mondják, ha pl. Tiborszál-

56. Saját gyűjtésem.

57. Szilágyi Miklós szíves közlése.

lás, Ágerdömajor környékére indulnak legeltetni „lápon legeltünk”.⁵⁸

A lápból kiemelkedő szigetekre tavasszal kihajtották az állatokat, ha nagy volt a víz, akkor csónakon, égerfából ácsolt lábón (tutaj) szállították ki. A félszilaj állatokat addig tartották kint, ameddig a vízjárta részek be nem fagytak. A pásztor nádkunyhóban lakott. Élelemmel őt is ellátta a láp, csak kenyeret vittek ki rendszeresen neki. Táplálkozásukat legjobban e mondás jellemzi: *Nagy falat hal, kicsi falat kenyér*. A vizet nádon szívták a nápi kútból.⁵⁹ A heverőjóságokat azonban a rétben is telettették. Egyes esetekben ezeket már nem pásztorok őrizték, hanem minden gazda a saját állatait. Az állatoknak ólat vagy fedelet, maguknak trágyával körülrakott nádkunyhót készítettek. A rétben etették fel az állatokkal a nyáron gyűjtött takarmányt. Mielőtt a tavaszi felmelegedés beköszöntött, elhagyták a lápot.⁶⁰ Tyukodon a nyáron gyűjtött szénát vagy télen hazaszállították, vagy behajtott állatokkal etették fel.⁶¹ A sertések lápi tartása is széles körben szokásban volt.⁶² Mikulás Mihály balmazújvárosi kondás számadó korábbi Nagyecsed-környéki szolgálatairól a következőket mondotta: „... ugaron jártunk a disznóval, meg nádas réteken, meg mocsaras vidékeken. Itt volt jó legelője a disznónak. Az ilyen legelőt szerette a disznó a legjobban.”⁶³

Az Ecsedi-láp szomszédságában, az Erdőháton ugyancsak hasonlóképpen tartottak állatokat a belvizek lecsapolása előtt. *Fényes Elek* e területről így ír: „Egyébiránt találatnak olyan térek, melyek nyári szárazságban kaszálhatók, téli befagyással a marhákat jó ízű sással táplálják...”⁶⁴

58. Saját gyűjtésem.

59. Papp I., DENIA. No. 30. 6.

60. Morvay P., 1936a. 316.; Morvay P., 1936b. 5.; Morvay P., 1940. 142.; Vö. még Lovassy S., 1931. 36.

61. Varga Gy., DENIA. No. 273. 4, 7.

62. Morvay P., 1936b. 570.

63. Farkas J., DENIA. No. 40. 16.

64. Fényes E., 1839. IV. 260.

A rideg, réti teletelési rendszer — a korábbi századokban — a Hajdúság városainak és községeinek határában is szokásban volt. A XVIII. sz. utolsó harmadában készült II. József-féle térképfelvételek Hajdúnánásnak, Debrecennek és Hajdúszoboszlónak a Hortobágy felé nyúló határrészeit igen mocsarasnak, láposnak ábrázolják, közöttük kiemelkedő kisebb-nagyobb szigetekkel.⁶⁵ *Balásházy János* 1838-ban megjelent munkájában a következőket olvashatjuk: „A Hortobágy mentin, míg a falvakban a víz fel nem melegszik, Szt. János nap tájáéig, a juhok a hasig érő vízbe is begázolnak s a vízi perjét kedvökre legelik, a szikes tó vizét isszák, anélkül, hogy egészségüknek ártana.”⁶⁶ *Balogh István* kutatásaiból tudjuk, hogy a XVIII. század elejétől — a levéltári adatok szerint — Debrecen környékén általános szokás volt a „réti transhumáció”. A nagyobb juhtartó helyek gazdái hárman-négyen összeálltak és télére kibéreltek baromjáró legelőket, erdőket és réteket. Hajdúszoboszló pl. Debrecen határában, máskor Hajdúböszörmény rétjein és legelőin járnak Gergely napig több mint 2000 juhhal.⁶⁷ A legöregebb pásztorok még Debrecen környékén és a Hortobágyon is emlékeznek a réti legeltetésre és teletetésre. Úgy tartják, hogy csak az enyhe teleken lehetett nádasban, fedél nélkül teletetni, akkor is a szigeteken, a nádas és kákás réteken s kaszált szénán telet ki a nagyjószág. Hajdúböszörményben a Tiripó nádasai között rakták össze nyáron a szigeteken kaszált szénát, s ha télen nappal legelt is a gázosban a marha, éjszakára a kazlak mellé állott. A pásztorok pedig nádból állítottak hegyes kunyhókat maguknak.⁶⁸ A szomszédos Pródon ugyancsak él a lápi legeltetés emléke.⁶⁹ Čzinege János, a híres hortobágyi gulyás számadó a nádasban történő teletetésről így nyilatkozott: „Macsí Tót, a mostani Tótnek a dédnagyapja 8 télen sem széjjel. Sok vót a nád, *eltelett* közte a jószág. A jószágnak nem vót szárnyék.”⁷⁰ A rétből tartott disznók pl. annyira a réthez szokottak voltak, hogy ott is fiáltak meg

65. *Balogh I.*, 1936. 4.

66. *Balásházy J.*, 1838.

67. *Balogh I.*, 1943. 103.

68. *Balogh I.*, 1938. 17.

69. *Béres A.*, DENIA. No. 22. 5.

70. *Béres A.*, DENIA. No. 45. 4.

gödörökben, amelyeket nád- és sástörekkel béleltek ki.⁷¹ A hajdúvidi juhászok említették, hogy 1929—1930 körül az újszentmargitai káptalani birtokon nádon és fűzfavesszőn is telettek.⁷² Kardos János, a híres hortobágyi csikósszámadó visszaemlékezéseiben ugyancsak említést tesz arról, hogy olyan teleken, amikor nem volt nagy hó a réten is kitelelt a gulya és a ménes.⁷³ A hortobágyi pásztorkodásról írott munkáiban *Ecsedi István* is beszámol arról, hogy enyhelyként szolgált a nád is.⁷⁴

Hajdúnánás határában csak 20—25 évvel ezelőtt száradt ki teljesen egy nagyobb nádas, vizenyős rész. *Janó Ákos* gyűjtéséből tudjuk, hogy ezen a területen sokáig fennmaradt a réti állattartás: „A réten nem volt szántó föld egy csepp sem. A juhok, disznók ott telettek, káka, gyékény gyökerével éltek. Olyan volt nyárban ott a legelő, hogy a víz ölte meg niha a jószágot. A réten helyel-hellyel vótak nagy vizek, ahol vízfenek vót. Ahol a víz megállott, azt a területet tóállásnak nevezték. A rét sohasem száradt ki, tele volt madarakkal, szárcsával, libával, bölömbikával, sirállyal. A felszabadulás előtt csak négy-öt évvel azelőtt apadt ki a víz. Az első háború alatt még másutt is sok víz volt. A réten meg a legelőn ment keresztül egy vízer, ez volt a *Vicskus*... Tele volt a rét náddal, gyíkinnyel, nem lakott ott senki csak a pásztorok őgyelegtek benne. Ott itattak még a gulyások is, a gulyás nádcsővel szitta fel a vizet.” Hátrább: „A juhok egész télen kint voltak a rítisgbe.” Az állatállományt sokszor vízen verték át, s ha a pásztor nem tudott úszni, a nagyjószágnak a farkába kapaszkodva evickélt át. Az állatok tutajjal szállítása ugyancsak ismeretes volt. A réti sertéstartást is széles körben gyakorolták.⁷⁵ Tiszavasváriban ugyancsak elég későig fennmaradt a réti juhtartás. A községtől nyugatra elterülő Réten a hátakat (*Horgolóhát, Csikoshát, Forgácshát, Hosszúhát, Szamárhát, Bivalyhát, Betehát*) az év legnagyobb részében legeltették. Különösen a teletetésnél volt nagy jelentősége mind a rét szigeteinek, mind pedig a mocsaras buja növényzettel fedett többi vízjárta területnek. Nagyon sok szükségtakarmányt adott té-

71. *Farkas J.*, DENIA. No. 40. 46—47.

72. Saját gyűjtésem.

73. *Kardos J.*, 1933. 7.

74. *Ecsedi I.*, 1913. 194.; *Ecsedi I.*, 1914. 104.

75. *Janó Á.*, DENIA. No. 25. 7—8, 10, 15.; *Béres A.*, DENIA. No. 125. 35.; *Papp J.*, DENIA. No. 21. 9.

lére. Ezt egyrészt a helyszínen legeltették, majd a kezestartás elterjedése után kihordták, s takarmányként hasznosították.⁷⁶ Nádudvaron a nádas helyen történő téli szállás kialakításának klasszikus formáját mondták el. Kinéztek egy jó nádas helyet, másnap egy hengerrel bementek a nádba s középen körbe hengerelték. A bemenő úton jártak be a juhval vagy a marhával. A belső részt olyan nagyra csinálták, hogy a szükséges mennyiségű marha vagy juh elférjen. A vastag nádat hengerrel, szekérral tapostatták le. Esetleg szalmát is szórtak rá. Ezt november körül, Dömötör nap körül csinálták meg. Télre ide hajtották be a jószágokat. Kedvező időben legeltették, rossz időben az ide kivitt takarmányból etettek. Az állatokat sírkutaknál itatták. A pásztoroknak kontyos kunyhója volt, amelyet néha trágyával betapasztottak. Bent, közepén mindig égett a tűz, mellette a soros juhász őrködött. A legalkalmasabb, nádas, teletetőhelyek a Hortobágy, a *Rendek-ér*, de leginkább a *Kösély* nagy kanyarulataiban, az úgynevezett *zugok*ban voltak. A farkasok ellen úgy védekeztek, hogy a természetes enyhelyen körben álló, magas nádat erősen összekorcolták. A támadó farkasok az összekorcolt nádon nem tudtak áttörni, s a fogukkal sem tudták átrágni. Nádudvaron ezt a teletetőhelyet *szabadteletlőnek*, s a módot, eljárást pedig *szabadtelettetésnek* nevezték. A legidősebbek emlékezete szerint a szabadtelettetés 1880 körül szűnt meg teljesen.⁷⁷

Bodrogköz és Taktaköz

A Tisza és a Bodrog közötti terület ugyancsak hatalmas vízjárta terület volt. 1838-ban a ricsei Szállástéren „holmi hányt-vetett kunyhókat gabalyítottak össze a lakosok és annak körüle náddal bekerítvén abba kendert, tököt és káposztát plántálgattak, télen pedig, minthogy árvizes időkben szénájukat s egyéb takarmányaikat a nagy dágványok s mocstaras helyek miatt a helységbe nem szállíthatták, szarvasmarháikat és sertéseiket ottan szokták telelteni.” Más helyen a községtől teljesen elzárt területen istállókat, *ereszeket* (szin) és *aszatokat* (abora-szerű építmény) emlegetnek a források. A már említett, 1863-as aszályos évben Sárospatak határába is hajtottak Szentés vi-

76. Gombás A., 1963. 223, 227, 233, 235—236.

77. Saját gyűjtésem.

dékéről szarvasmarhákat felében történő legeltetésre.⁷⁸ A kisebb-nagyobb szigetekre kívirt állatokat sokszor nem is őrizték. Még a járólapokat is legeltették, ezek között volt olyan is, amelyen száz szarvasmarha legelt.⁷⁹ Györgyartlón nyáron a pásztorok „szanaszét legeltették a falkát a vízből kiálló füves partokon.”⁸⁰ A Bodroghközben a sertéstartás is virágzott, a tavas, mocsaras legelőkön, ahol a halcsik, giliszta, a sokféle vizinövény szára és gyökere bő táplálékot biztosított. Gyakori volt az is, hogy ősszel és télen is hallal és csíkkal hizlalták a sertéseket.⁸¹ Zemplén megye Bodroghközzel határos területéről, főképpen a Hegyaljáról és a Hegyközből is hajtottak juhokat a Bodroghközbe. Olaszliszka községben is átvették a juhnyáját a Bodrogon túlra s ott legeltették tovább késő ősszel és a tél elején. A hegyközi Kovácsvágás vidékéről is rendszeresen lehajtottak juhokat téli legelőre a Bodroghközbe még a századforduló idejéig.⁸²

A Taktaközbe és a borsodi Tisza-mentére, valamint Szabolcs megye hortobágyi vidékére egy 1842-es híradás szerint „járómarhákat seregestől hajtottak legelni”.⁸³ A taktaközi réti legelőket *Fényes Elek* is megemlíti: „Ellenben a' Tisza melléken, a' Taktaközben mind legelő, mind rét szerfeletti bőséggel van, csak az a' kár, hogy ezeket a Tisza árja, 's ennek kiszakadó erei gyakran elborítják”.⁸⁴ Tiszalúcon 1961-ben Pocsaji Sándor 78 éves kondás adatközlőm a réti állattartásról és teletetésről a következőket mondotta el: „A Tiszát 1906 körül vették el tőlünk. A mai Tisza és a Holt-Tisza közötti terület régen rétság volt. Tavak, kiemelkedő részek és nádasok váltották egymást. A magasabb területeket kaszálták. Ez a terület legelő volt. Ez volt a sertés, a juh, de a gulya legelője is. Ebben tudtak csak tartani disznót. Mindig itt tartották, mindig! Ami volt, a juhokat is a rétbe legeltették. A magasabban fekvő területek voltak a lakóhelyek. Így a *Szamárhát*, *Delemlapos*, *Nagyhát* stb. Előre kinézték a helyet, ahol majd teletetni fognak. Itt nádból összeállítottak egy *nádkunyhót*. 30—40 kéve nádat összeállítottak, a tetejét összekötötték vesszővel,

78. *Gönyey-Ébner S.*, 1925. 72, 95.

79. *Gönyey-Ébner S.*, 1925. 94—95.

80. *Bakó F.*, 1953. 26.

81. *Kiss K.*, 1896. 93.

82. Saját gyűjtésem.

83. *V.*, Gazdasági hírek. Magyar Gazda, II. 1842. 141—142.

84. *Fényes E.*, 1839. IV. 111.

gúzsza. A kunyhó olyan nagy volt, hogy 4—5 ember elfért benne. Ajtaja nem volt. A *konyhá*ban égett a tűz, a helye az ajtó előterében volt. Ha esett az eső vagy a hó, bent főztek. A disznóknak is itt a nádasban volt a hálólhelyük, ide jártak éjszakánként vissza. Télen a pásztorok mindig bundában jártak. Ezt magyar juh bőréből készítették. *Gubája* csak a parasztnak volt. A szőrével viselték mindig kifelé. Régen ez ünnepi viselet is volt. Ebben jártak a templomba is. Ebben aludtak kint a szabadban is. Éjszakára levette a csizmáját, a lábát becsavarta jól kapcába. Éjjel behordhatta a hó, s nem fázott. A bunda olyan nagy volt, hogy még a fejét is betakarhatta vele. Apám és nagyapám mesélte, hogy régen egész télen kint volt a sertés a rétbe, ott is fiáltak a kocák. Ezt csak *loposba* (lopva) tehette meg. Mély gödröt túrt, olyat, hogy csak a gerince látszott ki. Gyikinyből csinált helyet magának, a szájában hordta oda. Legszívesebben surjánosba, fűzesbe, tavakba fiáltak. Elment három kilométernyire is míg jó helyet nem talált magának. Innen a fialás után kijárt enni, de visszajárt szoptatni. Míg csak erősen be nem fagyott, a disznó bejárt a vízbe míg csak a lába érte a földet. Megették a *sulymot*, a *békacsigát* (teknősbéka). Összerágták az egészet, nagyon erős állkapcsuk volt. A túrásukba beleömlő vízből a halakat és a csíkot úgy falták mint a kutya. A kétéves és idősebb ártányok a legkeményebb teleken is kint maradtak. Az orrukkal a vizes területeken addig fesegették a jeget, míg fel nem szakadt. A lékhez húzódo csíkot és halat pedig kikapkodták és megették. A rétben talált elszáradt fűvet, *gyikinybőndőt*, vízinövények fiatalabb hajtásait, ezt mind megette, s ezen telett ki.⁸⁵

A dél-borsodi síkság egyes községeiből is lejártak a Tisza mellékére legelőre. 1961-ben magam is találtam az Újszentmargita és Polgár közötti Tisza szakaszon Ároktő vidékéről ott legeltető és teletető pásztorokat.⁸⁶

Nagykunság és Kiskunság

A réti legeltetésre és teletetésre a Nagykunság, hajdan ugyancsak vizjárta területéről is vannak adataink már a XVIII. sz. közepéről: 1755-ben Nánási György és Daróczi Mihály debreceni gazdák szilaj

85. Saját gyűjtésem.

86. Saját gyűjtésem.

gulyája a karcagi rétben telett. Vajó Sámuel számadót és két bojtárt fogadtak a gulya mellé.⁸⁷ A karcagi református parókia jegyzőkönyvének 1765. évi bejegyzése szerint egy idős ember fiatal koráról a következőket vallotta: „Azután három esztendővel ránk ütött a tatár, én a disznókkal együtt réten maradtam meg.”⁸⁸ Igen figyelemreméltó *Győrffy István* egyik idevonatkozó megállapítása: „A kun városok régi protokollumaiban sohasem olvastam, hogy az árvizek miatt panaszkodtak volna, pedig sokszor a házaikba is becsapott a szennyes víz. Sőt ellenkezőleg! A türkevei tanács 1780-ban úgy határoz: a víznek megtartásáért instálni kell, mivel a víz mingyárt el mégyen, sok helyen alig vagyon térdig álló víz és ha ez kevés árvíz sem lett volna, a militia számára szénát sem lehetett volna kaszálni és barmaink is egyedül ott élhetnek, ahol a víz a földeken megfutotta. Nem sürgette a kun ember a belvizek lecsapolását soha.” A szilaj jószágokat — ménest, gulyát és a kondát — a Nagykurságon is a rétekben tartották, s télére sem verték szét. „Volt olyan szilaj pásztor, aki harminc esztendeig nem fordult meg a városban.” Az állatokat rendszerint síkvizeken itatták, de aszály idején sírkutakat is ástak a folyások medrében. Az ingoványokon lápmetszővel vágtak lépikutat. Ha a községi legelőket a nyári forróság leperzselte, bevették a jószágot a rétbe, ahol mindig talált bőséges harapnivalót.⁸⁹ Nagyivánon és Kunmadarason rétben telettető pásztorokat *Tálas István* is említi.⁹⁰ Nagyivánon az idősek emlékezete még mindig őrzi a nádasban vagy erdőben történő jószágteleltetés emlékét.⁹¹

Télen — amikor a talaj megkeményedett, s a víz megfagyott — bevették az állatokat a nyáron megközelíthetetlen szigetekbe, ahol hetekig találtak táplálékot. A pásztor azonban állandóan figyelte az időjárás alakulását, mert ha enyhült az idő, nem maradhattak tovább a szigeten. A rétben telettetett állatok részére *Győrffy István* szerint — nem építettek semmiféle, egyszerű enyhelyet, tüzet sem gyújthattak a szelek és fergetegek ideje alatt, mert a nádaszt kigyújtotta volna. A szarvasmarhák és a lovak is kint ellettek télen is. (?) A tűz védelmére juh vagy marhabőrt feszítettek ki (*szérnyék*), bár a rét po-

87. *Győrffy I.*, 1928. 13—14.

88. *Győrffy I.*, 1941b. 76.

89. *Győrffy I.*, 1941b. 8—9.

90. *Tálas I.*, 1942. 208, 216.

91. Saját gyűjtésem.

rongjain a pásztorok putrikat is készítettek maguknak. Nem lehetett mindig egy helyben tanyázni, amikor az állatok lelegelték a területet, tovább kellett vándorolniuk.⁹² A ridegen tartott állatok télen a rétes helyeken bányát készítettek sás és nádtöredékekből.⁹³ A szilajmarha a rét avarfüvével élt, de jó táplálékot biztosított a sás, gyékény, szittyó, sőt az apró nád is. Ha nagy hó esett a pásztorok a nagyobb nádasokat keresték, ahol dúsabb volt az aljnövényzet. A hosszúra nőtt szőrű szarvasmarha a kemény telet is jól bírta. Ha vastagon megfagyott a hó felszíne, akkor — végszükségben — a nyáron kaszált *gazt* adták takarmánynak, s ha az idő nem javult, kénytelenek voltak szétverni a gulyát, s a tulajdonosaiknak hazahajtották.

A régi, ún. *rétidiszno* nyájakat ugyancsak a rétből tartották. Ezek ott annyira elvadultak, hogy csak az erre a célra készített *disznófogóval* lehetett megfogni. A vaddisznókkal is gyakran kereszteződtek. A sertések mindig a zombékos helyeket és a fertőket keresték, s bőséges táplálékot találtak (gumók, férgek, csik, hal, csiga). A réti sertések még télen is meghíztak a réteken.⁹⁴ *Győrffy István* még találkozott olyan réti kanással, aki a XIX. sz. 60—70-es éveiben megélte a réttartást: „Hetven esztendővel ezelőtt lettem szilaj kanászbojtár, tíz esztendőskoromban. Bevitt az öreg számadó a rétből, ahonnan öt esztendőig nem jöttem ki, hanem a telet, nyarat benn töltöttem a nyájjal. Az elvadult disznónyáját terelni nem lehetett, csak ballagtunk utána. Néha a hetedik falu határában lyukadtunk ki a rétből.”⁹⁵ *Tálas István* a réti (sertés) tartásról a következőket írja: „Előnyük volt azonban az olcsó tartás. Az év folyamán a legelőkön keresgéltek, egész télen a síkon-réten teleltek, rossz időben erdőben.”⁹⁶

A nagykunsgái szarvasmarha- és juhnyájakat aszályos években már a XVIII. századtól távolabb eső rétes területekre és folyóvölgyekbe is elhajtották legeltetni. Igen nagyarányú elvándorlás volt évszázadokon át a nyírségi Rétközbe, a Sárrétre, valamint a Tiszamenti rétes helyekre. A XVIII—XIX. századi, főleg karcagi levéltári iratok igen sokszor emlegetik a Berettyó menti legeltetést.⁹⁷ A kunhe-

92. *Győrffy I.*, 1941a. 11—13, 18, 19.; *Győrffy I.*, 1928. 31.

93. Déri Múzeum Adattára, No. 1/2. 45—46.

94. *Győrffy I.*, 1928. 12—13, 32. 1.; *Győrffy I.*, 1941b. 25—26.

95. *Győrffy I.*, é. n. 359—360.

96. *Tálas I.*, 1942. 209. skk.

97. *Győrffy I.*, 1941b. 41, 44.

gyesi juhászok az első világháború idejéig a Tisza mellékére Tiszabő és Tiszaroff alá jártak telelni „a nádasokba és *gurgyinos rétekbe*”. Már október elején elindultak, ott a bokrokból karámot állítottak, a pásztor „*gunyhó* nélkül fatörzsek mögé telepedve éjszakázott”. Tavasszal pedig a közeli gyepeken legeltettek még s ott szélhajtó tövisből (ballangó) raktak karámokat. A nád felhasználása később jött szokásba. Mind a nádasban, mind a tavaszi legelőn a pásztor a tüzet szűrővel védte.⁹⁸

A Kiskunságban, Kecskemét környékén a XVI. és a XVII. században is a jószágteleltető szállások szigetekre vagy félszigetekre települtek, amelyeket nádasok, zombékos helyek, járhatatlan lápok vettek körül. Szabó Kálmán szerint e téli szállásokból fejlődtek ki a későbbiek során a falvak. Egy 1697-es kecskeméti statutum s egy 1718-as tanácsjegyzőkönyv tiltja a *semjének* (rétes helyek) legeltetését.⁹⁹ A kiskunsági pásztorokodásról írott monográfiájában Tálasi István is megemlíti a rétes helyeken történő teleltetést: Szabadszállás környékén a szilajmarhákat „napközben kákás, gazos rétekben legeltették vagy az erdő szélén. Éjjel a marha lefeküdt, de sokat szenvedett. Nagyon szigorú időben a jószágot a *hátatáskor* meleg, zombékos, tőzeges helyre vagy szárnyékok, karámok enyhébe verik.” A magyar juhok is legeltek rendszeresen a „nádalló rétekben”. „Tartásmódja egészen egyszerű, szilaj. Takarmányozni alig kellett, télen az erdők avarján, nádasok között keresgélt vagy szalmán telett.” Csak ha ott nem talált legelőt, ezeket is bevették a félszilaj jószágok telelőjére, a szálláskertekbe vagy a szállásokba. A kisebb porhóban még akármelyik állat kikaparja a fűvet, a ló és a birka még féllábszárig érő hóban is megél. A szarvasmarha a „rétes helyen megeszi a fiatal *lengenádat*, téli inségben az *öregnádat* is, továbbá a *csikényt*, *csirkákát*, *kákát*, *csatakot*, *csuhésfűvet*, *gatz*, meglábolja a zombékos réteket, de jobban szereti a partos mezőt, *tarackot*, *típpant*, a *kakukfüves*, *pillangós* mezőket s a *nyúlveszőt*.”¹⁰⁰ Nagy Czirok László a réti teleltetésről a következőket írja: „Ha nagy hó esett a nagybarmokat takarmányozni kellett, de ameddig az idő engedte behajtották a járás (5—6000 hold) gazos, mocsaras, zombékos helyeire meg a nádasrétekbe, meg a tanyaföldeken is. . . . A nád szárát, levelét még

98. Tálasi I., 1942. 217.

99. Szabó K., 1938. 81.; Szabó K., 1942. 3, 9, 27, 36.

100. Tálasi I., 1936. 40, 44, 46, 49; Tálasi I., 1942. 208.

kedvelte is, de a nyárfaágat is megette. A zombósokban mindig nagy fű volt a zombók tetején, köztük meg lenge nád is.” Ha a ridegpásztorok látták, hogy kitartó lesz a tél, hírt adtak a gazdáknak, s azok a szükséghez képest takarmányfélét (kukoricaszár, búzapolyva, árpa- és zabszalma) vittek ki a téli állásokhoz. A sertésfélék legelője is a „csatakos, zombós” helyeken volt.¹⁰¹ Madarassy László is megemlíti, hogy a partoldal, bucka és erdő mellett a nádas is szolgál állatok enyhelyéül.¹⁰² A kecskeméti és a környékbeli juhászok a századforduló idejéig szinte rendszeresen lejártak teletetni a Tisza árterületére, főleg Óbög és Kécske környékére, a füzesekbe, majd ezt követően az ugyancsak itt kialakuló káposztaföldekre.¹⁰³ A Kiskunságtól délre eső, Zombor vidéki mocsarakban ugyancsak voltak legelők és jószágszállások.¹⁰⁴

Dunántúl

Dunántúl éghajlata, felszíne és gazdasági rendszere alapvetően más mint az alföldi. Ennek ellenére egyes vidékeken felbukkan a réti állatteltetés, főleg a folyók mentén és ahol a természeti körülmények hasonlóak az Alföldéhez. A Dunántúlon főleg a Sárközben volt szokásban a vízjárta, dús vegetációjú helyeken az állatok téli legeltetése. Kovách Aladár 1912-ben, az 1825-ben született, s már tízéves korában a mezőn dolgozó Ferenc József öcsényi lakostól a sárközi téli pásztorkodásról a következőket jegyezte fel: „Haj, az én gyerök-, meg legénykoromban más világ volt itten, meg Szekszárdon is, meg arra föl Paksig, meg talán azon túl is. ... ez itt mind tölfaerdő, sás, nádas, tóság, vízjárás volt, a nagy gyűrökön, szegeken meg göröndökön vót a rét, meg a legelő ... Nyáron? akkor ott legelt éjjel-nappal a jószág a szabad ég alatt. Télön? akkor is csak a szabad ég alatt ötötünk; ott vót a féször, előtte az akó' (akol), abba meg a kerekjászó. Mikor aztán csúnya üdő gyütt, bemönt a jószág a féször alá, az embör meg a kerekgunyhóba. Tudja kigyelmed, a féször csak ojjan dibdáb ám! Levertünk négy czölöpöt, ágosfát, a tetejire raktunk ágfát, giz-gizt, miegymást, ojjan sássá' nádda' kevert füvet, vót öleg. Az

101 Nagy Czirok L., 1959. 192.

102. Madarassy L., 1912. 36.

103. Saját gyűjtésem.

104. Petkovics D., 1883. 458.

oldalát beraktuk sövennye csak az akó felül vót nyitva . . . Azután lekaszáltuk a szénát mindenestű, a hogy gyűtt, azután oda hordtuk a féször mellé . . . Itatni meg ott vót a folyó a kis Duna, a féször mögött. Mikor meg be vót fagyva, hát léköket vágtunk, körű hintettük gazza, szénava miegymássa, hogy a jószág e ne csússzék, osztán itatunk.¹⁰⁵

A Sárközben 1870-es évekre a Duna és a Sárvíz szabályozásáig a heverő jószágállományt nem a falvakban teleltették, hanem a határ vízjárta területein, főleg a Duna mellett, részben a Sárvíz partján. A szállások a falvaktól egy-két órányi távolságra voltak. A réteket is csak egyszer kaszálták, utána szabadon legeltethették. A szénát nem szállították be a faluba, hanem a vízfolyások melletti szállások mellé hordták, s télen ott etették fel az állatokkal. Itt az állatok részére aklot (*akó*) kerítettek s a bejárattal szemben gerendákon álló, fedeles szint állítottak. Az akol mellett a gazdák csúcsos v. nyerges tetejű nádkunyhója. Ismeretesek voltak a Sárközben, a főként lovak részére készített földhányásból épített aklok is. A színek három oldalát (hátlját és két oldalát) télen zombékkal vagy odahordott takarmánnyal néha csutkaszárral rakták be, hogy a szél és hófúvás ellen védelmet nyújtson. Az összegyűjtött szénát s más takarmányt az akol mellé hordták, esetleg a színek oldalához és tetejére rakták. Amikor leesett a hó, a közösen legeltetett állomány a gazdák kezére kerül, akik jószágait a folyómenti szállásaikra hajtották. Téli szállást egy vagy két-három gazda tartott együtt. A községek férfilakossága télen itt élt állatai mellett, a falvakban csak az asszonyok, a gyerekek és az öregek maradtak. A téli szálláson kinnmaradt férfiak nappal halászgattak is. A faluban istállózott állatokat is kihajtották, nappali a téli szállásokhoz takarmányra. A Sárközben téli szállásokon főleg lovakat és heverő, növendék marhákat és meddő teheneket tartottak. Juhokat és kecskéket nem, mert azok nem tudták úszva megközelíteni a legelőket. A sertések ugyancsak a rétes, mocsaras részeket járták, s makkon, halon híztak meg.¹⁰⁶ *Andrásfalvy Bertalan* szerint a vízjárta rész nyáron a sertések legelője volt, télen pedig a szarvasmarháké.¹⁰⁷

105. *Kovách A.*, 1912. 211—212.

106. *Kovách A.*, 1912. 211—219.; *Katona L.*, 1962. 59—65.; *Andrásfalvy B.*, 1961. 589.

107. *Andrásfalvy B.*, 1961. 589.

A Sárreuten, a Duna és a Sárvíz medrének rendezése után fellen-
dült a juhtenyésztés is, s a juhtartás örökölte a régi rideg állattar-
tás hagyományait. Egy kecskeméti juhász, aki maga is többször járt
nyájával a Sárközben és Kelet-Dunántúlon, mesélte el, hogy egyes
sárközi magatartó juhászoknál szokásban volt a rideg juhtartás. Az
állatok nappal a határban legelnek, éjjelre pedig szélvédett, természe-
tes enyhelyre, erdőbe, bokrok közé, illetőleg nádas mellé hajtották,
esetleg szakadékos fala alá, dombok mellé állították. „Annak az ár-
nyékába, annak a védelme alatt út tanyát a juhász, oda is tér vissza,
ott alszik a nyáj.” Karámot, vagy félereszt nem készítenek a juhok
részére.¹⁰⁸

Szórványos adatok a Dunántúl és a Kisalföld folyómenti területei-
ről is vannak: A Szigetközben ugyancsak ősszel, tél elején bevették
az állatállományt a szigetekre, ahol a dús aljnövényzet, a nád, káka
és a bokrok nyújtottak némi téli legelőt. Ezek a magas hóból is kilát-
szottak és az állatok részére elérhetőek voltak. A vizenyős részekből
kiemelkedő szigetekre levő szállásokat egy 1784-ből származó térkép
is jelzi. A szigetekről — hasonlóképpen mint az Alföldön — a tavaszi
hóolvadás előtt verték ki az állatokat.¹⁰⁹ A Hanság mocsaraiban foly-
tatott nyári és téli szarvasmarha teletetést *Kohl J. G., Reise in Un-
garn* (1842) c. útleírásából ismerjük: „A le nem kaszált füvet legel-
tetik az állatokkal. Évről évre nagy szarvasmarhanyájak élnek a
Hanságon. Ezek az állatok mind vadonélőknek nevezhetőek, mert so-
hasem volt kötél a szarvuk körül és soha nem lélegzették az istálló
levegőjét. Télen a pásztorok nyájakkal inkább a mocsár szélére, a
falvak és erdők közelébe mennek és fedél nélküli körülkerített helyi-
ségben telelnek át. A tehének februárban a szabadban ellenek és a
kis állatok az anyatest melegéből a legnagyobb fagy idején is egész
frissen és vidáman jönnek elő a hideg óra. Télen át szűken táplál-
koznak. De mindezt a nélkülözést, aminek elviselését a hansági élet
szükségessé teszi, csak itt született, hansági tehének képesek elvisel-
ni. Más állatok nem tudnának itt megélni. A magyarok az ilyen egész
éven át szabadban élő szarvasmarhanyáját gulyának nevezik. A sze-
lid nyájra más nevet használnak. A pásztort gulyásnak nevezik.”¹¹⁰
A Dráva füzesei közötti állatteltetést *Kiss Gábor* is megemlíti, *Fé-*

108. Saját gyűjtésem.

109. *Timaffy L.*, 1961. 614.

110. *NNy.*, I. 1929. 56.

nyes Elek pedig az Ormánságban a sertések réti tartására utal.¹¹¹ *Illyés Gyula* a magyarság juhtartását — valószínűleg dunántúli, szűkebb hazájáért — a következőképpen jellemezte: „Kitűnő vándorló, mert útbíró, szívós és igénytelen. Török, tatár, ezeknek nem ártott, hisz gazdáik jókor kitérhettek a baj elől, valóságos mozgó falvakként ügethettek a békés tájakra, némi előkészületekkel akár 10 telet is kihúzhattak alkalmas erdőben, vagy nádasban.”¹¹²

Dunántúlon leginkább Fejér megye éghajlata és területe hasonlít legjobban az Alföldéhez. Volt itt egyes területeken vizenyős rét is, különösen a Séd, a Sárvíz és a Sió mentén. Ezek régen hatalmas legelőterületek lehettek, s téli szállások gyanánt szolgáltak. Ezt a vidéket a honfoglaló magyarság is téli szállásként szállta meg.¹¹³

II. A réti teletetés művelődéstörténeti háttere

Történeti adatok

A magyar állattenyésztés történetéből is állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyek a folyóvölgyben vagy a rétes és nádas helyeken történő teletetésre utalnak. *Éber Ernő* a magyar állattartás fejlődéséről írott monográfiájában már az ugor korszakra teszi a nyári és a téli, folyómenti legelő elkülönítését.¹¹⁴ *Bátky Zsigmond* is feltehetőnek tartja, hogy a honfoglalás előtti török hatás időszakában szokásban levő folyómenti teletetés még ugorkori hagyománya a magyarságnak. „Ez az ősgyor hagyomány (mely a téli megélhetést a halas vizek mellett biztosítja) bizonyára sokáig elevenen élt közöttük, valószínűleg élt egy darabig mai hazánkban is, mert hiszen nem pusztán török-fajú, mondjuk sátorlakó törzsek alkották az ősmagyarságot.”¹¹⁵ A honfoglalás előtti nomadizáló állattenyésztéssel foglalkozó magyarság legeltetőrendszerének két pólusa, a nyári- és téliszállás elkülönülése, a korabeli arab és görög források félreérthetetlen adatai

111. *Kiss G.*, 1937. 52.; *Fényes E.*, 1836. I. 10.; *Ifj. Kodolányi J.*, 1946. 73—77.

112. *Illyés Gyula*: A gyökér, amely nem enged. Valóság, V/1. 1962. 37

113. *Glaser L.*, 1937. 17.

114. *Éber E.*, 1961. 14.

115. *Bátky Zs.*, 1929. 11—12.

alapján, kétségtelen. *Ibn Ruszta* a magyarságról idevonatkozóan a következőket jegyezte fel: „Együtt mennek a zöld fűvel és a bőven termő helyekkel.”¹¹⁶ „Tartományuk kiterjedt egyik határok a Fekete-tenger alkotja s ebbe két folyam szakad, az egyik nagyobb a Dsai-hun s ezen folyamok közt laknak. Télviz idején a ki ezen a folyók valamelyikének közelében lakik, e folyókhoz húzódik s a telet partjain tölti el halászva; az ott tartózkodás tél idején nekik alkalmasabb. A magyarok tartománya fában és vizekben bővelkedő, talaja nedves. Sok szántóföldjük van.” *Gardézi* az etelközi magyarság gazdálkodásáról a következőképpen nyilatkozik: „A magyaroknak lapályaik vannak, szénatermő (helyesebben bő fűvű)¹¹⁷ s termékeny helyekben bővelkedők... e folyam ármentében laknak. Tél idején ki a Dsai-huntól távolabb lakik, közelébe húzódik és az egész telet ott tölti, halászával foglalkozva és élelmöket ilyenképpen szerzik meg... A magyarok tartománya fás s tavaikban bővelkedő, földjük vizenyős.”¹¹⁸ *El-Bekri* az előzőeknél rövidebben nyilatkozik, azt azonban megemlíti, hogy „csak nyirkos legelőkben gazdag földet szokott felkeresni...”¹¹⁹ *Ibn Ruszta*, *Gardézi* és *El-Bekri* korabeli híradása alapján tehát minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a honfoglalás előtt a nomád állattenyésztéssel foglalkozó magyarság téli szállása folyók völgyének dús vegetációjú területein volt. A történeti szakirodalom mindegyike elfogadja az arab szerzők híradását, de azt nem egyértelműen kommentálja. E kérdésre a következőkben még visszatérünk.

A honfoglalás idejében a Magyar Nagyalföld területe is — mint a bevezetőben részletesen utaltam rá — bővizű, jó legelőkben, dús rétekben bővelkedő terület volt. A magyarság a IX. sz. végén a Kárpát-medencében előszeretettel telepedett a folyók partjára, szigetekre, sőt mocsarakkal körülvett területekre. *Anonymus* krónikájában a Bodrog-közről a következőket írja: „Mialatt több napot ott időztek, a vezér és őrei látták a föld termékenységet, mindenféle vad bőséget meg azt, hogy milyen gazdag halban a Tisza és a Bodrog folyam; s

116. *Váczy P.*, 1958. 298. Ez a hiteles, szó szerinti fordítás.

117. *Váczy P.*, 1958. 298. A „szénatermő” kifejezés téves fordítás. *Kun G.*, tévesen fordította így (*Pauler Gy.—Szilágyi S.*, 1900. 168.). E hibás fordítást többen is átvették: *Domanovszky S.*, 1938. 323; *Deér J.*, 1943. 143.

118. *Pauler Gy.—Szilágyi S.*, 1900. 167—172.

119. *Pauler Gy.—Szilágyi S.*, 1900. 195.

ezért ezt a földet kimondhatatlanul megszerették.¹²⁰ *Kniezsa István* mutatott rá, hogy a honfoglalók a Nagysárréten — mint Füzessygar-mat neve is mutatja — megszállták a szigeteket, a X. sz. végén és a XI. sz. elején a Kendé törzs téli szállásai voltak itt. Kenderes egyko-ri neve, Kéregyháza igazolja, hogy a későbbiek során is téli szállás-hely volt.¹²¹ Körösladánytól a Zsáka felé tartó szigeteken a Barsa nem, Szereptől Zsákig a Zovárd nem ősi szállásai helyezkedtek el. A Kissárrét déli részén Gyula és Békés ármentes szigetei, valamint a Körösök árterének Gyoma és Szarvas közti részei ugyancsak a honfoglalók téli szálláshelyeül szolgáltak. A Gyula törzs téli telephe-lyei a Tisza mentén Szeged, Hódmezővásárhely és Makóig és Csaná-dig húzódó hatalmas vízjárta területen voltak. A Taktaköz mocsaras árterületein a szomszédságba telepített kabar törzsek legeltették té-len állataikat.¹²² A Csepel-sziget, illetőleg a szomszédos Sárvíz alkot-ta nagyobb mocsaras területeken a védett szigetekre, a Zalavár, a Balaton, a Dráva- és a Körös-torkolat, a Tiszakanyarulat; a Sajó—Eger vidéki morotvák területére, a Szamos és Kraszna közének lápos, vízjárta területére egy-egy törzs vagy nemzetség telepedett rá ház-népükkel és barmaikkal.¹²³ *Szabó Kálmán* mutatott rá arra, hogy a tatárjárás alkalmával elpusztult Kecskemét környéki árpádkori tele-pülések egy része tavak és mocsarak mellett voltak. Ezek a területek alkalmasak voltak legeltetésre, itatásra és a nád építőanyagul szol-gált. A tatárdúlás után települt községek nagy része is járhatatlan ná-dasokkal, vizekkel volt körülvéve (Ágasháza, Benek, Mizse stb.).¹²⁴ A honfoglaló magyarok megszállták a Csallóköz vízjárta területeit is, egymás után települtek a falvak a szigetek közepén levő magasla-tonkon (Somorja, Süly, Csicsó, Karcsa, Amadé-Karcsak, Sipor-Karcsa stb.).¹²⁵ A Budai hegyektől délre eső, szélesvölgyű, nedves területű Váli vize, Szt. László és a Tárnok-völgy, illetőleg a Séd, Sárvíz és a Sió melléki Mezőföld a honfoglaló Árpád-törzs téli szállásai voltak, — mutatta ki *Glaser Lajos*. Lehetséges az is, hogy Székesfehérvár he-

120. *Pais D.*, 1926. 41—42.

121. *Kniezsa I.*, 1938. 459.

122. *Glaser L.*, 1939. 300—304.; *Györffy Gy.*, 1963. 490—496.

123. *Hóman B.*, 1921. 5—6.; *Hóman B.*, 1923. 26.; *Hóman B.—Szekfű Gy.*, é. n. I. 104.

124. *Szabó K.*, 1938. 12.

125. *Cholnoky J.*, 1938. 816—820.

lyén volt, amely ugyancsak vizek közötti szigetekre települt. Ezek a vízjárta területek voltak alkalmasak az állatok téli legeltetésére.¹²⁶ A régészeti leletek ugyancsak igazolják a kettős szállásos település-rendszert.¹²⁷

A magyarság a honfoglalást követően is tovább hagyományozta a nomád élet téli- és nyáriszállásos életrendszerét, s a téli telephelyek, majd a törzsek, nemzetségek állandó jellegű szálláshelyei mocsaras, dús vegetációjú területeken voltak. A mocsaras területeket ebben az időben is téli- és koratavaszi legelőknek használták.¹²⁸ Váczy Péter szerint az állatok nomád jellegű, vándor legeltetése egyes helyeken még a XII. sz. közepéig kimutatható.¹²⁹ A nagyobb Gellért-legenda említi, hogy a lovakat részint „vadon”, részint házak közelében tartják.¹³⁰ Ez a híradás teljesen megegyezik Bölcs Leó által a honfoglalás előtti magyarság állattenyésztéséről írott híradásával: „... télen nyáron szakadatlanul legeltetve lovaikat, csatázások idején a nekik szükséges lovakat maguknál tartva és a türk sátrak közelébe békóra verve, a csatarendbe állás idejéig őrzik...”¹³¹ A Kálmán uralkodása alatt tartott Esztergomi zsinat határozatainak 3. cikkelye is megtiltja azt, hogy egyházas falu ne távozzék el hosszabb időre a templomtól, de ha mégis megtenné, fizessen 10 pensat és térjen vissza.¹³² Ez a határozat is a magyarság egyes csoportjainak nomadizáló magatartása miatt vált szükségessé. Ottó freisingi püspök és Eudes — amikor VII. Lajos a Dunántúlon végigvonult — megfigyelték a mocsaras, vizenyős területeket, amelyet nem földművelésre használtak, hanem legelőknek szolgált, s a lakosság nyáron és ősszel sátrakban tanyázik.¹³³

A tatárjárással kapcsolatos levéltári iratok is megemlítik, hogy a tatárok elől a magyarság mocsarakba húzódott házuk népével és állataikkal.¹³⁴ A Sárrét is biztos oltalmul szolgált 1241-ben.¹³⁵ A XIII.

126. Glaser I., 1937. 17.

127. László Gy., 1944. 232.

128. Glaser L., 1937. 13.; Kádár L., é. n. 69. skk.

129. Váczy P., 1958. 309.

130. Váczy P., 1958. 312.

131. Pauler Gy.—Szilágyi S., 1900. 35—36.

132. Zádovszky L., 1904. 208.

133. Vö. Váczy P., 1958. 314—315.

134. Herman O., 1909. 141.

135. Papp Zs., 1858. 139

század elején a tatár nyomás elől Magyarországra betelepített török és tatár, kun és besenyő — még nomád életrendben élő népeket is a Duna, Tisza, Körös, Maros és Temes folyók közein és azok mellékére, a Kis- és Nagysárréten telepítették le. Ezek a részint vízjárta, részint steppés területek voltak legalkalmasabbak életmódjuk biztosítására.¹³⁶

A betelepített kunok még teljes nomádok voltak, állataikkal a téli és nyári szállás között vándoroltak. S nomád életüket egészen a XIV. század elejéig megőrizték, s így felelevenítői lehettek a magyarság körében is a vándorló legeltetésnek. A kunok téli szállásai az Alföldön nem voltak olyan távol egymástól — írja *Marjai Szabó László* — mint az ázsiai nomád népeknél. Az Alföldön egymás mellett adódott a két szállásterület. „A nagyarányú, szinte minden évi és sokáig területükön időző kiöntések laposokon és rossz lefolyású területeken visszamaradó vize, nagy szárazság idején is táplálni tudta a hervadó legelőt. Az állandóan vízborította területeken felburjánzott nádrengeteg rejtett szigetein, viszont téli legelőt talál a ménes, gulya és a nyáj, ha az idő keménysége jégutat biztosított a megközelítésükre.” A kun-sági települések vízjárta részek melletti „magaslatokon” vannak.¹³⁷ A betelepült kunok és jászok nomád életére jellemző, hogy lakhelyüket okleveink még a XIV. sz.-ban sem tudták pontosan megjelölni, csak így: „circa”, „in curcuitu”, „Jazones circa Chabam commorantes”, 1349-ben Lajos király meghagyja „Comanus in circuitu villarum Tbad et Thomajmunustura vocatarum residentibus”, hogy István szörényi bán halastavaiban ne halásszanak.¹³⁸

A XIX—XV. század állattenyésztésének technikáját néprajzi tekintetben *Belényesy Márta* alapvető tanulmányaiból ismerjük. A XIV—XV. században a gazdálkodás módja tekintetében három rendszer különböztethető meg: az alföldi, a felvidéki és az erdélyi. Az alföldi gazdálkodás és különösen az állattenyésztés rendszerében megfigyelhető a legeltetésben a téli és a nyári legelő elkülönülése és a kezes, félszilaj és ridegtartás egymás mellett élése. A lápok, mocsarak magaslatait kaszálással és legeltetéssel hasznosították. A kaszált szénát ott is rakták össze. 1395-ben Bodroiban egy dombon gyűjtötték össze a szénát. Ezt vagy kiszállították, vagy a szállítás ne-

136. *Győrffy I.*, 1943. 162. 1.; *Marjai Szabó L.*, 1946. 97.

137. *Marjai Szabó L.*, 1946. 97—100.

138. *Gyárfás I.*, 1875. III. 466, 586.; *Kring M.*, 1932. 45—46.

hézsége miatt gyakori volt, hogy odahajtották az állatokat és ott etették fel. A „sík területeken” a szarvasmarhák és lovak gyakran januárban és februárban is kint tartózkodnak. „A határban legelő jószág maga kereste meg szegényes táplálékát; vagy a hó alól kapart magának füvet, vagy a fa lombját, vagy a nád hajtásait ette. Takarmányt csak olyankor kapott a téli szálláson, vagy akkor, ha behajtották valamilyen emelkedettebb szigetes helyre, ahol a nyaranta lekaszált szénát etették fel ... sokszor távoli vidékekre kellett elhajtani, ha nem akarták, hogy takarmány híjján mind elhulljon” — írja *Belényesy Márta*. A téli szállások kiválasztásánál azt tartották szem előtt, hogy ott a jószág legelőt találjon. Így ezek főként Bereg, Ugocsa, Szatmár, Űng és Bihar megyében erdőkben, vizek közötti tisztásokon voltak leginkább. Szatmár és Bihar megye vízjárta, lápos területe jó téli legelőül szolgált. A réti tartás a szarvasmarha és a ló tenyésztésénél is szokásban volt. A ridegen tartott „nyájbeli állat” téli építménye az akol volt.¹³⁹ *Jakó Zsigmond* a XV. századi bihari állattenyésztésről a következőket írja: „Óriási kiterjedésű, jórészt mocsaras, lápos mezei és erdei legelőkön tartották az állatokat.” A középkorban a bihari magyarság a vizeknek, rétségeknek az áldásait is érezte. A lakosságnak a rét adott kenyeret. „A hátságokban megtermett a kenyérnekvaló, a nedves szigetek pázsítja a legnagyobb melegben sem száradt ki, télen pedig a rothadó, gőzölgő, lápi talaj melegétől megolvadt a hó és a jószág akkor is talált rajta ennivalót, amikor máshol már régen istállóba verte a hideg. A legelőbőség olyan nagy volt, hogy a megye hegyesebb részeiről is hajtottak ide jószágokat telelni. A XVI. századi dézsmajegyzékek bizonyossága szerint sok román pásztor ragadt végleg a gazdagabb sárréti magyar községekben. A rideg marha mellett különösen a makkos lápi erdőkbe bevett félig vad szalontai rétidiszónó lett híres, de a juhászat is el volt terjedve.”¹⁴⁰ *Éber Ernő* is hasonló módon nyilatkozik: „Óriási kiterjedésű, jórészt mocsáros, lápos mezei és erdei legelőkön tartották az állatokat.”¹⁴¹ *Herman Ottó* a XVII. századi nagy szarvasmarha export gazdasági bázisát a „nagykiterjedésű rétségek és lápok”-nak tulajdonította: „... mert fennállott akkoron a magyar Alföld nádas, gyénes, mocsaras, ingó lápoktól, szikektől homokoktól megszakított vi-

139. *Belényesy M.*, 1956. 38, 39, 42—43, 44, 52—55.; *Belényesy M.*, 1961. 22. skk.

140. *Jakó Zs.*, 1940. 9, 13.

141. *Éber E.*, 1961. 37.

lága. ... És ez a világ nemcsak az embernek, hanem vagyonának gulyáinak, méneseinek és egyéb nyájainak is biztos menedéke volt.”¹⁴² A török hódoltság koráról különösen a történeti munkák úgy emlékeznek meg, hogy mind a nép mind pedig állatállományuk csak úgy maradt meg, hogy a rétekbe, lápokba menekültek: Ezen „ősi formákat” a török korszak honosította meg.¹⁴³

A magyar juh eredetéről és történetéről írott munkájában *Hankó Béla* is azt hangsúlyozza, hogy a juhnyájak nyáron az alföldi mezőkön, szikeken és „berkekben” legeltek, télen pedig a rétek nádját és az erdők avarját ették. A legelő nyájak már ősszel a nagyobb folyók, a Duna és Tisza parja felé húzódtak, ahol több és jobb téli legelőt találtak.¹⁴⁴

A XVIII—XIX. századi gazdaságtörténeti irodalom is számontartja a lápi, réti legelőket. *Nagyválti János* 1791-ben megjelent munkájában a külterjes és a kezes tartásról a következőket írja: „Tehát a hideg a mi barmainknak szint úgy nem árt... Ebben hibázunk hát mi a Barom-tartásban... azt mondjuk, hogy az Ember fázik: bizony a Barom-is meg-fázik. A mely egyik sem igaz egyáltalában... a hideg a Marhának még egészséges, az Istálló pedig egészségtelen. Az Alföldi Gulyás, és Göbolyös helyeken győzne a Gazda annyi Istállót tsinálni, s tapasztani, hogy Marhája meg ne fázna. Ott az, Télben, Nyárban hidegen van, és alig van tsak valami Fedélis, a mi alatt a Fermeteg előtt félre vonhassa magát. Mégis hol vagynak egészségesebb, szebb testű és jobb ízű Ökrök mint a mi Hazánkban; Hogy a Lovak cleve-nebbek, s egészségesebbek, ha Istálló nélkül telelnek, megbizonyítják a Tatárok, akik azokat Legelőről-legelőre hajtogatják Télben-Nyárban, s még a leg-nagyobb havazás idején sem adnak azoknak tsak egy marok Szénát is... még-is igen erős, és szép Lovaik vagynak.” „Jobb volna ha ezek az Istállók tsak olyan Szénázó színek vólnának...”¹⁴⁵ *Balásházy János* szerint hasznos a takarmányozás a vízenyős területeken: „mocsárok közt emelkedett dombokon természetes takarmány-plántákon istállózás által hasznosan folytathatik a juhtenyésztés. Télen a jól nyaralt juhok, kivált a ridegek a kevésbé

142. *Herman O.*, 1914. 9.

143. *Hóman B.*—*Szekfű Gy.* én. IV. 475—476.; *Éber E.*, 1961. 102.; *Hankó B.*, 1941. 15; *Herman O.*, 1909.; *Holub J.*, 1963. 6.

144. *Hankó B.*, 1937. 79.

145. *Nagyválti J.*, 1791. 273—274, 361.

sással vegyült szénát is megeszik anélkül, hogy egészségüknek ártana.¹⁴⁶ A Magyar Gazda 1841. évi kötete is állást foglal a réti széna mellett, ezt tartja a legjobb takarmánynak.¹⁴⁷ Ugyancsak a Magyar Gazda 1844. évi kötetében a következőket olvashatjuk: „Sok birkartló gazda holmi sásos, nádas, berkekben gyűjtött s tán nem is illően kiszáradt sarnyút összerakat, s kimutatja a juhászának téli etetésre.”¹⁴⁸ *Bodola Károly* szerint lapályos alföldi területeken merinóbirkát nem lehet tartani csak rackajuhot.¹⁴⁹ *Hazai rejtelmek* c., 1856-ban megjelent regényében *Kuthy László* is igen szép leírását adja a vizes, rétes területeken való legeltetésnek. A Nádudvar és Karcag közti szigeteken levő teletetőhelyekről való kiverésről *Móricz Zsigmond Erdély c.* regényében fest drámai képet.¹⁵⁰

Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar népi állattartásban a vizes, lápos területek nemcsak az utolsó két-három század alatt szolgáltak száraz nyáron, de leginkább télen legelőnek. A még szabályozatlan folyók partját, deltavidékét és a lápos, mocsaras területeket téli szállásul és legelőül használta a magyarság a honfoglalás előtti, nomád pásztorkodás idejében is. S ez a legeltetési szisztéma a fokozatos letelepedés után — bizonyos keretek között — a IX—XVIII. század folyamán is fennmaradt.

Folyómenti és réti teletetés a steppei nomád népeknél

Előljáróban azt szeretném megemlíteni itt, hogy a magyar néprajzi irodalomban néhányan, éppen a teletetéssel kapcsolatosan tudatosan vagy ösztönösen utalnak annak nomádkori hagyományaira: *Kovách Aladár* a sárközi téli szállások pásztorkodó gazdáinak halászgatását veti össze a honfoglalás előtti téli szálláson történő halászat-tal.¹⁵¹ *Madarassy László* a színt és a karámot érzi nomád építmény-

146. *Balásházy J.*, 1833. 153—154.

147. *Magyar Gazda*, I. 1841. 80, 402, 424.

148. *Magyar Gazda*, I. 1841. 80, 402, 424.

149. *Bodola K.*, 1841. 140—141.

150. *Kuthy L.*, *Hazai rejtelmek*, Pest, 1846. I. skk. I. II. 285. skk; *Móricz Zsigmond: A nagy fejedelem*, Budapest, é. n. 121.

151. *Kovách A.*, 1912. 221—223.

nek,¹⁵² *Ecsedi István* már a nádasban, rétes helyen történő teleltetést tartja a félnomád pásztorkodás sajátjának.¹⁵³ *Szűcs Sándor* arra gondol, hogy „A réti pásztorkodás az ősi magyar pásztorkultúra jellegzetes sajátosságait tarthatta életben.”¹⁵⁴ *Katona Imre* a Sárközben, a Duna melletti és a tőle nyugatra 50—60 kilométerre eső helynevek azonosságából azt a következtetést vonja le, hogy azok a honfoglalók téli és nyári szállásának emlékét hirdetik.¹⁵⁵ *Cs. Sebestyén Károly* a nomád pásztornépek legeltetési szisztémáját összegezve kívánt következtetéseket levonni a magyar állattenyésztés rendszerére.¹⁵⁶ *Győrffy István* — *Tagányi Károly* nyomán — határhasználatban és a földközösségben vél felfedezni nomádkori hagyatékokat.¹⁵⁷ *Balogh István* a debreceni határhasználatot és legeltetési rendszert veti össze a kirgizek és baskírok gazdálkodásával, s megállapítja, hogy a debreceni állattenyésztésben nomádkori elemek maradtak fenn. Annak ellenére, hogy a XX. sz. pásztorkodási rendje a XIX. században alakult ki, a pásztorkodás mind tárgyi kultúrájában, mind szellemi hagyományában megőrizhető a nomadizmussal kapcsolatos vonásokat.¹⁵⁸

A folyómenti dús növényzetű területek, valamint a mocsarak vidéke igen régóta szolgál pásztornépek állatainak téli szállásául és legelőül.¹⁵⁹ Az i. e. VI. században megalakuló első nagy lovasnomád birodalom szervezői a szkíták. *Herodotos* a szkíták állattenyésztéséről azt írja, hogy legjobb legelőik a Borystenes (Dnyeper) mentén voltak.¹⁶⁰ *Strabo* már megemlíti a téli és nyári szállásukat is: „... télen ugyan a Mäotis körüli mocsaraknál, nyáron pedig a lapályokon” legeltették állataikat.¹⁶¹ A bronzkori, dél-szibériai Karasuk kultúrában

152. *Madarassy L.*, 1912. 64.

153. *Ecsedi I.*, 1914. 95.

154. *Szűcs S.*, 1944. 101.

155. *Katona I.*, 1962. 61.

156. *Cs. Sebestyén K.*, 1938.

157. *Győrffy I.*, 1943. 21.; *Tagányi K. é. n.*

158. *Balogh I.*, 1938. 10—12.; *Balogh I.*, 1943. 112.

159. Egyes magyar kutatók rámutattak már arra, hogy a steppei nomád népek téli szállásai folyó völgyekben vannak. L. idevonatkozóan: *Bartha A.*, 1963. 281.; *Gunda B.*, 1934.; *Váczy P.*, 1958. 294.; *Mendöl T.*, é. n. 193.; *Cs. Sebestyén K.*, 1938. 45—50.; *Deér J.*, 1943.; *Kádár L.*, é. n.

160. *Herodotos*, 1892. 41—43.; *Tély I.*, 1863. 25.

161. *Strabo*, 1853. 257—258.; *Tély I.*, 1863. 84.

— *Hančar F.* szerint — a téli legelők, a teletetőhelyek a folyóvölgyekben voltak, ahol a hó nem lepte el annyira a természetes takarmányt. A Káspi tengertől nyugatra és a Kaukázustól északra eső lankás és steppés vidék, már az i. e. II. században is jellegzetes pásztorokodási terület. A teletetőhelyek, téli szállások itt is a tenger mellékén, illetőleg a Volga deltavidékén, valamint a Kuma és más folyók völgyében vannak, ahol bőséges, természetes takarmány áll télen is az állatok rendelkezésére. Különösen híres volt a Volga alsó folyása, ahol a lovak és a juhok a hó alól is kikaparhatták a magasra nőtt fűvet.¹⁶² *Ibn Ruszta* és *Gardézi* a bolgárok Volga menti hazájáról azt írja, hogy lakóhelyük a folyó partján van, tartományuk mocsaras és nádas területekben bővelkedő.¹⁶³ Az úgynevezet kunhalmokat is vízjárta területek szélén emelték. Valószínűnek látszik, hogy a régi lovasnomád népek téli szállásaival kapcsolatban alakultak ki.¹⁶⁴

A steppei nomád népek köréből számos példát idézhetnénk a téli szállások folyómenti, mocsarak és nádasok közötti elhelyezéséről. Itt elsősorban a klasszikus nomád kultúrák bölcsőjéből, Turkesztánból említett és idézett adatokkal óhajtom igazolni azon feltevésemet, hogy a steppei nomád népek téli szállásai is — ahol ezt a földrajzi körülmények megengedték — a rendezetlenül szétterülő folyók mentének dús vegetációjú területein voltak, ahol a természetes környezet kínálta a nyáron buján felnövő aljnövényzetet, a lábon megszáradt magas fű szénáját, a nád, káka és a sás fiatal hajtásait, a fák és bokrok levelét és gyenge ágait téli takarmányul. A dús vegetáció nemcsak takarmányt szolgáltatott, hanem természetes enyhelyet is biztosított. A folyóvölgyeket övező erdők és nádas területek óvták a nyájat a széltől és a viharoktól is. — hasonlóképpen mint a Magyar Nagyalföldön.

De lássuk a példákat: *Golomb L.* Kelet-Turkesztán nomád népeiről, elsősorban a karakirgizek és a kalkümök nomád legeltetéséről így ír: „Die Winterweiden befinden sich in den windgeschützten Teilen der grossen Täler oder weiter in der Ebene am Rande der Stümpfe oder Flüsse. Als Sommerweiden dienen die vegetationsreichen Teile der Berge, wo die Nomaden bis zur Schneegrenze wandern.” „Im Winter würden die Herdentiere die Kälte — und Hungerperiode bes-

162. *Hančar F.*, 1956. 107, 109, 119. 254—255.

163. *Pauler Gy.*—*Szilágyi S.*, 1900. 163—166.

164. *Vö. Kozma B.*, 1910. 440.; *Glaser L.*, 1939. 301.

ser überstehen, wenn sie neben der mageren Winterweide Heu bákamen. Deshalb geben die ärmeren Nomaden, dei meist in der Ebene an Sumpf- und Flussufern ihre Winterweiden haben, ihren Tieren Heu." „Diese zweite Art von Winterweideplätzen in der Ebene liegt gewöhnlich an den Randpartien der Sümpfe, die besonders in der Dsungarei Grosse Ausdehnung haben. Diese sumpfnahen Winterweiden sind zweitrangig, weil sie nicht die guten Berggräser und -kräuter enthalten, sondern meist mit Schilf-, Sumpf- und Sauergrasern bestanden sind. Aber das auf den trockenen Uferpartien in grosser Menge wachsende Rauhgras (*Lasiagrostis* sp.) ist sehr begehrt, weil es den Herden schon im Spätherbst als Nahrung dienen kann. Wenn die Tiere später diese »bessere Kost« nicht mehr finden, fressen sie, um das Leben erhalten, auch die »rauhe Kost« der Schilfgräser auf den zugefrorenen Sümpfen. Wenn im Winter mehr Schnee fällt, wird die Nahrungssuche für die Tiere schwieriger. Sie müssen sich dann das Gras aus dem Schnee herauscharren. Das Scharren verstehen die Nomadentiere, die ja zum Teil halbwild leben, ganz gut. Besonders die Pferde mit ihren harten Hufen sind Meister darin. Darum lässt man gewöhnlich die Pferde zuerst auf die verschneiten Weiden, darauf das Hornvieh und zuletzt die Schafe . . . Für Jungtiere werden allerdings Hürden gebaut, die aus einer Lehm-mauer und einem Dach aus Schilf oder Baumzweigen mit Gras bestehen."¹⁶⁵ A keleturkesztáni karakirgizek téli legeltetése — *Golomb L.* leírásában — annyira hasonló a magyar alföldi réti teletetéshez, hogy akár a Nagy-kunsági krónika miliójében és hangulatába is beillenek.

Turkesztán steppei nomád népeinek téli szálláshelyeül — *Arif-Khán-Ibrahim* — ugyancsak a folyók déli részeit, mocsaras, nádas és bozótos területeit említi: „Télen a juhok az éjszakát karámban töltik, amelyet nádból, gyékényből fonnak vagy nádból egyszerű szélvédőt készítenek a nyáj részére. A lovakat, tevéket, szarvasmarhákat nádtetős, földkockákból rakott istállóban tartják. A ménés az egész telet kinn tölti a szabad ég alatt. Nappal a gyenge, beteg állatokat a legelőre hajtják ki, a nádas és a bokrok az állatokat megvédik szél és hófúvással szemben. Fiatal nádhajtás, száraz nádlevél és mocsári növények maradványai szolgálnak az állatok téli takarmányául. . . Téli takarmányt nagyon keveset szoktak eltenni és így az állatállomány

165. *Golomb L.*, 1959. 108, 109, 120.

ilyen esetben (ha felfagy a talaj) nagy mennyiségben elpusztul.¹⁶⁶ A „kasak-kirgizek” téli szállásai is a nagy folyók partján és tavak mellett vannak.¹⁶⁷ *Pohlhausen H.* a kozákok (Kasak-Kirgisen, Kosaken) legelőterületéről azt írja, hogy nyáron a steppe és a hegyi rét szolgál legelőül, télen pedig az erdős és bokros folyóvölgyekbe húzódnak. A kalmüök juhait és tevéiket télen ugyancsak folyóvölgyekbe, a szarvasmarhákat pedig nádas rétekbe (Schilfgebiete) hajtják téli legelőre.¹⁶⁸ *Radloff W.* útleírásaiban is azt olvashatjuk, hogy Turkesztén nomád népei folyóvölgyekben ütik fel téli szállásukat. Rámutat arra, hogy a nyári, őszi-tavaszi és a téli legeltetés a klímával és a fűtakaró fejlődésével kapcsolatos.¹⁶⁹ A Sir-Darja partján levő téli szállásokról *Schwarz F.* ír figyelemreméltóan: „Am liebsten, schlagen die Kirgis-Kaisaken ihre Winterlager in den Schilfniederungen der Flüsse und Seen und in den Saxaulwäldern am Syr-Darja auf, weil sie de Wasser und Heizmaterial im Überfluss haben und die ausgedehnten Schilfpflanzungen und Saxaulgebüsche ihren Herden einigen Schutz gegen die kalten Nordwinde und die Schneestürme des Winters gewähren.”¹⁷⁰ Az előzőekben azonos téli szállásokat és téli legeltetést említ *Patai R.*,¹⁷¹ *Krautz R.*¹⁷² és *Bacon E.* is.¹⁷³ *Tagán G.* egyes nomád török népekről — köztük a baskírokról, anatóliai turkománokról és a kirgizekről — ugyancsak hasonló adatokkal szolgál.¹⁷⁴ *Prinz Gyula* a Tien-Sán vidékéről közöl a magyar színhez és karámhoz hasonló téli enyhelyeket.¹⁷⁵ *Simics Károly* a Balda tó partja mentén találta meg nomád téli szálláson a színt és a karámot.¹⁷⁶ A tibeti nomád pásztorok nyáron a hegyekben legeltetik nyájaikat, októberben lehúzódnak a védettebb, melegebb folyóvölgyekbe, s itt legeltetik állataikat s száraz avaron január végéig, február elejéig.¹⁷⁷

166. *Arif-Khán-Ibrahim*, 1930. 5—6.

167. *Byhan A.*, 1923. 344, 346—347.

168. *Pohlhausen H.*, 1954. 113—114, 125.

169. *Radloff W.*, 1884. 414 skk, 434 skk.

170. *Schwarz F.*, 1900. 83, 87.

171. *Patai R.*, 1951. 405.

172. *Karutz R.*, 1911. 26, 44.

173. *Bacon E.*, 1954. 56.

174. *Tagán G.*, 1937. 281—282.

175. *Prinz Gy.*, 1911. 79, 203, 208.

176. *Simics K.*, 1901. 2, 7.

177. *Herrmanns M.*, 1949. 221—222.

Még a rénszarvastenyésztő nomád népek némelyike, pl. a korjások is októbertől márciusig folyóvölgyek szélvédett enyhében, fás és bokros helyeken húzódnak meg.¹⁷⁸

A folyók völgyébe, tavak partvidékére azonban nemcsak a nomád népek vonulnak téli szállásra. Európában megfigyelhető ez a vándorpásztorkodás más formációi, az *Almwirtschaft* és a *transhumance* esetében is. A pásztormigráció néprajzi és földrajzi kérdéseinek kiváló kutatója, *Hornberger T.* is arra a megállapításra jut, hogy a vándorpásztorkodás különböző típusaira (*nomadizmus, transhumance, Almwirtschaft*) egyaránt jellemző, hogy téli legelőre a folyómenti völgyekbe húzódnak.¹⁷⁹ A havasi legeltetés (*Almwirtschaft* v. *Alpwirtschaft*) esetében a nyári, hegyi legelőkről a völgyekben fekvő falvaikba hajtják vissza, istállóra az állatokat. Ez a legeltetési szisztéma tehát teljesen más mint a nomád népek téli legeltetése. A *transhumance* jellegű pásztorkodás már sokkal jobban hasonlít a nomád népek teletetési rendszeréhez. Különösen a mediterrán területeken, Spanyolországtól, Franciaországon és Itálián át a Balkán félszigetig jellemző a *transhumance* jellegű pásztorkodásra a folyók völgyében, valamint a tenger partvidékén történő téli legeltetés.¹⁸⁰ E népek esetében azonban korábbi, nomád jellegű életmód nem előzte meg a mait, s a *transhumance* jellegű legeltetés kapcsolatban áll az intenzív földművelés elterjedésével is. Továbbá e pásztorkodó csoportok téli legeltetése a legritkább esetben történik folyók mentének és mocsaraknak dús vegetációjú területein, s ezek természetes enyhelyet biztosító adottságát nem veszik igénybe, mert a Földközi-tenger enyhébb éghajlata nem teszi annyira próbára az állatállományt mint a steppék kontinentális klímája. A *transhumance* jellegű pásztorkodás esetében a folyóvölgyek enyhébb, különösen pedig a tengermellék temperáló hatását használják ki. E pásztorkodási forma téli legelői leginkább a földművelés alatt álló területeken vannak, ahol egyrészt a földeken a betakarítás után található növényi maradványok, másrészt termesztett takarmányok szolgálnak téli eledelül. Az európai

178. *Pohlhausen H.*, 1954. 46.

179. *Hornberger T.*, 1959. 65—67, 77. 4. kép és 33. térkép.

180. Idevonatkozóan a bőséges irodalomból csak a legújabbakra hivatkozom: *Hornberger T.*, 1959.; *Dobrowolski K.*, 1961. 130. skk.; *Jacobeit W.*, 1961. 66—121.; *Berezowski S.*, 1959. 77. skk.; *Wakarelski Ch.*, 1956. 15.; *Boesch H.*, 1951. 202—207. *Hofmeister B.*, 1953. 169—173.

transhumance hatását a magyar alföldi pásztorkodás teletelési rendszerére — tehát — kizártnak tekinthetjük.

Másként áll küssé a helyzet a román pásztorkodás esetében. Egyes román népcsoportok évszázadok óta eljárnak teletetni a Kárpátok hegyeiből a Duna alsó folyásának mocsaraira és deltavidékére, valamint kisebb mértékben a magyar Nagyalföld rétes, vízjárta részeire¹⁸¹ Idevonatkozóan csak azt említem meg, hogy az e kérdéssel foglalkozó román néprajzkutatók sem nevezik nomádnak e legeltetési szisztémát. Úgy vélem, hogy a román transhumance réti teletetése nem történeti hagyományokon, hanem a földrajzi környezet adottságainak felismerésén nyugszik. Feltételezhető — esetleg — a román-sággal kapcsolatba került nomád népek hatásának is. A transhumance és a réti teletetés kapcsolatának megnyugtató feltárását még elvégzendő feladataink között kell számontartanunk.

Összegzés — következtetések

1. A felsorakoztatott adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar alföldi pásztorkodás esetében a rétekben, nádasokban, vízjárta területeken történő állat-teletetést ősi kultúrjavunknak kell tekintenünk. Szerves kapcsolatban áll az ezer-másfélezer évvel ezelőtli, a honfoglalás előtti nomád állattenyésztéssel. Igazolja feltevésünket a rétes teletetésnek a vízrendezés előtti időkig tartó széleskörű gyakorlata, *Ibn Ruzstól* és *Gardézitól* a történelem során adatokkal végigkövethető folytonossága, valamint az a tény, hogy egyes steppei nomád népek a megtevesztésig hasonló módon teletetik nagyszámú nyájukat. A havasi legeltetéssel (Almwirtschaft) és a transhumance-szal való kapcsolatkeresést — úgy hiszem — teljesen elejthetjük. Fennmaradását elősegítette a természeti, földrajzi környezet, a nagyarányú állattenyésztés, valamint a rendszeres és széles körű takarmánytermesztés igen csekély volta. A takarmánytermesztés Magyarországon igen lassan alakult ki, s még a XX. században sem biztosítja a belterjes állattenyésztést.¹⁸² A mocsarak, vízjárta területek színein történő helyszíni takarmány feléetés (Sárköz, Rétköz, Kissár-

181. Itt is a román pásztorkodás tipológiájával foglalkozó, három legújabb munkára hivatkozom: *Vulă R.*, 1964.; *Dunăre N.*, 1964.; *Vladuțiu I.*, 1961.

182. *Éber E.*, 1961. 275.

rét stb.) nem mond ellent teóriánknak. A szigetekről ugyanis télen könnyűszerrel haza tudták volna szállítani a nyáron gyűjtött takarmányt. Ezt a teletetési formát csak azért tartották fenn, mert korábban (a nyári szénagyűjtés rendszeressé válása előtt) is így gyakorolták, s akkor is folytatták, amikor a belterjesebb gazdálkodás és állattenyésztés mind jobban előtérbe lépett. A rétes területek száraz nyarakon való legeltetése ugyancsak előfordul nomád népeknél. Figyelemreméltó az a tény is, hogy a téliszállítás a nyári legelőktől távolabb esik, s így a steppei nomád népek legeltetési szisztémájának teljesen megfelelő évi vándorlás is kialakult.

A honfoglalás előtti hagyatéknak tekinthető teletetési rendszer fennmaradásából — természetesen — nem óhajtom levonni azt a következtetést, hogy az alföldi pásztorkodás nomádnak tekinthető, csupán azt, hogy a hasonló természeti körülmények között fennmarhattak és fenn is maradtak azonos életmódbeli és gazdasági sajátosságok. A honfoglalás előtti magyarság életmódja, gazdasági rendszere és társadalmi berendezkedése alapjaiban átrendeződött a letelepedés, a földművelés és a feudalizmus kialakulásával. Mégis mint kultúránk több más síkján fennmaradtak ősi kultúrelemek, amelyek átvészelték a rohanó századokat, a termelőeszközök és a termelési viszonyok alakulásának, fejlődésének különös játéka folytán korukat messze túlélték. Ide kell sorolnunk a pentaton dallamok, a samanizmusban gyökerező táltoshit, a regölés, a kalotaszegi muszuly, a rekesztőhalászat s a nyomtatás mellé az Alföldön a réti teletetést is. *Gunda Béla* is rámutatott arra, hogy a keleti hagyományok fenntartásában nagy szerepet játszó pásztorréteg tárgyi kultúrájában, emberi és társadalmi magatartásában, hitvilágában és szokásaiban igen sok ősi kultúrelem maradt fenn (karikás, hajítófa, pányva, szárított hús, lótej fogyasztása stb.). E kultúrjavak fennmaradásában az ősi állatfajták is nagy szerepet játszottak.¹⁸³ Valószínűnek látszik, hogy az állattenyésztés és pásztorkodás beható vizsgálata még feltár további reliktumokat is.

2. A nomádkori hagyatéknak tekinthető réti teletetés az alföldi extenzív állattartásnak jellegzetes sajátja, teljesen ismeretlen a domb-

183. *Gunda B.*, 1948. 7—8.; *Gunda B.* még a következő tanulmányaiban is foglalkozik a magyar pásztorkodás és a steppei nomádság kapcsolataival, valamint az eurázsiai nomadizmus különböző kérdéseivel: *Gunda B.*, 1939.; *Gunda B.*, 1940.; *Gunda B.*, 1943.

és hegyvidéki területeken. Újabb, alapvető kritériumot szolgáltat — tehát — a magyar hagyományos gazdálkodás kettős arculatának meg-rajzolásához.¹⁸⁴

3. A Mandzsúriától a Kárpát-medencéig, Ázsián és Európán keresztül húzódó steppeövezet nem egységes. A fákkal tarkított füves ligetektől a sós talajú, homokos sivatagokig igen sok az átmenet. A száraz steppék, a hatalmas övezetnek leginkább a déli szegélyén vannak, míg a dúsabb vegetációjú, ligetes steppék az északi erdőhatár szomszédságában helyezkednek el. A két zónában a növényzet teljesen más jellegű, s ennek megfelelően az ott élő pásztornépek életrendszere és legeltetési formája is alapvetően különböző. A steppék — fekvésük szerint — más-más klimatikus hatás alatt változtatják fűtakarójukat, s ez vándorpásztorkodás, nomadizmus kialakulásához vezet. Ezen a hatalmas területen már a történelmi idők kezdete előtt olyan kultúrák tűnnek fel, amelyek simultak a táji adottságokhoz, s a pásztornépek klasszikus földjévé vált.¹⁸⁵

Igen figyelemreméltó idevonatkozóan *Váczy Péter* megfigyelése. A száraz steppén nagyobb a vándorlás amplitúdója, a nap heve gyorsabban leperzseli a növénytakarót, s így nagyobb területeken kell vándoroltatni az állatállományt. Ezzel kapcsolatos az is, hogy az itt élő nomád népek kevesebb időt töltenek egy-egy helyen és sokkal kisebb mértékben foglalkoznak földműveléssel. A ligetes steppén — a dúsabb vegetáció, a jobb legelő miatt — a nomád népek viszonylag jóval kisebb területeken vándoroltatják állataikat, s gyakrabban találunk náluk fejlettebb földművelőkultúrákat is.¹⁸⁶ A magyarság a honfoglalás előtti századokban a steppe északi, ligetes övezetében lakott, s nem élt hosszabb időn át szárazsteppén. Ezzel magyarázható — *Molnár Erik* szerint — az is, hogy a magyarság már a levédiái hazában megismerkedett a sertésstenyésztéssel. Szárazsteppén élő nomád népeknél a sertésstenyésztés elképzelhetetlen.¹⁸⁷ Téli szállásnak ugyancsak a folyómenti dúsabb növényzetű nádasok, fás és bokros helyek a legalkalmasabbak.

184. Vö. *Győrffy I.*, 1928. 45—46.; *Győrffy I.*, 1935. 469, 470.; *Tálas I.*, 1964. 4. 10.; Vö. pl. *Paládi-Kovács A.*, 1965.

185. Vö. *Zichy I.*, 1936. 17—20.; *Soó R.*, 1964. 94.; *Mendöl T.*, é. n. 193.; *Deér J.* 28—30.; *Glaser L.*, 1939. 305—306.; *Szabados I.*, 1959. 63—83.

186. *Váczy P.*, 1958. 295—296.

187. *Molnár E.*, 1954. 144—146.

Mindezekből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a magyarság azért is kedvelte meg és telepedett be a Kárpátmedencébe, mert itt a természeti, földrajzi körülmények lényegében teljesen megfeleltek a korábbi hazának, a ligetes steppének.¹⁸⁸

A ligetes steppe, a vándorlás kisebb amplitúdója, magyarázhatja csak a honfoglaló magyarság kultúrájának kettősségét, földművelő és pásztorkodó arculatát is. Feleletet ad arra is, hogy nomádok vagy fél-nomádok voltak-e őseink amikor mai hazánkba érkeztek. Minden bizonnyal voltak inkább földműveléssel, másrészt jobbra nomád pásztorkodással foglalkozó csoportok.

4. Mivel a magyarság ligetes steppéről telepedett be a Kárpát-medencébe, azért szállta meg csak a hasonló jellegű Alföldet s ezért tartózkodott a hegyes vidékek megszállásától.

5. A IX. sz. végén és a X. században a magyarság folyóvölgyeket, mocsaras, rétes területeket nem azért szállta meg, mert az könnyebben védhető volt a támadások ellen, másrészt pedig nem elsősorban azért, hogy táplálékot biztosítson halászat útján (vö. *Ibn Ruszta*). Kétségtelen, hogy a víz nyújtott védelmet is, de nem ez volt az elsődleges funkciója. A téliszállásokat pedig különösképpen nem védte, mert — ekkor a vizek befagyván — könnyen meg lehetett közelíteni. A vízmenti téliszállások a Kárpát-medencében is elsősorban a nomád teletelési szisztéma miatt, a természetes enyhely és takarmány biztosítására alakultak ki. Másrészt pedig a nomád pásztornépek, s még inkább a földművelők gazdasági bázisát nem a zsákmányolás, vadászat és halászat, tehát egy korábbi gazdálkodási forma biztosította, hanem az állatállomány, majd pedig a földművelés. A folyóvölgyek tehát dúsabb növényzetükkel a nagyszámú állatállománynak elsősorban természetes téli takarmányt és enyhelyet biztosítottak. Ezt a tendenciát *Cs. Sebestyén Károly* is felismerte sokat vitatott tanulmányában.¹⁸⁹ Megemlítésre méltó még az is, hogy nem minden nomád nép halászik.¹⁹⁰

6. A magyarság nomadizáló életformája a honfoglalást követően nem alakul át azonnal. Semmi sem bizonyítja, hogy a nomád pásztorkodás (pásztortársadalom) a X. sz. közepén „tragikus kimenetelű vál-

188. Vö. *Szabados I.*, 1959. 64—84.; *Soó R.*, 1964. 90—95.; *Glaser L.*, 1937. 3—9.; *Kádn K.*; 1927. 13.

189. *Cs. Sebestyén K.*, 1938. 49.; *Váczy P.*, 1958. 293—294.

190. *Schwarz F.*, 1900. 88.

ságba” jutott. A Kárpát-medence hasonló természeti viszonyai a hagyományos életrendszer továbbfolytatására is lehetőséget nyújtott. A honfoglaló magyarság kultúrájának kettős arculata folytán egyes csoportok hamar letelepedhettek, mások viszont továbbfolytatták a nomadizálást, legalább a XIII. századig. Ezt a történeti adatok mellett¹⁹¹ a X—XIII. századi temetőekben a sírok tájolása is igazolja. A sírok tájolásából pontosan kirajzolódnak a téli és a nyári szállások.¹⁹² A téli és a nyári szállásváltoztatást őrzik egyes falunevek is.¹⁹³ A Szent György, valamint Mihály és Dömötör naphoz kapcsolódó pásztorszokások a tavaszi kihajtás (nyári legelőre) és az őszi hazahajtás (eredetileg téli szállásra hajtás) emlékét idézi. E két jelentős határnap fontosságát hirdeti a későig fennmaradó pásztor-, cseléd-szegődtetési jellege is.¹⁹⁴

Revízióra szorul az a megállapítás is, hogy a középkor belterjessé váló gazdálkodása után a török-korban támadt fel ismét az extenzív állattartás. Feltétlenül fel kell tételeznünk bizonyos keretek között a kapcsolatot is. Nem tagadható a törökdulás életrend- és gazdálkodás-redukáló hatása, de közvetlen kapcsolat vagy reminiscencia nélkül nem képzelhető el a régebbi gazdálkodási formára való visszatérés.

A nomádjellegű téliszállás fennmaradása is igazolja, hogy a magyarság gazdasági fejlődésének vonala a letelepedéstől a XX. századig nem tört meg, s elfogadhatatlan a magyar gazdaságtörténet kimondatlanul is alapvető tétele, mely szerint elegendő a gazdaságtörténetet a XVIII. századtól, a törökdulás és szabadságharcok utáni ún. elrendeződést követően kutatni. Valljuk, hogy egyetlen jelenséget sem tudunk megmagyarázni a korábbi századok vizsgálata nélkül.

7. A régi magyar téli szállásokat a Sárközben, Nagy- és Kissárrétben, Rétközben megtalálható színes, félszeres karámokban, s valószínűleg a földkunyhókban kell keresnünk. Ezek az építmények szolgálták némi védelmül az állatállomány részére a téli szálláson. E kérdés alapos fetárását feltétlenül el kell végeznünk, de a most elősorolt adatok is bizonyossá teszik.

191. Vö. *Váczy P.*, 1958. 304, 309—316, 329.

192. *Szabó K.*, 1938. 37.; *Csalog Zs.*, részletes elemzés alá vonja e kérdést A IX—XI. sz. magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdései c. megjelenés alatt álló tanulmányában.

193. *Győrffy I.*, 1941a. 84.; *Katona I.*, 1962. 61. Vö. *Győrffy Gy.*, 1963. munkájának térképeit.; *Glaser L.*, 1939. 305—306.

194. *Dömötör T.*, 1964. 48—51.; *Szabófalvi J.*, 1964. 33—41.

8. A réti teletetés vizsgálata kapcsán körvonalazódott az extenzív állattenyésztés vagy más szóval szilajtartás teletetési rendszere is. Szinte kivétel nélkül azt tapasztaljuk, hogy a télen is szabadban tartott állatállomány részére mindig kerestek szélvédett természetes enyhelyet, nagy nádasok közepébe állították vagy kezdetleges építményeket (karám, félszer, szárnyék, stb.) emeltek részükre, s a tél legkeményebb napjaiban-heteiben bizonyos takarmányozásról is gondoskodtak. Mindezek alapján fel kell vetnünk a szilajtartás fogalmának revízióját is. A főképpen *Györffy István* által megfogalmazott¹⁹⁵ minden védelem nélküli szilaj teletetés teljesen valószínűtlen, hiszen még a steppei nomád népek is gondoskodtak állataik téli védelméről.

195. *Györffy I.*, 1941. 113.

A MAGYAR TAKARMÁNYGAZDÁLKODÁS HONFOGLALÁS ELŐTTI RÉTEGÉHEZ

A hajdani, magyar extenzív állattenyésztés téli legelője — mint már erre az előző oldalakon rámutattam — általában folyóvölgyek, mocsarak, lápok és vízjárások dús vegetációjú területe volt. A magasra nőtt, dús növényzet némi enyhet és takarmányt nyújtott.¹ A teletelési módok vizsgálata során két kifejezés hívta fel magára a figyelmet, az *avar* és a *gaz*. Vizsgáljuk meg közelebbről jelentésüket és funkciójukat.

A Debrecen környéki régi szarvasmarhatartás takarmányozásáról *Balogh István* a következőket írja: „A rideg szarvasmarha . . . takarmánya a lábön hagyott tengeriszár, rétek és erdők avarja, a hó leesése után szalma vagy rossz réti széna volt.”² *Herman Ottó* is megemlíti, hogy Hortobágyon a századfordulón azt mondták az elszáradt legelőre, hogy *avaros*.³ A hortobágyi legelővel rendelkező Nádudvar öreg pásztoraik és gazdáik is igen jól ismerik az *avar* szót. Jelentéséről és jelentőségéről a következőket mondták: Az *avar* szóval olyan mezőt (legelőt) és rétet nevezik, amelyet nem legeltettek, illetőleg nem kasáltak le, amelyen túllérett, megszáradt, elvénült, mint mondják, *megavult*, *megavasodott* a fű; olyanná vált, mint a száraz széna. Ugyanezt a fűvet *száraz gaznak* is nevezik. A *megavult*, *megavasodott* fűvet a legelőn inséges időkben, aszálykor mindig harmaton legeltették, amikor megpuhul, s az állatok el tudják fogyasztani. A Hortobágyon a *laposokban*, vizek partján, a vizek kiöntéseinek szélében gazdag fű terem, de ez csak másod-harmadrendű értékű, s ezt a savanyú mezőt az állatok sem szívesen legelik. A nyár folyamán ezek is megérnek, megszáradnak, elavulnak, megavasodnak, *avarrá* válnak. De amikor az *édesebb* legelők elfogynak, ezekre is rászorul „a legelő jószág”. A művelt földeken, elsősorban a gabonaneműek

1. *Szabadfalvi J.*, 1960. 85—136.

2. *Balogh I.*, 1965a. 373.

3. *Herman O.*, 1914. 262.

között is keletkezhetnek *avar legelők*. A betegség vagy kártevők által elpusztított *foltok* helyén dús mező fejlődik, amely tarlófelszabadtás idejére *avarrá* szárad. Avarnak mondják még a réteknek már nem kaszált, s ősze felburjánzott és elvénuült fűvet is, amelyet őszen már legelni szoktak.

Nádudvaron az emlékezet szerint az egykori téli szállások környékét nem kaszálták „mindig hagytak megfelelő *mezőt* a legelőn, hajlásokban, láposokban, amit egész nyáron nem legeltettek le, és nem is kaszáltak belőle semmit. Ez egész nyáron nagyra nőtt, nagy *gaz* lett belőle, de ősze elvénuült, elszáradt, *elavult, megavasodott*, ez volt a rideg gulya téli *avar legelője*, amelyet még a hó alól is kikapart a jószág” — mondotta Balázs Lajos, a község tudós öregje. Nádudvaron avarnak a takarmányozásra, teletetésre használt lábon elszáradt fűvet, *gaznak* pedig a másod-harmadrendű takarmányt nevezték. De az egy évesnél idősebb, összerakott takarmányt, illetőleg szalmát is *hívták avas kazalnak, avas boglyának*.

A különböző monográfiák és tanulmányok is szolgáltatnak rövid utalásokat az *avar, avar legelő* jelentésére, és az egykori extenzív pásztorkodásban betöltött szerepére.

A Nagysárréten a réti legeltetés idején a gulya a hó alól is kaparta az *avar* fűvet.⁴ Az *avar* említését több helyen megtalálhatjuk Szabó Pál egyik sárréti vonatkozású regényében; jelentése következetesen, magasra nőtt, lábon elszáradt fű: „... s megyen tovább a rőt avarban megbújt gyalogúton.” „Mindenféle madár erdei, égbeli, vízbeli keresi a helyét, ahol fészket rakhasson. Fészkel a fára, a bokorba, a kökényesbe, az avarba, a vizek szigeteire...” „A téli etetésre jó sokat boglyáztak is, de amíg a hó teljesen el nem takarja a tájat, legeltetés járja az avaron.”⁵ Túrkevéen az 1930-as években egy 80 éves pásztor a folyóvölgyek rendezése és a belvízlecsapolás előtti teletetésről így nyilatkozott: „Ameddig itt körülköri a délibáb vizet mutat, mindenütt valóságos víz volt. Gyékény, sás, nád, volt a fertők, fenekek helyén, s egyik szigetről a másikra csolnakon jártunk. A gulya télen a rét avar fűvével élt, s ha befagyott a víz, a jég hátán bevértük a gulyát a szigetekre, ahová nyáron a kotu, hínár miatt nem

4. Szűcs S., 1944. 102.

5. Szabó Pál: Ahogy lehet. Bp., 1962. 162. 285.

lehetett bemenni és ott éltünk, míg a marhának volt mit enni.”⁶ A múlt század utolsó évtizedeiben Mezőtúron is *avarnak* az elszáradt fűvet, a lesült mezőt vagy a tarlót mondták.⁷ 1799-ben a szentesi takarmányozásról így vall az egykorú krónikás: „Sokszor szorultak így ebbe az időbe a szentesiek más határokra, mert tágas lévén a határ, időbe sok szénát össze takaríthattak — s mikor a’ tél engedelmes volt egész a’ szénára nem volt szükség, nagy részént az avaron legeltek.”⁸

A Nagykunságon is a *szilajmarha* télen a rét *avarfüvével* élt, de jó táplálékot biztosított a sás, gyékény és a szittyó is.⁹ Rétközben, pl. Tiszarádón a dús vegetáció télen is táplálékot nyújtott. A buja növényzetű területeken a magasra nőtt fű, ősszel megszáradt maradványait, az *avart*, valamint a sását és a gyékényt még a juhok is megették. A nyírbátori pásztorok mondták el, hogy egykor, amikor még teletetni az Ecsedi-lápra jártak, éjjel karámban, félszer alatt húzódtak meg, de nappal kint jártak a nádasok között, ahol nagy volt a fű, az *avar*.¹⁰ Szamosháton az avar egyrészt a ,réti és erdei száraz bozótot, szövevényt’, másrészt a ,kórós giz-gazból, lim-lomból álló durva szénát’ jelentette: „Ne hánnyátok a jouszág elibe aszt a sivatag *avart*.”¹¹ Györffy István *A magyarság néprajzában* is megelíti, hogy *avar legelön, avar füvön* csak a „hazai tájfajta jószágokat” lehetett kiteleltetni.¹² Máshol azt írja, hogy az Alföldön a dús vegetációjú területeken az állatállomány téli élelme az avar és a fű volt.¹³

A télére magasra felnőtt és lábon megszáradt fű, illetőleg takarmány jelentésű szó nemcsak az Alföldön ismeretes, hanem a Dunántúl és Erdély egyes területein is. Az 1938-ban megjelent *Magyar tájszótár* említi, hogy a Balaton mellékén az avar a „tavali, magas, száraz fű, télre a’ mezőkön réteken megmaradt, és a’ hideg dér által lepergelt fű.”¹⁴ A Bakonyban — az extenzív teletetés idejében — az erdőbe hajtot állat a fahegyet, szederlevelet, fáról lehulló mohát, „a

6. Györffy I., é. n. 66.

7. Magyar Nyelvőr, IX. 1880. 183.

8. Filep A., 1959. 157.

9. Györffy I., 1928. 12—13, 32.

10. Saját gyűjtésem.

11. Csűry B., 1935—1936. I. 53.

12. Györffy I., 1941.² 121.

13. Györffy I., 1943. 164.

14. TSz., 1838. 26.

mezőben pedig a vögyeket keresi fel, tele van az zavarral (avarral), csuhalval, azt kikoporgya, megeszi” — írja *Vajkai Aurél* Szentgálról.¹⁵ Az *avar* a Csallóközben is kiaszott fű jelentésű.¹⁶ A XIX. század első feléből származó leírás szerint a Székelyföldön a szót ‚kiaszott fű’, illetőleg ‚Rindgras’ értelemben használták: „Lábon megszáradt fű, melyet az hó alól vagy tavasszal az hó’ elmenetelével esznek a’ marhák.”¹⁷

Az avar említése az erdei teletetésnél is előfordul. Azonban ezek az adatok sem a lehullott, elszáradt falevelet jelentik, hanem az ősszel a tövén megszáradt fűre, természetes szénára vonatkoznak. A Bakony érdőségeiben télen legeltetett szarvasmarhákról *Tálasi István* a következőket írja: A gulya az erdőben megeszi a vadgyümölcsöt, a makkot „november elejéig ilyen táplálék bőven van, aztán avarfüvet keresgél.”¹⁸ Ugyanezen területről írott munkájában *Eötvös Károly* azt említi, hogy tűzgyújtáskor „Száras avarból, száraz rózséből, vékony galyból kis máglyát rakott a kanász-bojtár. Aztán jó maroknyi avart megdörzsölt, megmorzsolt a két tenyere között s egy kis csóvát csinált belőle. Azután taplóba ütött s a pislogó taplót beletette a csóva fejébe. Akkor a csóvát elkezdte forgatni, jobb kezével karikába csóválni, mire a csóva percz mulva lobbot vetett, lánggal égett. A láng a máglya alá került s készen volt a rakás tűz.”¹⁹ Az Udvarhely megyei Siklódon a székelyek falevélbe, szénába, avarba vagy szalmába teszik az izzó taplót, s azt sebesen csóválják, míg az lángra nem lobban.²⁰

Ugyanezen tűzgyújtást örökíti meg *Arany János* is a *Toldi szerelmében*:²¹

15. *Vajkai A.*, 1959a. 50.

16. *Szinnyei J.*, 1893. I. 61.

17. *TSz.*, 1838. 26.

18. *Tálasi I.*, 1939. 17.

19. *Eötvös Károly*: A Bakony. Bp., 1909. II. 213.; Az izzó taplót száraz fűcsomóval lobbantják lángra a Zempléni-hegyvidéken: *Ujváry Z.*, 1958. 462.; Hasonló jellegű tűzgyújtás volt szokásban a Bodroghözben is: *Ecsedi I.*, 1925b.

20. *Viski K.*, 1932. 84—85. Ugyanezen tűzgyújtási módot örökíti meg *Arany János* is *A falu bolondja* c. versében:

*Ottan avart, asszú kórót szedtek,
Kicsiholyán tüzet élesztettek.*

21. *Arany János*: *Toldi szerelme* VIII. ének 10. versszak.

Értek ebéd tájon csak közel egy rétet:
Bencze azon volt már, az öreg, hogy étet,

.....

Majd, míg fia dolgát végezi a lónál,
Ő avart szed össze, abba tüzet csóvál...
Így van ez, ebédre, délre, uzsonnára...
Isten tudja, mikor vergődnek Budára.

A Mátra és a Bükk vidékén a keleti palócok az erdei juhteletetésnél — ha makk nem volt — a nyáj kikaparta az *avarlevelet*, illetőleg csak makktermő időben szorult rá az *avarra*.²² Az *avar* eredeti jelentését jól megvilágítja *Ecsedi István* néhány sora, amelyet a debreceni erdőségekbe hajtott állatok téli legelőjéről ír: „A jószág az erdőben csatangolhatott, jól élt a száraz, magas fűvel, avarral...”²³ A Kiskun-ságban az ugyancsak szokásban levő erdei teletetésnél „a jószág az *avarfüvet* kaparássza” ki a hó alól.²⁴ Kunmadarason és környékén a téli legeltetés az erdő avarján és a nádasok között folyt.²⁵

Az *avar* szónak tehát — mai szóhasználattal ellentétben — nem az ‚erdei fák lehullott, elszáradt levele’ volt a jelentése, hanem elsősorban a mezőkön, legelőkön, réteken és az erdőben ‚nyáron magasra nőtt, s ősszel természetes szénává érett füvet’ jelentette; egyes helyeken viszont, így pl. a Szamosháton, a rosszabb minőségű szénát, illetve takarmányt is. A történeti adatok is ezt a jelentést erősítik meg.

Az *avar* szó nyelvünkben először 1485-ben possesszióként fordul elő: *Awarfewlde* (Zala m.)²⁶ Jelentése ‚elszáradt fű; dűrres Gras’,²⁷ ‚megvénült, kiaszott fű’.²⁸ A XIV—XV. századi extenzív teletetésről *Belényesy Márta* így ír: „Ahogyan az állatok téli legelőjének megválasztásánál is az az elv érvényesült, hogy az állat az *avar* alatt még télen is találjon magának füvet.”²⁹ A szót átvitt értelemben több hitvitázó prédikátor írásában is megtaláljuk: *Pázmány Péter*, 1613-ban

22. *Paládi-Kovács A.*, 1965. 113—114.

23. *Ecsedi I.*, 1914. 130.; Vö. még: *Pennyigey M. D.*, 1941. 4.; *Hankó B.*, 1937. 79.

24. *Tálasí I.*, 1936b. 40.

25. *Tálasí I.*, 1942. 208.

26. *Csánky D.*, 1837. III. 30.

27. *TESz.*, I. 201.

28. *Páls D.*, 1925. 201—202.

29. *Balényesy M.*, 1956. 43.

megjelent *Kalauzában* ugyancsak „elszáradt fű; dürrés Gras’ jelentéssel használja: „Ha a’ száraz avarban a’ harap sebes égéssel mindent meg-emészt.” A *Prédikációk* c. munkájában már konkrétan használja: „Haszontalan avarba tüzet vet, hogy meg tisztítsa földét.”³⁰ *Diószegi K. István* 1679-ben közreadott prédikáció-gyűjteményében a következőket olvashatjuk: „A’ mint a’ tűz tisztít, az aranyat a’ rosdátul, a’ mezőt az avartul, úgy bennünket a’ rosdájátul avarjátul meg-tisztít.”³¹ A szó jelentésére igen jól rámutat *Prágai András* 1628-ban írott néhány sora: „Talám azt itiled jó szolgám Panuci, hogy nem latom, hogy az én rétemen való fű, már nem csac kaszálásra méltó, de ugyan megh avarosodott.”³² *Thököly Imre* követe, *Bay Mihály* naplójának 1692. december 6-án történt bejegyzése a következőkről tudósít: „Mostan is az hadak erdőkön, mezőkön kalyibákban nyomorognak, hitván avart étetnek, kukoriczát is szükön kaphatnak...” 1710. március 12-én *II. Rákóczi Ferenc Bercsényi Miklóshoz* írott leveléből idézek: „Az hajdu nyomorék: mert egész télen az utcákon vájt lyukakban, szalma s fa nélkül lakott, s az avart szakgatják, azt égetik.”³³ *Szattmáry Király György* 1760-ban jelent *A barmokrul* c. könyvében idevonatkozóan a következőket olvashatjuk: „Az utcán is pedig, minek utánna a’ hosszas Tél el folyása után, a’ marhát a’ mezőre esett vólna hajtani, a’ szegény marha kintelen vólt mingyárt, a’ téli kemény, derektül, zuzmarátul, és ködtül öszve büszhődött, és el romlott avart rágni, s’ gyomrát mingyárt azzal tölteni.”³⁴

Az *avar* szó jelentését, annak alakulását végigkövethetjük a különböző szótárakban is. *Baróti Szabó Dávid Kisded szó-tárában* 1784-ben „asszott fű, megvénhedett fű v. rét mező”.³⁵ Ugyanezen jelentésűnek tartja számon *Kassai József* 1833-ban megjelent szótára is:

30. *Pázmány Péter*: Igazságra vezérlő kalauz. Pozsony, 1637. 143. (Első kiadása: Pozsony 1613.); *Pázmány Péter*: *Prédikációk*. Pozsony, 1836. 6. 704.

31. *Diószegi K. István*: *Kiosztott talentom*. Debrecen, 1679. 200.

32. *Prágai András* (ford.): *Feidelmeknek serkentő oraira...* Bártfa 1628. 1012.

33. *Munumenta Historica Hungarica* XXIII. 2. rész. Pest, 1868. 484.; *Archivum Rákócziánum*. Első osztály (szerk. *Thaly K.*). III. Bp., 1874. 65.; *Simonyi Zs.* (Nyr. XXXIX. 1910. 434.) ezt — szerintem tévesen — „száraz, kóró, korhadt gally” jelentésűnek tartja és a „fatörzs, gally, forgács” jelentésű vogul és osztyák változatokkal veti össze.

34. *Szattmáry Király Gy.*, 1760. 15.

35. *Baróti Szabó D.*, 1784. 11.

„Gramen in prato per se inveteratum, quod illo anno non fuit defalcatum. Oritur ex verbo Avik.” („Magától előregedett fű a mezőn, amelyet abban az évben nem vágtak le. Az *avik* szóból származik.”³⁶ Az 1862-ben megjelent *A magyar nyelv szótára* I. kötetében az *avar* területileg általános és egyetlen jelentését így foglalták össze: „Lábon túlérlett, megaszott, elavult, összeszáradt fű. Különösen sovány, homokos földön, legelőkön termő szénaforma fű, melyet a barom nem kedvelvén, lábon marad, míg a tél és tavasz viszontagságai le nem törnek.” Az *avaros* jelentése ‚avarral benőtt’, *avaros*, sovány mező, telek, legelő.³⁷ Az öt évvel később megjelent (1867) *Ballagi Mór* szótára sem ismeri még a ‚lehullott falevél’ jelentését: ‚aszott, lábon megszáradt fű. A máskor lengedezni szokott fű és sárga kalászok helyett avar és száraz kórók inogtak.”³⁸ Igen figyelemre méltó az 1914—1930 között megjelent *Magyar etymológiai szótár* idevonatkozó híradása. Három jelentést tart számon: 1. ‚ridgras, dűrres Gras’: 2. ‚mező, haraszt, csalit, rét’: 3. Simonyi szerint lehullott száraz lomb, száraz kóró, korhadt gally.” Ez utóbbi jelentéssel tehát *Gombocz Zoltán* és *Melich János* még nem értett egyet.³⁹

A költők és prózairók munkáiban is megtaláljuk az *avar* szót, előbbieken vázolt jelentéssel. *Kisfaludy Sándor*: „Az asszonyszív, mint az avar, igen hamar lobbót vet.”⁴⁰ *Jókai Mór*, *Magyar Föld* címmel 1884-ben megjelent, útleírásokat tartalmazó kötetében, Pest XVIII. századi életéről, természeti viszonyairól a következőképpen ír: „Micsoda elhagyatott hely ez? mögöttem homoktorlatos avar náddal benőtt ingoványok, előttem nagy messze egy szegényes helység, alig lehet városnak nevezni...”; „... a mi azokon túl látszik, az mind avar sivatag, terméketlen uttalan homokbuczkák; a magyar nemzeti színház helye s az egész körül fekvő környék nyomorult veteményes kertekkel van elfoglalva.”⁴¹ *Eötvös Károlynál* a következőket olvashatjuk: „Szakállá úgy nőtt már, mint az avar.” Ugyancsak *Eötvös Károly* *A ki örökké bujdosott* c. elbeszélés-kötetében az Uraltól nyugatra eső szeppei területet a következőképpen jellemzi:

36. *Kassai J.*, 1833. I. 214.

37. *Czuczor G.—Fogarasi J.*, 1862. I. 225—226.

38. *Ballagi M.*, 1867. I. 57.

39. *Gombocz Z.—Melich J.*, 1914—1930. I. 181—182.

40. *Czuczor G.—Fogarasi J.*, 1862. I. 225.

41. *Jókai Mór*: *Magyar föld*. Bp., 1884. 108.

„Tseljabinszktól délre óriási róna, majdnem sivatag terül el erdő nélkül. Szikes föld avar legelők és apróbb-nagyobb sóstavak váltogatják egymást. A jó ivóvíz kevés, falunak, városnak híre sincs. Fekete kirgizek sátoroznak itt-amott az útban s legeltetik barmaikat. De ők sem állandó lakói e tartománynak.”⁴²

Az *avar* szó kb. az utóbbi száz esztendő alatt fokozatosan nyerte a mai köznyelvben és irodalmi nyelvben ismeretes, „lehullott, száraz lomb” jelentését. Első előfordulása 1842-ből, *Kunoss Endre Idegen c.* költeményéből származik.⁴³

*Elöttem és utánam
Tolong ezernyi nép
Mint őszi lomb' avarja;
Mellyet forgószél tép.*

Ezt a jelentéstartalmat tükrözi már az 1959-ben megjelent értelmező szótár: Első jelentésként tartja számon a „lehullott száraz lomb, száraz (fa) levelek tömege, rétege” jelentést. Az eredeti jelentését már tájnyelvi elterjedtséggel említi: „lábom maradt, le nem kaszált száraz, aszott fű; kiszáradt, kiaszott mező”.⁴⁴

Megállapíthatjuk tehát, hogy az *avar* szó eredeti, ma már csak a tájnyelven előforduló jelentése, a réteken, erdőkben s más dúsvegetációjú területeken nyáron magasra felnőtt, ősszel a lábán megszáradt füvet, illetőleg a kevésbé jóminőségű takarmányt jelentette. A napjainkban ismeretes, lehullott, megszáradt falevél jelentése a köznyelvben és az irodalmi nyelvben alig néhány évtizedes. A pásztorokodás récens, de különösen történelmi adatai az *avar* eredeti jelentésére vonatkoznak, s az állattenyésztés és a takarmányozásnak egy korábbi formájára utalnak.

42. TESz., I. 356.; *Eötvös Károly*: Aki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések. Bp., 1901. 38. (Összes munkái III.)

43. *Kliegl könyv*. Pest, 1901. I. 46.;

*Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegen alája;
Én az avart jártam; tünődve megálltam:
Egy régi levélben ezt írva találtam.*

E sorokkal kezdi *Arany János* Buda halála c. elbeszélő költeményét.

44. ÉSz., 1959. I. 365.

Hasonló érdekességet és tanulságokat rejt a *gaz* szavunk jelentésének fejlődése is. Első előfordulása *Anonymusnál* (1150) XIII—XIV. század található: „Bulsu, Lelu et Botond hinc egressi silvam, que dicitur *Peturgoz*”. Jelentése ‚fiatal erdő; Jungwald‘.⁴⁵ Az 1512-ben keletkezett *Weszprémy codex*-ben: „Myuelyed ate mezedeth: Ne had, gazdnak fel kely” — ‚gyomnövény; Unkrautpflanze‘.⁴⁶ *Calepinus* szótára 1585-ben ‚rondaság, szenny, Mist, Schmutz‘ jelentésűnek írja.⁴⁷ *Pázmánynál*: „Oly gazonos kert nintsen, mellyben hasznos füvetske ne vólna.”⁴⁸ *Esterházi Miklós* nádor 1641-ben kibocsátott uradalmi utasításában a következőket olvashatjuk: „A majorokhoz való rétekre szorgalmasan gondja legyen és ahol látja, hogy a rétek gazonosak, harasztosak és tövisekesek ... megirtsák, tisztítsák.”⁴⁹ Igen figyelemre méltó számunkra a következő citátum: „Magad is tekints be az istállókban, hogy nyalábbal ne gázolják a marhák s lovak eleiben a szénát.”⁵⁰ 1760-ban jelent meg *Szattmáry Király György* könyve, amelyben a *gaz* szót, ‚száraz növényi törmelék, széna, szalma; Spelze, Spreu, Heu, Stroh‘ értelemben használja: „Marha dögnek, nem annyira a’ csillagok forgása vólt az oka, mint a’ marha táplálásnak rendi és módgya ... a’ hosszasan benn tartott marhát, a rendes eledelnek fogyatkozása miatt, vagy igen alá való gazzal ... és koplalással esett táplálni.”⁵¹

Az említett adatokból is látszik, hogy a *gaz* szó eredeti jelentése a gyomnövény, Unkraut’ volt, s ebből a többi jelentés mind levezethető.⁵² Ez a jelentéstartalom domborodik ki a XIX—XX. századi szótárakból is. Ebből fejlődött ki a többi jelentés pl. a növényi törmelék.

45. *Szentpétery I.*, 1937. I. 33—117. 43. fejezet; TESz., I. 1037. A további történeti adatoknál ezen szótárban megadott jelzést említem.

46. *Weszprémy codex*, 128. rész. (*Volf Gy.*: Régi magyar codexek) Nyelvelméktár II. Bp. 1874. 41. Az 1526—1527-ben írott *Érdy codex* nagy gazban lakozó pásztorokat említ (Nyelvelméktár, IV. Bp., 1876. 359.), ezt az adatot a TESz. ‚alávaló, gonosz‘ jelentésűnek tartja.

47. *Calepinus*, 216.

48. *Pázmány Péter*: Kalauz 555.

49. MGTSZ, IX. 1904. 144—145.

50. *Szarvas G.*—*Simonyi Zs.*, 1890. I. 1069—1070.

51. *Szattmáry Király Gy.*, 1760. 14.

52. TESz. I. 1036—1037.

lék, az alomnak való szalma, a szárban levő búza stb.⁵³ A ,fiatal, cserjés erdő' jelentés, amely *Anonymus*nál is felbukkant, megtalálható a XVII. században, *Szalárdi János* krónikájában: „Egy igen nagy cseres gazos erdőt kiirtván, szép kaszálókká tehette vala.”⁵⁴ A népnyelvben ez a jelentés csupán a Szilágyságban bukkant fel.⁵⁵ A melléknévi használat *gaz* ,alávaló, gonosz' jelentésű szó 1478-tól ismeretes, s kapcsolatos a vázolt eredeti jelentéssel. A szó eredeti jelentése — tehát — vadon nőtt, felburjánzott növény, gyom, széna takarmány volt. Álljon itt ennek igazolására az értelmező szótárban elősorolt jelentések sora:

1. Vadon tenyésző, rendszerint hasznavethetetlen, sőt káros, lágy vagy kóros szárú növény: gyom, dudva, burján.

2. A fentieknek töredezett részei.

3. Széna, takarmány. Pl. Tégy az örök elé egy kis gatz.

4. Átvitt értelemben vonatkozik emberre is.

Melléknévként, emberre vonatkozóan, megvetésre méltó, gazember jelentésű.⁵⁶ Az eredeti jelentésre rámutat a román *goz*, ,Spreu, Unkraut' szó is, amely a román nyelvben magyar jövevényszó. Először a XVIII. században bukkant fel az erdélyi román nyelvjárásokban, s a magyar ,Unkraut, Spreu, Mist, Viehfutter' jelentésű *gaz* szó átvétele.⁵⁷

A *gaz* szó — ha nem is túlságosan gyakran — előfordul a récents anyagban, illetőleg pásztorkodási irodalmunkban is. Vizsgáljuk meg jelentését és funkcióját. A Kiskunságban rossz takarmányt hívták *gaznak* (*marhának való gaz*), s ami még ennél is rosszabb, az a *fűteni való gaz*.⁵⁸ Kiskunhalason „a szillajtartás idején” a homokbucák enyhében teletetettek, s „kevesebb hóval a ménes nappali órákban *elgazolt*, lábaikkal, körmeikkel, a kisebb gazokat még kikaparták a hó alól.”⁵⁹ A szarvasmarhákat pedig, ameddig az idő engedte,

53. *Ballagi M.*, 1867—1873. I. 451.; *Szarvas G.—Simonyi Zs.*, 1890. I. 1069.; *Gombocz Z.—Melich J.*, 1914—1930. 283.

54. *Szalárdi János*: *Siralmas magyar krónika*. Pest, 1853. 283.

55. *Magyar Nyelvőr*, IX. 1880. 477.

56. *ÉSz.*, II. 999.; *Gombocz Z.—Melich J.*, 1914—1930. I. 1117.

57. *Tamás L.*, 1966. 389—390.

58. *Tálas I.*, 1936. 171.

59. *Nagy Czirok L.*, 1965. 140.

behajtották a járás *gazos*, mocsaras, zsombékos és nádas helyeire.⁶⁰ A Nagykunságon az egykor extenzíven tartott szarvasmarhákat vihar esetén a nagy *gazba* hajtották, és amikor már a téli legelőn élelmet nem találtak, nyáron kaszált, rosszabb minőségű takarmánnyal, *gazzal* takarmányozták.⁶¹ Kunmadarason és Nagyivánon az árvízlecsapolás előtti rétes terület növényzetét mondták *gaznak*.⁶²

Igen figyelemre méltó a *gaz* szó jelentése és funkciója Nádudvaron. Az idősebb nemzedék még mindig szálas takarmányt *gaznak*, *gazos takarmánynak*, a takarmányozás folyamatát pedig *gazolásnak* mondja. Még a századforduló idején a parasztok és a pásztorok *gaznak* nevezték a *mező* (legelő) és a rét fűvét. „Ha a paraszt ember nyárba szénát gyűjt, hord, boglyáz vagy kazlaz, de a szalmánál is ezeket mind *gazos munkának* hívta. A régi szabad teletetésnél a teletelő jószágokra a szálas takarmányt, a *gazit* a földre terítették, s onnét ette fel a jószág. Az elterített *gazra* a reáeresztett jószág egy-kettőre bepiszkította trágyával, innét ered a régi pászorok azon szólásmondása, ami áment a közhasználatba is, hogy de begazoltál, de *gazos* vagy.”

1799-ben a Szentesről a Bánátba, a Bótos nevű helyiség alá teletetésre elhajtott 350 ló, amikor már a takarmányt felélte „a rétnak hajtották s ott élőködtek Sással s más gizgazzal el kaparván a' lovak arról a havat lábokkal” — írja a korabeli krónikás.⁶³ Püspökladányból Békés megye északi területeire teletetésre elhajtott községi juhnyáját a Sárrét dús növényzetű szigetein teletették. A teletetőhely kiválasztásánál az is fontos volt, hogy körülötte nagy legyen az aljnövényzet, mert így a juh a ló alatt is könnyen hozzájuthatott a magásra nőtt, elszáradt *gazhoz*.⁶⁴ Szűcs Sándor is megemlíti, hogy egykor az edzett magyar juhok a nád és gyékény törmelékek között, az ember magasságú *gazban* is átteleltek.⁶⁵ A Szabolcs megyei Rétközben, Tiszarádon egykor *gazon*, nádcsirán, sáson, gyékényen és káposztatorzsán is kiteleltették a juhokat. Kéken pedig az akolban te-

60. Nagy Czirok L., 1959. 192.

61. Györffy I., 1928. 12—13, 32.

62. Tálasi I., 1942. 215.

63. Filep A., 1959. 155. skk.

64. Szabadfalvi J., 1966, 99.

65. Szűcs S., 1937. 168.

leltetett juhállományt réten vágott gazzal takarmányozták.⁶⁶ A Szamosháton (Szatmár m.) több jelentése van a *gaz* szónak. Jelzi egyrészt a legelőn a nagyobb gyomos növényt: „Az ökör mindék csak kabdosott a gazok után.” Másrészt ugyanígy hívták a szénafüvet, a takarmányt is: „Tégy az ökör elibe e kizs gaszt. Jou kizs gaszt garnyásótam a reggel.”⁶⁷ Az extenzív jellegű állattenyésztés téli legeltetését, illetőleg a *gaz* takarmány szerepére rámutat a nagydobosi népdal is:⁶⁸

*András nap felé az idő,
Derül, borul minden felől.
A havak is megindulnak,
De hegyet völgyet betakarnak.
Sírnak, rínak a báránnyok,
Hogy kevés a takarmányok.
Panaszkodnak a juhászok,
De mondja a juhász a gazdának,
Adjon szénát a báránnyak.
De a gazda olyan csalfa; egyet int,
Hogy hajtsa gazba.
De van még tippan a bokorba,
Kaparja ki az ebadta.
Nem úgy van az gazduram,
Ki a juhát nem teleli,
Jövő nyáron meg nem feji.
A juhnak, ha szénát nem ad,
Sok nem éri meg a tavaszt.*

A *gaz* az Ormánságban ‚gyom‘, a Baranya megyei Csuzán pedig ‚fű, zöld takarmány‘ jelentéssel használatos.⁶⁹ Veszprém megyében a szénahordó ponyvát nevezik *gazruhának*.⁷⁰

Åz *avar* és a *gaz* jelentésének és funkciójának vizsgálatából általánosabb jellegű következtetések is levonhatók: E két szó mögött

66. Nyárády M., 1959. 164.

67. Csúry B., 1935—1936. I. 324.

68. Pesovár Ferenc és Földes László gyűjtése, közli: Szabó M., 1957. 90.

69. Kiss G., 1952. 183.; Magyar Nyelvőr, XVIII. 1889. 190.

70. Herkely K., 1941. 56.

meghúzódik a magyarság szláv hatás előtti, tehát honfoglalás előtti téli legelőt, illetőleg takarmányt jelentő szava, amely egyrészt a gazdálkodás fokozatos intenzívebbé válásával, másrészt pedig az európai, ez esetben elsősorban a szláv népek hatásának következtében mind jobban vesztett eredeti jelentéséből. A kultúrában az újabb, fejlettebb eljárások mindig devalválóan hatnak a korábbi kultúrrétegre. A magyar nyelvben a takarmányozás, takarmánykészítés szókincse szláv eredetű (*kasza, villa, gereblye, jászol, abrak, széna, kazal, abora, petrence*), csupán a *boglya* szó honfoglalás előtti török jövevényszó.⁷¹ Mindez kétségtelenné teszi, hogy a gyűjtögető-kaszáló rendszerű takarmánykészítést a magyarság a szláv népektől tanulta.

A két szavunk azonban jóval korábbi a honfoglalás időszakánál. Az *avar* az *ó, agg, avik* alapszavak származéka, és az az 'öreg, régi' jelentésű finnugor *son 3, sonk 3*-ra, illetőleg a még korábbi, uráli *sone*-ra vezethető vissza. Megfelelői rokonnépeinknél is fellelhető.⁷² *Avar* szavunk jelentése az 'őfű, őszéna, is egyes vonalban levezethető a fenti alapszavakból, s lényegében azonos jelentéstartalmat őriz, mint az ugyancsak széles jelentésű, azonos eredetű *avas* szavunk. Az *avar* etimológiája, jelentése és funkciója a magyarság takarmányozási ismereteinek a szláv hatás előtti, tehát honfoglalás előtti ismeretét bizonyítja.

A *gaz* szó etimológiáját a legújabb munkák ismeretlennek tartják, és elvetik a 'cserjés' jelentésű iránti és szláv eredeztetést.⁷³ Az előbbieken feltárt jelentések (Unkrautpflanze, Spreu, Heu' stb.) alapján — úgy vélem — ismételen vizsgálat alá vehető *Munkácsi Bernát* összevetése az újperzsa és örmény *gaz*, illetőleg az oszét *jade, jada* szavakkal,⁷⁴ hiszen kaukázusi jövevényszóként ismeretes a *vo-gul, osztják* és a *szamojéd* nyelvben is.⁷⁵

Az állatok táplálására, takarmányozására felhasználható növényeket a *szénán, gazon* és az *avaron* kívül, esetleg kereshetjük még a

71. *Kniezsa I.*, 1955. I/1—2.; *Kniezsa I.*, 1943. 183.; *Bárczy G.*, 1963. 46, 118.; TESz.; *Györffy I.*, 1941. 121—122.

72. TESz. I. 102, 201—203.; *Pais D.*, 1925. 201—202.; *Bárczy G.*, 1941. 2, 12, 221.; *Gombocz Z.—Melich J.*, 1914—1930.; *Lakó Gy.*, 1967. I. 71—72.

73. TESz. I. 1036—1037.; *Bárczy G.*, 1941. 92.; *Bátky Zs.*, 1928. 209—210.

74. *Munkácsi B.*, 1901. 289—290.

75. *Munkácsi B.*, *Magyar Nyelvőr*, XXX. 1900. 107.; Az iráni eredetet *Bárczy Géza* (*Magyar Nyelv*, LVIII. 1962. 7.) teljesen bizonytalannak tartja.

következő szavakban is, amelyek mindegyike ,gyom, gaz; Unkraut' jelentésű: *dudva, gordon (gurdon, gurdin, gurgyin), burján*. A két első ismeretlen, az utóbbi szláv eredetű.⁷⁶

A magyar nyelvterület nyugati és északi területein Zalától Vason és Sopronon át Nyitra megyéig, illetőleg Mátyusföldtől és Abaújon át Zemplén megyéig igen nagyszámú nyelvjárási adat őriz a *szülés, szüleség, szülesig, szülessig*, ,takarmány, széna' jelentésű használatát.⁷⁷ Mivel a *szülni* ige ugor eredetű⁷⁸ ennek széna jelentésű származéka valószínűleg ugyancsak a szláv hatás előtti takarmányozás nyelvi és technikai létét bizonyítja. Itt említem meg, hogy a magyar nyelvben a növényvilág legfontosabb alapszavai a finnugor örökséghez tartoznak. A legeltetés és takarmányozás tekintetében is számba jöhető finnugor, illetőleg obiugor szavaink a következők: *fű, gyökér, tő, levél, bogyó, szár, vessző, rügy, csíra* és valószínűleg a *mező* (,legelő').⁷⁹ Az ugor eredetű *fű* szavunk is eredetileg tágabb jelentésű volt. Nemcsak ,szálas, keskeny levelű, legelhető növényt' jelentett, hanem ,pázsit, legelő, kaszáló' jelentése is volt pl. a XIV. században. Az említett jelentést már az ugor korban is viselhette a szó; a *vogul, pom, pum* és az osztják *pam, púm* is ,fű, széna' jelentésű.⁸⁰

A magyarság állattenyésztő népként érkezett a Kárpát-medencébe. A domesztikált állatállomány pedig eleve feltételezi a takarmányozás valamilyen formáját, takarmánynövények ismeretét. Az előbbieken felvetett kifejezések, főképpen az *avar* és a *gaz* szavak — úgy hiszem — hasznosan egészítik ki *boglya* szavunk kultúrtörténeti hátterét, illetőleg rávilágítanak a takarmányozás még korábbi meglétére, rétegeire.

76. TESz., I. 391—392, 682—683, 1076—1077. L. még a többi szótárakat is.

77. *Szinnyei J.*, 1893., 1897—1901. II. 621—622.

78. *Bárczy G.*, 1941. 296.

79. *Bárczy G.*, 1963. 19.; *Bárczy G.*, 1941.; A fákhöz I. N. *Sebestyén Irén*: Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények, LI. 1941—1943.; LII. 1948—1950.; LIII. 195.; *Lakó Gy.*, 1967. 69—70, 108—109, 120, 223—224, 241.

80. TESz. I. 997—998.; *Lakó Gy.*, 1967. 223—224.

AZ AKOL TÍPUSA ÉS FUNKCIÓJA

Az egykori extenzív (*szilaj, rideg*) állattenyésztésben a minden védelem, enyhely felhasználása nélküli teletetés gyakorlatilag ismeretlen volt. Csupán néhány, leginkább nehezen értékelhető utalás őrzi emlékét. Még a legromantikusság leírások is említést tesznek tereptárgyak (domb, mélyedés, meredek hegyoldal) oltalmáról, a természetes vegetáció (erdő, nádas) védő szerepéről. A történeti források, egykorú leírások, valamint az élő néphagyomány szerint a természetes enyhelyek mellett egyszerűbb és viszonylag fejlettebb építményeket is használtak a külterjesen tenyésztett állatok téli elhelyezésére. Véleményünk szerint az enyhelyek és az építmények statisztikai aránya feltétlenül az emberi kéz emelte mesterséges alkotmányok felé billenne. Elsősorban az extenzív állattartás hazájában, a Nagyalföldön nád szárnyékokat és kosárkarámokat, garádjás karámokat, isztrongákat és aklokat alkalmaztak teletető építményként.

Az állatok elhelyezésére, egybentartására és védelmére szolgáló, különböző építmények dzsungelében a típusok tekintetében igen nehéz az eligazodás. Részint azért, mert csak az azonos típusú, de különböző nevű, részint pedig az azonos nevű, de alapvetően, vagy részben más típusú építmény. Sajnos a különböző pásztorépítményekről korszerű feldolgozásunk még csak morfológiai tekintetben sincs. Györffy István 1927-ben megjelent munkája az egyetlen. Lényegében ugyanazt közölte később *A magyarság néprajzában* is. Ezekben csupán morfológiai és tipológiai szempontokat érvényesít: a társadalmi-gazdasági szempontokat, a funkcionális vizsgálatot, a tartásmódokkal való összevetést teljesen figyelmen kívül hagyta. Az építmények esetében elsősorban a pusztai enyhelyek tanulmányozása folyt. A portákon, tanyákon, különböző teletető szállásokon vagy az ólaskertekben álló építményekről már jóval kevesebbet tudunk. Egyedül Földes László készített olyan tanulmányt, amelyben egyetlen építmény, a kosár típusát, funkcióját és eredetét tisztázta.¹

1. Földes L., 1960.

Jelen munkánkban az egyik legjellegzetesebb építmény, az *akcl* tipológiai és funkcionális vizsgálatát végezzük el.

Az extenzív állattenyésztésnek az utóbbi századok során a legelterjedtebb, ugyanakkor a legfejlettebb építménye az *akol*. A szó a különböző területeken nem teljesen azonos építményt jelöl. A *magyar nyelv értelmező szótára* szerint két jelentése van: részint „rudakból, szálfákból összerótt, a jószág, kül. juhok összetartására való kerítésféle, ill. az ezzel körülzárt hely a legelőn. A ~ végéhez épített félszer”. Részint még az egyetlen, tágas helyiségből álló, istállószerű épületet jelenti, amelyben a juhok éjjel vagy a legeltetésre kedvezőtlen időben tartózkodnak.² *Herman Ottó* szerint „általában fedett, de fedetlen alkotmány is, lábasjószág, elsősorban juh tartására”.³ Formáját és fogalmát *Györffy István* a következőképpen összegezi: „Az *akol* is a jószág összetartására szolgáló kerítésféle, a szél ellen azonban nem véd, mert többnyire rudakból, szálfákból róják össze. Sok helyen a *karámot* és *kosarat* is *akol*nak mondják. Hogy a szél ellen mégis némi oltalmat nyújtson, egyik végébe rendszeren *félszert* építenek.”⁴ A pásztorépítményekről írott munkájában rámutat még arra, hogy az *akol* sohasem készült nádból, szél és napfény ellen nem véd, ezért építenek hozzá félszert. Sokkal kisebb arányban az *akol* kerítése készülhet trágyából, zsombékból és gallyakból is. Megemlíti még, hogy *akol*nak nevezik — egyes helyeken — az istállószerű építményeket is.⁵ *Bátky Zsigmond* idevonatkozóan így ír: „Az *akol* szláv kölcsönszó. Ma fedett épületet jelent (ló-, barom-, juh- és csürhe-*akol*), általában azonban fedetlen karámszerű hajlékot, a koriátot nevezük így . . .”, majd rámutat arra, hogy az *akol*ban félszer is állt, sőt erre az *aklos félszerre* vezeti vissza a magyarság Árpád-kori ólját, istállóját is.⁶ *Tálas István* az *akol* típusáról és eredetéről — a kiskunsági kutatásai alapján — a következőképpen foglal állást: Eredetileg csak egybentartó funkciója volt. Legegyszerűbb formája a legősibb kerítésféle, az árok, majd ezt később belülről korlátfával vették körül. A kiskunsági *akol* a korlátfákból összerótt, többnyire négyszögletes építmény. Ezt a *ridegmarhánál* teletetésre használták,

2. ÉSz., I. 90.

3. *Herman O.*, 1914. 177.

4. *Györffy I.*, 1941. 115.

5. *Györffy I.*, 1927. 38.

6. *Bátky Zs.*, 1941. 208—210.

de a szél elleni védelmül, a felgyülemlett trágyából és izékből *bástyát vagy garádot* raktak a korlátfák köré.⁷ Nagy Czirok László viszont — ugyancsak a kiskunsági adatok alapján — rámutat arra, hogy az akolnak rendszeres velejárója volt a fedeles szín.⁸ Egyes területeken — elsősorban a Dunántúlon és az Északi-középhegység területén — *akolnak* a teljesen zárt, mind a négy oldalán falas és tetővel ellátott, rúdkarámmal egybeépített és leginkább juhok tenyésztésénél alkalmazott ól- vagy hodályszerű építményt nevezik *akolnak*.⁹ Ugyanakkor a karámból és színből álló épületet — máshol — *karámnak* és *kosárnak* is nevezik.¹⁰

Felvetődik a kérdés, vajon melyik az eredeti építmény: a rudakból, trágyából vagy másból épített, kerítéssel övezett terület, amelyben egyszerű, rendszerint félszeres szín van, vagy pedig a zárt, falas és tetős építmény? A legkézenfekvőbb magyarázat szerint az egyszerűbb alkotmány önmagában is hirdetője elsődlegességének. Ezt még az is megerősíti, hogy a dunántúli és az észak-magyarországi építmények is rúdkarámokhoz kapcsolódnak és sok esetben nem is teljesen zártak, főképpen azok, amelyek csupán az állatok nyári elhelyezésére készültek. Általános jelenség, hogy a kultúra különböző tárgyai, jelenségei az idők teltével mind összetettebbé, bonyolultabbá válnak. Az akol eredeti típusának megállapítását elősegíti a szó etimológiája is.

Az *akol* szó a magyar nyelvben — az írásos források szerint — már a XI. században megjelenik. Egy XII. században átirrt 1086-os oklevélben, *okol*, 1291-ben *okul*, 1655-ben *akoly*. *Akol* formában már 1193-ban, az *akal* a XV. században fordul elő először. *Kniezsa István* szerint eredeti jelentése 'caula, ovile, bovine; Schaftstall, Viehstal; juhakol'. A szó szláv eredetű, megfelelői a következők: egyh. szláv *okož*, 'circulus, areola in horto, castra'; szerbhorvát *ōkō* 'das Lager, castra'; szlovén *okōl* 'eine Umzäunung (für Schweine, Schafe)', 'der Viehhof', 'ein umzäunter Weideplatz, der eingefreidete Platz um ein Haus herum; der Umkeris'; lengyel *okol* 'der Schoppen in Viehhofe'; ukrán *ókil* 'Hürde für das Vieh'. A szó

7. *Tálasí I.*, 1936b. 110.

8. *Nagy Czirok L.*, 1959. 131—133.

9. *Vajkai A.*, 1943. 24—27.; *Vajkai A.*, 1959a. 56—59.; *Paládi-Kovács A.*, 1965. 57. skk.

10. *Vö. Földes L.*, 1960.

egyébként az 'Umkeris, környék' jelentésű (szlov. cseh, le., f-szorb, ukr. orosz) *a* és a *kolo* 'kör, kerék' összetétele: *o* + *kol*. *Kniezsa* azt írja, hogy „a magyar szóval egyező jelentés csupán a szlovénban és az ukránban van”.¹¹ *Bárczi Géza* szerint is valamelyik szláv nyelvből vettük át 'bekerített hely, tábor' jelentéssel a honfoglalás és a mohácsi vész között.¹²

Érdeemes közelebbről megvizsgálni az előző adatokat. Az elsőként az tűnik szembe, hogy *Kniezsa István* mindenképpen a teljesen zárt ól-, istállószerű építményt keresi az *akol* nyelvtörténeti adataiban. Pedig a magyar *akol* szó jelentése nemcsak a szlovén és az ukrán megfelelőjével tart közelebbi rokonságot. A lengyel *okol* 'der Schoppen im Viehhofe' is igen figyelemre méltó, hiszen a magyar *akol* is szín a karámban.

A magyarság *akoljának* is — miként majd hátrább részletesebben látni fogjuk — a következő építmény az alaptípusa: Valamilyen építőanyagból kerített hely, amelynek a közepén — gyakrabban a szélén — színszerű építmény áll. Az idézett szlovén és ukrán adat csak a lengyel és a magyar jobb megértését szolgálja, segíti elő. Valószínű, hogy más szláv nyelvekben is van 'félszeres karám' jelentése a szó megfelelőjének.

Megvizsgálandók tehát a korai, a XI—XVI. századi adatok. Ezek is bizonyára támpontot szolgáltatnak mind az etimológiára, mind az építmény alaptípusának a tisztázására. A nyelvtörténeti szótárakban felsorakoztatott adatok — sajnos — nem sok fogózóat adnak az építmény formájára és anyagára. Talán csak az 1240-es, az 1256-os és az 1307-es *Nyrokol*. *Nyralak*, valamint az 1517-ből származó „Stacionem quorum vulgi sermone *akol* vocatum”¹³ utal nyírfából készült voltára, valamint arra, hogy lovak állása; tehát nem építménye. A többi nyelvtörténeti adat nem nyújt bővebb felvilágosítást. Figyelemre méltó *Czuczor Gergely* és *Fogarasi János* szótárának idevonatkozó anyaga. E szerint az *akol* körülhatárolt vagy korlátokkal, sövény-nyel, fallal, vagy deszkával kerített terület, amely esetleg fedve is van, de több oldalán nyitott, amelybe a „barmokat” leginkább éjjelre vagy téli szállásra rekesztik be: „*Ökörakol*, melynek jobbra csak észak felől van födele... *Juhakol*, amely szintén földes, vagy fő-

11. *Kniezsa I.*, 1955. I/1. 62.; MNy. VIII. 154.

12. *Bárczi G.*, 1941. 4.; *Bárczi G.*, 1963. 118.

13. *Szamota I.*—*Zolnai Gy.*, 1902—1906. 12.

detlen.¹⁴ Ezek az adatok arra is utalnak, hogy olyan építménnyel állunk szemben, amely karámból és benn elhelyezett fedeles, de nem minden oldalról zárt színből, félszerből áll.

Már az eddigi adatok alapján is tévesnek mondható tehát az a szemlélet, amely az akolban kizárólag zárt, istállószerű építményt keres. Az eredeti szláv *okolb* is 'körülkerített' jelentésű. Itt említjük meg, hogy az 1211-ben és az 1297-ben előforduló *Bureuohul* és *luol* sem zárt ól, istálló lehetett, hanem csak részben fedett, félszeres akol-karám.¹⁵ A teletetőszállások épülete még a későbbiekben, pl. a XVI—XVIII. században is félszeres karámok, tehát aklok voltak. *Takáts Sándor* a korabeli levéltári iratok szerint a török-kor akleit a következőképpen írta le: Néhány erősebb karót vertek a földbe s náddal, szalmával és gazzal borították a tetejét, amelyet ormozófával szortítottak le. Ezt szükség esetén cserénnyel, sövénnel részben beborították.¹⁶

A helyhez köthető történeti adatokat a területi elemzések során említjük meg. Mielőtt azonban az akol funkciójának, formájának a területi ismertetéséhez kezdenék, vizsgáljuk meg a XVII—XIX. századi irodalom témánkra vonatkozó adalékait. *Apánczai Csere János* már 1653-ban szép leírását adja: „A' juh-akloknak napkelet felé kell néznie; és hogy a' juhok körmeit meg ne rothassza, a' földének tisztának és oldalasnak kell lenni: e' végre hasznos alájok ottan tiszta szalmát, avagy apró ágakat hinteni.”¹⁷ *Paul Ventzel János* 1773-ban megjelent könyvében nyáron, az ugarföldeken leveles ágakból összeállított aklokat említ.¹⁸ A legtöbb és leghitelesebb leírásokat a XVIII—XIX. sz. fordulóján, illetőleg az ezt követő évtizedekben a gazdasági szakirodalomban találjuk. *Nagyváti János* 1791-ben igen figyelemre méltóan nyilatkozik a teletetésről és a téli építményekről. Rámutat arra, hogy háziállataink (szarvasmarha, juh és ló) vadon élő ősei erdőkben legelőként szabadon élnek minden gondoskodás nélkül. „Még-is semmi bajok sints, sőt beteges fekvő Vadat soha senki sem látott e mai napig is az Erdőkben. Tehát a hideg a mi Bar-

14. Czuczor G.—Fogarasi J., 1862. I. 84.

15. Györffy I., 1943. 53.; *Belényesy M.*, 1956. 55.; *Belényesy M.*, 1957. 339.; *Váczy P.*, 1958. 312.

16. Vö. *Takáts S.*, 1915. 283, 307.; *Takáts S.*, é. n. 303.; *Takáts S.*, 1903. 155.

17. *Apánczai Csere J.*, 1803. 348.

18. *Paul Ventzel J.*, 1773. 31.

mainknak szint úgy nem árt. . . Hogy a Barmoknak a hideg nem árt: eredetek, s a Természettől készített öltözetek is bizonyítja . . . a hideg a Marháknak még egészséges, az Istálló pedig ellenben egészségtelen. Az Al-földi Gulyás, és Göbolyös helyeken győzne a Gazda annyi Istállót tsinálni, s tapasztani, hogy Marhája meg ne fázna. Ott az, Télben, Nyárban hidegen van, és alig van csak valami fedél-is a mi alatt a Fermeteg előtt félre vonhassa magát. Még-is hol vagnak egészségesebb, szebb testű, és jobb ízű Ökrök mint a mi Hazánkban? Hogy a Lovak elevebbek, s egészségesebbek, ha istálló nélkül telnek, meg-bizonyítják a Tatárok, a kik azokat legelőről-legelőre hajtogatják s még a legnagyobb havazás idején sem adnak azoknak tsak egy marok Szénát-is.” Az istálló helyett *Nagyváti János* a tágas karámokat ajánlja, amelyben *szénázó színeket* építenek. A színek szerepe elsősorban a takarmány megóvása az időjárás ellen, másrészt a téli viharok idején az állatok is e mellé, illetőleg alá húzódhatnak. Éppen a téli viharokra tekintettel azt javasolja, hogy a színek egyik vagy három oldalát be is lehet deszkázni, vagy szalmával kell körülrakni. Rámutat arra is, hogy az „Ánglusok” is az istállózásról tértek vissza a lovak, ökrök és juhok téli, színek alatti szénáztatására.¹⁹

A különböző állatfajták legjobb téli szállásait a következőképpen határozza meg: A szarvasmarhák *szállása* tágas legyen, hogy benne jól elférjenek. „A szénázó-szint úgy kell építeni, hogy annak Fedele jó legyen. A Fedélnek az a haszna, hogy Zürzavar időben van a Marhának hol meg-meghúzódnia magát, és a Majorosnak hová teríteni a Szénát, hogy meg ne ázzék. Legalább egy oldalról, a honnan a legmordabb Szelek szoktak járni, szükséges a Színeknek rovátkolt deszkákból falat tsinálni, a mely a havas Essőt hozzó Szelet a Marhákról el fordítsa.” Ezen kívül hasznos a szállás földjét „apró-kövittel” beszórni, hogy az udvar sáros ne legyen. A lovak télen ugyancsak „*Szálásokban és Színekben szénáztatnak*”.

A juhok teletetőhelye *juh-kosár*. Legalkalmasabb, ha a fala kőből épül, legalábbis olyan magasságig, hogy a juhokat a havas esőtől és szélről megoltalmazza. A kökerítés rácsos, tövisből vagy karókból készített toldalék is lehet a vadak támadása ellen. A kosár közepének lejtősnek kell lennie, azt kövel ki kell rakni, vagy legalábbis kavicsal kell meghordani. „A Kosárnak közepén szükségképpen kelletik egy arra való Szint, négy Oszlopokra állítani, hogy

19. *Nagyváti J.*, 1791. II. 272—276, 361.

a Juhok az Esső, és Havazás idején leg-alább, száraz helyen ehesse- nek, testek magasságához alkalmazott Jászolokból. ... Ha a Gazda a Szélnek dühösségétől félti Juhait: bátorságnak okáért, igen jó a Színek Észak felől való oldalát úgy alkalmaztatni, hogy azt egy- szerre bé-lehessen rotvákolni, vagy készen áló deszka fallal keresz- tül-vonni. A szél meg-szűnván, a deszka-falat el-kelletik venni. A ki ilyen Alkotmányra nem költhetne: legeltesse Juhait a Kosárban minden fedél nélkül." A juhokat télen is legeltetni kell, a kosárban csak akkor tartózkodjanak, ha vihar van, ugyancsak akkor kell gon- doskodni takarmányról is. „Hogy a Hideg a Juhok egészségének még használ: a minden napi tapasztalás bizonyítja. A Spanyolok, Anglusok, Svékusok, és a Tibetánusok Juhaikat minden *akol* nélkül Kosarakban teletetik és egészségesek.”²⁰

Nagyvái János tehát ezeket a színes karámokat általában *szállás*- nak és a juhok esetében pedig *kosárnak* nevezi, bár ritkábban a ju- hok esetében az *akol* elnevezés is előfordul, bár máshol viszont ugyancsak így nevezi a zárt istállószerű építményt is.²¹ Számunkra azonban elsősorban nem az elnevezés a fontos, hanem az építmény és a hozzá kapcsolódó tartásmód. *Nagyvái* ezeket mint a legkorsze- rűbb építményeket és eljárásokat említi. Nem beszél az elhelyezés- ről sem, valószínű azonban, hogy ezek jobbára nem a határban, ha- nem tanyák, majorságok mellett voltak. Éppen ezért még fokozot- tabban érdekes, hogy a színes aklot ajánlja mégis a zárt építmé- nyekkel szemben. Ez arra utal, hogy ez az eljárás még széles körben el lehetett terjedve, természetesen rosszabb elhelyezéssel, egyszerűb- ben készült építményekkel, takarmányozás és almozás nélkül. Saj- nos azt sem tudjuk, hogy a régi magyar állatafajták vagy pedig a nyugati fajták részére ajánlja, valószínű azonban — ismerve haladó nézeteit — az utóbbiak részére.

A későbbi gazdasági irodalom is az aklot mint teletetőhelyet tart- ja nyilván. *Pethe Ferenc* — a századforduló második nagy gazda- sági szakírója — ugyancsak *mezei akolnak* vagy *kosárnak* említi a teletetőhelyet.²² *Balásházy János* is a juhoknak, lovaknak és szarvas- marháknak a félszeres aklot tartja a legkedvezőbbnek.²³ *Angyalffy*

20. *Nagyvái J.*, 1791. II. 275, 362—363, 481—482.

21. *Nagyvái J.*, 1791. II. 460—461, 510.

22. *Pethe F.*, 1805. 165—166.

23. *Balásházy J.*, 1827. II. 79 cikk.; *Balásházy J.*, 1833. 84—86.

Mátyás András szerint a juhakol olyan karám, amelynek az egyik oldalán szin van: „... elég lévén, ha egy tágas udvart kerítünk a' juhainknak, és ha ennek az éjszakai oldalán egy három felől békerített s' dél felől szántszándékkal nyitva hagyott színt vagy félszert építettünk akolnak. Az egész fallal békerített juhistálló csak akkor szükséges, ha télen elletünk”.²⁴ A magyar juhok tenyésztésével Leibitzer János is a téli félszereket említi.²⁵ Az 1837-ben publikált *A jó birkás mester* c. munka is említi a félszereket.²⁶ Egy 1841-ben megjelent tanulmányból idézek: „... azon juhászatainknál, melyek nyomorú színek alatt gyakran a' téli fergetegnek kitéve, telelik ki bárányaikat... , nagyobb a halálozás, mint ott, hol a' bárány rendes istállóban neveltetnek, ellenben... emezeknél erősebbek lesznek.” A szerző hozzáfűzi még, hogy ez az eljárás a merinó juhoknak nem tanácsos.²⁷ Az akollal kapcsolatos történeti adatok lezárásául álljon itt még az alföldi nép költőjének, Mátyás József 1820 körül keletkezett *Gulyásnótájának* egyik versszaka:

*Béhajtok a fészörös akóba,
Körösz-vasat tőszök a kapumra,
Osztán gulyáshússal vacsorálok,
Szömejimet lenyomgyák az álmok.*²⁸

Tehát már XI—XIX. századi források alapján is leszögezhetjük, hogy az *akol* karámból és fedeles, de nyitott vagy csak 1—3 oldalán zárt félszerből álló építmény, amelynek elsősorban teletető funkciója volt. Vizsgáljuk tovább az építmény elterjedtségét, helyi formáit, valamint funkcióját.

A Hortobágy vidékén és a Hajdúságban a félszeres *aklot* teletető helynek már igen régen használják. A tiszafüredi lakosok 1582-ben az Árkus mellett, a hortobágyi Zámon legeltették gulyáikat és juhnyájukat. Itt részükre *kertek* voltak. Ezek a kertek valószínűleg nádból és szalmából emelt jóságteletető aklok lehettek.²⁹ A Zám

24. *Angyalffy M. A.*, 1830. 32.

25. *Leibitzer J.*, 1833. 45—47.

26. *A jó birkás mester*, 1837. 13—14.

27. T, 1841. 754.; *Magyar Gazda*, I. 1841 260, 553.

28. *Mészöly G.*, 1931. 102.

29. *Balogh I.*, 1943. 97.

puszta szélesebb körben és hosszasan szolgálhatott teletetőhelyül. *Zoltai Lajos* is megemlíti a XVI. és XVII. századi adatok vizsgálatai alapján, hogy itt *kertek* (pl. *Kun Orbán kertje*, *Nagy Péter kertje*, *Kun Pál kertje*) állottak, s ezek hasonlóak lehetnek az ólaskertekhez és nyári, de még valószínűbb, hogy téli szállások voltak. Babos Mihály, Székely Zsigmond náudvari jobbágya, vallotta az 1574-es határpert tárgyaló bíróság előtt, hogy ő Bíró Gáspár kútjáról a zámi Kun Orbán kertjébe járt háltni.³⁰ Debrecenben, az ősszel a Hortobágyról beszoruló heverő állatállomány teletőhelye a XVII. század közepétől, második harmadától a várostól főképpen keletre elterülő Haláp és Bánk erdőségeiben voltak.³¹ Egy 1777-ből származó leírás szerint a téli szállás hevenyészett tetőzetét is feletették az állatokkal.³² 1770-ben Halápon, az ősszeírás szerint sok az *akol* és az *ól*.³³ 1774-ben megtiltják az erdőkben az építmények készítését, de 1783-ban már *aklok*at és *ólak*at említenek az egykorú tanácsjegyzőkönyvek. A XIX. sz. első felében, amikor már nemcsak a pásztorok téli tartózkodási helye volt az erdő, a következő építményeket említik meg az oklevelek: „*sertésszín*, fából és tövisből, *szénáskert* fából, tövisből, *földalatt való kunyhó* fiatal nyárfából, *hegyes kunyhó*, *földkunyhó*, *fennálló kunyhó*, *ól*, *tüzelősól*, *gazzal fedett kunyhó*, *zombékoldalú ólforma*, egyrésze bégányolt fedéllel, sertésól deszkával, másrésze gazzal fedve, *félszer*, *ól tövisből*, *akol*, *szín*, *kutrica*.” *Balogh István* elemzése szerint a pásztorépítmények a következők voltak. Az *akol* (gyakori neve a *kollát*) az állatállomány egybentartását célzó építmény, kerítése fából, szalmából, vagy trágyából készül, s egy kis része fedett. Az *akol*nak ezt a fedett részét *színek* nevezik. A *karám* jobbra a juhok téli építménye s ez négyszögletes mind a négy oldalán favázú, szalmával fedett *szín* (1—3. kép). A *hodály* már zárt, fedeles építmény, de benne még nincsenek lekötve az állatok. Az *ól* fedeles, falas épület. „Az *aklok* rendesen valami természetes képződmény szélenyhében vannak. Rendesen hatalmas négyszögletes építmények. A kerítés régebben tövisgerággya, gané és zombék volt, ma deszka, korlát. Az *akol* északi oldalán mindig van egy félszeres vagy nyeregtetős padlástalan *szín*, ami alá a gyenge

30. *Zoltai L.*, 1936. 173—173.; *Zoltai L.*, 1905.

31. *Szabó I.*, 1929. 218. skk.

32. *Ecsedi I.*, 1914. 131. *Ecsedi I.*, 1925. 154.; *Ecsedi I.*, 1913. 214.

33. *Balogh I.*, 1936. 136—137.

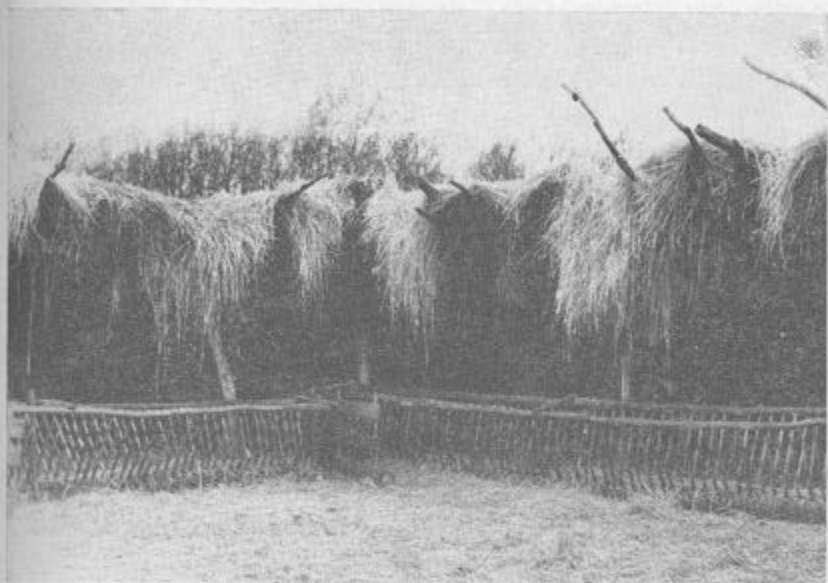

1. kép. Juhakol. Debrecen, Bánk, Hajdú m. 1935. Horváth I. felv.

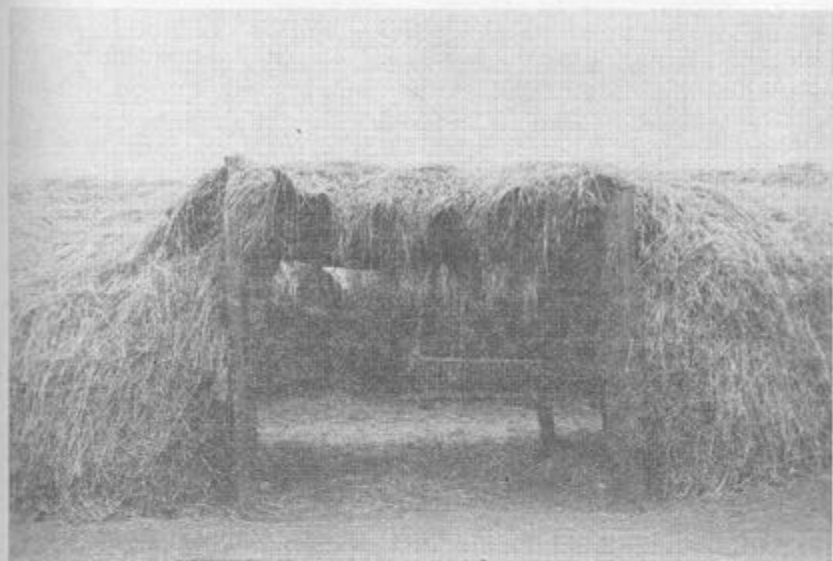
fiastehén, borjú meghúzódhatik a zimankó elől (1. kép). Az akol kerítésén egymással szemben két kapu van, hogy a takarmányos szerkér be tudjon járni és tavasszal a trágyát ki lehessen hordani.” Más-
hol, pl. a Belső-Ohaton állott olyan nagy karám is, amelynek szint-
je 9 m széles és 43 m hosszú volt. Lényegében hasonló rendszerű a
régibebreceni juhkarám is. Ez az építmény annyiban különbözik az
akoltól, hogy mind a négy oldala szín módjára van kiképezve (1—4.
kép).³⁴ A debreceni törzsgulya erdei aklos telettetését már *Túri Mé-*
száros István is megemlíti.³⁵ A Hortobágyi Állami Gazdaság szürke
gulyáját a tiszacsegi határban, a Cserepes pusztán még napjainkban
is L alakú színes akolban telettetik (5. kép). Tiszacsegén magam is
találkoztam olyan idős, 70 év feletti pásztorral, aki még az első vi-
lágháború idején, *telettetőbojtár* volt Debrecenben. Ezeket a nyári
legeltetés után a bojtárok közül szerződtették; feladatuk a telető

34. *Balogh I.*, 1938. 190—197.

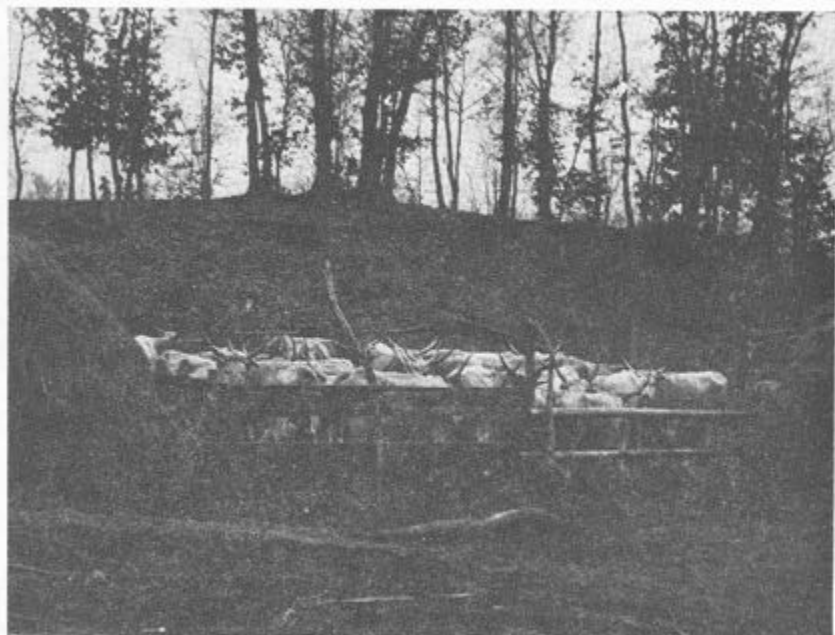
35. *Túri Mészáros I.*, 1912. 90.

2. kép. Az 1. képen közölt juhakol belső részlete. Horváth I. felv.

3. kép. A juhakol bejárata. Horváth I. felv.

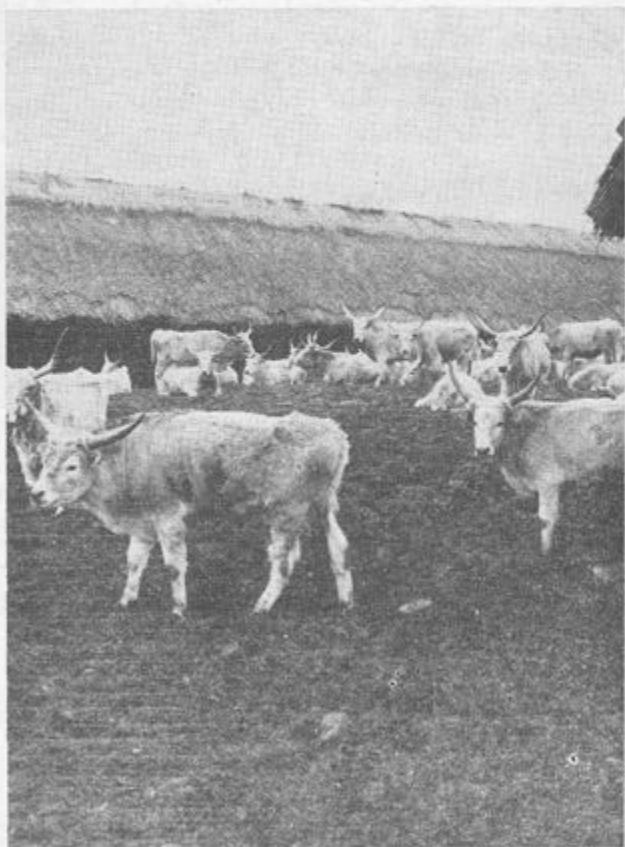
4. kép. Szarvasmarhák akla. Debrecen, Nagycsere, Hajdú m. 1920.
Ecsedi I. felv.

rendbentartása és a marhák tisztán tartása, etetése, itatása és felügyelete volt. A jószágok a fent már leírt *aklokban* telettek, s a *szin* alatt ellettek.³⁶

A Hajdúság más községeiben is megtalálhatók az aklos telettetés nyomai. Hajdúnánáson pl. még a recens néprajzi anyagban végigkövethető az utóbbi száz évben lezajlott változás, fejlődés a telettetés terén. A legidősebb gazdák és pásztorok még emlékeznek arra, amikor a tél nagy részét még szabadban töltötte a gulya: „Régen még egészen télen kint volt a jószág a mezőn. Nem vót annak semmi baja. Azután már *akolba* kezdték tartani, majd oszt istállóban.”³⁷ Az aklokban való telettetés kb. 1914-ig állott fenn. Itt az extenzíven te-

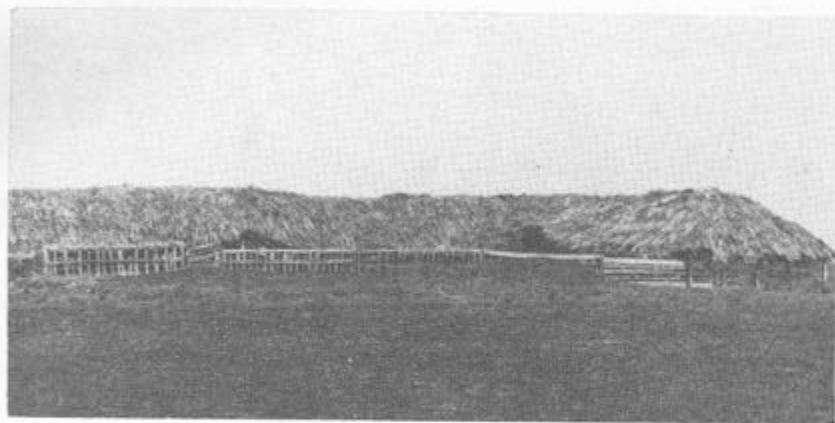
36. Azok az adatok saját gyűjtéseim, ahol hivatkozás nincs.

37. Papp J., A debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára (a továbbiakban DENIA) no. 21, 9, 11.

5. kép. A szürkegulya telettető akla. Hortobágy, Cserepes, 1967. Törő L. felv.

nyésztett szarvasmarhákat *aklosmarháknak* is hívták. Ebben az időszakban a nyáron együtt legeltetett gulyát télére az egyes gazdák tanyáira hajtották, s komenciósokat fogadtak melléjük. A tanyákon az állatok telettetése félszeres aklokban történt. A telettetőhelyet három oldalról kerítés határolta s az egyik oldalán állott a félereszre épített tetőzet. Az akol közepén jászol volt, az egyik sarkában a kerítésen kívül volt a kút, amelynek csak a vályúja nyúlt az akolba. Az aklos telettetés Hajdúnánáson a régi magyar marhák te-

6. kép. Juhakol. Hajdúböszörmény, Hajdú m. 1967. Dám L. felv.

leltető építménye volt, s ahogyan kezdett elterjedni a pirostarkaszarvasmarha, úgy szorult vissza a korábbi eljárás. A hajdúnánási aklos telettetést *Janó Ákos* is feljegyezte egyik gyűjtése során: „Az aklos telettetés az első világháború végével szűnt meg. Akkor szűntek meg az úri gazdálkodóemberek, a földet kiadták bérbe, jószágot nem tartottak. Az akolba csutkával, törekkkel teletítették ki a heverő jószágot. Az igásjószág az istállóba volt kötve, annak jobban adtak színát is. A heverő marha, míg a ló le nem esett, kijárt a gyepre legelni, kihajtották még a hóba is, szídelgett. Iccakára tettik rá az akolajtót csak. Az ellősteheneket is akolba tartották. Az *akol* a *fészert* előtt volt, mikor esett az eső vagy a hó, a jószágok behúzódtak a fészerbe. Az idő nem ártott meg az ellősjózágnak. Az még jobban megélt a csutkán meg a töreken, mint a növendék, mert a húsát jobban tudta tartani. Még a növendékeknek inkább adtak színás-sásas *gaszt*. Vót olyan hely, ahol külön is vették az éves-kétéves növendikmarhákat, mert a gyengébb marhát jobban elverték a többiek. Az aklos telettetés után következett az istállóba bekötött tartás.”³⁸

Hajdúböszörményben a telettetés rendszere lényegében azonos a Hajdúnánásival. Emlékeznek még arra, hogy a telettetőhely korábban az erdőben volt, ahol rúdkarámokban tartózkodtak éjjel az ál-

38. *Janó Á.*, DENIA. No. 25—22.

latok.³⁹ Ezt követte az 1920-as években a *félszer*, a *színes aklok* meghonosodása. Az akolbéli szín egy, kettő vagy három oldalán volt deszkával fedve, a teteje inkább nádból készült. Hajdúböszörményben elmondták, hogy az aklos teletetés csak a nagyobb parasztgazdánál, illetőleg azoknál volt szokásban, akik nagyobb számú állattal rendelkeztek. Akiknek nem volt 50—60 szarvasmarhája, azok istállón teletették jószágaikat. Becslés szerint mintegy 30—40 évvel ezelőtt télen a magyar fajta állatállománynak mintegy felét még aklokban helyezték el. A város Pród nevű legelőjének a szomszédságában, a tanyák udvarán, még megtalálhatók a teletető aklok (6. kép).

Tiszavasváriban, a kertes település fennállásáig, kb. a XIX. sz. végéig, a nyáron a legelőkön tartózkodó állatállomány télére a kertekbe kerül. Itt álltak az állomány téli elhelyezésére épített ólak, aklok és karámok; itt tárolták a takarmányt is. A *nagyólban* a fejős és elősmarhák, valamint a lovak voltak lekötve, „míg a rideg vagy félrideg tartású állatállomány rögtönzött aklokban, karámokban nyert elhelyezést”. A községet övező kertek 1788-tól fokozatosan vesztették el jelentőségüket, amikor a földesúr hozzájárult ahhoz, hogy a külső területeken kiadott szántóikon a telkes jobbágyok szállást építhessenek maguknak. Ekkor a kertekből a *nagyól*, tehát az ígás és fejő állatok istállója bekerült a ház mellé, a portára, s a heverő állatok építményeikkel együtt fokozatosan a tanyára települtek. A juhok téli elhelyezéséről *Gombás András* a következőképpen ír: „Akinek juhóla nem volt, a rudakból vagy hasított fából állás-t rögtönzött szévédedt helyeken. Négy sarokoszlop keresztfáira dorongokat fektettek. Ezekre vastag szalmatető került. Oldalát a *dranka* rácsaiból alakították ki. Később ezek mentén a külső oldalon a felgyülemlett trágyából falat raktak. Az ilyen építményt *akol*-nak is hívták. A rácsait használták fel az ól vagy hodály előtti kifutókhoz is.”⁴⁰

A Hortobágy déli és nyugati oldalán is ismeretes az aklos teletetés. Nádudvaron ugyancsak *akolban* teletették nagyszámú állataikat az uradalmak, de a tehetősebb parasztgazdák is. Az emlékezet szerint voltak aklok a kertésgekben, de a falubéli portán is. Az akol téglalap alakú, s mindig észak—dél irányban állott, az északi oldalon volt az *akolszín*, *szín*, vagy egyszerűen csak közepén, az akol ud-

39. Vö. *Szabadi I.*, 1960. 305. skk.

40. *Gombás A.*, 1963. 226, 242.

varában. A két hosszú vályú, viszont a kút és a pásztorok *vasaló* nevű kunyhója a kerítés mellett állt. Hajdúszoboszlón a kertekben az ólak mellett fészterben is helyeztek el állatokat télen.⁴¹ Püspökladányban a juhok távoli telettetése az 1920-as évekig fennállott. A községtől délre, a Nagysárrét déli részén nádasokban, majd bérelt kazlak mellett telettettek. A *korhelmarhát* (heverő, növendék) ugyancsak teletőre hajtották.⁴² Ezek a telettetőhelyek a falu határában voltak, gyakran 5—8 km-re is. Itt karókból összeütött *karámok* (*kollát*) állottak, amelynek az egyik végében *szín* vagy másnéven *félszer* állott. A félszernek csak a teteje volt fedett, a falak közül csak az észak felé álló, hátsó oldal volt zárt. A telettető építmény neve itt is *akol*. Takarmányképpen csutkát, árpasszalmát vittek ki és azt adták a szarvasmarháknak, ha a határban, a földeken már nem találtak táplálékot. Tiszacsegén — miként K. Kovács Péter tanulmányából tudjuk — ugyancsak szokásban volt az aklos telettetés. A betanítás előtti csikónevelésről azt írja, hogy *szilajmódra* nevelték, csak télen jutott *fedelik* alá. „A *heverőjóság* borjának ilyen időben is (télen) csak valami félszeralja vagy L-alakban rakott nagy szalmakazlak enyhe jutott.”⁴³

A Nagykunság területéről igen gyér idevonatkozó adattal rendelkezünk. *Györffy István* nem írja le az akolban történő telettetést, noha a recens és levéltári adatok alapján *Szűcs Sándor* ezt megemlíti: Az általánosabb telettetőhely a zárt falból készült *nádkarám* volt. Készítettek azonban olyan *szállást* is, amelynek a fala *dudvából* és trágyából készült és fészeres tető is került rája. A tetejére *iziket* és szalmát raktak. Az oldalát télen vesszőfonással vagy oda rakott izikkel rakták fel. Kemény télen vesszőfonással vagy oda rakott izikkel a táplálék nélkül maradt jóság a szálás tetejét is elfogyasztotta.⁴⁴

Tiszántúl északi határán, a Rétközben, ahol igen széles körben volt szokásos a réti telettetés, vannak adataink az aklok alkalmazására is. 1855-ben, amikor tiltják a rétközben, erdőkben a házak, épületek emelését a betyárkodás és az erdőpusztítás miatt, az érdekeltek a következőképpen védekeznek: „Kényszerülve vagyunk azért az ott összekordott takarmányaink marháinkkal ott helyben megégetni s kény-

41. *Györffy I.*, 1926. 120.

42. *Szabadfalvi J.*, 1966. 92—94.; *Szabadfalvi J.*, 1968.

43. *K. Kovács P.*, 1951. 373, 380.

44. *Szűcs S.*, 1954. 29.

telenül ott telelés esetére marháink és azok felügyelői számára a téli viharok és vadak ellen oltalmul hajlékot készíteni.”⁴⁵ A rétes helyek teletetési rendszerére, építményeire Kiss Lajos rétközi publikációiban is találunk néhány rövid utalást. Ha ezeket egymás mellé állítjuk, egységesebb kép bontakozik ki. Tiszabercel határában a jászói prépostság „rideg” jószágai telettek, a színek azonban „fösvénységből nem csináltak oldalát, csak teteje volt, így a nagy hidegben teljesen lesoványodtak a tinók. Az Oláhzugban voltak az állatok szállásai, valamint a sövényből font *juhaklok*. Kisvárdán „a lakosok sokszor szigeteken etették a szénát, ott telettetek, csutkából csinált *istállóban*.” Nagyhalászon a Csibarét az egyik teletetőhely. Itt az állatok vesszőből font *akolban*, a pásztorok *gödörkunyhókban* húzódtak meg. Pátrohán *ólakat* emeltek a kinn telelő állatok számára. Nappal a rétből legeltettek, s olyan bőséges legelőt találtak, hogy kihizva hajtották ki onnan. Kéken a rétekből a szénát nem hozták haza, csak ha erősen felfagyott. Ha kint maradt a takarmány, akkor a jószágokat hajtották ki s ott etették fel velük, s az állatok részére védelmül *aklot* építettek.⁴⁶ Kéken 1863-ban a nagy aszály évében igen sok juhot vállaltak el teletetésre. A juhokat felesben telettették ki. Az ott maradt állatállománnyal kezdődött meg Kéken a nagyobb arányú juhtenyésztés. A feles teletetésre vállalt magyar juhokat fából és nádból készült *aklokban* helyezték el, és a réten vágott gazon tartották. Az akol alkalmazása a későbbiekben is szokásban maradt. Nyárady Mihály erről így írt: „Tóth István erre való tekintettel már *szabadelejű* görbe aklot építtetett. Az akol az északi és nyugati oldalán volt csak fallal ellátva. A déli és keleti oldalán pedig *nyitottan* (fal nélkül) maradt. Ennek az akolnak — akár Tóth János juhodályának és aklának — padlása nem volt. A nyitott részei előtt azonban már deszkával egy *kifutó udvart* is kerítettek, s a kerítésen a trágyahordó szekerek forgásának a könnyítésére kapukat is készítettek.”⁴⁷ A kéki akolról Varga Gyula azt írja, hogy az juhistálló.⁴⁸

Dombrádon, a Rétköz egyik legjellegzetesebb községében a határnevek között igen sok rejti magában az *akol* vagy *szállás* nevet. E területen pedig az *akol* a teletetőhelyen álló, fedeles és három ol-

45. Kiss L., 1954. 353.

46. Kiss L., 1961. 36, 179, 205, 247, 315, 363.

47. Nyárady M., 1959. 168.

48. Varga Gy., 1956. 109—123.

dalról fallal zárt, ideiglenes jellegű ólat jelenti: *Akol*, *Akollajeneke*, *Apátola* [Magaslat, kb. 14. holdnyi terület. „A jószágok telettető akolja állott rajta, miért is a farkasok sűrűn felkeresték”] *Darócola*, *Tancsola*, *Josaola*, *Kisakol*, *Kisnetola* v. *Netola* [ugyancsak jószágszállítás volt, tölgyes is állt rajta] *Nagyakol* [A község keleti oldalán, homokos talajú sziget, a lecsapolás után legelő] *Narádola* (Kb. egy holdas, homokos sziget. „Félereszre épített akol állott rajta a sáson telelő ridegjószágok részére, a pásztorok is ott háltak. Ma szántóföld.”) *Sáriszállása*, *Szállás*, *Szállássziget* (Kb. 6 holdnyi terület, a sertések akolja áll rajta). A Dombrád melletti Ontelek határában is vannak hasonló határnevek: *Akol*, *Akolkörnyéke*, *Kisakol*, *Kisakoldüllő*, *Nagyakol*.⁴⁹ A határnevek arra utalnak, hogy a Rétközben a telettetőhelyeken, a szállásokon, ólak, aklok és színek álltak a jószágok védelmére.

A rétközi Ibrányban az *ól*, a *telettető*, *félszer* vagy másnéven *félszeresakol* két részből áll: Részint ágasokon álló fedélből, amelynek a tetejét szalmával, régebben náddal fedték, s a hátulját és a két rövid oldalát sövényvel fonták be, majd sárral betapasztották (*pacsit*). Részint a féleresz előtt levő *karámból*, amely földbe vert rudakból (*culáp*) és azokat összekötő, 4–5 méteres karókból (*rigli*) állítottak össze. A színnel szemben a karámon kapu volt. A karám mellett általában kút is állt, a vályú belül volt a kerítésen. Az itt telelő állatok részére zab- és búzaszalmát, töreket és csutkát hordták. Ezt azonban csak akkor etették fel, ha a határban nem találtak legelőt, vagy kemény tél helyhez kötötte a jószágot. Ilyen aklokban 400–500 szarvasmarhát — általában 4 éves tinókat — telettettek. A *szín* vagy *félszer* hátulja mindig észak felé nézett, az eleje és a karám pedig délre. A kint telettető pásztorok maguknak *földburgyét* (putri) építettek.

A Tisza és a Bodrog határolta Bodrogtöbzből is vannak adataink az aklos telettetésre. Már egy 1838-ból származó feljegyzés is megemlíti, hogy a ricsei *Szállástéren* kunyhók és kezdetleges építmények állnak a télen szénával takarmányozott állatok részére. A községtől — az árvíz lecsapolása előtt — teljesen elzárt *szállástéren*, *istállókat*, *ereszeket* és *aszatokat* (abóra-szerű építményeket) is emlegetnek a források.⁵⁰ A Bodrogtöbzből Sennyey Béla uradalmában — még az

49. Kiss L., 1961. 70, 72–86, 293–295.

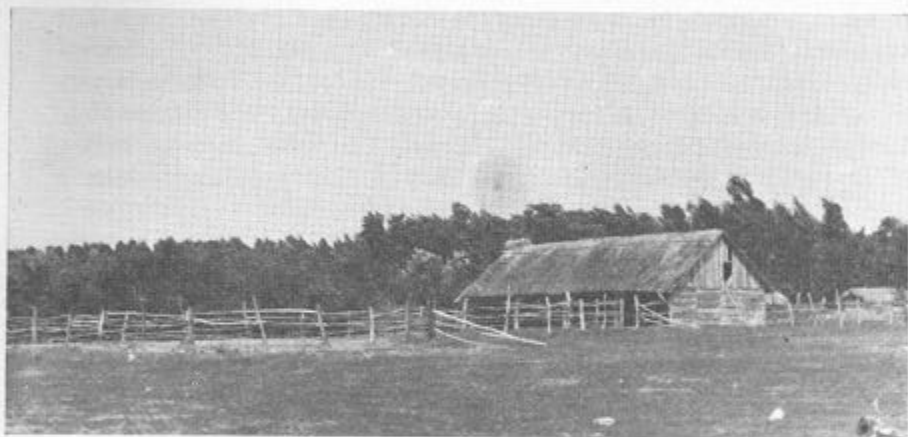
50. Gönyei-Ébner S., 1925. 72, 95.

emlékezet szerint is — külterjesen tartották a szürke magyar szarvasmarhákat. Télen-nyáron *gulyaakol*ba zárták éjjelre, amelynek a tetejét nád fedte. Az akol padlástalanul fedett részén, az északi, nyugati és a déli oldalán vályog fal volt, csupán a déli oldala nyitott. Bármilyen hideg is volt télen, a *gulyabéli* tehének itt teleltek, itt ellettek. A teheneket sohasem fejték, kizárólag borjú-szaporulatukért tartották.⁵¹ Vajdácskán, a XIX. század végéig, nyáron kinn háló gulyának nem volt semmiféle enyhelye. Később honosodott meg az egyik végén fedéllel ellátott *kosár*, amelynek az egyik végére *félerezst* is csináltak. A féleresz — az állatoktól függően — 20×10 m-es is lehetett. A színeknek általában nem volt egy oldalon sem zárt fala; néhány esetben azonban három oldalról is zárt volt. Vajdácskán ennek az akolszerű építménynek *hodály* a neve (7. kép). Kenézlön egy juhász, aki nyáron mindig a Zempléni-hegységben nyaraltatott, télire mindig haza hajtott, s itthon *színb*en, kerítések között teleltette jószágait.⁵²

A Taktaköz (Zemplén m.) községeiben ugyancsak szokásban volt az akolban teletetés. Tiszalúcon 1961-ben — az akkor 78 éves — Pocsaji Sándor mondotta el, hogy különösen az egri káptalan birtokain a szarvasmarhák részére állottak nagy féleresz vagy nyeregtes aklok. Valószínűleg olyanok, amelyeket ugyanebben az évben a szomszédos Kesznyéten legelőn magam is találtam. Az építményeket — hasonlóképpen mint a Bodrogköz egyes községeiben — *hodálynak* hívják, mivel azonban csak három oldalon zártak rendszerint az aklok csoportjába kell sorolnunk. Ezek az építmények a falutól kb. 1 km távolságra, a Sajón túl a legelő falu felőli szélén vannak, s napjainkban már az egész nyáron kinnháló jószágok éjszakai tartózkodáshelyül szolgálnak. Innen az állatállomány már csak azért sem térhet rendszeresen haza, mert a Sajón csak komppal lehet átjárni. A telephelyen egymástól nem nagy távolságra helyezkedik el az *ökörhodály*, a *csikóhodály*, a *sertéskosár* és a *szűzgulyahodály*. Mindegyik mellett kunyhó is áll. Az építmények között két út van. Mindegyik *hodály* háttal észak felé áll, a fallal el nem zárt oldala dél felé néz. Az *ökörhodály* és a *szűzgulyahodály* előtt már csak az épület két végétől kifelé szélesedő deszka *szélfogó* található. A pásztorok elmondása alapján azonban mindegyik előtt rúd-

51. Szabó S., 1966. 102.

52. Bodó Sándor szíves közlése.

7. kép. Szarvasmarhaakol. Vajdácskva, Zemplén m. Bodó S. felv.

karám is állott, miként még most is megtalálható a *csikóhodály* előtt (8. kép). Az emlékezet szerint Taktaközben ilyenek voltak a teleteltő építmények is. Ugyanezen építmények Rakamaz, Tokaj, Tarcál, Szerencs, Taktaharkány határában a legelőkön napjainkban is állnak.

Az Ecsedi-lápon (Szatmár m.) az állatállomány, az őszi hazahajtás után, gazdáik kezére került. Télen ezeket vagy községekben, vagy pedig a láp szigetein *fedél* alatt, vagy *ólban* takarmányozták.⁵³ Tyukodon emlékeznek arra, hogy néha télen is kinn telet a *jószág*. Ezeknek már nyáron készítettek *rekesztett ólat*, amelynek csak teteje volt. Esténként ez alatt hálatták az állatokat s rendszeresen *ajjazták*, a felgyülemlett *ganét* pedig mindig az oldalára rakták fel. Mire beállt a tél, készen volt az ól. Mátészalka vidékéről is gyakran eljártak teletetni az Ecsedi-lápra, korábban a lápra, később káposztatorzsára. Az időjárás elől természetes enyhelyekre menekültek, *aklot* csak akkor béreltek, ha nagyon „elmérgesedett” az idő. A nyírbátori pásztorok is hallottak apáiktól, nagyapáiktól arról, hogy a lecsapolás előtt eljártak teletteni a lápra. Nappal kint jártak a nádasban, a magasra nőtt fűvet, az *avart* etették. Éjjelre a szarvasmarákat *fészeres karámban*, tehát akolba hajtották. A *félszert szélvédett hely-*

53. Morvay P., 1940. 135, 142.

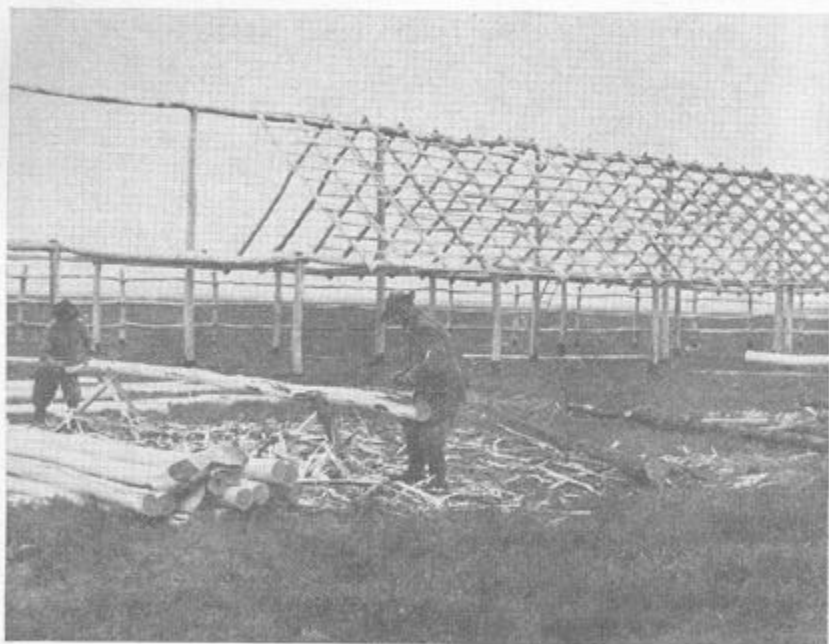

8. kép. Lóakol. Kesznyéten, Zemplén m. Szabadfalvi J. felv.

re állították. „Olyan helybe tették, ahol a szél ne érje a *fészert*, hogy az időnek háttal ajjon” — mondotta Nyírbátorban Lipőcz Ferenc. Nyírbátor környékén az uradalmakban a szarvasmarhák egy részét, leginkább a növendékállatokat, még az 1930-as években is telettették *féleresz karámban*. „A karám *korlát* volt, ha hideg volt, behúzódtott a *féleresz* alá. Ebbe csutkát, búzaszalmát, árpaszalmát löktek be nekik. A karámok a tanyák mellett voltak. Uradalmakban volt így” — mondotta egy volt uradalmi gulyás. A községi állatállomány külső legelője Bárorligeten van. Itt 1933-ig állt a gulya részére *karám* és *szín*. Koratavasszal és késő ősszel ebben húzódtak meg az állatok. Az építményt 1933-ban lebontották, azóta „*szabadvackon* hál” a gulya.

Tiszántúl déli feléről is vannak adataink az aklos telettetésre. *Markovicz Mátyás* szarvasi evangélikus lelkész 1748-ban a következőket jegyezte fel: „Egyébként itt csürök nincsenek, ahová a levágott gabonát be lehet rakni, hanem a szántó föld bizonyos helyein asztagba rakják vagy a mezőkön épített aklok mellé hordják össze, keményebb, vagy havasabb télen ugyanis ezekbe zárják a marhákat, hogy szalmával és szénával takarmányozzák.”⁵⁴ Az egykorú leírás az

54. *Haán L.*, 1870. II. 290.; *Balogh I.*, 1961. 6.

9. kép. Épülő szarvasmarhaakol. Tiszacsege, Hajdú m. 1967.
Szabadfalvi J. felv.

1750—1751-es szentesi árvizről, a vízjárta részeken álló szállásokról így nyilatkozik: „Keserves tél vala ez, nem tsak, hogy az árvíz elöntötte, elborította sok gazdának szénáit; hanem hogy sokaknak, sőt többeknek a város lakosai között mind szállásokat, istállójokat s minden ezek körül levő Széna s Szalmabeli takarmányaikat felvette . . .” Ahogy kihordták a takarmányt és a szállást újabb, vízmentes hátságokon „a mint lehetett, marháiknak valamely takarmányból állást, akol helyett imígy-amúgy készítettek ismét.”⁵⁵ Nagyszalontán 1791—1792-ben igen kemény tél volt. A nagy hó súlya alatt sok istálló és akol összerogyott, s maga alá temette az állatokat. Az akolban elhelyezett szarvasmarhákat 1814-ben és 1816-ban is említik a források.⁵⁶ Hódmezővásárhelyen 1771-ben a nagy fergeteg megölt

55. Nyíri A., 1948. 14.

56. Rozvány Gy., 1892. 10—12.

10. kép. Szarvasmarhaakol színje. Zsadány, Bihar m. 1967.
Szabadfalvi J. felv.

11. kép. Az akol részlete. Zsadány, Bihar m. 1967.
Szabadfalvi J. felv.

12. kép. Juhakol, Berettyószentmárton, Bihar m. 1967.
Szabadfalvi J. felv.

az akolban egy tehenet.⁵⁷ Békés városában a XVII. században a hátranevek között találhatóak a következők is: *Bikaakol-ér*, *Kisállás*, *Nagyállás*, *Kis-Telek-halom*.⁵⁸ Komádiban már a XVIII. sz. végétől a kinn telelő juhok részére 1—3 sorosan nádból négyszögletes *karámot* építettek, amelynek egyik sarkában a gyenge bárányok részére *szín* állott.⁵⁹

A Békés megyei Zsadányban — az 1967-ben 93 éves Tar Antal szerint — az 1890-es években *karámmal* egybeépített *félszeres szín*-ben telettek. A karám négyszögletes volt, amelynek az észak felé eső oldalán volt a fedeles szín. A színnek csupán egyetlen, az északi oldala volt bedeszkázva. A karám közepén 3—4 jászol volt. A kút kívül állott, csak a vályú nyúlt be a karámba. A közösen telettetett

57. *Barabás J.*, 1954. 447.

58. *Banner J.*, 1924. 18, 20.

59. *Molnár B.*, 1952. 377.

állatállomány részére a gazdák sorban hordtak ki takarmánynak *csutkát* és *rítiszínát*. Adatközlőm emlékezete szerint az aklos teletetést a réti, nád közötti teletetés előzte meg. Zsadány község határában még 1967-ben is találtam két aklot. Az egyiknek csak az északi végén volt szín, a másinak az északi és a nyugati oldalán (8—11. kép). Mindkettő az elmúlt évtizedek során épült. Formája és építése viszont azonos a XIX. század végén használtakkal. A 8. képen közölt L-alakú, nyeregvetős szín (10. kép) alatt jászol fut körbe (11. kép). Az egész akol négyzet alaprajzú. A kút a kerítésen kívül áll, csak a vályú van az akol kerítésén belül. Hasonló színes akolban teletették a szarvasmarhákat egykor Magyarhomorogon, Komádiban és Berettyószentmártonban is (12. kép). A rúdkarámot télen trágyáival be-rakták. Ezt a kerítést *gerágyának* hívták.

Kádár Lajos a Tisza vidéke jellegzetes népi alakjainak, a pásztorok, halászok életének írója, saját gyermekkoráról és juhász édesapjáról így nyíaltkozik: „Édesapámat is hazakergette az idő karácsonyra ő addig maradt a Bukrosban a falkával, míg csak lehetett. De a térdig érő hóban már nem talál a jószág legelnivalót. Minden nap holtfáradtan kerültünk haza az iskolából. Hogy a karácsonyi vakációt megkaptuk, hancurozhattunk bátyámmal a *juhszínben*. Ma is szeretem a juhszapot... Mindig ott ugrabugráltam apám körül a juhszínben, hogy az árvabáránykák szoptatása körül segédkezzek.”⁶⁰

A Körös és Berettyó vidékén, különösen Dévaványán a XIX. sz. 80-as éveiben az uradalmak és a nagyobb gazdák a szarvasmarhákat a tanyáik mellett aklokban teletették. A téglalap alaprajzú *akol* hosszabbik oldala 50—60 m, a másik 15 m volt, „melyet magas dudvakerítéssel vettek körül. Az oldalánál hosszabban egy *színt* építettek, melyet a fal és a másfél méter hosszú falak támasztottak alá. A falat *gerágyának* hívták. A szín alatti részen a fal mellett egy hosszú jászol húzódott, ezen az oldalon magasabb és erősebb volt a gerágya. A teteje leginkább nádból volt. Ezenkívül volt az akolban egy szabadjászol is, melyet a jószág körülállhatott. Mindkét jászol rendszerint dél felé nézett. Nyáron ezekben az aklokban nem volt semmi, csak télen tartották benne a jószágot.” Takarmányt naponta kétszer vittek be, délelőtt és délután. 80—100 szarvasmarha egy napra átlag 2 kocsi szalmát kapott, ami azonban alomnak is szolgált. „A hidegben viselkedett a jószág legnyugodtabban, némelyik még

60. *Kádár L.*, 1959. 54—55.

a legnagyobb hóesésben sem ment be a szín alá. Az aklot egész télen nem takarították, az összegyűlt trágyát csak tavasszal hordták ki a földekre.⁶¹ Dévaványán többféle teletető akol emlékét őrizte meg a népi emlékezet. Nagyméretű félszeres akol állt a határ Káposztás és Kerek tó nevű részében. Egyben-egyben 130—140 szarvasmarha teletelt. „A szín előtt dudva akol volt. Benne jászol. A jászolba egy szekér törek ment bele, meg egy szekér csutka.” Az építmény színjét *hodály*nak is nevezték. Ezt három oldalról fal határolta, az akol felőli része nyitott volt és a tetőt tágasok tartották. Némelyik félszer három fala vályogból készült; a legtöbb akol fala azonban *dudvagerágya* volt. A Szöllös nevű határrészben a birkahodály állt, de a csikószínt is használták a birkák részére. A lovaknak a Barnaszigeten lábas félszer állt. Ennek három oldala nádból készült, s előtte az előzőhöz hasonlóan karám. „Az akolba vittük a takarmányt, úgy felgyűlt a dudva, hogy tavaszra majdnem kiugrott a ló az akol tetején. Töreket, szalmát kapott. Amit a rét szélén kaszáltak, azt adta a lónak.”⁶²

Biharnagybajomban 1807-ben levéltári adatok említik „szállás ágasai”-t. A füzesgyarmati határban — az emlékezet szerint — az Akasztóhalom és az Örvényhalom között volt teletetőhely. Az állatállománynak nádkarámja volt, meg zombékból rakott, szénatetejű *akolja*. Ugyancsak a XIX. század első felében Sárrétiudvariban, a Keményszigeten, a szarvasmarhák teletető szállása is hasonló volt.⁶³ A Nagysárréten a juhokat majd a birkákat is *juhszínben*, *birkaszínben* teletették, annyi különbséggel, hogy az utóbbi fajta színes akla az udvaron állott már. Eredetileg nádtetőzet volt, s négy vagy több ágason nyugodott, fala tapasztatlan nádfal volt. A színt váltotta fel a birkatartással a vályogfalú épület.⁶⁴ Esztáron, a XIX. sz. közepén, a ménés bennégett nádaklában.⁶⁵ A nádszínek Bihar megyei használatát K. Nagy Sándor is megemlíti.⁶⁶

Az alföldi, de elsősorban a Kecskemét környéki, török kori teletetőket Takáts Sándor így határozta meg: „A teletető alig különbözött a

61. Szabó M., 1957. 67.

62. Bereczki I., DENIA. No. 467. 56, 62, 76.

63. Szűcs S., 1944. 105—106.; Szűcs S., 1934. 14.

64. Szűcs S., 1937. 170.

65. Osváth P., 1875. 357.

66. K. Nagy S., 1884. II. 155.

nyaralótól. Ez is be volt kopolva, de a fűvet itt nem legeltették le, hanem hagyták szénává érni. A kaszálókról is ide hordták a szénát s itt boglyázták Minden telelőben volt megfelelő *akol* vagy *állás*." Más-
 hol arról is szól, hogy a telelők a földművelésre használt területen
 voltak, ahol a „szilaj jószágot, gulyák, ménesek, nyájak szétverése
 után” *szárnyékokban, aklokban vagy szállásokban* teletették. Néha
 olyan „nagy volt a tél” hogy a vége felé a szállások sás fedelével etet-
 ték a jószágot.⁶⁷ A kecskeméti tanács 1718-ban többek között a kö-
 vetkező határozatot hozta: „Mezőn gyűjtogatni, a semlyéneket já-
 ratni, kutak fáit és aklok fáit felégetni” nem szabad.⁶⁸ 1746-ban egy
 határjárási irat említi a Bugac és Móricgátja között álló aklot:
 „Tölgyfa Magyolos bokron felül volt telelő akolunk.” A XVIII. szá-
 zadban a szálláskertek épületei: *életes ház (magtár) kamra, kút, ól,*
istálló, szín, akolbeli szín, borjú ól, nyári fejető isztronga, sertésól,
 azaz *kalicka, ganéjos ól, talpon font ólacska, sérű, verem.* „A beren-
 dezésben sorolt épületek egy része csak télen került használatba,
 amikor a szilaj nyájakat bevették. A kezesjószágnak télen állandóan,
 nyáron rossz időben adott oltalmat az istálló, a színekben a *heverő-*
marha, a gyengébbje pedig az *ólakban* húzódott meg.”⁶⁹ Kecskemé-
 ten 1755-től az elkóborolt állatokat *bitang-akolba* zárták.⁷⁰ Kiskun-
 halason a városi tanács 1779-ben a következő határozatot hozta: „De-
 termináltatott, hogy ennek utána ki-ki maga a Barmos marháit arra
 kirendelt barom járásokra hajtsa, ahol kinek-kinek maga rideg mar-
 háinak különösen aklokat keríteni szabados lészen.”⁷¹ *Vahot Imre*
 1853-ban megjelent publikációjában azt írja, hogy a *juhszín* és a *juh-*
akol a teletetés általános építménye.⁷² *Nagy Czirok László* az ún.
birkaszínek meghonosodását a XIX. századra teszi, s azt mondja ró-
 la, hogy a korábbi teletetési építmények, az *állás* és a *szárnyék* után
 honosodott meg az újabb juhajtával.⁷³

A Kiskunságban az *akol* elsősorban bekerített állás s az állatállo-
 mány egybentartását szolgálja. *Tálas István* 1936-ban megjelent

67. Takáts S., 1961. 209.

68. Szabó K., 1942. 27.

69. Tálas I., 1936b. 120, 151.

70. Szabó K., 1965. 52—53.

71. Nagy Czirok L., 1959. 191.

72. Kubinyi L.—Vahot I., 1853. 112.

73. Nagy Czirok L., 1959. 129, 131, 195.

pásztorokdási monográfiájában azt írja, hogy a Kiskunságban elsősorban a *kollátfák*ból összeállított, többnyire négyszögletes építményt nevezik *akol*nak. Ez elsősorban a kurtapásztorok és majori gulyások építménye. Teletetésre is használják ridegmarhánál, de nyári legelőkön is gyakori látvány. Uradalmakban a borjak számára kisebb aklokot állítanak fel, amiket sokszor féltetővel látnak el (*kisakó*, *borjú akó*, *borgyűrekesz*). Teletetésre a felgyülemlett trágyából, izékből *bástyát* vagy *garádot* raknak a *kollátfák* köré.⁷⁴ Az akol Kecskemét környékén használt formájáról és funkciójáról 1912-ben *Madarassy László* a következőket írta: „Az *akol* rendszeren rudakból és négyszögformákban összeállított kerítés, melyhez csatlakozik még a pásztor enyhelyül vagy egy *gunyhó*, vagy egy *cserény*. Az akol kerítésében néha egy-egy fedeles istállóféle is helyet talál, a kényesebb jószágok részére. Ha az akol télire is kinnt marad, kerítéséhez a felgyülemlett trágyából, izékből lassanként *bástyát*, *garádot* raknak. Ilyen *bástyázott* aklokban tel el ki ma is, az elmaradott gazdaságokban a jószág nagy része.”⁷⁵ A Kiskunság más területén is a színes aklok minden állatfajánál teletetőhelyül szolgálnak. Az akol építményei: *szín*, *féször* vagy *állás*, a tetőszerkezet helyi elnevezés szerint *félhaj*, az egész építmény pl. Peszéradacson *fészörakó*. Ha a félszer hátulja sárból, zsombékból v. másból készül, *falakónak* is nevezik. A félszert rendszerint észak és kelet felől védik szilárd fallal, de előfordul, hogy csak a déli, az akol felé eső oldala nyitott. *Tálas* István szerint a téglalap alaprajzú félszeres aklok „a kiskun vidékeken szerte használt teletető”-k voltak. „Készítése egyszerű volt. A félhaját *ágasokra* vagy *horogfákra* felállították, a tetőt szalmával meghányták, gyöphanttal megerősítették, és bizony, inséges tél végén sokszor fel is etették a jószággal. A hátsó, esetleg oldalfalakat a már előbb említett anyagból, esetleg trágyából rakták fel. A félhaját négyszögben az akol kollátfái fogták körül, a négyszög első jobb- vagy baloldalán volt *saráglyakapu*. A *kollátfák*at gyakran *körülbástyázták*, vagy *fázmival* vették körül. Rendszerint jobbra állott a pásztor *gunyhója*, félig földbe mélyítve, ennek a fala vagy vályog, teteje szalma, ajtaja odatámasztható nádtábla.” A Kiskunság szomszédságában nagyobb uradalmakban, pl. Peszéradacson „csaknem napjainkig használt teletető alkotmány volt a *kerek* vagy *görbe-*

74. *Tálas* I., 1936a. 171.

75. *Madarassy* L., 1912. 64.

akol", amit — a debreceni teletető akolhoz hasonlóan — körben színnel láttak el. Csupán néhány évtizede, a birkatartással, terjedtek el a Kiskunságban a nyeregtetejű, fal nélküli *birkaszínnek* nevezett hodályok.⁷⁶ Az elnevezés is arra utal, hogy a korábban — valószínűleg a juhtenyésztés idejében — bizonyonnyal színeket alkalmaztak. Valószínűsíti a feltevést az is, hogy a *birkaszínnek* előtt rúdkarámok állanak.

A Kiskunság déli részén, Kiskunhalas határában, főleg a tanyák mellett is voltak szín v. félszer nélküli, rudakból, tüskés gallyakból vagy földből, trágyából és hulladékból kerített aklok, de színekkel ellátottak is használatosak voltak a hagyományos ló- és juhtenyésztésben. A lovak részére emelt aklok két típusúak: A korábbi típusoknál az *akolszín*eket, a kerített rész közepére építették oszlopokkal, nádtetővel. A későbbi típusnál a téglalap alaprajzú akol végébe építették a színt. Ebben az esetben már szilárd falat is építettek az *akolszín* hátsó, hosszanti oldalára. Amikor az akol kerítését homokból, szalmából és tüskés gallyakból emelik, *akolgarádnak* nevezték. Ezekben is találhatóak ún. *garádszín*ek. Hasonló jellegű félszeres aklokot használtak a XIX. századtól a birkatartás esetében is.⁷⁷ A Kiskunhalason használatos *birkaszín*ek azonban valóban színek s nem hodály típusú építmények, mint Kecskemét környékén. Ez is megerősíti feltevésünket, hogy a hodályt a színes akol előzte meg. A Kiskunság északi részein, főleg Cegléd környékén még napjainkban is meglehetősen sok félszeres aklot találunk (13.—14. kép). Ezek újabban a nyári legelőkön állanak, de korábban valószínűleg teletetőhelyeken voltak. A Heves megyei Átányban a régi magyar fajta szarvasmarhák teletetőhelye ugyancsak a félszeres karám volt. A karám kerítése szalmából vagy trágyából készült.⁷⁸

Az Északi-Középhegység területéről nagyon kevés idevonatkozó adattal rendelkezünk. A barkók erdei *akolja* lényegében már rudakból, ágakból összeácsolt zárt épület, előtte álló rúdkarámmal. Az ágasfás, szelemenes tetőszerkezetű épület fala meglehetősen „szelős”, s lényegében csak az egybentartást szolgálja.⁷⁹

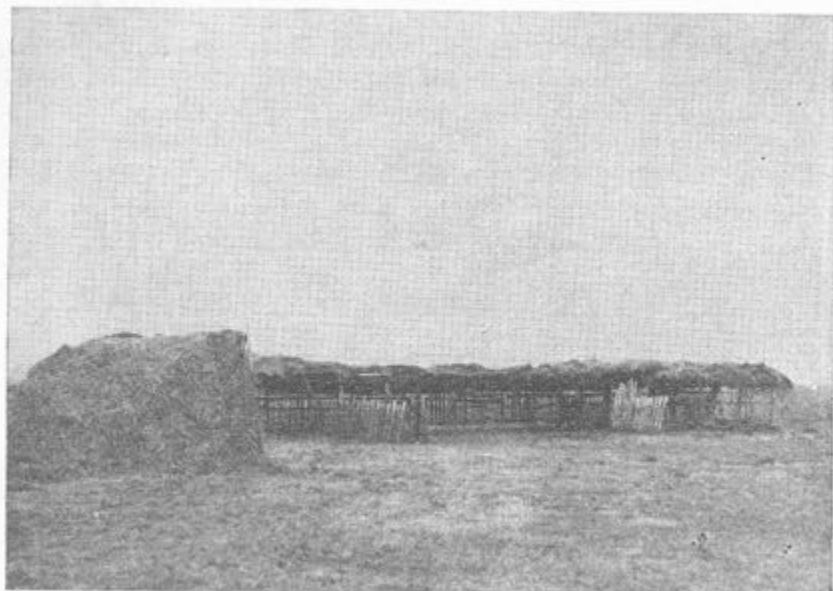
Az Alföld és Dunántúl találkozásánál, a Sárközben — *Kovács Ala-*

76. *Tálas I.*, 1936a. 178. skk.; *Tálas I.*, 1936b. 119—122.

77. *Nagy Czirok L.*, 1965. 145—147.; *Nagy Czirok L.*, 1959. 131—133.

78. *Fél E.—Hofer T.*, 1961. 173.; *Nyr.* XXVII. 527.

79. *Paládi-Kovács A.*, 1965. 57—59.

13. kép. Akol, putri típusú pásztorkunyhóval. Pilis, Pest m.

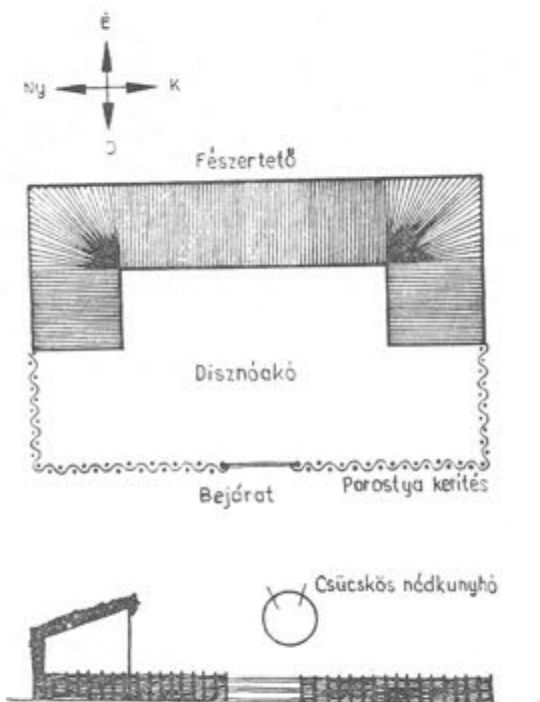
jos 1912-ben megjelent leírásából — igen jól ismerjük az aklokban, félszerek alatt folytatott telettetést. A már szántóföldeken álló, kezdetleges építmények tanulmányozása során a sárközi telettetés alapos leírását nyújtja. Az 1825-ben született Ferenc József öcsényi lakos, aki már 10 éves korában kint dolgozott a mezőkön, a következőket mondotta el Sárköz lecsapolás előtti (1870) gazdálkodásáról, állattenyésztéséről: „Haj, az én gyerök-, meg legénykoromban más világ volt itten, meg Szekszárdon is, meg arra föl Paksig, meg talán azon túl is. ... ez itt mind tölgyfaerdő, sás, nádas, tóság, vízjárás volt, a nagy gyűrökön, szegeken, meg gödrökön vót a rét, meg a legelő. Akkor jó világ vót a szögény embörnek is. Néköm is vót kilenc disznóm, hét-nyolc lábasjóságom; de vót ám ojjan is, a kinek hús is vót; ... Nyáron? akkor ott legel éjjel-nappal a jóság a szabad ég alatt. Télön? akkor is csak a szabad ég alatt ötettük; ott vót a féször, előtte az akó' (akol), abba meg a kerekjászó. Mikor aztán csúnya idő gyütt, bemönt a jóság a féször alá, az ember meg a kerekgunyhóba. Tudja kigyelmed a féször csak ojjal dib-dáb valami ám! Lever-

14. kép. A 13. képen közölt akol részlete. Ikvai N. felv.

tünk négy cölöpöt, ágasfát, a tetejire raktunk ágfát, giz-gaszt, miegy-mást, ojjan sássa', nádda' kevert füvet, vót öreg. Az ódalát beraktuk sövényvel, csak az akó felül vót nyitva, hogy a jószág szabadon jár-hasson. Azután lekaszáltuk a szénát, sarnyút mindenestül, a hogy gyütt, azután oda hordtuk a féször mellé. Oda bizony, de nem szerre, hanem úgy vontattuk oda, vontató rudon, még van neköm is. Összehordtuk boglyába, alája szúrtuk a vonató rudat, azután körül láncótuk, vagy rudazó kötelle körü' kötöttük befogtunk négy ökröt, úgy vonattuk oda. Hát ott ötöttük bizony egész télön, még a faluból is mindönnap oda hajtották a jószágot ötetni meg itatni. ... [meg-jegyzendő, hogy ezek a fejőstehenek voltak, miket istállóban tartot-ták] Hát hogy az emberek hol vótak, hogy hát őrizték-e a jószágot? biz' ugyám! ott vót a kerekgunyhó a gyümölcsösbe vagy a szélin, vagy pedig legtöbbször az akó'va szömbe, hogy a jószágot láthassuk. Vót úgy, hogy hosszú nagy féször vót, két három gazda jószágja vót

benne, aztán egy kunyhóba tanyáztak ketten is; a közepin meg tüzeltek. Este aztán összegyűttek ám egy kunyhóba többen is, kiszakítottak egy-egy nagy zsombékot, vagy akinek vót gyalogszéket hozott, osztán körülűték a tüzet. Nem vót ám a kunyhónak ajtaja sem, nem ám! vagy ha vót is, csak ojjan nádbú sövényformára összekötözött ajtó, a mit úgy támasztottak oda. A jószág meg övött ám! Osztán nem raktuk ám fére, a mit meghagyott, ott maradt a kerekjászó körü, vót öleg. Tudja kigyelmed, nem vót akkor alom, dehogy-

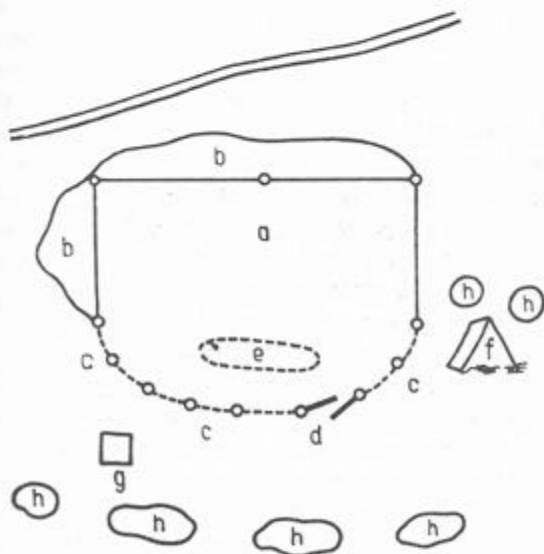

15. kép. Sertésakol. Ócsény, Tolna m. Andrásfalvy B. (1961. 61 után)

is vót, hanem amit meghagytak. A kerekjászó össze gatyakötésig ért tavaszrakelvén hát így fészárig, ha kilátszott belüle. Azután osztán azt kivittük a szántóföldre, vót trágya öleg. Itatni meg ott vót a folyó, a kis Duna, a féször mögött. Mikor meg be vót fagyva, hát lé-

köt vágunk, körü hintettük gazza, szénava, hogy a jószág e ne csusz-
szék, osztán itattunk.¹¹⁸⁰

A Sárközben az 1870-es évekig, a Duna és a Sárvíz szabályozásáig a heverő jószágállományt nem a falvakban teleltették, hanem a határ vízjárta területeken, főleg a Duna mellett, részben a Sárvíz partján. A szállások a falvaktól egy-két órányi távolságra voltak. A réteket is csak egyszer kaszálták, utána szabadon legeltethették. A szénát nem szállították be a faluba, hanem a szállások mellé hordták,

16. kép. Téliszállás alaprajza a decsi határban, a Kis-Duna mellett. a) fél-szer; b) kazlak; c) akol; d) kapu; e) kerekjászol; f) nyeregvetős kunyhó; g) kút; h) szénakazlak; i) gyümölcsös. Decs, Tolna m. Kovách A. (1912. 216.) után

a télen ott etették fel az állatokkal. Az állatok akóba teleltek (15. kép). A színes akol mellett volt, a gazdák csúcsos v. nyerges tetejű nádkunyhója. Ismeretesek voltak a Sárközben, a főként lovak részére készített földhányásból épített aklok is. A színek három oldalát

80. Kovách A., 1912. 211—212.

(hátlját és két oldalát) télen zsombékkal, vagy odahordott takarmánnyal, néha csutkaszárral rakták be, hogy a szél és hófúvás ellen védelmet nyújtson. Az összegyűjtött szénát s más takarmányt az akol mellé hordták, esetleg a színek oldalához és tetejére rakták. Amikor leesett a hó, a közösen legeltetett állomány a gazdák kezére kerül, akik jószágaikat a folyómenti szállásaikra hajtották. Téli szállást egy vagy három gazda tartott együtt. A községek férfi lakossága télen itt élt állatai mellett, a falvakban csak az asszonyok, a gyermekek és az öregek maradtak. A téli szálláson kinnmaradt férfiak halászgattak is. A faluban istállózott állatokat is kihajtották, nappalra a téli szállásokhoz takarmányra. A Sárközben téli szállásokon főleg lovakat és heverő, növendékmarhákat és meddő teheneket tartottak. Juhokat és kecskéket nem, mert azok nem tudták úszva megközelíteni a legelőket. A sertések ugyancsak a rétes, mocsaras részeket járták, s makkon, halon híztak meg. A sárközi félszerek nyitott része általában kelet felé néz, csupán Szekszárd vidékén találhatók kelet vagy dél felé nyitottak. A félszereket itt is az uralkodó szélnek háttal állították. Az építmények hossza 8 vagy több m, a szélessége kb. 2 m. Előtte kerek v. négyszög alaprajzú karám. Ez földbe ásott cölöpökre 2—3 sorban erősített rudakból készült. A földbe vert cölöpök befonásával készült nagy kerekjászol hossza 3 m, szélessége 1,5 m az udvar közepén volt (16. kép). Ebbe rakták a szénát és más takarmányt. Ezeket a téli szállásokat, a félszeres aklokot a századfordulóig használták, a téli istállózásra 1910 körül tértek át. A határbéli szállásból ekkor „tanyai gazdaság” fejlődött, s ezt követően kerültek be a határbéli félszerek másai a falubeli portákra, s lettek a kocsik és a gazdasági eszközök „védelmezői.”⁸¹ Kovách Alajos több mint félévszázados leírását a későbbi kutatások, elsősorban *Andrásfalvy Bertalan* levéltári munkálatokon alapuló kutatásai, valamint *Katona Imre* kis monográfiája is alátámasztották.⁸² A Sárközzel határos területeken ugyancsak megtalálhatók a nyomai az aklos teletetésnek. A Szekszárddal határos Mőzs, németajkú faluban a sárközihez hasonló félszeres aklok állottak. Tolnán és máshol is a Duna mentén találhatók meg a nyomai a fent leírt építményeknek és vele kapcsolatos teletetésnek.⁸³

81. Kovách A., 1912. 208—219.

82. *Andrásfalvy B.*, 1961. 593—598.; *Andrásfalvy B.*, 1965.; *Katona I.*, 1962. 58—67.

83. Kovách A., 1912. 219—220.

Dunántúl északi határán, a Szigetközben még a XIX. században is széles körű extenzív állattenyésztés folyt elsősorban a Duna kisebb-nagyobb szigetén. Az extenzív állatállományt fedetlen karámokban (in ungedeckten Hürden) teleltették, s csak a félszilajtartással kerültek használatba a félszeres aklok (Viehschuppen), amelyeket náddal és szénával fedtek. A kisebb építményekben 10—12, a nagyobbakban 50—60 szarvasmarha vagy ló fért el. Ezek körül takarmányt is tároltak.⁸⁴

Göcsejben *Pländer Ferenc* 1838-ból származó leírása szerint „a házak végén ugyan a' házzal öszve kapcsolva keresztbe az istállók állanak, ezeknek végén ismét keresztben a fészter, úgy hogy a' ház, istállók, a' fészter, ezekből utcára nyíló födelezett kapu, egész négyszöget, mellynek közepén a' marha trágya szokott állani, formálnak...” E négy oldalról védett trágyadombos udvarok, — amelyekből néhány erősen rongált példány még ma is fellelhető — az állatok karámjául, a színnel együtt akoljául szolgált: „A' vonó marhák: lovak és ökrök istállókba tételnek a tehének és más rédeg szarvasmarhák egész télen a' fészterben szabadon állanak, az említett helyzetű trágya közepén levő vesszőből font kerítésből vagy kosárból esznek.”⁸⁵ A göcseji színek három oldalon fallal zártak, elől falábakon állnak: de már századunk elején trágyát tartottak benne. A göcseji és hetési legelőkön nyáron kinn legelő állatokat „éjjelre az ún. hálásra terelték, mely lombos fákból összetákoltt sátor volt”. Lehetséges, hogy ebben az építményben kereshetjük a teleltetés régi építményét.⁸⁶ 70—80 évvel ezelőtt az Ormánságban, a folyómenti területeken állásokban teleltek. Az ormánsági szállás-ól ugyancsak színes akol.⁸⁷ A hajdanában széleskörben folytatott sertésmakkoltatás idején, főképpen a Dráván áthajtott állatállomány részére az erdőben ugyancsak akót építettek: Hosszúsága néha a 200 métert is meghaladta. Az akol mellett a pásztorok részére földkunyhókat is készítettek.⁸⁸

A Bakonyban a széles körű pásztorkodás és állattenyésztés sok száz esztendőös gyakorlata egy jellegzetes akol típust alakított ki.

84. *Timaffy L.*, 1961. 613—616.

85. *Pländer F.*, 1838. 23.; Vö. még *Takács L.*, 1964. 497.

86. *Gönczi F.*, 1914. 453, 587—588.

87. *Kiss G.*—*Keresztes K.*, 1952. 353.; *Kiss G.*, 1937. 22.

88. *Kodolányi J.*, 1960. 35.

17. kép. Juhok telettetésének építménye, a baromkert. Csíkszentkirály. Szebeni G. (1962. 64.) után

Már *Bél Mátyás* ezt írja: „Már megemlékeztünk arról, hogy a Bakony erdeiben alkalmas helyeken téli istállók is vannak használatban. Ezekben a hővendék jószágokat egész télen át táplálják, amíg újra ki nem hajthatják a tavaszi legelőre. Ugyanígy történik a juhnyájakkal is. De ez a gondoskodás néha balul üt ki a farkasok miatt, melyek csapatosan kóborolnak és a nyájban véstes pusztítást okoznak, hacsak a tulajdonosok nagy gonddal és költséggel nem őrzetik ezeket a téli aklokot. . . a hízókat is künn szokták tartani az erdei ólakban, hogy onnan hajtsák aztán — ha nem a henteshez — a házi disznóülésre.”⁸⁹ Fel kell figyelnünk arra, hogy a fordító az erdei teletető építményt egyszer *istállónak* s egyszer *akolnak* fordította. *Vajkai Aurél* munkái azonban fényt derítenek e problémára is s általában az extenzív teletetés helyi építményére is. A Bakonyban, Szentgál környékén a tagosítás előtt is álltak a határban birkák, sertések és szarvasmarhák részére épített aklok. Az állatállomány egy részét is kinn tartották az erdőben „istállókban” és aklokban.⁹⁰ Az aklok — természetesen — már csak nyári építményként szerepelnek. Az akol a Bakonyban két típusú. Mindkettő kerítése négyszögletes v. kerek alakú, s szűrős töviskes gallyakból készül. Az egyik esetében a félszerszerű tető, a másíknál pedig egy hodálysze-

89. *Lukács K.*, 1943. 238—239.

90. *Vajkai A.*, 1959b. 37.

18. kép. Moldvai magyar udvar szarvasmarhaakkal. Jugan, Lükő G. (1936. 142.) után

rü zárt építmény kapcsolódik hozzá.⁹¹ A „ridegmarha” régen a ház-
nál télen is akolban tartózkodott, csak éjjel hajtották istállóba.⁹² A
hansági egykori teletető aklok is hasonló típusú építmények lehet-
tek.⁹³

Csak röviden szeretném megemlíteni, hogy a félszeres karám, te-
hát az akol Erdély néhány területén, elsősorban a Székelyföldön is a
teletetés építménye volt. Már az 1838-ban megjelent *Magyar Tájszó-
tárban* is azt olvashatjuk, hogy az ösztövér, sovány, az ún. *rideg
marha* vagy az olyan sertés, amelyet nem hizlálnak, *akolban* tartóz-
kodik. Az ilyen félszert vagy szint a Székelyföldön *árnyéknak* vagy
árnyékaljának is nevezik: „Befeküdt a tehén az éccakára az árnyék
alá, megváltozik az üdő.”⁹⁴ A félszer *árnyék* elnevezése a Dunántú-
lon Fejér és Somogy megyében is ismeretes.⁹⁵ Csik megyében, pl.
Ditróban és Csikszentkirályon a juhokat és szarvasmarhákat egy-

91. *Vajkai A.*, 1959a. 55–60.; *Vajkai A.*, 1943. 23–27.

92. *Tálas I.*, 1939. 25.

93. *Kövér Fidél J.*, 1930. 92–94.

94. *TSz.*, 1838. 316.

95. *Herman O.*, 1914. 179.; *Pápay J.*, 1908. 95–96.

19. kép. Nyáriállás. Debrecen, Bánk, Hajdú m. 1935. Horváth I. felv.

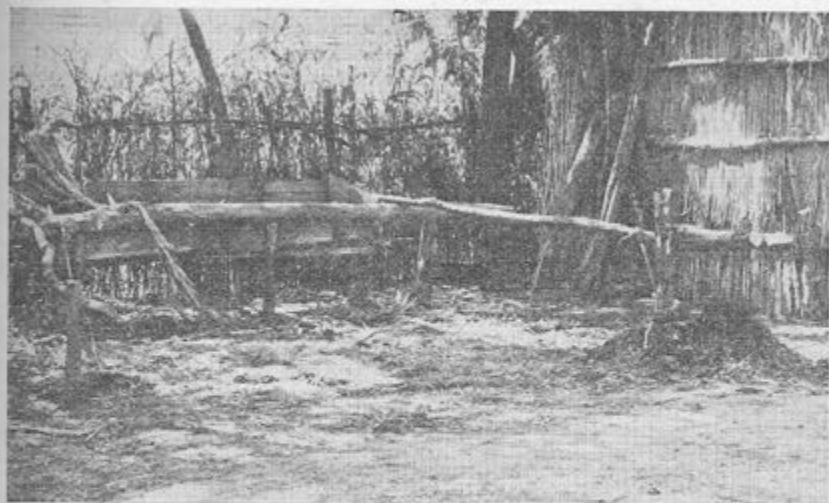
részt istállóban, másrészt pedig *baromkertek*ben teletették. A *baromkertek*nek vagy az egyik végében, vagy három oldalán is *juh-színek* vannak (17. kép).⁹⁶ Kalotaszegen a gazdák udvarán telető juhok a nappalokat a *telető isztrongában* töltik és csak éjjelre hajtják be a csűr alatti ólba. A csűrös kertben elrekesztett isztronga négy oszlopra állított fedélből és karámból (kifutó) áll.⁹⁷ A láposvölgyi Domokoson a falutól távoleső kaszajokban teletetett kerítés. Valamelyik részét hevenyészett fedéllel látják el. Ennek a kosár belseje felé nyitott, tetővel fedett résznek *kolnyica* a neve. A téli hideg időben a kolnyica alá húzódnak a juhok, s ott etetik őket” — írja *Gunda Béla*.⁹⁸

Az ún. *kettős udvarok* a moldvai csángóknál, Fogarasban, az Erdőháton, Kolozsvár vidékén, s Szilágyságban, a Lápos hegység vidé-

96. *Földes L.*, 1956. 177. 203.; *Szebeni G.*, 1962. 85—86.

97. *Kós K.*, 1947. 26.

98. *Gunda B.*, 1956. 44—46.

20. kép. Nyáriállás. Kesznyéten, Zemplén m. 1961. Szabadfalvi J. felv.

kén olyan helyeken fordul elő, ahol nagyobb arányú állattenyésztéssel foglalkoznak. Az erdélyi és moldvai román és magyar lakosság ún. kettős udvarai is lényegében aklok (18. kép). Ezt egyrészt az *akol*, *okol* a román nyelvben *ocol* név is őrzi, másrészt pedig az elkerített területhez rendszerint hozzákapcsolódik egy építmény.⁹⁹ Valószínű, hogy ez korábban *kosár* vagy féleresz volt, s csak a későbbiekben alakult át egyszerűbb vagy már fejlettebb istállóvá, óllá. Erdélyben a *kosár* is lehetett részben fedeles építmény. Egy Háromszékből 1729-ből származó oklevélben ezt olvashatjuk: „Istálló háta megett vagyon edgy marha kosár, ebben edgy szín lábakon álló.”¹⁰⁰

A *szín* névvel jelzett építmények is az eztenzív pásztorkodás teltető hajlékai voltak, s leginkább ezek is aklokat fednek. *Cenholm*, *Zenholm* (színhalom) formában már 1193-ban, illetőleg 1200 körül *Anonymus*nál is előfordul. 1594-ben *tehen szín*, *tehen zin* formában fordul elő. Egy 1685-ből származó adat utal a formájára is: „Ezen szín sindelyes, szulákokon álló.”¹⁰¹ Ezeket az adatokat *Herman Ottó*

99. *Gunda B.*, 1966. 333—371.; *Lükő G.*, 1936. 43. skk. 135, 142.; *Lükő G.*, Déri Múzeum Évkönyve, 1937. 22—23.; *K. Kovács L.*, 1947. 29.; *Vuia R.*, 1960. 40.

100. *Cs. Bogáts D.*, 1943; *Földes L.*, 1960. 437.

101. *Szamota I.—Zolnai Gy.*, 1902—1906. 926—927, 969.

tévesen istállónak „fordította”.¹⁰² Az állati hajlékul használt színek, félszerek leginkább *karámokkal*, *aklokkal* vannak egybeépítve.¹⁰³ A színek, félszerek alatt a debreceni tanyákon télen szarvasmarhát és birkát tartottak.¹⁰⁴ A Nagysárréten a faluban a háznál is telettettek a színben.¹⁰⁵ Tiszacsegén *félszerben*,¹⁰⁶ Tardon *színben*,¹⁰⁷ a Kiskunságban *félelejű színekben*,¹⁰⁸ Tarnaleleszen *félszerben*,¹⁰⁹ Göcsejben ugyancsak *félszerben*¹¹⁰ tartottak, telettettek juhokat és szarvasmarhákat.

Az aklok és az aklos telettetés a gazdálkodás intenzívebbé válásával fokozatosan elvesztették eredeti funkciójukat, s az aklok félszere a portákon vagy tanyákon nyári állásként (19. kép); nyári istállóként éltek tovább. Egyes alföldi pusztás legelőkön is megtalálhatók, s itt az eső és nap heve ellen véd. Az aklokhoz hasonló funkciót tölt be az egykori szalmakazlak melletti telettetés is (20. kép). A négyszög alaprajzot határoló szalmakazlak egyrészt takarmánnyal, másrészt pedig védelmül is szolgálnak. Az állatok kikaparják a kazlak alját, s így alatta szinte félszerszerű védelmet nyerne.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy egyrészt a terminológiai problémák, másrészt pedig az illusztrációk hiánya miatt az *akol* és a *karám*, némileg a *kosár* formai és terminológiai tekintetben keveredik. *Nagyvátai János* említett kosara lényegében akol. Itt is szeretném hangsúlyozni, hogy a *karám* abban az időben, amikor még telettető építmény volt, fala sövényből, dudvából, trágyából, zsombékából, sőt szilárdabb anyagból is készült. Amikor kikerült a nyári legelőre, akkor alakult ki az a formája, amely csak az egybentartást szolgálja. *A karám alaptípusának — a tudományos kategorizálás tekintetében — a szín nélküli kerített építményt kell tekintenünk.*

Az akol az extenzív állattenyésztés legszélesebb körben elterjedt, ugyanakkor legfejlettebb építménye. Alaptípusa a korlátfákkal, sö-

102. *Herman O.*, 1914. 205, 207.

103. *Vö. Györffy I.*, 1927. 41.; *Györffy I.*, 1943. 189.

104. *Balogh I.*, 1962. 625.

105. *Szűcs S.*, 1937. 172.

106. *K. Kovács P.*, 1951. 380.

107. *Györffy I.*, 1934. 3.

108. *Tálas I.*, 1936b. 120.

109. *Paládi-Kovács Attila* szíves közlése.

110. *Takács L.*, 1964. 448. skk.

vénnyel, deszkával vagy még szilárdabb falazattal körülzárt, rendszerint négyszög alaprajzú kerített terület, amelynek egyik végében, de gyakran két-három oldalán is fedeles szín, fészter áll. Az ősi típus, amely még teletetésre szolgált, a szilárdabb falú aklok képviselik.¹¹¹ Az 1792-es kiskunsági levéltári adat, az akol árkába esett borjúról, nem zárja ki a kerítettséget, a falazatot. Ha csak árok övezte volna, akkor a hasonló árokba zuhanások gyakoribbak lettek volna. Az *akol* eredetileg elsősorban a nagyszámú állatot tenyésztő vidékeken volt teletetés építménye. Funkciójának redukálódása csak a gazdálkodás fejlődésével, az állattenyésztés intenzívebbé válásával indult meg és lett a nyári legelőkön a nap és eső ellen védő építmény. Az *akol* önálló alaptípusa a pásztorépítményeknek, s nem azonos a karámmal. Mindenütt megtalálható, ahol nagyarányú állattenyésztéssel foglalkoztak, s mindig az ún. heverő állatok téli elhelyezésére szolgált.

A félszeres akolról többen azt írták, hogy a félszilaj állattenyésztés építménye, s csak a XVIII—XIX. században honosodott meg, vált általánossá. Ennek a feltételezésnek ellene mondanak a történeti adatok, valamint a széles körű elterjedésterület. Morfológiai tekintetben sem tekinthető a félszeres akol istállónak, ólnak vagy hodálynak. A kiskunsági *birkaszínek*¹¹² sem zárják ki az aklok korábbi előfordulását. Az aklok elsődlegességét és ősiségét igazolja az is, hogy a korai történeti adatokat elsősorban *Herman Ottó* istállónak, ólnak, tehát fedeles, zárt építménynek értelmezte: *Byolokol* 'Büffelstall', *Menes akol* 'lóistálló', *locavol* 'Pferdstall', *marha akoly* 'marhaisálló' stb.¹¹³ A zárt építmények (ól, istálló) és az akol fejlődéstörténetének összefonódását igazolják más adatok is. A *Debreceni codex*-ben pl. a XVI. sz. elején a következőket olvashatjuk: „Istallonak es neuztetik, mert iazol is vala ot.”¹¹⁴ Az akol körvonalai bontakoznak ki az 1577-ből származó feljegyzésből is: „Az lo Istálonak fele ve-konj nadal földöth a többj pusztá.”¹¹⁵ A *tehénszín*, *lószín* a történelem

111. *Tálasz I.*, a kiskunsági monográfiájában (1936a. 171.) azt írja, hogy az *akol* eredetileg árokkal kerített állás.

112. *Nagy Czirok L.*, 1959. 129, 131, 145—149, 195.; *Tálasz I.*, 1936a. 181.

113. *Herman O.*, 1914. 179, 197—199.

114. *Debreceni codex*. In: *Nyelvemléktár*, XI. 51.

115. *Szamota I.*—*Zolnai Gy.*, 1902—1906. 591.

során pontosan azt a fejlődési utat járta be mint pl. a *játékszín* a zárt színházi épületig.

A régiségekben az *ól* és az *istálló* nem jelenti mindig zárt, falas építményt.¹¹⁶ Nem feladatomban itt e kérdés részletes taglalása, csupán megemlítem, hogy az *ól*, és az *istálló* eddigi ismereteink szerint az *akol*ból alakult, fejlődött ki.¹¹⁷ Nem fogadható el viszont az a felfogás, hogy az *ól* a *nyári állásból* (19. kép), a nyári istállóból fejlődött,¹¹⁸ hiszen mind az *istállónak*, mind a *nyári állásnak* a közös őse a félszeres *akol*. Mindkettő külön-külön ebből fejlődött.¹¹⁹ A honfoglalás előtti török jövevényszó, az *ól* feltehetőleg beleszövődött a honfoglalás után a szláv nyelvekből kölcsönzött *akol*ba. Egyrészt a két szó hangalak tekintetében nagyon egyezik. Az *ól* rendszerint összetételekben szerepelt: *lóól*, s az *akol*ban is összetételt sejtettek. Valószínű, hogy a két építmény anyag, típus és forma tekintetében is közel állhatott egymáshoz.

116. *Bárzsi G.*, 1963. 36.; *Váczy P.*, 1958. 316.; *Földes L.*, 1960. 450.; *Bátky Zs.*, 1937. 296.; *Balogh I.*, 1938. 194. skk.

117. *Vö. Györffy I.*, 1943. 54—55.; *Bátky Zs.*, 1932. 1—6.; *Uő.*, 1941. 210.; *Tálasz I.*, 1936b. 121, 140.; *Nagy Czirók L.*, 1965. 147—149.

118. *Szabó M.*, 1957. 73.; *Balogh I.*, 1938. 199.; *Tálasz I.*, 1936b. 140.

119. Az *akol* egyrészt Európában számos helyen megelőzte az *istállót*, illetőleg ismeretes a havasi és a transzhumáló pásztorkodásnál, valamint igen gyakori az eurázsiai szyppövezet nomád népeinél is. Részletesebben lásd: *Szabófalvi J.*, 1966. 118. skk.; *Szabó alvi J.*, 1970. 165—167, 172—174.

Az európai etnológia a különböző pásztorkodási rendszereket elsősorban a migráció formái alapján tipologizálta. A különböző típusok különválasztásához a következő kritériumokat vették tekintetbe: a legelő elhelyezkedése és távolsága az állandó településtől, a vándorlás periodikus rendszere az esztendő folyamán, illetőleg hogy a váltakozó szállásokra a pásztorokat családtagjaik követték-e. E kritériumok alapján különböztetnek meg *nomadizmust*, *transzhumancet* és *Almwirtschaftot* (*Alpwirtschaftot*).¹ Az egyes területeken kialakult pásztorkodási formákat elsősorban geográfiai és etnikai okokra vezették vissza. Nem vagy alig vizsgálták az állattenyésztés történeti alakulását, a gazdasági és a társadalmi rendszerrel való összefüggését, a tenyésztés technikai fejlettségét, s csak részben a földműveléshez fűződő kapcsolatait.

A magyar állattenyésztés néprajzi tanulmányozása a XIX. sz. utolsó évtizedében teljesen más nyomokon indult. A téma első monografikus feldolgozója, az eredetileg zoológus *Herman Ottó* — a pásztorkodásban megnyilvánuló technikai különbségek alapján — a magyar nép állattenyésztését egymásra épülő fejlődési fokozatokba rendszerezte. Azokat a pásztorkodási formákat, amelyeknél az extenzív tenyésztési mód dominált, azokat ősi típusoknak, egy korábbi állattenyésztési eljárás reliktumának tekintette. Az állattenyésztésnek azokat az előfordulási formáit, ahol az állatok takarmányozásával, építményekben történő elhelyezésével, gondozásával jobban törődtek, fejlettebb, magasabb szintű formáknak tekintette.² *Herman*

1. Itt csak a legfontosabb munkákra utalok: *Bacon E. E.*, 1954.; *Berezowski S.*, 1959.; *Boesch H.*, 1951.; *Dobrowolski K.*, 1961.; *Hornberger T.*, 1959.; *Jacobeit W.*, 1961.; *Vladuțiu I.*, 1961.; *Vuia R.*, 1960.; *Vulcănescu R.*, 1964. A legújabb román szakirodalom *pastorit pendulart* (*Dunăre N.*, 1964. 249.), *Kopczyńska-Jaworska B.*, *szalaśnictwo* említ (*Kopczyńska-Jaworska B.*, 1967. 88. skk.).

2. *Herman O.*, 1914. 160, 317, 333, 402, 510.

Ottó nyomdokain Györffy István alkotta meg a magyar állattenyésztés máig is alkalmazott tipológiáját: Szilaj pásztorkodás, félszilaj pásztorkodás, kezestartás vagy istállózó állattenyésztés.³

A magyar etnográfusok a Kárpátok magashegyi területein élő népek Almwirtschaft rendszerű pásztorkodása feldolgozásánál — természetesen — felfigyeltek a vándorlásra. Leírták a nyári havasi legeltetést, a falukban történő teletetést és általában az ehhez kapcsolódó tenyésztési eljárásokat. Ezt korábban, századunk első évtizedeiben elsősorban Takáts Sándor és Veress Endre,⁴ az utóbbi két-három évtizedben pedig K. Kovács László, Kós Károly és Földes László tanulmányozta.⁵ A vándorpásztorkodás kultúráközvetítő hatására 1934-ben megjelent tanulmányában Kniezsa István hívta fel a figyelmet.⁶ Országunk sík területén, a Nagyalföldön, az Alföldtől északra eső hegyvidéken és a Dunántúlon is fellelhető migrációs jelenségeket viszont alig kísérték figyelemmel. Az idevonatkozó publikációkat könnyen felsorolhatjuk: Ecsedi István, Tálasi István és Balogh István írták le a különböző állatfajták vándorló legeltetését a Nagyalföld kiterjedt pusztaságain, a Hortobágyon, a Kis- és Nagykunságon.⁷ A sertéstartás néprajzi kutatásánál is felfigyeltek a vándorpásztorkodás különböző formáira. A Baranya megyei Ormánság területéről, a Dráván át, Szlavónia erdősegeibe hajtott sertésnyájak makkoltatásával Gunda Béla és Kodolányi János foglalkozott.⁸ Én magam a Nagyalföld és az Északi-Középhegység, valamint Erdély keleti erdőivel borított hegyvidékei között a makkra-hajtás során létrejött kapcsolatokkal foglalkoztam több munkámban.⁹ Igyekeztem rávilágítani az extenzív sertésenyésztés és a vándorpásztorkodás, valamint a vízmenti területek, a mocsarak, lápok és a folyóvölgyek mellékén történő teletetés kapcsolatára.¹⁰ Csupán két publikáció foglalkozott más állatfajták, idegen területen történő nyári legeltetésével. Varga Gyula a nyírségi juhászok kismarjai (Bihar m.) nya-

3. Györffy I., 1941. 86—87, 113.

4. Takáts S., 1915. 307, 373.; Takáts S., é. n. 304.; Veress E., 1928.

5. K. Kovács L., 1947.; K. Kovács L., 1964.; Kós K., 1947.; Földes L., 1964.; Földes L., 1969.; Szelenyi G., 1962.

6. Kniezsa I., 1934.

7. Ecsedi I., 1914.; Tálasi I., 1936.; Balogh I., 1961.

8. Gunda B., 1938.; Kodolányi J., 1946.

9. Szabadfalvi J., 1963.; Szabadfalvi J., 1968a. Szabadfalvi J., 1968b.

10. Szabadfalvi J., 1966.; Szabadfalvi J., 1968c. Szabadfalvi J., 1970. 35

raltatását, e sorok írója pedig az egykori extenzív állattenyésztés a vándorpásztorokodás szélesebb kapcsolataira igyekezett rámutatni.¹¹ A vándorpásztorokodás különböző megnyilvánulásairól található meg néhány adat monográfiákban és tanulmányokban, de tudatos és tervszerű kutatás nem folyt. A magyar néprajzi irodalomban a migrációs jelentések rendszeres tanulmányozására nem fektettek súlyt.

A továbbiakban a magyar nép pásztorokodásában fellelhető migrációs jelenségeket sorakoztatom elő:

1. A két- és háromnyomásos gazdálkodás és a vele együttjáró vetéskényszer idején, a XIX. sz. második feléig, végéig az egyes települések határában is jelentkezett egy ritmikusan ismétlődő legelőváltás. A modell kb. a következő volt: Az állatokat tavasszal, Szent György nap (ápr. 24.) táján a települést övező gyeplegelőkre, illetőleg a bevetetlenül hagyott nyomás felburjánzó növényzetére hajtották. Július közepétől a learatott gabonaföldek tarlójára vándoroltak. Ősszel a betakarítás után a megújult gyeplegelők mellett sorra járták a kukorica, káposzta, burgonya, cukorrépa, valamint a takarmánynövényekkel bevetett földeket. Késő ősszel és télen legeltethették a település egész határát. A növények őszi tarlói, különösen a káposztaföldek kint hagyott gazdag növényzete még hosszú ideig biztosított gazdag juhlegelőt. A Sajó völgyének káposztatermesztő falvaiba (Hét, Sajóvelezd, Sajópüspöki, Putnok, Bánréve) ősszel a közvetlen környékről, de távolabbi helyekről is, így pl. a Nagyalföldről is hajtottak juhnyájukat. Hasonló szerepet játszottak a nyírési juhászat esetében a rétközi és a hajdúhadházi hatalmas káposztaföldek is.

2. Az évszakonkénti vándorlásnak igen érdekes módjai alakultak ki a Nagyalföldön, a nagykiterjedésű puszták (Nagykunság, Kiskunság, Hortobágy) és azoknak a szomszédos városoknak, falvaknak a határában, amelyek az elmúlt századokban nagykiterjedésű gyepes legelőterületre tettek szert. Debrecennek pl. a Hortobágyon alakult ki az ún. *külső legelője* a várost övező ún. *belső legelő* mellett. A külső legelőn tartották tavasztól ősziig a szarvasmarhák és a lovak közül azokat, amelyeket még nem igáztak, illetőleg még nem fejtek. A juhek közül is a Hortobágy pusztára azok a nyájuk kerül-

11. Varga Gy., 1956.; Szabadfalvi J., 1970. 83—120.

tek, amelyeket nem fejtek. A külső legelőn legeltetett állatcsoportokat ősszel vissza hajtották Debrecen határába és a felszabaduló szántóföldeken, a kaszálókon, valamint a város északon és keleten övező erdőségek füves tisztásain legeltették. Az egyes gazdák teletetőhelyei is rendszerint az erdőségekben voltak.¹² A külső-belső legelő szisztéma Északkelet-Magyarországon jellemző volt általában a Hortobágy környékén, pl. Hajdúszoboszló, Tiszavasvári, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház településeken, illetőleg a Kiskunságban és a Nagyunságban is. A nagykiterjedésű legelőkkel rendelkező hegyvidéki települések esetében figyelemre méltó vándorpásztorokodási forma alakult ki: Az erdei legelők — pl. a Bükk hegységben és a Bakonyban — hasonló szerepet játszottak mint a külső legelők az Alföldön.¹³

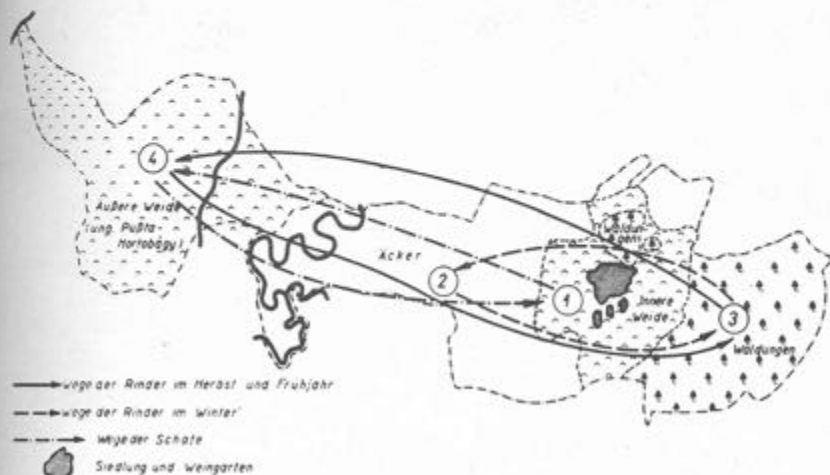
3. A tavaszi és a korányári legelő biztosításának egy igen érdekes módja a juhászok körében az utak menti legeltetés. Azok a juhtarató gazdák, akik a falujuk határában nem jutottak legelőhöz és legelőt máshol nem béreltek, különböző jogcímen utak mellékén legeltettek a tavaszi kihajtástól a gabonaföldek aratás utáni betakarításáig. A különböző állatok zavartalan terelésének biztosítására a Nagyalföldön széles földutak, ún. *állathajtó utak* álltak rendelkezésére. A pásztori találékonyság leggyakrabban a vásárookra hajtással találta meg a lehetőséget a legeltetésre. A juhász lakóhelye előljáróságától engedélyt kért, hogy egy 100—150 kilométerre eső város állatvásárt felkereshesse. A széles állathajtó utakon lassan, legeltetve haladt, éjjelre szállást vert, a vásráhelyére csak 2—3—4 hét alatt ért el. Itt legtöbbször meg sem látogatta a vásárt, hanem másik úton, gyakran nagy kerülővel hazaindult. Útközben, jobbára éjjel az útmenti bevetetlen földeken és kaszálókon is legeltetett. Ha a gabonaföldek learatása és behordása előtt tért haza, akkor megesett, hogy elindult egy másik vásárra. Az ilyen, tilosban is legeltető juhászok *némapulikat* neveltek maguknak, amelyek nem csaholtak.

Kék községben (Szabolcs m.) az utak menti vándorlást a következőképpen mondotta el egy juhász: „Amikor tavasszal felszántották a földeket és el kellett hagynunk a határt, nyári legelőre mentünk. Sokszor azonban ezt nem sikerült biztosítani, de sok juhász nem is

12. Ecsedi I., 1914. 13.; Balogh I., 1961. 473—474.

13. Vajkai A., 1959. 40.; Paldá-Kovács A., 1965. 40.

akarta. Ilyenkor az utak mentén legeltettünk. Elindultam Kékről s azt mondtam, hogy a hortobágyi vásárra megyek. Amikor lassan hajtottam hazafelé, azt mondtam, hogy nem tudtam eladni az állatokat. A *gúnyát* a juhász szamár hátára tette (2. kép) vagy szamárhúzta, a kétkerekű talyigán szállította. Akinek nem volt szamara,

1. kép. A hortobágyi pásztorkodás legeltetési szisztémája.
Balogh I. (1961.) után

maga vitt mindent (3. kép), útközben néhol, ahol mezőőrrel meg tudtunk egyezni egy-két napig egy bevetetlen földön maradtunk. Az utak menti legeltetés azonban nem volt kifizető, mert a juhok tejét nem tudtuk feldolgozni.”

Mátészalkáról és Järmiből (Szatmár m.) leginkább a 200 kilométerre fekvő jászberényi (Szolnok m.) vásárra indultak, de volt olyan juhász, aki távolabbra, Pest megyébe is elkalandozott. Mészáros János Jarmi-i magatartó juhász a jászsági vásárba járásról 1961-ben a következőket mondotta: „Azok a juhászok, akiknek nem volt pénze nyári legelőbérlésre vagy takarékoskodni akart, aratás előtti időben utak mentén legeltettek. Lassan hajtottak, az utak mellett legeltettek. A vásárban nem adtak el semmit. Innen más úton hazaindultak, mondván, hogy nem kell a juh.” A nyírbátori Lipőcz Ferenc legszí-

2. kép. Juhászok a Hortobágyon. Ecsedi I. felv.

vesebben a kiskunsági vásárokat kereste fel. Komádiban (Bihar m.) a Nagyvárad és Békéscsaba vásárai szolgáltatnak ürügyül az útmenti legeltetéshez. Egy domaházi (Borsod m.) pásztor a putnoki (Gömör m.) vásár előtt egy héttel elindult nyájával végig a Hangony folyó völgyén. A vásár után, ahol többnyire nem adott el és nem is vett egy állatot sem, a Rima völgyén át tért haza. Néhány nap múlva elindult Losoncra (Nógrád m.), majd felkereste a sajószentpéteri és a szendrői (Borsod m.) vásárt. Nappal az árok szélén legeltetett, de amikor nem látták, beengedte nyáját a lucernával bevetett földekre, sőt a burgonyát is kihúzgálta juhái részére.¹⁴ Az utak menti legeltetés az egykori pusztai szabadfoglalkozású rend ún. gunyás pásztorkodását is idézi.

14. *Paládi-Kovács A.*, 1965. 94.

3. kép. Hortobágyi juhász *gunyával*. Kuzman L. felv.

4. A legelővel nem rendelkező juhászok legelő- és takarmánybiztosításának egy igen jellegzetes módja az ún. *felestartás*. Azok a juhászok, akik már legalább 150—200 anyajuhhal rendelkeztek szerződést kötöttek egy legelővel és takarmánnyal rendelkező közép- vagy nagybirtokossal. A birtokos két-három évre biztosított a juhoknak legelőt, téli takarmányt és istállót. A juhász családjának lakást és rendszerint bizonyos bért, valamint komenciót adott. A szerződés idejének végén a teljes juhállományt — az eredeti állományt és az addigi szaporulatot — megfizették. Az állatok fele a földtulajdonosé lett, a juhász a másik felét vihette el. A szerződés évei alatt a juhok eladott gyapjának és sajtjának eladásából származó összeget is megfizették. A felestartás mind a földbirtokosnak, mind a juhok tulajdonosának kedvező volt. A birtokos feles legelőit hasznosította így, a pásztor pedig három évig kapott juhainak legelőt, családjának lakást és fizetést. A szerződés lejártával általában meggyarapodott az eredeti állománya is. A feles juhtartás hozzájárult a juhtenyésztés

4. kép. A Hortobágyra költözőkődő gulyás, Tiszacsege, Hajdú m.
1967. Szabadfalvi J. felv.

5. kép. Hajdúböszörményi juhász nyári szállása Folyás-Tinólaposon.
Szabadfalvi J. felv.

6. kép. Csikós kunyhója és vasalója, Tiszacsege, Hajdú m. 1961.
Szabadfalvi J. felv.

7. kép. Nyírségi magatartó juhászok Tiszacsege határában. 1967.

több területen való meghonosodásához. A felestartás migrációs jelenségekkel is együtt járt. A juhászok gyakran saját településüktől 100—150 kilométerre eső földbirtokra szegődtek el.

5. A vándorpasztorkodás egyik legjellegzetesebb módja a nyaral-tatás. Az állandó településtől való rendszeres nyári elvándorlás azonban csak azokon a területeken alakult ki, ahol nem állt rendelkezésre az állatállomány számának megfelelő nagyságú legelő, illetőleg ahol az állatállomány tulajdonosának, tulajdonosainak nem volt elegendő legelőjoga. Gyakran megesett, hogy szarvasmarhákat és lovakat is hajtottak el távoli legelőre. A tavasztól őszig tartó elvándorol-tatás azonban legfőképpen a juhtenyésztő gazdák körében fordult elő. A magyar jogrendnek és a parasztság évszázados szokásainak megfelelően csak azok legeltethettek a településük határain belül, akik földbirtokuknak megfelelő legelőterülettel, legelőjoggal rendelkeztek. Akiknek nem volt földjük utáni legelőjoguk, vagy annál nagyobb számú állattal rendelkeztek, arra kényszerültek, hogy vagy megvettek más gazdáktól legelőjogot, vagy máshol, más településen kellett legelőt bérelniük. Mezőkövesdről pl. az elégtelen legelők miatt, már a XIV—XVII. században más falvak legelőire hajtották állataikat.¹⁵ 1772-ben Gönc város (Abaúj m.) polgárai ugyanezen okok miatt a szomszédos Telkibányától béreltek legelőt.¹⁶ Egy 1783-ból származó periratban a következőket olvashatjuk: Ismeretes, hogy Szind határa kicsi, ezért a falu arra kényszerült, hogy a Lugosi birtokról marhalegelőt béreljen, amelyen azonban mégsem tudnak a juhok legelni.¹⁷ A Szabolcs megyei Gáván 1772-ben megállapították, hogy a növendék és a már munkára fogott szarvasmarháik és juhnyájaik részére elegendő legelővel rendelkeztek, s ezért nem szükséges az állataikat távolabbi területekre hajtani.¹⁸

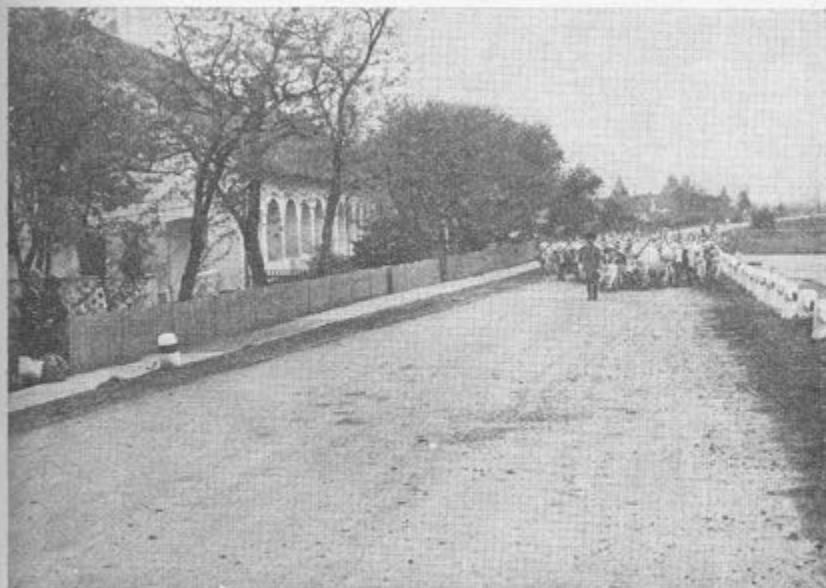
A 18. század folyamán a kiterjedt, parlagon heverő földeket fokozatosan feltörték, és mezőgazdasági művelés alá vonták. Emelkedett az ország lélekszáma, fellendült az árutermelés, fejlődésnek indultak a városok. Helyet kellett biztosítani a kapás és a szálás takarmány-növényeknek. A feudalizmus két- és háromnyomásos határhaszná-

15. Ethnographia, XLVIII. 1937. 477.

16. Iványi B., 1926. 173.

17. Herman O., 1909. 239—240.

18. Kíss L., 1961. 111.

8. kép. A szürkemarha gulya felhajtása a hortobágyi hídra. 1967.
Szabadfalvi J. felv.

lata jóformán csak a gabonaneműeknek adott helyet. Ezek a területek korábban legelőül is szolgáltak, s melyek csökkenése éppen a vándorpásztorokodás kiterjedéséhez is vezetett.

Az időszakos és a teljes elvándorlást még több más tényező is elősegítették. Magyarország északi, erdős hegyvidékéről, pl. Gömör és Borsod megyéből az 1920-as évektől, elsősorban a juhtenyésztők nagyarányú elvándorlása figyelhető meg. Ezt egyrészt a trianoni határ megvonása, másrészt pedig az erdők fokozott védelme, az erdei legeltetés eltiltása eredményezte. Az erdei legelőkről kiszorult juhtenyésztők nyájaikkal Borsod m. déli, sík területeire, illetőleg még tovább a Hortobágy északi és nyugati peremére húzódtak le. Először csak nyári legelőre jöttek le, majd állandó legelőt béreltek vagy vásároltak és sokan le is telepedtek, pl. Újszentmargita, Polgár és Újtikos községekbe.¹⁹

A nyaraltatás és a legelőterületek szükössége közötti összefüggé-

19. Szabadfalvi J., 1953. 138.

sére egy kecskeméti pásztor közlése világít rá a legjobban: „A vándorpásztorok az azon alapul, hogy a község vagy a város, ahol a pásztor lakik, nem tud legelőterületet biztosítani. Tehát egy olyan helyet kell biztosítani, ahol a megfelelő nyári legelőt megtalálja. Kecskeméten több pásztor van, aki maga legelteti juhait, de csak 50—80 állatot tartanak, mert ezek Kecskemét határában ellegelhetnek. De nyájjal, több állattal már vándorlásra kényszerülnek. Korábban a Bugac-pusztát kizárólag legeltetésre szolgált, ma már azonban másra is hasznosítják. Így kerültünk Békés, Fejér, Pest, Tolna és Baranya megyékbe.” 1954—1964 között ez a kecskeméti pásztor a Békés megyei Orosházán, valamint a Pest megyei Sáríban nyaraltatott és a Fejér megyei Martonvásáron, Baracskán, illetőleg Pettenden teleltetett. A nádból készült *szárnyékok*at a dél-dunántúli Ormánságban is a kiskunsági pásztorok honosították meg.²⁰

A vándor juhászok klasszikus területe még napjainkban is a Magyarország északkeleti részén elterülő Szabolcs-Szatmári síkság. E vidéken már a XVI. században is jelentős juhtenyésztés folyt. Az 1796. évi összeírás szerint 53 községben összesen 202 magánjuhnyáját írtak össze, 81 községi juhnyáj mellett.²¹ Az 1950-es évtizedben Szabolcs megyében kb. 60 községben éltek még olyan juhsgazdák, akik nyájaikkal általában 50—150 kilométerre rendszeresen eljártak nyári legelőkre.²² Áprilisban vagy május elején, amikor a kis bárányok már megerősödnek, elindultak a bérelt, nyári legelőre. A legfontosabb felszerelést egykor a pásztor számára, később szekér szállította. A gyakran több napos utat, az állathajtó földutakon tették meg. Éjszakára letáboroztak, de déltájban, a melegben is megpihentek. Útközben juhaikat az út mentén legeltették. Amikor nem látták őket, az út menti legelőkre, sőt bevetett földekre is behajtották állataikat. A nyári legelőn egyszerű kunyhót (5. kép) készítettek, a juhoknak lécekből karámot (*lécka*, *dranka*) állítottak. Július közepén, amikor a nyári legelőn elfogyasztották a fűvet és a csekély csapadék miatt a legelő elszáradt, ismét elindultak. Rendszerint falujuk határába tértek vissza és ott a gabonafélék tarlóján felburjánzott gyomnövényeket legeltették. Ha otthon nem volt elegendő tarlólegelőjük, más falvak határába is elmentek. Ha az őszi hónapokban

20. Gunda B., 1937. 199—200.

21. Balogh I., 1959. 302—305.

22. Szabadfalvi J., 1970. 100.

nem volt más lehetőségük, ismét visszatértek a bérelt legelőjükre. A vándorjuhászokat október végén és novemberben ismét falujuk határában találjuk. Itt ekkor már az egész határt legeltethették, a kaszálókat, a legelőket és a szántóföldeket.

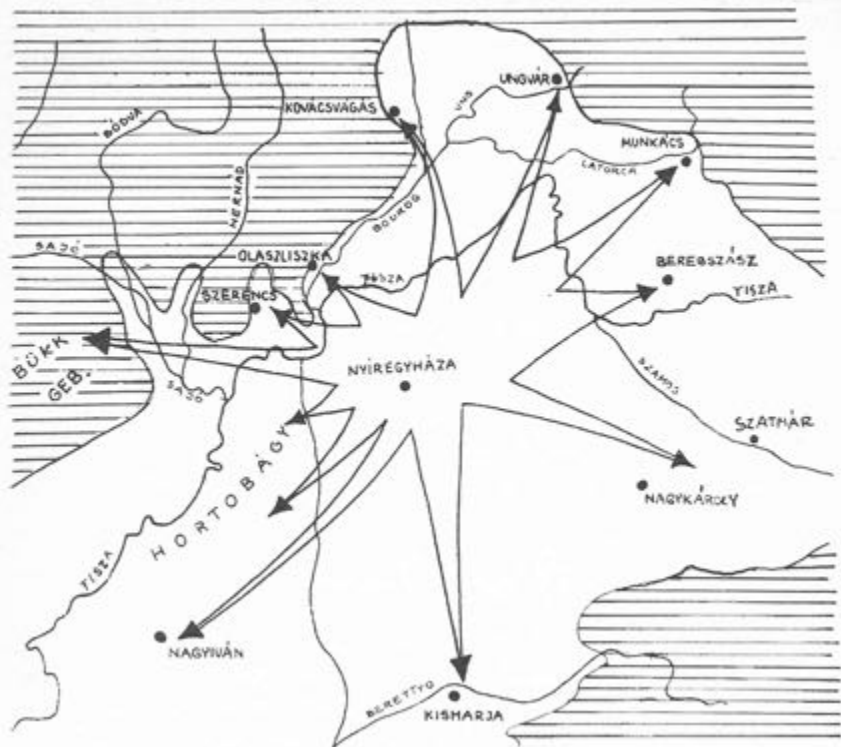
A nyírségi magatartási juhászok a fenti rendszer szerint a szélrózsa minden irányába eljártak bérelt nyári legelőkre. Legfontosabb nyaraltatóhelyeik a következők voltak: A Hortobágy pusztán jobbára az északi és a nyugati területeket keresték fel (Újtikos, Polgár, Újszentmargita). Eljártak északi irányba a Zemplén-hegység déli peremére (Bodrogkeresztúr, Szögilong, Bekecs, Kovácsvágás stb.), illetőleg Ungvár környékére. Nyugati irányban a Bükk hegység hegyi legelőire is eljutottak. Kelet felé a legfontosabb nyári legelőik a Bereg megye nagyterjedésű ősgyepi (Beregsurány, Csaroda, Beregszász, Lónya stb.) voltak. Dél felé pedig Bihar megye szikes legelőin, elsősorban Kismarja határában béreltek legelőt. A Hortobágy szélén, Újszentmargitán pl. 1961-ben a következő községekből nyaraltattak juhászok: Hajdúhadház, Nagykálló, Gégény, Kék, Kálmánháza, Demecser.

6. A téli migráció egyik legjellegzetesebb módja a sertésmakkoltatás. Azokon a területeken, ahol nagyterjedésű tölgy- (*Quercus-félék*) és bükkerdők (*Fagus silvatica*) találhatóak, nagy hagyományai voltak a sertések őszi és téli erdei legeltetésének. A makktermő erdőségekben elsősorban a helyi lakosság és a földesúr legeltette sertéseit, de ha lehetőség volt rá, térítés ellenében távolabbi területekről is fogadtak oda sertésnyájukat. A sertéstartás nagy történelmi központjai is az erdőségek területén alakultak ki.

A magyarság sertésmakkoltatását már a XI. századtól emlegetik az egykorú források. *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae historco-geographica”* c. művében a következőket írta Bakony hegységben folytatott sertésmakkoltatásról: „A Bakony erdőinek legértékesebb sajátossága a töménytelen sok makkja, amellyel számtalan sertés táplálkozik. A kondák szabadon kószálnak télen és nyáron a szabad ég alatt tartózkodnak. Ott térnek nyugovóra, ahol az éjszaka éri őket vagy ahol a takarmány bősége, nevezetesen a makk visszatartja őket.”²³

Fényes Elek megemlíti, hogy a XIX. század első harmadában ha-

23. *Lukács K.*, 1943. 238—239, 267, 272.

9. kép. A nyírségi magatarti juhászok nyári legelői

talmas sertésnyájakat, évente mintegy 150 000 darabot hajtottak a Balkán félsziget makkos erdőibe, elsősorban Szlavóniába.²⁴ Az ormánságiak szlavóniai makkoltatását már a XV. században is említik. A sertéstulajdonosok már a nyár folyamán felkeresték a kiválasztott szlavóniai erdőket és azokat bérbe vették. Szeptember közepén, makkhulláskor indultak útnak falvaikból. Komppal keltek át a Dráván, út közben az utak mentén legeltettek. A makkos erdőkben ma-

24. Fényes E., 1836—1840. II. 73.

rádtek egészen tavaszig, a pásztorok földkunyókban laktak a sertéseknek egyszerű karámokat készítettek.²⁵

A Bükk hegység, a Cserehát és a Zemplén-hegység erdőseibe elsősorban a szomszédos sík területekről a Nagyalföldről hajtottak fel ősszel sertésnyájukat. A Bükk hegységbe pl. Füzesabonyból, Szihabolmból, Makláról és Mezőtárkányról.²⁶ A csereháti (Sajógalgóc, Ragály, Trizs, Szalonna stb.) erdőseiben télen ugyancsak makkoltattak alföldi sertésnyájukat.²⁷ A Zempléni-hegység egyik községében, Füzéren már egy 1610-ből származó oklevél is megemlíti a máshonnan makkra hajtott sertésnyájukat. A XVI—XVII. században pedig Galiciából is jöttek sertésekkel a vidékre, s a makkoltatásért az állomány egytizedét kellett otthagyniuk.²⁸ Így kerültek a jellegzetes lengyel sertések Magyarországra. A XIX. században pedig a Szepesség-ről, valamint a Nagyalföldről, elsősorban Szabolcs megyéből hajtottak fel a Zempléni-hegység erdőseibe sertésnyájukat téli legelőre.²⁹ Sáros és Bereg megyék erdős hegyvidéke ugyancsak bő makktermésükkel várták a szomszédos, magyar alföldi sertésnyájukat. A XVII—XVIII. században Munkács és Beregszász határába Lengyelországból, valamint a nagykunsági városokból (Túrkeve, Kisújszállás, Kunhegyes, Karcag, Kunszentmárton), és Szabolcs megyéből is hajtottak sertésnyájukat. Beregben a nyájak a sík lápos tájai és a hegyi erdők között migráltak.³⁰

Az Alföld keleti peremvidékéről Szatmár, Hajdú, Bihar, Békés megyéből ugyancsak nagyszámú nyájukat hajtottak el rendszeresen a szomszédos erdélyi hegyvidékre. A földesúri és falusi gazdák sertésnyájainak egyaránt már a nyár közepén biztosították az erdei legelőt. Szeptember közepén vagy végén indultak el, az állatokat terelve hajtották. A helyszínen nem készültek állandó tartózkodásra, az állatokat estére összerelték, körülöttük négy helyen nagy tüzet gyújtottak. A pásztorok is a tüzek mellett tértek nyugovóra. Elfogadtak helyi pásztorokat is, akik jól ismerték a környéket és a helyi viszonyokat. A makkos erdőket egy félévre bérelték ki. Októbertől

25. Gunda B., 1938. 37—38.; Kodolányi J., 1946. 77.

26. Paládi-Kovács A., 1965. 51.

27. Szabadfalvi J., 1963. 132.

28. Takáts S., 1915.

29. Szabadfalvi J., 1968b. 70—71.; Kiss L., 1961. 179, 372, 383, 392.

30. Szabadfalvi J., 1968a. 55—84.

március végéig maradtak a makkos erdőkben. Megegett az is, ha nagy volt a hó és az állatok nem tudták a hó alól kikaparni a makkot, akkor hazahajtottak, majd tavasz felé ismét visszatértek és fel-etették a még ott hagyott makkot. Az Alföld keleti peremvidékén nemcsak a hizlásra szánt sertéseket makkoltatták, hanem a még fiatal állatokat is.³¹ A makkoltatással gyakorlatilag már évtizedekkel ezelőtt felhagytak, az emlékezet azonban megőrizte.

10. kép. Sertésmakkoltatás helyei és irányai Magyarországon

7. A migrációnak egy jellegzetes módja volt a század második feléig a folyók völgyében és mocsaras, lápos területeken történő legeltetés, elsősorban teletetés. E kérdéssel a nomád jellegű teletetéssel foglalkozó, előző tanulmányomban részletesen foglalkoztam. A vadvizes területek dús vegetációját, magasra nőtt növényzetét a hó nem temette el, s így ez takarmányozásra felhasználható volt. A dús növényzet, a nádas, bokros területek bizonyos védelmet is biztosított.

31. Szabadfalvi J., 1968a.

tak az ott telettetett állatállomány részére. A vízmenti dús vegetációra közeli és távolabbi területekről is elhajtottak nyájukat. A teletetésnek ez a módja minden esetben migrációs jelenségekhez is kötődött!

8. Végezetül meg kell említeni a román pásztorok, elsősorban juhászok közép- és észak-tiszántúli telettetését. A románok transzhumálásáról már a XV. századtól az Alföldünkre irányulóról a XVIII. század közepétől vannak adatok. 1753-ban pl. Nyíregyházán, Szentmihályon, Eszláron, Nagyalun, Kenézlőn és Ibrányban telettetek összesen 7000 erdélyi juhot. Ez a jelenség a XX. század első-második évtizedéig előfordult. Erdély hegyeiből ősszel érkeztek a nyári havasi legeltetés után, s a Nagysárréten, a Hortobágy mellékén, a Nyírség pusztá legelőin telettették bérelt „legelőn” állataikat. Az erdélyi román íranszhumansznak a magyar nagyalföldi telettetéséről elsősorban *Gunda Béla*, *Balogh István*, *Varga Gyula*, *Földes László* és *Béres András* közöltek tanulmányt.³²

A különböző állatcsoportok, nyájak elhajtása a tulajdonos vagy a közösség állandó lakóhelyétől, az egykori extenzív állattenyésztés következménye. Takarmánynövényt alig termesztettek, a természetes fűfélék szénája pedig nem tudta fedezni a szükségleteket, a teljes állatállomány téli takarmányozását. A migrációnak pedig csak a szántóföldi takarmánytermesztés széleskörű elterjedése, a takarmányok viszonylagos bősége vethet véget. E folyamat eredőjeképpen hagytak fel a sertések makkoltatásával, vagyis az őszi-téli migrációval a kukoricatermesztés széles körű elterjedése következtében a század utolsó harmadától. A lucerna és a lóhere, valamint más szántóföldi, termesztett takarmánynövények nagyarányú termesztése is a múlt század közepétől lendült csak fel. Egyes állatcsoportok bizonyos nyári migrációja viszonylag sokáig fennmaradt.

Ez előzőekben felsorakoztatott adatok alapján megállapítható, hogy a pásztorkodásban megnyilvánuló migráció, a nyári vagy a téli elvándorlás, nem a vándorló kedven vagy egyfajta etnikai sajátosságon nyugodott, hanem minden esetben gazdasági szükségszerűségén.

32. *Gunda B.*, 1941.; *Balogh I.*, 1961a.; *Varga Gy.*, 1956.; *Földes L.*, 1968.; *Földes L.*, 1982.

Továbbá azt is megállapíthatjuk, hogy a vándorpásztorkodás a magyar nép állattenyésztésében is ismeretes volt. A migráció elsősorban a kiterjedt puszták környékén, az Alföld és a Hegyvidék találkozásánál, valamint a vízparti területek, a folyóvölgyekben, a mocsarak, lápok mentén voltak intenzívebbek. Már csak az a kérdés, hogy az említett migrációs formák hogyan illeszthetők a Kárpátok vidékének vándorpásztorkodási formái közé. Fennáll a hasonlóság a vízmenti teletetés és a transzhumansz, valamint a nyári pusztai vagy akár a „távoli” legeltetés és az *Älmwirtschaft* között. Az egyezőségek ellenére mégiscsak találunk eltérő sajátosságokat is.

A feladat előttünk áll. A magyar pásztorkodás migrációs jelenségeinek alapos kutatása és feldolgozása és ennek a klasszikus kárpáti vagy akár európai vándorpásztorkodási módokkal való összevetését még el kell végeznünk.

PÁSZTORMIGRÁCIÓ FELSŐ-TISZÁNTÚL ÉS AZ ÉSZAKI-KÖZÉPHEGYSÉG KÖZÖTT

A Kárpátok hegyi területein élő magyarság vándorpásztorokodását, elsősorban az úgynevezett havasi pásztorkodást, valamint az erdélyi románok transzhumáló állattartását a magyar néprajztudomány már századunk elején felfedezte. Leírták a nyári havasi legeltetést, a falvakban, illetőleg a települések határában létesített szállásokon történő teletetést és általában az ehhez kapcsolódó tenyésztési eljárásokat. Országunk sík területein, a Nagyalföldön, illetőleg a síkság és az attól északra eső hegyvidék, az Északi-Középhegység között létrejött migrációt alig kísérték figyelemmel. A sertésmakkoltatással együtt járó migrációs jelenségekre, az extenzív állattenyésztés és a vándorpásztorokodás kapcsolatára, valamint a magyar pásztorkodásban fellelhető migrációs jelenségekre az utóbbi években e sorok írója hívta fel a figyelmet.¹ A nyírségi juhászoknak, többek között a Hegyaljára és a zempléni Hegyközre is kiterjedő nyári elvándoroltatásáról *Varga Gyula* írt tanulmányt, az Északi-középhegység belső migrációjához *Paládi-Kovács Attila* szolgáltatott érdekes adatokat a barkó juhászatról írt monográfiájában. Legutóbb pedig *Bodó Sándor* közölt történeti adatokat az alföldi és a szomszédos hegyi területek közötti migrációs kapcsolatokhoz.²

A juhtenyésztésnek, pontosabban a juhászokodásnak a legáltalánosabb módja az Alföldön az, hogy annyi állatot tartanak, amennyit lakóhelyük tulajdonában levő legelőn el tudnak tartani. Az egyes parasztgazdaságok 5—10—20 juhhal rendelkeznek, ezeket tavasszal közösen fogadott pásztorok felügyelete alatt több száz darabos csapatokba, úgynevezett *nyáj*akba, *juhnyáj*akba verik össze. Tavasszal és kora nyáron a legelőn, aratás után a gabonatarlón, majd ősszel a

1. *Szabadfalvi J.*, 1970. 83—107.; *Szabadfalvi J.*, 1963. 131—143.; *Szabadfalvi J.*, 1968. 62—75.; *Szabadfalvi J.*, 1971. 703—721.

2. *Varga Gy.*, 1956. 109—123.; *Paládi-Kovács A.*, 1965.; *Bodó S.*, 1972. 101—104.

felszabadult határ egész területén is legeltetik. Késő ősszel a nyájukat szétverik, az állatokat a tulajdonosok otthon teletetik.

A Nyírségben a juhtartásnak egy más módja dominált. A községek lakosságának csak néhány tagja tenyészt juhot, következőképpen közös juhnyájuk nincsenek. Az egyes juhtartó gazdák, az úgynevezett *magatarti juhászok* maguk legeltetik 100—200, ritkán 250—300 juhból álló csapatukat, más néven *falkájukat*. Mivel Szabolcs megyében a XIX. sz. második felében a szántóföldi művelésre alkalmas legelőket feltörték, s így azok jórészt csak a szarvasmarha-csordák ellátását tudják biztosítani, a magatarti juhászok falujuk határában gyeplegelőhöz ritkán juthattak. Ez kényszerítette rá őket az elvándorlásra. Olyan vidékeken kell legelőt bérelniük, ahol az a helyi állatállomány eltartásán túl fölösben is volt. A nyári legelőn rendszerint márciustól-áprilistól a gabonaneműek behordásáig legeltettek. Ezt követően ritkán a bérelt területek szomszédságában, rendszerint falujuk határában a *tallón*, majd ősszel a felszabaduló határban legeltettek.

A vándorló juhpásztorok klasszikus területe szinte még napjainkban is a Nyírség és a Rétköz, mint ahogyan ezt megelőző tanulmányban is rámutattam. Itt már a XVI. században is jelentős juhtenyésztés folyt. Az 1796. évi összeírás szerint 53 községben összesen 202 magánjuhnyáját írtak össze a 81 községi juhnyáj mellett. Nyíregyházáról pl. már a XVIII. sz. végén is eljártak juhnyájakkal nyári legelőre.³ Az 1950-es években Szabolcs megyében még kb. 60 községben éltek még olyan juhosgazdák, akik nyájukkal 50—150 kilométerre rendszeresen eljártak nyári legelőre. A nyírségi parasztjuhászok lakóhelyükről a szélrózsa minden irányába eljártak: legfontosabb nyaraltatóhelyeik a következők voltak: Hortobágy (leginkább annak északi és nyugati fele), Sáros, Ung, Bereg, Szatmár és Bihar megye, valamint az Északi-középhegységnek a területe a Bükk hegység nyugati határaitól egészen a zempléni Hegyközig.⁴

Vegyük sorra azokat a Szabolcs megyei községeket, ahonnan az Északi-középhegység vidékére, illetőleg a Bodroghözbe rendszeresen eljártak bérelt nyári legelőre:

Nagykállóból az 1950-es évek végéig a bodroghözi Vissre és Zalkodra jutottak el nyári legelőre.

3. Balogh J., 1959. 291—312.

4. Szabadfalvi J., 1970. 100—106.

Nyírlugosról 1958—1959-ben Kesznyétenen át a Bükk hegység felé hajtottak nyájukat.

Nyírgelséről egy juhász 1960 táján Ózd határában bérelt legelőt a bányaigazgatóságtól.

Nagyhalászárról Buhalla István és Németh András juhászok a Hegyaljára jártak bérelt legelőre. Buhalla 1941 és 1944 között az ibrányi Nagy Imrével Szegilong határában nyaraltatott.

Tiszarádról Szücs Ferenc 1960-ban Mályi határában bérelt legelőt. A korábbi és a későbbi években a Hortobágy nyugati részén, Újszentmargitán és Folyáson nyaraltatott. Tiszarádról mások az 1940-es években a bodrogi Páciban béreltek tavaszi és nyári legelőt.

Ibrányból Nagy Imre 1939-ben Bodrogkeresztúron a Kincstári réten, 1940-ben Bekecs határában, 1941 és 1944 között Szegilongon a Hatalos hegyen nyaraltatott. Lisóczki János magatarti juhász az 1940-es években az Olaszliszka és Tolcsva közötti Rakottyás völgyben bérelt minden évben nyári legelőt. 1950—1955 között Olaszliszka és Szegilong között, a Meszesi majorban kapott területet. 1956-ban pedig Erdőbényén a Sajgó tetőn nyaraltatta juhait. Ugyancsak Ibrányból 1910—1913 között uradalmi növendékmarhákat is felhajtottak bérelt nyári legelőre Ung megyébe, a Latorca partjára.

Ajak községből az 1940-es évek legelején Ungvár környékére jártak, az ungvári repülőtéren béreltek nyári legelőt. Hornyák András az 1946—1948 közötti években a Bodrogközben, Tiszacsermely határában a Telektanyán legeltette juhait tavasztól őszig.

Demecserből Pásztor József és Pilló János Tokajban a hegy oldalán kaptak nyári legelőt. 1958-ban és 1959-ben demecseri juhászok Sajóvelezden és Arlón nyaraltattak.

Nyírbogdányból az előbb említett években, 1958—59-ben ugyancsak Sajóvelezden és Arlón nyaraltattak.⁵

Gégényből 1958-ban és 1959-ben, tavasszal Kesznyétenen és a Bükk hegység felé hajtottak fel nyájukat.

Dombrádról a juhászok a következő hegyaljai községek határában béreltek nyári legelőt: Tokaj, Mád, Tarcal, Szerencs, Mezőzombor, Szegilong, Legyesbénye, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Bodrogkisfalud, Sáropatak.

Balsárról, Gáváról és Vencsellőről ökörgulyákat és kisgulyákat hajtottak bérelt nyári legelőre Olaszliszka bodrogi legelőire.

1962-ben Szűcs Ferenc tiszarádi és Dzsupsin György kéki juhászok mondták el, hogy a Szabolcs megye északi részein elterülő Rét-közből a juhászok az utolsó fél évszázad folyamán *Sárospatak* környékére, valamint a következő hegyközi (Zemplén m.) községekbe is eljártak: *Kisbózsza*, *Nagybózsza*, *Kovácsvágás*, *Füzéradvány*. Az ugyancsak Szabolcs megyei Ibrányban Nagy Imre juhosgazda mondtotta el, hogy a Nyírség északi falvaiból a következő zemplén-hegyaljai települések határában béreltek nyári legelőt: *Tarcal*, *Bodrogkeresztúr*, *Bodrogkisfalud*, *Erdőbénye*, és *Sárospatak*. Az 1961. évi kesznyéteni gyűjtőutam során mondták el, hogy 1958-ban és 1959-ben három juhnyáját hajtottak át. Nyírlugosról, Gégényből és Újfehértóról igyekeztek juhászok *Ónodra*, *Vadnára*, illetőleg *Garadnára*. Szalonnán is emlékeznek arra, hogy egykor fogadtak nyári és őszi legelőre alföldi juhnyájukat. *Varga Gyula* említi tanulmányában, hogy elsősorban a két világháború között Kékről, Demecserből, Gégényből és környékükről *Bodrogkeresztúr*, *Tarcal*, *Erdőbénye* határában béreltek legelőt, illetőleg a Hernád-völgye irányában. Mádon, Abaújszántón, Vizsolyon és Göncön át feljártak *Telkibánya*, *Nagybózsza* és *Kisbózsza* határába is.⁶

Egyes bodrogközi községekből is jártak fel a szomszédos hegyi keuletetekre, elsősorban a zempléni Hegyaljára és a Hegyközbe; így pl. Viszről, Kenézlőről és Zalkodról. Ezekből a községekből gyakran nemcsak juhokat, hanem szarvasmarhákat is hajtottak bérelt nyári legelőre.⁷

A továbbiakban elsősorban két pásztor elbeszélése alapján vázoltam a nyaraltatás módját. A Zempléni-hegység egyik legelzártabb községében, Mogyoróskán talákoztam Juhász János csordással, aki elmondotta, hogy a korábbi évtizedekben Olaszliszván magatartí juhász volt. Saját jogon legelővel nem rendelkezett, ezért az 1950-es évek első felében az egyik nyírségi juhászgazdával, az ibrányi Lisóczki Jánossal együtt béreltek legelőt éveken át az Olaszliszka és Erdőbénye közötti határrészen, majd 1956-ban az utóbbi község határában, a *Sajgó tetőn*. Másik adatközlőm az ibrányi Nagy Imre, aki 1939 és 1944 között éveken át a hegyaljai községek határában bérelt nyári legelőt.

A legelőt kereső pásztorok már januárban-februárban elindultak

6. *Varga Gy.*, 1956. 113.

7. Bodó Sándor szíves közlése.

állatainknak legelőt keresni. Rendszerint ketten, ritkábban hárman mentek azok, akik a nyári legelőn is együtt akartak táborozni. Nagy Imre pl. Szögilongon 1941—1944 között Buhalla István nagyhalászi juhással együtt bérelt nyári legelőt. Egy-egy nyájjal csak a tulajdonos, a magatartó juhász ment, esetleg a nyári fejési időre nagyobb fiúgyermeküket is elvitték, akik a fejésnél és a tejfeldolgozásnál segédkeztek. Asszonyt — a régi pásztori hagyománynak megfelelően — csak ritkán engedtek szállásukra. A két juhász egybeeresztette a nyáját, együtt fejték, a sajtot együtt készítették, abból állataik arányában részesedtek, amikor eladták. Maguknak csak egy kunyhót készítették, a két nyájnak is csak egy karámot. Együtt főztek, étkeztek, egymást mindenben kisegítették, hétvégeken felváltva jártak haza élelemért és tiszta ruháért. Juhász János és Lisóczki János Erdőbényén 400 forintot fizetett a tanácsnak a legelőért; 1000 forintot, 2 háromhónapos bárányt és 5 kg gomolyát Sperka Lászlónak a maguk és az állatok szállásáért. Itt tanya és istálló is állt rendelkezésükre.

Nyírségi községeikből rendszerint áprilisban, ill. május elején indultak el a bérelt nyári legelőre. Nagy Imre idevonatkozóan a következőket mondotta: „Tavasszal akkor mentünk el, amikor kiszántottak bennünket. Május 1-től 10-ig tudtuk csak kihúzni.” A tavaszi induláshoz kellett igazítani a kis bárányok fialását is; néhány hetes korukban már útra tudtak kelni.

Ibrányból pl. Szigethalomra, a Hatalosra a két következő útvonalon jártak:

1. Ibrány, Buj, Rakamaz, Tokaj, Bodrogkeresztúr, Bodrogkislud, Szegilong;
2. Ibrány, Paszab, Gáva, Balsa, Kenézlő, Vencsellő, Viss, Olaszliszka, Szegilong.

A nyáj után szekéren szállították a karám alkatrészeit, a szétszedhető léckákat, s ha fátlan területre mentek, a kunyhó gerendáit, a fejő és a főzőedényeket s más felszerelési tárgyaikat. A műutakat elkerülték, földutakon haladtak, azok mellékén legeltettek. A távolságtól függően több nap, vagy akár egy hét alatt jutottak el a nyári szálláshelyre. Útközben ritkán főztek, leginkább szalonnán és kenyéren éltek. Amikor megérkeztek a nyári legelőre, s ha nem volt ott épület, kijelölték a tanyahelyet. Ennél arra törekedtek, hogy az szélvédett helyen legyen, ha lehetett, fák, bokrok alá, mellé telepítették, amely a nagy nyári melegekben delelőhelyül is szolgált. Leállí-

tották a 4—5 méteres lécekből összerótt falazatokból (*lécka*) a karámot, a *drankát*, attól 20—30 méterre, leginkább északra a *kunyhót* és az elé a *túrószarítót*. A pásztorok kunyhója leginkább gerendavázból nyeregtetőre összeállított építmény volt, amelyet gallyal, szalmával fedtek, majd földdel meghányták. Míg a nyírségi juhászok a Hortobágyon nádból készült *szárnyékokat* is állítottak, az Északi-Középhegység területén ilyeneket sohasem készítettek. Erdőbényén a malomnál volt a szállásuk, a juhok egy régi istállóban éjszakáztak. Az eléje felállított *dranka* csak fejőkarámul szolgált. Ha „nagy idő” lepte meg őket a nyári legelőn, behúzódtak a közeli faluba. Nagy Imre pl. Keresztúron, Bekecsen és Szerencsen is nagy viharban behúzódtott valamelyik faluszéli ház portájára.

A birkák nyírását már a nyári legelőn végezték. Ennek időpontja az időjárástól függött, ha meleg volt, előbb, ha hűvös, szeles volt az idő, később. Juhász János és Lisóczki János Olaszliszván és Erdőbényén zalkodi vagy vizsolyi nyírókkal végeztették a munkát, darabonként 5 forintot fizettek és ételükről-italukról kellett gondoskodniuk.

A juhok fejését a nyári legelőn kezdték el, miután a bárányokat fokozatosan elválasztották anyjuktól. Juhász János erdőbényei nyaraltatásuk idején folytatott fejést, tejfeldolgozást és gomolyakészítést a következőképpen mondta el:

A *drankából* rendszerint négyszögletes fejőkarámból ügyes kutya, vagy a juhász fia hajtotta az *anyajuhokat* (*anya*) a fejőnyíláshoz (*esztrengahajtás*). A juhász alul szélesebb, alacsony, fából, kádárok készítette fejedénybe, ún. *gejtába* (*gejeta*) fejte a juhokat, majd azt nagyobb fazékba *szűrte* át. A még langyos tejbe tették az *ótót*, a borjú vagy bárány gyomrából készült oltóanyagot. *Ótónak* csak a tejes (tejjel táplálkozó) állat gyomra volt alkalmas. Azt jól besózták, majd kiszárították, így tárolták tavaszig, a felhasználásig. Tavasszal, nyár elején, vékony szeletekre vágták és tehéntej savójával elegyítették. A házilag készített oltóanyagból a tej mennyiségének megfelelően 2—3 evőkanállal öntötték az ún. testmeleg tejbe; ettől 15—20 perc alatt *megaludt*. Ezt kézzel vagy fakanállal *feltörték*, majd ún. *sajtruhába* öntötték; kinyomkodták belőle a *savót*, ezután kiakasztották a kunyhó előtt álló *túrószarító* állványra. Alája hordót állítottak, ebbe csepegett a *savó*. A kiakasztott masszát még mindig *túrónak* mondták. Egy-két napi csepegés után a kunyhó eresze alatti *rácsra* (vesszőből font polc) tették át száradni. A túróból kinyomkodott,

majd kicsepegett *savó*ból főzték a *zsendicét*; feltették a tűzhelyre és lassú tűz mellett főzték. Kicsapódott belőle a *zsendicetúró*; ezt rendszerint levélvel együtt fogyasztották vagy eladták. A *gomolyát* vagy kereskedőknek, vagy ritkábban a helyi lakosságnak adták el. Úgy emlékeznek, hogy egykor a tejbeadási kötelezettségeik lerovására is vásároltak a hegyaljai parasztgazdák.

A magatarti juhászok a gabonaneműek behordásáig tartózkodtak nyájaikkal a bérelt, nyári legelőn; azután leginkább tarlón legeltettek.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén nem a nyírségi magatarti juhászok étkezése, rendszeres nyári legeltetése jelentette az egyetlen migrációs jelenséget. Legyen szabad itt csak a legjelentősebb eljárásait megemlítenem. A Bükk hegység magasabban fekvő legelői, tisztásai, hasonló szerepet tölthetnek be a környező falvak állattenyésztésébe, mint magashegyi területeken a havasok. Borsod és Heves megye sík területeiről, pl. Fűzesabonyból, Mezőtárkányról, Mezőkövesdről Bélapátfalvára és Szarvaskőre hajtottak fel állatokat. Ugyanakkor a megye hegyes területén is volt bizonyos elvándorlás elsősorban a több állatot tenyésztő helyekről a nagyobb legeltetési lehetőséggel rendelkező területek felé. Idevonatkozóan több adatot sorakoztat fel monográfiájában *Paládi-Kovács Attila*.⁸ Az első világháborút követően lejátszódott egy ellentétes irányú folyamat is. Igen sok felsőborsodi és gömöri juhász vándorolt le, sőt telepedett át alföldi, pl. Hortobágy melléki területekre. Először csak nyaraltatni jöttek le, majd egész évi legelőt váltottak, következésképpen sokak le is telepedtek.⁹ A vándorpásztorok ezeresztendős nyomait vélte felfedezni *Györffy István* a Tisza mentén, valamint a Mátrában és a Bükkben felfedezhető falunév megegyezésekben. Az egymástól mintegy napi járóföldnyire fekvő falvak, feltételezése szerint, azonos nemzetiség vagy tulajdonos téli és nyári szállásait jelöli: Tiszanána — Felsőnána; Tiszalök — Egerszalók; Tizzaszederkény — Mátraszederkény; Tiszavárkony — Sajóvárkony; Mezőkövesd — Erdőkövesd; Mezőnyárád — Felsőnyárád stb.¹⁰

8. *Paládi-Kovács A.*, 1965.

9. *Szabadfalvi J.*, 1963. 131—143.

10. *Györffy I.*, 1941. II. 84.

JUHMAKKOLTATÁS AZ ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI HEGYVIDÉKEN

1961 júniusában a tiszafüred-kócsi legelőn minden megkérdezett pásztor Mihalik Józsefhez, a Tornalja vidékéről (Šafarikovo, Csehszlovákia) leszármazott, mindentudó, öreg juhászhoz utasított. Amikor őt Gömör és Borsod sertésmakkoltatásáról faggattam, állandóan a juhok erdei legeltetésére és makkon való hizlalására terelte a szót.

Gyermekkorában — századunk első évtizedében — Tornalja környékén szüleivel, majd azok elhalta után, nagybátyjaival juhászkodott. Október elején, *makkpergés* idején a hizlalásra szánt örüket és *meddők*et makkra hajtották, s leginkább decemberig voltak velük kinn. Az uradalmi juhokat Kálósárról és Gömörfügéről (Kalosa, Figa — Csehszlovákia), kb. 60 kilométernyire eső pelsőczi (Plesivec, Csehszlovákia) hegyre hajtották fel. A községek lakói saját erdeikben, a közelben makkoltattak. A *birkáknak*¹ az erdőben nem építettek enyhelyet, *szabadvackon háltak*. Ez már azért is nehéz lett volna, mert a makk után állandóan továbbvándoroltak, egy-egy helyen kb. egy hétig maradtak. Enyhe teleken az is megesett, hogy a birka ott ellett az erdőben, makkoltatás közben. A hegyen, a fák alatt fű nem volt, csak vastag haraszt, s ha a birka le akart feküdni a havat szétkaparta. Ha nem fagyott meg, még félméteres hóban is tudott magának fekvőhelyet készíteni. A juhok a *birkmakkot* szerették jobban. „A mókus is abból szed magának télére legalább egy fél zsákkal.” Amikor a hó leesett, a birkák kikapargatták a makkot. Az erdei le-

1. A birkákat, tehát a merinó juhokat a XIX. sz. utolsó évtizedeiben Gömörben és Borsod megye északi területein a magyar és szlovák lakosság körében a *birkások* honosították meg. A birkákkal együtt került a szlovák lakosság kezére a kampó is (vö. *Márkus M.*, 1940. 203—205.). Mihalik József családja is birkás volt, s szülei és nagyszülei elbeszélése alapján hasznos adatokat szolgáltatott a birkák meghonosításához. — A XVIII. sz. hatvanas-hetvenes éveiben kezd elterjedni Magyarországon a birka, s ezzel kapcsolatos a külföldi, többnyire morva vagy német birkások betelepülése elsősorban a Dunántúlra. A Dunántúlról később, a XIX. sz. folyamán települtek át az Alföldre (*Éber E.*, 1961. 86, 145.).

geltetés közben az erdei gyümölcsöket (pl. somot) is megetették. A bükkmakk olyan tápláló s a hóban is annyit tudtak összekeresgetni, hogy nem fogytak le, sőt a *toklyóörük* átlagosan 110—120 kilóra is meghízta. Öreg birka a nyájban kevés volt, már fiatalon meghízalták. Amikor a bükkösbe a birkákat behajtották, a fiatalabbja nem ette a makkot, csak az öregek láttán kóstolták meg. A hizott juhokat, hogy a szőre szép tiszta legyen, eladás előtt *megúszatták*, s néhány ujnyit levágtak a hidegben nagyra nőtt szőréből. Emlékezete szerint a századfordulón és közvetlen utána a hizott juhokat Franciaországba exportálták. Az első világháború után elterjedő *magántarti juhászok* nem béreltek legelőt, hanem az erdőben legeltettek. Ekkor még az erdőn való legeltetés szabad volt.

A juhokat makkoltató pásztorok sem építettek maguknak kunyhót. „Ott ütöttünk sátrat a fa alatt” — mondja Mihalik József. A Pelsőcön vásárolt szűr és a maguk készítette bunda² állandóan kéznél volt. Nyáron bő gatyában jártak, s az ingük lobogó ujjú volt (amelyet fejés közben összekötöttek és a nyakukba akasztották). Télen pedig maguk készítette bőr *nadrágban* és *puszlikban* jártak, de ha nem volt nagy tél, kiteleltek *zsirosgatyában* is.³ A *bacso* (számadó) hetenként járt fel hozzájuk a hegyre, és *sózott ételmelet*, jórészt sósszalonnát, kenyeret hozott. A szárasztésztát a gömöri juhászok nem ismerték. Téli időben azonban gyakran elmaradt a heti látogatás, ilyenkor az ételmezést maguknak kellett biztosítani. Birkahús sokszor került a bográcsukba — a *bőrével számoltak el*. A levágáskor fel nem használt húst egy magasabb fa ágára vagy oldalára akasztották, ahol az megfagyott. Amikor főzni akartak, baltával vágtak egy-egy darabot belőle. Gömörben a makkoltató juhászoknak puskájuk is volt. Vad-

2. A juhászok nagyon jól értettek a bőrfeldolgozáshoz. Lenyúzás után lemosták, timsóval bekenték a birkabőr belső részét és összehajtották. Ezután *kamóval* (két gerendára erősített . . . alakú vas eszköz) megtörték, kaparták le a bőr belső oldalának vastagabb, húsos részét. Ezt mindaddig csinálták, míg puha nem lett a bőr. A kikészített juhbőrből *formák* alapján szabták ki és varrták meg a *bundát, bekecset, nadrágot* és *puszlikot*. Varrófonalnak házicérnát használtak, díszítésül színes bőrdíszítményeket varrtak a bőrruhákra. A juhászok téli viseletéhez tartozott a juhbőrből készített és színes bőrrrel kivarrott ujjatlan s majdnem térdig érő *puszlik*, amely elől, középen sodrott bőrgombokkal és zsinóros gombolókkal volt ellátva. Ujjat azért nem csináltak neki, mert attól nem tudtak volna dolgozni.

3. Az ünnepi viseletük a szépen beráncolt gatyá, bő szájú ing, vadászkalap és csizma volt. Ehhez tartozott hűvösebb időben a cifraszűr.

disznók falkástól jártak, s azok közül is lőttek maguknak. Amikor vaddisznót lőttek, a birkahúsrá rá se néztek. A vadhúst is fára akasztva tartósították.

Néhány héttel később a kesznyéteni (Zemplén m.) legelőn négy Borsod megye északi területéről néhány éve ideszegődött juhással találkoztam, akik megerősítették Mihalik József híradását. Elmondották, hogy 1930—1934 között Dövény, Sajógalgóc, Jákfalva, Felsőnyárad, Ragály, Szendrő, Galvács, Szalonna, Kondó, Martonyi, Mezes és Abod községekben, illetve azok határában maguk is legeltettek őszi időben tölgy- és bükkerdőben makkon birkákat. Itt is uradalmi és községi juhokat, valamint sertéseket makkoltattak. Szeptember elején hajtották fel a birkákat az erdőbe és addig kinn is voltak, míg az idő be nem szorította őket. Amikor nem volt nagy a hó, ellésig is kinn maradtak. A pásztorok kunyhót készítettek maguknak, amelyet gallyal, kukoricaszárral, szalmával és földdel raktak be. Elején ajtó volt, előtte égett a tűz, ott főztek. Táplálékuk leginkább birka vagy elejtett vad húsa volt, amit azonnal nem használtak el ugyancsak magas fa ágára fagyni akasztották ki. A birkák *dranká*-ban vagy *szabadvackon* voltak.

E nyomokon indultam el az archaikus hagyománynak tűnő juh-tartásmód felderítésére. A gömöri községek mellett a Bükk hegységből, a Sajó és Bódva völgyéből, valamint a Cserehátról kerültek elő adatok. *Bükkmogyorósdon* az őszi juhakkoltatás emberemlékezet óta ismeretes, s a közelmúltban is szokásos volt. A gazdáknak régen nem volt juhuk, s az uradalmi birkák makkoltatása a következőképpen történt: a juhok kinn voltak a szabadban és nyári akolban éjjeleztek. A juhász fából épített kunyhóban lakott, amit földdel, gyep-téglával fedtek be. Kinn maradtak a hó lehullásáig, illetve addig, amikor már a nagy hótól nem tudtak a juhok táplálékhoz jutni. A juhok téli takarmányozására is szedtek makkot, amit vadgesztenyével összedarálva adtak a juhoknak. Sátán — a 84 éves Farkas Pál szerint — a juhok szinte mindig az erdőben éltek. A vén birkákat sokszor még télen és tavasszal is az erdőben tartották, s az egész év folyamán jórészt majdnem csak azon éltek, amit az erdőben találtak. A makkot a hó alól is kikaparták, legtöbbször szépen meghízottan hajtották eladásra őket. A birkák makkoltatása nemcsak az uradalomban, hanem a helyi gazdák körében is szokásos volt. Csak az utóbbiak a falu közelében levő saját erdőkben járatták a birkákat.

A Sajó völgyében és vidékén ugyancsak ismeretes a birkák makkoltatása. *Sajógalgócon* jelentősebb juhtartás csak a káptalan hosszúrévi tanyáján volt, s ősszel az egyház makkos erdeibe hajtották a juhokat. A pásztor részére földkunyhót építettek. *Felsőnyáradon* csak a falu egyik legidősebb, 93 éves gazdája tud arról, hogy a juhokat ősszel makkoltatták. *Gömörszőlősön* a falu juhait „ősidoctól” legeltették makkos erdőben. Enyhelyet sem az állatok, sem a pásztor

1. kép. A juhmakkoltatás elterjedése Északkelet-Magyarországon és a szomszédos szlovákiai területen

részére nem építettek, mivel az erdő közel van, és mindennap hazahajtottak. Takarmányszük esztendőben téli takarmánynak a tölgy gyenge leveles hajtását szedték, s az akác termését hosszú karókkal verték le. *Ragály* és *Trizs* községekben régebben nemcsak az uradalomban, hanem nagyobb gazdáknál is jelentősebb juhtartás folyt. Ősszel az erdőben való legeltetés idején nem célzatosan, hanem az erdei legeltetés kapcsán makkolhattak a juhok. A gazdák erdőbirto-

kosok voltak, és így legeltethettek az erdőben. A juhok nem éjjeleztek kinn, esténként hazajártak a községbe.

Legtöbb adatunk a Bódva völgyéből van: Abodon jelentős juhtartás folyt. A falunak 3—4 juhásza is volt, s az uradalomban a *Kistanyán* három nagyméretű akolban voltak a birkák. A gazdák ősszel a makkoltatásra külön juhászt fogadtak. A makkos erdő a falu közelében volt, mégsem hajtottak esténként haza. A juhászok kunyhóban laktak. A makkoltatás befejeztével a hizott ürüket eladni Edelénybe hajtották. *Martonyiban* is sok gazdának volt juha, s régen ezek közösen fogadtak *bacsot*. Ősszel ugyancsak a közeli makkos erdőkben legeltettek, de néhány évtizeddel ezelőtt kinn is maradtak éjszakára a juhok, utóbb már hazajártak. *Meszesen* csak uradalmi juhtartás folyt, s az állatokat az év minden szakában legeltették erdőben. A juhokat a *tanyáról* a szomszédos falvak erdeibe hajtották. *Rakacszenden* és a környező községek határában hatalmas cser- és tölgyerdők voltak. *Galvácson*, *Irotán*, *Gagybátoron*, *Királypusztán*, *Rakacán* és *Rakacszenden* október elejétől makkoltatták az uradalmi és községi sertéseket, juhokat. A nyájakat nem hajtották minden este haza, csak amikor már jól meghíztak az állatok. Ha nagy hó nem esett, karácsony, sőt újév tájáig is makkoltattak. A nyáj *karámban*, esetleg nyitott nyári *fedél* alatt hált, s éjfél után már megindult makkolni. Pulik és nagy fehér szőrű kutyák őrizték a nyáját. *Szalonnán* 8—10 *bacso* őrizte a saját, az uraság s a község birkáit. „Legelőt erdőn és mezőn béreltek, mindegyiknek volt legalább 8—10 hold erdeje.” A fejős juhokat minden este hazahajtották, a *meddeléket* nem, „mert a sziklás hegyoldalon lejártak volna magukat”. *Karámjuk* a *Duna tetőn*, a szőlők felett volt. A pásztorok is ott kunyhóban éjjeleztek. A juhok makkon való járatása szinte az egész év folyamán tartott. Nem engedték, hogy egyszerre sok makkot egyenek, mert attól *megkeringősödik* (megkergül) és elpusztul. Két-három napi erdei legeltetés után két-három napra fűre hajtották a juhokat. A századforduló éveiben *Mecenzéf* és *Hijő* községek határában volt nagyarányú birka-makkoltatás.

A csereháti *Krasznokvajdán* és a környező községekben a gazdánál és az uradalomnál rendszeres volt a juhok makkoltatása, s még ma is szokásos. A községiek közösen fogadtak juhászt. A legelők nagy részét is tölgyfával ültették be. Ősszel a *makkosba* hajtották fel a nyáját, s addig ott maradtak vele, amíg a hó le nem esett. Ha a makkos volt a községtől, nem hajtották naponta haza. Az er-

dőben a juhok részére favázás, vesszöböl font falú és szalmával fedett karámot s a juhászoknak hasonló kalyibát építettek.⁴ Az ugyancsak Abaúj megyei Baskón is szedtek a juhok részére makkot téli takarmánynak.

A juhok makkos erdőben való legeltetése s a makk abrakként való felhasználása a barkók körében is igen elterjedten szokásos volt. Egyes községekben, így például Domaházán még 1961 tavaszán is makkoltattak birkákat. A juhászok a fáról bottal vagy hosszú karóval ún. csatlóval verik le a makkot. Abrakként — amikor még sok volt — szarvasmarhának és lónak is adták. Az összegyűjtött makkot Domaházán és Hangonyban vermekben tárolták télire.⁵

A juhok makkoltatására és abrakként való felhasználására más területekről is vannak adataink. Folyáson (Hajdú megye) újabban a termelészövetkezet szedet makkot, s összedarálva más abraktakarmányokkal együtt adják juhoknak és más állatoknak.⁶ Hajdúhadháza is be-behajtották a birkákat az erdőbe makkot enni. Napjainkban a termelészövetkezet darálva használja fel abrak készítésére.⁷ A juhok, főként a racka téli erdei legeltetése Debrecenben is szokásos volt. Nyáron csak akkor hajtották erdei legelőre, ha nagyon nagy szárazság volt. A debreceni erdők jövedelme a XVIII. sz. végi és XIX. sz. eleji számadáskönyvek szerint nem fából, hanem az úgynevezett fűbérből származtak. Az erdei legeltetést csak a civisek gyakorolhatták.⁸

Ugyancsak a Folyás és Tiszapolgár közötti legelőn mondotta el egy Szatmárnémeti mellől Hajdúböszörménybe származott juhász, hogy Józsefházán (Iojib, Románia) a legelő mellett volt az erdő. A le-

4. Vö. *Bene Zs.*, 1961. 567.; vö. még *Bene Zs.*, 1957. 188—203. — Kizárólag csak ez a két tanulmány képviseli a Sajó és a Hernád közötti terület népi állattartását.

5. Paládi-Kovács Attila szíves közlése. Köszönetet mondok itt is adataim ellenőrzése során végzett szíves segítségükért az alább felsoroltaknak: Kiss Béla (Krasznokvajda), Szilágyi Gyula (Meszes), Lovász Imre (Martonyi), Horkai József (Szalonna), Eötvös Ferenc (Rakacaszend), Gyulai Gábor (Abod), Balogh Zoltán (Ragály), Csiszár Sándor (Gömörszöllős), Elek Béla (Felsőnyárad), Baranyi Sándor (Sajógalgóc), Erdődy Imre (Sáta), Nagy József (Bükkmogyorósd), Varga Sándor (Répáshuta).

6. Saját gyűjtésem.

7. Saját gyűjtésem.

8. *Penyigey M. D.*, 1941. 4, 7—8.; *Kozák L.*, 1921. 174.; *Szabadi I.*, 1960. 305—311.; *Béky A.*, 1931. 88—89.

gelésző juhokat sokszor alig tudták visszatartani az erdőbe menéstől. Ha módjukban állt, mindig behúzódtak az erdőbe, nagyon szertették a makkot.⁹

A magyar néprajzi irodalomban csak egyetlen adatot találtam a juhok makkos erdőben való legeltetésére. *Tálasai István* a bakonyi juhászatról a következőket írja: „A juhászok, míg a ridegtartás divott, egész esztendőn át az erdőkben tanyáztak. ... A 90-es évek közepéig Szentgálon a nyájak csak az erdőkben jártak, ezután a rétre, a tallóra is ellátogattak. ... Télen a juh avarlevelet talált, még a fáról lepotyogó mohát is megette, és ez azért is volt jó, mert kitöltötte, nehezen emésztette, reggelig nem éhezett meg utána. Megette a makkféleségeket és jól hízott tőlük. A hóval borított legelőn keresgélt, bokáig érő hó alól még kikaparta a fűvet.”¹⁰ A Bakony erdőiben legeltetett juhokat *Vajkai Aurél* is megemlíti.¹¹ Egy Egercsehiben (Heves m.) 1931-ben faragott ivócsanak füle kosnak van kiképezve. A kos szájában makkot tart. A csanak oldalán erdőben legelő birkanyáj látható pásztorral, kutyával.¹²

A Gömör megyei erdei legeltetést, juh- és sertésmakkoltatást *Hunfalvy János* is részletesen leírja: a sajátos erdőkezelés, a makkoltatás, amely csak Magyarországon fordul elő, Gömörben is élénken szokásban van. A makkos erdők fő haszna abban áll, hogy makkot, gubacsot és jó legelőt szolgáltat. Régebben, különösen az úrbéri jobbágyok, valamint a földbirtokosok „barmaival, nevezetesen birkáival rongálták az erdei serdényeket, favevéseket és öltetvényeket. ... Makktermő években nagyszámú birka is tartatik, gyakran több hónapra át, a makkon részint az erdőben, részint az istállóban, mi kivált takarmányszűk években nagy előny.”¹³ Coburg herceg nagyki-terjedésű, jórészt bükkös erdeiben a jobbágyok faizást élveztek, és legeltethettek. A herceg hatalmas erdőségeinek fele bükkös volt.¹⁴ A regéci uradalom egyik községében, Baskón (Abaúj m.) 1824-ben ugyancsak szokásos a juhok makkoltatása. Az ürünek tél elején a

9. Saját gyűjtésem.

10. *Tálasai I.*, 1939. 16—17.

11. *Vajkai A.*, 1959. 49.

12. Magyar népi díszítőművészet. Budapest, 1954. 35. és 75. ábra. Ugyanitt a 76. ábrán közölt ivóedény tölgyerdőben legelésző juhokat ábrázol.

13. *Hunfalvy J.*, 1867. 239—240, 251—254.

14. *Hering S.*, é. n. 221—226.

makkra járás s levél fogyasztás mellett negyed font széna és fél font szalma, később „makk fogyván valamint a levél is” már napi egy font széna és ugyanannyi szalma volt a porciójuk.¹⁵

Az erdei legeltetésre, makkoltatásra s az erdőben gyűjtött makknak takarmány formájában való felhasználására, sőt orvosló szerként való alkalmazására XIX. századi, valamint az újabb gazdasági irodalomban is vannak adatok. *Nagyváthy János* azt írja, hogy a birkák csak magasabb területeken tarthatók jól, s ősszel és tavasszal erdőkön legelnek, nyáron tarlókon járnak.¹⁶ *Angyalffy Máttyás András* a juhok erdei legeltetése ellen foglal állást.¹⁷ *Balásházy János*nál a következőket olvashatjuk: „A vad gesztenye és makk, szinte egy a legalkalmasabb és egészségesebb eledelök közül. A' ki gyanús esztendőben ősszel, és télen a' maga idejében össze-gyűjtött vad gesztenyével és makkal eteti juhait, menté teszi nyáját a' rothadó nyavalyáktól.”¹⁸ Egy 1836-ban megjelent munkában is megemlíti a juhtakarmányok között falevél, rügyek, különböző gyökerek mellett a makkot és a vadgesztenyét is.¹⁹ *Leibitzer János* is arról tudósít 1833-ban megjelent munkájában, hogy a makkot juheleségnek, sőt gyógyszernek is felhasználják: „A' makk és vad gesztenye nemcsak tápláló eledelök a' juhoknak, hanem a' métely' nyavalyája ellen is ótalmazza azokat. Ezek vagy nyersen adatnak, vagy előbb megáztatva és aztán a' sütökemenczében megszáritva, a' mi által a' héjok lekopik, és a' fanyar ízök elvész. A' mindennapi adat 1 fontból áll ezen eledelkből egy-egy juhra.”²⁰

A különböző makkfélesekkel és vadgesztenyével való takarmányozást, annak magas tápértékét a későbbi gazdasági munkák is számon tartják.²¹ A makkszedésre igen sok adat van *Tagányi Károly* erdészeti oklevéltárában is.²² *Kovácsy Béla* a háziállatok takarmányozásáról írott könyvében megemlíti a makkot is: Fehérjetartalma nem nagy, de szénhidráttartalma több mint a töké, kendermagé, repccé,

15. *Oláh I.*, 1962. 240.

16. *Nagyváthy J.*, 1821. 56.

17. *Angyalffy M. A.*, 1830. 48—49.

18. *Balásházy J.*, 1827. II. 68.

19. *Oktatás*, 1836. 13.

20. *Leibitzer J.*, 1833. 111—112.

21. *Sch-n-r*, 1891. 520—521.; *Cselkó I.—Kosutány T.*, 1894. 123—124.; *Trauer E.*, 1942. 238.

22. *Tagányi K.*, 1896. I. 232, 266, 320, 326, 428, 481, 482, 530, 542, 614, II. 369.

lenmagé és szójababé. „Az ára pedig messze a legolcsóbb.”²³ Másból pontosan előírják a makk porciózását is: A hámozatlan friss makkot legjobban értékesíti a sertés, juh és a kecske. Sertéssel friss makkból $\frac{1}{2}$ —1 kg-ot etethetünk, juhoknak és kecskéknél negyed-háromnegyed kiló makkot adhatunk naponként. A tölgymakk a lónak és szarvasmarhának is jó takarmány.²⁴ *Schandl József* is foglalkozik a juhok tölgy- és bükkmakkal való abrakolásával, sőt táblázaton közli a többi takarmányok sorában igen jó helyen álló tápértékadatait is. A bükkmakk 10⁰/₀-os emészthető fehérjetartalma magasabb pl. a vadgesztenyénél, pohánkánál, kölesnél, kukoricánál, zabnál, őszi és tavaszi árpánál. A 86⁰/₀-os keményítőtartalma pedig a legmagasabb az összes takarmányok között. A tölgymakk tápértéke valamelyest kevesebb (fehérje: 4,1, keményítő: 70,9⁰/₀), de a többi között így is magas.²⁵

A XVII—XVIII. századból ugyancsak több juhakkoltatásra vonatkozó adatot találunk, bár már egy 1508-ból származó adat arról tudósít, hogy a románoktól sem „boér”, sem földesúr makkoltatásért nem követelhet semmit.²⁶ Dés város 1613-ban a következő határozatot hozta: „Item, hogy az makkos erdőnek is mikor termése legyen, a juhtól tilalmas legyen; de mikor termése nincsen, az is szabadosan lenne.”²⁷ 1720-ban a felsőelefánti (Nyitra m.) közbirtokosok rendtartásukba foglalták, hogy olyan években, amikor a makknak termése van, szent Jakab naptól sem a juhok, még kevésbé a kecské az erdőben nem járhatnak.²⁸ Nagy-Bacon falu 1748-ban panaszt tesz a makkos erdőket nem kímélő juhászok ellen.²⁹ 1749-ben a Bisztra pataktól délre eső Rézhavas területén „... azon erdők makktermésének idején is sok esztendőig minden haszonvétel nélkül maradtak ... nem különben legeltetés okáért azon erdőkbe kihajtott juhaikban s marháikban mindkét domíniumbeli jobbágyok a viszont való abactiók miatt sok károkat vallottak.”³⁰ A Vas megyei Farkas

23. *Kovácsy B.*, 1893. 10—11.

24. A tölgy- és bükkmakk gyűjtése. *Erdészeti Lapok*, LV. 1916. 519—520.

25. *Schandl J.*, 1947. 113, 174.

26. *Földes J.*, 1907. 26.

27. *Herman O.*, 1909. 188.

28. *Tagányi K.*, 1896. I. 643.

29. *Tagányi K.*, 1896. II. 63.; *Herman O.*, 1909. 274.

30. *Tagányi K.*, 1896. II. 98.

erdőt a XVII—XVIII. sz. folyamán a makkoltatás miatt Kisasszony naptól legkorábban Miklós napig, de gyakran a következő tavaszig „a szarvas és gypjas marhák” számára tilalmasnak jelölték meg, s csak ha a makk elfogyott hajthatták fel a juhokat a falusi és uradalmi juhászok. Ebben az időben jelentek meg az erdőben a bekerített juhaklok is.³¹ Közép-ajta falu 1775-ben megfogalmazott törvényei a juhokat a következőképpen tiltják ki a makkos erdőkből: „Aki a falu erdeiben makkot szedne, vagy juhát, egyéb marháját a makkra járatná a falu sertésnyáján kívül, büntessék ad fl 3.”³²

A régi Abaúj, Borsod és Gömör megye hegyes területein igen elterjedt és sokáig fennmaradt a sertésmakkoltatás is. A századforduló táján jobbára az uradalmak makkoltattak saját vagy bérelt erdőben. A községi sertéseket csak akkor makkoltatták, ha volt saját makkos erdejük. Ha már volt egy kicsi, akkor már foglalkoztak vele. Innen, amikor nem látták, át-áthajtották az állami vagy a földesúri erdőbe is. A sertéseket vagy hazahajtották esténként, vagy *szabadálláson* maradtak kinn. A pásztorok *kunyhót* építettek maguknak fából, amelyet gallyal, levéllel és földdel fedtek be. A *tanyát* mindig forrás vagy patak mellett ütötték fel. A Sajótól délre eső területeken, valamint a barkók körében³³ még a legutóbbi években is szokásos volt a sertések makkoltatása, illetve szedett makkal való hizlalása. Kondórol 1851-ben *Fényes Elek* a következőket írja: „Az erdő sok makkot teremvén, a lakosok a sertéstartást szorgalmasan üzik s sok sertést tartanak.”³⁴ Répáshután a kukorica magas ára miatt még 1961-ben is szedett makkal hizlalták a sertéseket. Sátán és Bükkmogyorósdon inkább az erdei makkoltatás volt általános. Az emlékezet szerint az uradalom sertései állandóan kinn voltak, s csak karácsonyra, meghívva hajtották haza. A községiek sertései csak évtizedekkel ezelőtt éjszakáztak kint, később esténként hazahajtották a makkról. A Sajótól északra eső községekben pl. Sajógalgócon, Ragályon és Trizsen arra is emlékeznek, hogy az Alföldről felhajtott sertéseket is makkoltattak a vidék erdeiben, s a makkoló sertéseknek csupán vizet adtak. Felsőnyáradon, Gömörszöllősen is igen intenzív volt a községiek sertésmakkoltatása főleg századunk húszas éveig. Napjaink-

31. *Juhász L.*, 1937. 568—569.

32. *Tagányi K.*, 1896. III. 369.

33. Paládi-Kovács Attila szíves közlése.

34. *Fényes E.*, 1851. II. 245.

ban, ha kevés takarmány terem, még mindig szednek makkot a sertések hizlalásához. Gömörszőlősen 1961-ben még gyűjtöttek makkot.

A Bódva völgyében és a Csereháton is hasonló a helyzet. Az első világháborút követő évekig még augusztus decemberig voltak — külön fogadott makkos kondás felügyelete alatt — bükk- és tölgyerdőkben a sertések. Ez idő alatt nem is jártak haza. Egy-egy nyáját két pásztor őrzött, de éjszakánként általában még két falubeli is kiment a sertésekre vigyázni. A disznók karámban, a pásztorok kunyhóban éjjeleztek. A sertéseket csak karácsony-újév táján hajtották levágásra haza (Martonyi). Szórványos esetekben azonban még később is megesett a makkoltatás. Szalonnán pl. még 1953-ban is rendszeren makkoltattak, volt külön makkoskonda. A makkszedés pedig Martonyiban és Meszesen a legutóbbi évekig, sőt napjainkban is szokásban van. Krasznokvajdán a sertéslegelő neve ma is makkoltató, s téli takarmánynak ugyancsak szednek makkot. A csereháti sertés-makkoltatást Bene Zsuzsa is megemlíti.³⁵ Borsod, Abaúj és Gömör erdős területein folyó sertésmakkoltatást több, főleg honismertető és gazdasági munka is ismerteti.³⁶

A sertések és juhok mellett más állatok is szívesen elfogyasztják a makkot. A Bakonyban szarvasmarhát is legeltettek olyan erdőben, ahol vadgyümölcsöt, bükk-, cser- és tölgy-makkot talált. Tálasi István is megemlíti, hogy a csermaktól különösen jól ízízik az ökör, s a kecskék még a hó alól is kikaparják a makkot.³⁷ Apáztai Tsere János ugyancsak érdekes adalékkal szolgál a kecskék makkoltatására: „A' Tzapok karátson hava felé botsáttassanak hozzájuk: minduntalan hideglelést szenvednek: ha makkot sokat esznek el-vetik ollójoikat.”³⁸ Az erdei állatoknak is kedvelt tápláléka a makk.³⁹

Borsod, Abaúj, és Gömör megye területén a juhok erdei legeltetésében és makkoltatásában egy hagyományos pásztorkodási forma maradt fenn. Az előbbieken felsorakoztatott adatok arra utalnak, hogy a bükk- tölgyerdőkben történő legeltetés és juh hizlalás általánosabban elterjedt tartásmód volt, s napjainkban csak egyes területeken találhatók meg. Régebben a magyarság sokkal több juhhúst

35. Bene Zs., 1961. 562.

36. Fényes E., 1837. 132.; Fekete B., é. n. 212.; Hunfalvy J., 1867. 252.

37. Tálasi I., 1939. 17—18.

38. Apáztai Tsere J., 1803. 350.

39. Lovassy S., 1927. 211.; Pethe F., 1815. 385.

fogyasztott, de később helyébe a gazdálkodás céljaival jobban összeegyeztethető disznóhizlalás lépett.⁴⁰ Itt említem meg, hogy a juhok hizlalására már II. Béla idejéből van adatunk. A dömösi prépostságnak 59 község egyéb terhek mellett 1522 juhot és 30 hizlalt juhot és bárányt tartozott beszoigáltatni. Mátyás király pedig tiltotta a hizlalt juhok kivitelét Havasföldre.⁴¹

A makkon történő juh hizlalás visszaszorulását, sőt megszünését több tényező befolyásolta. Leginkább az, hogy a juhok és kecskék erdei legeltetését — főként a tölgy- és bükkerdőkben — évszázadokon át tiltották. Mátyás ugyan még 1474-ben az Árva és Litka várához tartozó juhászoknak olyan szabadalomlevelet adott, amely szerint a várak erdőségeiben legeltethetnek s minden 100 kecske és juh után 5 juhbört kötelesek beszoigáltatni.⁴² A XVI. sz. közepétől azonban számtalan olyan határozat született, amely a legelő állatokat, leginkább a kecskéket és juhokat ki akarta szorítani az erdőköl. 1555-ben és 1558-ban I. Ferdinánd, 1567-ben Miksa tiltja ki az állatokat a magyar bányakerdőköl.⁴³ 1642-ben már Debrecen tanácsa is tiltja, hogy a vadászok és pásztorok a Nagyerdön, Apafán és a Fancsikán az erdőben tüzet rakjanak.⁴⁴ A Felső-Fehér megyei Peselnek 1749-ben megfogalmazott falutörvényei, 1615-ben Pelsőc és Szalóc (Gömör m.) közötti erdőkben tiltják a juh és kecske részére a fák galyainak vágását.⁴⁵ 1767-ben Mária Terézia, 1800-ban a máramaroszéki fökormányoszek igyekeznek a juhokat és kecskéket az erdölöl ki-
rekeszteni.⁴⁶

Fejletlen gazdasági viszonyok között az erdei legeltetés és takarmánygyűjtés szabadon történt. Amint azonban az okszerű erdőgazdálkodás kezdett előtérbe lépni, fokozatosan szorultak ki az állatok az erdei legelőkröl. A XIX. századi gazdasági irodalomban még vita folyt az erdei legeltetés hasznos vagy káros voltáról. Ma már köztudomású, hogy az erdei férgek pusztítása s a trágyázás nincsen arány-

40. Györfly I., 1941. 113.

41. Rodiczky J., 1892. 11—12, 15.

42. Rodiczky J., 1892. 14.

43. Tagányi K., 1896. I. 50, 59—60, 168—179.

44. Penyigey M. D., 1941. 4.

45. Tagányi K., 1896. I. 325. II. 100.

46. Tagányi K., 1896. 557—578. 717.

ban a fiatal hajtások pusztításával. S az erdei talaj tönkretételével, keményre taposásával.

A juhok erdei legeltetését és hizlalását a régi Gömör, Borsod és Abaúj megye területén a nagy hagyományú⁴⁷ és intenzív juhászat, valamint a természeti adottságok őrizték meg századunkig s egyes területeken szinte napjainkig. E vidék hegyes területein nincsen összefüggő, nagyobb legelő. A juhokat jórészt erdőkben és tisztásokon, valamint a felszabaduló szántóföldeken, korábban még az ugarakon is legeltették. Az intenzív földművelés kialakulása s az irtások előtt még fokozottabban az erdős területek szolgáltak legelőül. A földrajzi környezet meghatározó hatása esetében nagy súllyal esik latba, hogy a gömöri és borsodi lomboserdők nagy része tölgy és bükk.⁴⁸ Az erdei legeltetést csak az erdő és legelőelkülönözés⁴⁹ kezdte komolyan háttérbe szorítani, majd az erdészet megszervezése szorította vissza igazán. Ezzel magyarázható az is, hogy a juhakkoltatás jobban megmaradt a káptalani és földesúri, tehát majorsági gazdálkodás kereteiben, s a községek lakói esetében a makkgyűjtés lépett előtérbe. Az első világháború után az erdőkerülők kezéről az erdészek vették át az erdők őrzését és gondozását, akik már nem engedték az erdei legeltetést és makkoltatást. „A kerülőkkel jobban kijöttünk, azoknak időnként adtunk gomolyát vagy egy vágóbirkát s azért hagyták az erdei legeltetést” — mondja Mihalik József. Az erdei legeltetés csökkenése azt is eredményezte — főleg 1920—1935 között —, hogy állandó és nagyarányú levándorlás indult meg Borsod déli sík területeire és a Hortobágy nyugati legelőire. Először csak nyári legelőre jöttek le, majd ott állandó legelőt béreltek, feles vagy komenciós juhásznak álltak be, s letelepedtek.⁵⁰

Az erdei legeltetés és a juhakkoltatás Magyarországon és Európa középső, valamint délebbi területein korábban sokkal nagyobb

47. E területen, főleg a régi Gömör megye területén alakult ki a magyarokból, szlovákokból, ruszinokból és románokból összeverődött, wlach-jogú pásztorok egyik legnagyobb központja. L. részletesen e kérdést: *Ila B.*, 1957. 113. skk.

48. *Hunfalvy J.*, 1867. LXXX. 232—233.

49. *Éber E.*, 1961. 117.

50. Saját gyűjtésem.

területen⁵¹ és szélesebb körben el lehetett terjedve. Erre utal az is, hogy ismeretes volt az ókorban a görögöknél és rómaiaknál is,⁵² valamint az is, hogy a makk már akkor is rendelkezésre állott, amikor még takarmánytermesztés alig, vagy egyáltalában nem volt. Az erdei legeltetés, a takarmánybegyűjtéssel és -termesztéssel nem foglalkozó, rideg állattartás formájában gyökerezik, s az a fok, amikor már kezdenek az erdőben enyhelyet építeni a félszilaj tartásmód hatását jelenti. A legkorábbi és legtermészetesebb enyhely az erdő és nádas lehetett. A juhakkoltatásnál az ősbibb formát feltétlenül az erdei legeltetés képviseli, és a makkszedést az erdő tilalmassá tétele honosította meg. Nagyon fontos lenne feltárni az erdei legeltetés és akoltatás módjait egy-egy jellegzetesebb területen, esetleg országosan, tekintettel a balkáni s általában a dél-európai területekre. Sajnálatos, hogy a sertésakkoltatásra is csak szórványos adatokkal rendelkezünk, s egyetlen kizárólag e kérdéssel foglalkozó publikációnk sincsen. Mindezek felderítését és feldolgozását még további feladataink között kell nyilvántartanunk.

51. A Brockhaus 1957-ben megjelent mezőgazdasági lexikonában a következőket olvashatjuk: „Sie liefern ein gut verwandbares allerdings einweissarmes Futtermittel zur Schweine- und Rindermast, besonders für fütterarme Jahre. E(iche) werden auch von Schafen und Ziegen gut vertragen. E(iche) frisch oder getrocknet vor allen an Mastschweine verfüttert. . .” — *Thomas H.*, 1957. 271.

52. Idevonatközoán csak a Paulys Real-Encyclopädie-ra hivatkozunk: „Das Laub eignet sich zwar weniger als manches andere zum Futter für Rinder, kann jedoch im April bis Mitte November dazu verwandt werden, in dürrern Zustande mit anderem Futter auch im December. Für Schafe soll es Mitte Juni bis August geschnitten und frischem oder nicht zu dürrern Zustande an sie verfüttert werden. . . . Aus dem über die einzelnen Eichel-Arten Gesagten geht hervor, dass die Eichel zur Nahrung des Wildes, der Schafe und namentlich der Schweine dienten.” — *Wissowa G.*, 1905. 2050. 2069.

A hagyományos magyar pásztorkodás egyes kérdései iránt korán megnyilvánult az érdeklődés. A figyelem azonban elsősorban a nagy összefüggő puszták állattartásának tárgyi javai, őseink tűnő építményei, színes viselete és egyes eszközök, eljárások vizsgálata felé fordult. A pásztornép „szellemi kultúrájából” jórészt csak a dalaik kerültek a kottás füzetekbe, a fonográf hengerekre és a magnetofon szalagokra. A pásztortársadalom életmódja, társadalomszervezeti kérdései, valamint szokásai és hiedelemvilága jórészt elkerülte a kutatók figyelmét, noha ezek is rejtenek annyi ősiséget, érdekes tudományos problémát, mint a viszonylag jobban vizsgált materiális javak. A pásztorélet egyes jeles fordulóihoz és napjaihoz nagyon sok hagyományos szokás fűződik. A legérdekesebb és legjellegzetesebb rítusok a tavaszi kihajtás és az őszi betereléshez kapcsolódnak. Az áprilisi, szentgyörgynapi kihajtás szokáskomplexumát nemrégiben *Szendrey Ákos* mérte fel és rendszerezte.¹ Az őszi pásztorünnepek legjellegzetesebbjei Vendel (október 20.) és Demeter (október 26.) napra esnek. Ez alkalommal e két naphoz kapcsolódó szokásokat veszem vizsgálat alá. Az anyag rendszerezésében a célravezetőbb, deduktív módszert alkalmazom, először felsorakoztatom az egyes szokásokat, majd aztán térek át azok elemzésére, felvetvén az eredet, az átadás és átvétel problémáit.

Dömötörözés

A Vasárnapi Újság 1856. október 26. számában a következőket olvashatjuk: „Mához egy hétre, azaz: éppen vasárnapon esik az idén szent Dömötörnek, a juhászok patrónusának napja. A juhászok országszerte ezen a napon tartanak ünnepélyes összeseregléseket vidék-

1. *Szendrey Á.*, 1959. 313—343.

kenként: bizonyos helyen — mint ezt nagyban láthatni például a székesfehérvári főpiacon. E napon változtatják helyüket, szegődnek és vándorolnak. Ilyenkor messze állomásokról és pusztákról a juhászok egész czéhje együtt levén, történnek sok titkos összebeszélések és határozások, minő pl., hogy a juhászságból kilépni, s béreiséget vagy alávaló sorsot ismét vállalni nem szabad. A czéh rendelkezései ellen vétkezők ilyenkor fenyítettnek, és pedig nemcsak vastag demonstratiókkal, sőt néha vérengzőkkel is. Végre következnek a zajos mulatozások juhász modorban, pajkos pénz-főcsérlés mellet.² Ugyancsak a Vasárnapi Újság 1885. évfolyamában tárcát és képet közölnek (1. kép) a Dömötör-napi vásárról hazatérő juhászokról: „Demeter a juhászok védszentje, Ő könyörgi le a sok elsinkófált birkát, hogy ne kerüljön fel a mennyei rovársra. Kár, hogy nem idelent lakik a jó Demeter szent. Mert bizony-bizony jobban esnék, ha hébe-hóba a vármegyénél fogná pártjukat... Hanem az már jó szokás, hogy Demeterkor jár ki a bér: ezért hát ez volna az egész esztendőnek a rozmaringos napja, csakhogy mivel karácsonytájt van, zúzmarás időben, behozatott az a reform, hogy a Demeter napja most Mindszentekre esik az alföldön s a mindszentnapra lett a pásztorok sokadalmává. ... Azért mesélem el ezeket, mert úgylis világos dolog ebből a képből, hogy vásár van Szögedében.”³ Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben c. sorozat Magyarországról írott kötetében *Baksay Sándor* ugyancsak nagyon hangulatosan és alapos tájékozottsággal írja le az alföldi juhászok *dömötörözését*: „Búcsú számba megy némelly alföldi városban a juh-gazdálkodás évzáró napja, a Dömötör is. Búcsú, de nem vallási jellegű, tisztán vigalmi szent-heverd-el nap. E napon tartanak a népes juh-hetivásárok; ezen a napon számol be a juhász s izzadja le egész évenát utolérhetetlen fufangjait, melyeket a birge-kicseréléssel és esett bőrökkel elkövetett. Kárba sosem marad természetesen; a gazdáéna is meg kell lenni, a magáéna még inkább, csakhogy kövérebb állapotban. Juhász-titok az, hogy noha együtt legelnek, a juhász birgéje mégis jobb mint a gazdáé. Mikor az elszámolás megtörtént, a gazdaság vacsorára gyűlt össze (Dömötörözés; juhbál). A juhász lerántja egy kövér birkának

2. Vasárnapi Újság, 1856. 371.; *Réső Ensel S.* is 1866-ban a magyar népszokásokról írott munkájában a Vasárnapi Újság fent idézett sorait közli (*Réső Ensel S.*, 1866. 168.).

3. Vasárnapi Újság, XXXII. 1885. 10.; A rajzot Jankó János készítette.

a bundáját, megfőzi juhászosan, körülülük a bográcsot juhászostul, és mivel fehércseléd nincs jelen, vagy csak kevés számmal, nem tartózkodik a kancsó sem; kerül jobbra, kerül balra; megterem a nóta, a dal; a dalhoz a Toklyó bandája; a húrok nyomán lábra kél a padló-döngető tapsos férfitoborzó. Éjfél elpihen a láb, megnyílik a férfitörök ércze, szóba jön a Verbász is, Pákozdi is, ... és a ki idegen az ablakon keresztül szemléli a jelenetet, egyszerre tisztában jön vele, mi az, mikor sírva vigad a magyar." Lejjebb a következőképpen folytatja: „Terézia Vendellel szüretel, de bora csak Márton napra forr ki. Lukács, Dömötör juhászt számoltat, valamint hogy őseink is Dömötörre szokták befejezni évi számadásukat a törökkel, Erzsébetre a rideg gulya, Katalinra a szilaj ménes kerül haza.”⁴

A pásztorok őszi, de különösen a juhászok Dömötör-napi mulatozását és szokásait az állattartással és pásztorkodással foglalkozó szakirodalom, valamint egyes népszokásokkal foglalkozó leírások is megemlítik, ritkábban részletesebben ismertetik. *Madarassy László* a Kecskemét-környéki pásztorkodásról a következőket írja: Szent Mihály napja körül rendszeren megkezdődött az állatok hazahajtása a legelőről. Némelyik gulyát és ménest Katalin napra verték szét. „Dömötörkor a juhászok is beállítottak a gazdához és leszámoltak, megfelezték. ... A pásztor nép ilyenkor élte aztán a világát. ... a pásztorok hétországra szóló lakozásokat rendeztek.” Évközben is találtak alkalmat a mulatozásra a lovak, birkák úsztatása, csikónyírás, marhabélyegzés mind jó alkalom volt arra, hogy tomot üljenek, s utána a legközelebbi csárdába is ellátogassanak. A gulyásoknál, csikósoknál a tambura szólt, a juhászok mulatozásaiknál dudával muzsikáltak.⁵ A Kiskunságon rendszerint már Dömötör előtt három nappal felhajtják a nyáját a város alá. Ilyenkor a juhász átadta a nyáj őrzését a gazdaának, mert joga volt három napig mulatni. A város alatti járásokon ezalatt vagy a gazda, vagy állított pásztor őrizte a juhokat, de gyakran veszteséggel, mert ez idő alatt a juhászok meglopkodták a nyáját, s vitték a birkát vacsorára vagy a kocsmába borra és cigányra. Ekkor tartották a dömötöri bált vagy juhbált. Erre csak a híres számadókat hívták meg. Ez az egykori szokás később a kiskunsági gazdakörök dömötöri vacsoráiban maradt fenn csökevényesen.⁶

4. *Baksay S.*, 1891. 146—147.

5. *Madarassy L.*, 1912. 31.

6. *Tálasi I.*, 1936. 59.

1. kép. Dömötörnap vasárból hazatérő juhászok. Jankó metszete

Vasárnapi Újság XXXII. 1885. 10. Fényes rajza

Nagy Czirok László monográfiája is arról tájékoztat, hogy a *dömötörözés* a Kiskunságban csak a juhászoknál volt szokásban, s eredeti formája az volt, hogy a pusztai juhászszámadók családjukkal együtt összejöttek valamelyikük lakásán (a bojtárok csak a pitvarba mehettek be). Meghívták már kb. egy hónappal hamarabb a szomszédos vagy „jóismerős” gulyás- és csikószámadókat. A készülődés ugyan csak egy hónappal hamarabb megkezdődött már, a levágásra szánt öreg birkát jól abrakolták. A *dömötörözés* estefelé kezdődött, s az érkezők így köszöntöttek be: „Engedgye az isten, hogy több Dömötör napját érzünk erővel, egészséggel, léleküdvösséggel.” A *bográcshűs*ből és sülttésztából álló vacsorát este tálalták fel, utána zene is került, s táncolni kezdtek. A Kiskunság déli részén is régebben a pusztai csárdákban rendezték meg a *dömötörözést*.⁷ Fülöpszálláson (Bács-Kiskun m.) Lukács vagy Dömötör napkor szedték számba a szaporu-

7. Nagy Czirok L., 1959. 276—278.

latot. „Akkor elkezdtek mulatozni, 3—4 napig mulatoztak, a szamarakat fölpántlikázták, mentek rajta, cigány meg utána, a hús meg főtt a bográcsban.”⁸ A fehértóli juhászok Dömötör hetén még az elmúlt években is napokig mulattak.⁹

Nádudvaron a legidősebb generációhoz tartozó pásztorok hallották még szüleiktől, hogy október 26-át a juhászok mindig megülték, s „Szentdömötört” a juhászok védőszentjének tisztelték. Nádudvaron az uradalmi juhászok a Sulymosi csárdában tartották meg a Dömötör napot. A csárda a Nádudvar—Tiszacsege-i útfélen, a Hortobágy partján, a Sulymosi halmon volt. A szomszédságában voltak a nádudvari és a hortobágyi legelők, s itt találkozott a nádudvari határral a kunmadarasi, karcagi és a debreceni puszta. A csárdát *ihászcsárdának* is hívták, mivel előtte állandóan legalább 5—6 *csacsi* volt a korlátfához megkötve. A Demeter nap megülése a juhászok között nagy esemény volt, s jóelőre készültek már rá. A lakoma rendezése sorba járt a juhászszámadók között. A soronkövetkező számadó adta a két vágó birkát, a borról pedig mindenki maga gondoskodott. A rendező számadó meghívta ez alkalommal a szomszédos gulyás- és csikósszámadókat, a pusztai csőzőket, a pandúrokat és egy-két uradalmi vezető embert. A dömötörnap mulatságra a juhászok feleségei is kimentek a *karám*hoz egy-két jó tányér *kásás rétes*sel, hájas vagy tepertős pogácsával. A pásztorok este, mikor a nyáj elhevert, *szamárháton* vagy *talyigáikon* elindultak a csárdához. Ekkorra már nagy bográcsokban megfőtt a birkapaprikás. Amikor egybegyültek, a csárda ivószobájában asztalhoz ültek. Az asztalfőn mindig a vacsorát rendező juhászszámadó ült, mellette a meghívott vendégek, utána következtek a juhászok feleségeikkel és eladósorban levő lányaikkal, lejjebb a juhászbojtárok ültek. A vacsorán a felszolgálatot a kocsmáros és felesége irányításával a juhászok leányai és a bojtárok végezték. A vacsora birkapaprikás és *juhászhurka* volt, utána az asszonyok tették az asztalra a magukkal hozott rétest és pogácsát. Az asztalfőn ülő, az egész mulatságot rendező számadó mindig a birka fejét kapta, körítve a legjobb falatokkal, aki, mikor felszolgálták a vacsorát, felállt és köszöntötte a juhászokat és a meghívottakat: „Hogy megengedte a teremtő, hogy újra megérték a Dömötör napot, a *juhászüjévet*.” Majd a továbbiakra is erőt, egészséget és jó étvágyat ki-

8. *Fél E.*, é. n. 13.

9. *Bálint S.*, 1957. II. 484.

vánt a juhászoknak. Ezzel kezdetét vette a vacsora. Ezen részt vettek a csárda muzsikusai is, akik vacsora után elővették szerszámaikat, s az asztalfőn ülő számadó intésére elkezdték szép halkán játszani a következő nótát:

*Dömötör napján van az idő,
elszáradt már a legelő, a mező.
Bögnek az éhes bárányok,
Búslakodnak a bojtárok,
Szomorkodnak a juhászok.*

*Ma rovasolnak a juhászok.
De alig van már néhány ürüje,
azon meg egy pár rongyos pergője.
Sokat terelgette alá, felé,
de csak a Sulymosi csárda felé.*

A juhászok a zene kísérete mellett énekelték a dalt. Ez után következtek a szebbnél-szebb juhásznóták, a fiatalság táncrea perdült, járták a csárdást és a juhásztáncot. Éjfél után az öregebbjei kezdtek hazafelé indulni leányaikkal és feleségeikkel a karámhoz, a fiatalság azonban még tovább maradt és mulatozott. Megtörtént az is, hogy összekaptak a juhászok egymással vagy a csikósokkal, gulyásokkal, s ekkor perdültek a botok, kampók és sokszor megesett, hogy véres fejjel hagyták ott a csárdát.

A kisparasztokból alakult legelőtársulatok juhászainak *Dömötörözése* már sokkal szolidabb keretek között mozgott, egyrészt talán azért is, mert ezek újabb társadalmi formációk révén, már nem ragaszkodtak annyira a régi, már pusztulófélben levő szokásokhoz. Másrészt itt már a paraszti juhtartók rendezték és ülték meg az ünnepet. A legelőtársulatok a *nyájpgazdánál*, a legeltetési bizottság elnökénél tartották meg a demeternapi lakomát, s ott az asztalfőn a társulat elnöke ült. Hivatalos volt rendszerint a hatóság részéről az *utcakapitány* és az utcatizedes (tízházigazda) is. A lakoma költségeit a társulat fedezte. A vacsorát és a mulatságot hasonlóképpen rendezték meg, mint az uradalmi pásztorok a Sulymosi csárdában.¹⁰

Az újszentmargitai (Hajdú m.) pásztorok is emlékeznek arra, hogy

10. Balázs Lajos (Nádudvar) szíves közlése.

még 1930-ban s az előtt rendeztek a juhászok demeternapi mulatságot, s a kondásokat, esetleg más pásztorokat is meghívtak vacsorára. *Gulyásospörkölt* volt a vacsora, volt ital bőven, s utána ezt is tánc, mulatozás követte. Azt tartják, hogy azért van e napon, mert egy Demeter nevű pásztorember rendezte meg a mulatságot először. Így maradt fenn a neve.”¹¹ A szomszédos Folyás (Hajdú m.) régi, káptalani szolgálatban levő juhásza is emlékeznek a *dömötörözésre*. Itt említtem meg, hogy a Hajdúságban a XVIII. sz. folyamán a Demeter személynév viszonylag igen nagy számban fordul elő.¹²

Bihar megyében is igen jelentős és sok néprajzi érdekességet rejtő, tipikusan paraszti juhtartás folyt. Az őszi, beszorulás utáni mulatság megrendezése itt is szokásos volt, de már csak néhány helyen emlékeznek arra, hogy Demeter naphoz kapcsolódott az összejövettel. Komádiában a 82 éves Csongrádi Balázs mondta el, hogy a régi öregek Demetert tisztelték a juhászok patrónusának, s napját éppen úgy megülték mint a karácsonyt vagy a húsvétot. Furtán már csak arra emlékeznek a legidősebbek, hogy a múlt század végén egy Szántó Demeter nevű juhász a névnapján meghívta társait, vacsorára birkapaprikást főzött, és reggelig mulattak. „Mondták akkor, hogy miért lett ő Demeter, de már nem emlékszem.” — mondta a 80 éves Hodosán József.¹³

A Hortobágy környékére nyaraltatni lejáró nyírségi parasztjuhászok is emlékeznek arra, hogy régen mindig megünnepelték a Demeter napot. A demeternapi összejövettel Nyíraczádon is szokásban volt, a juhászok család nélkül összejöttek, birkát vágtak és mulatoztak. Terdik György nyírbogdányi (Szabolcs m.) juhtartó gazda is emlékszik arra, hogy a juhászok Demeter napkor mulatságot rendeztek. Meghívták barátait, keresztkomáikat és a többi parasztokat is. A Szatmár megyei Jármiban a korosabb generáció még nagyszüleitől hallotta, hogy Demeter napkor költöztek a juhászok egyik helyről a másikra, illetőleg vándoroltak egyik legelőről a másikra. „Mert abban az időben szabad volt a határ, és amikor egyik helyen elfogyott a legelő, felszedték a sátorfát, és ott vertek tanyát, ahol arra alkalmas legelőt találtak.” Jármiban Demeter éjszakája arról volt nevezetes, hogy ezen az éjszakán nem aludtak a juhászok, hanem a nyáj

11. Itt és mindazon adatok esetében, ahol hivatkozás nincsen, saját gyűjtésem.

12. *Karácsony S. Zs.*, 1960. 156.

13. A furtai adat Sándor Mihályné (Berettyóújfalu) szíves közlése.

fekvését figyelték. „Ha a juhok széjjel feküdtek, az azt jelentette, hogy könnyű telet várhatnak. Ekkor nagy mulatozást rendeztek tá-bortűz mellett, s egész éjjel daloltak, táncoltak, ettek-ittak, mulat-tak. De ha a nyáj összefeküdt, minden fillért összeadtak, mert nagy télnek, nagy kiadásoknak néztek elébe.”

A bodrogi Kenéz (Zemplén m.) juhászai is legtöbbször csak a kocsmában ülték meg a Demeter napot. De előfordult, ha sok ju-hász verődött össze a környékről, hogy az egyik falubeli juhász há-zában rendezték meg a mulatságot. A helyi juhászok itt mindnyájan hivatalosak voltak a *lakomára*. Ettek, ittak, táncoltak, majd később a faluból odaseregglő legényeket, főleg a zsellérsorban levőket behívták, hogy mulassanak, táncoljanak azok is egy kicsit. Zalkodon (Zemplén m.) a juhászok esztendeje mindig ősszel, Demeter napkor „változott”. „Ekkor telt le a juhászok esztendeje.” „Demeternap környékén az egymáshoz közel legeltető pásztorok elmentek egymáshoz, megven-dégelték egymást, vagy ha úton találkoztak, betértek egy közeli koc-smába. Arra már nem emlékeznek, hogy ki volt Demeter. Viszont az ugyancsak Zemplén megyei Vissen azt tartják, hogy az állatok védő-szentje Demeter, s az ő napján van a juhászok évfordulója, s nagy ivások közepette búcsúznak egymástól, és mennek el új legelőt ke-resni nyájuk számára.”¹⁴

A barkók (keleti palócok) körében is a Demeter napot jeles ünne-pként ülték meg a pásztorok. Demeterről általában azt tudják, hogy juhász volt, és a pásztorok védőszentje lett. A falusi paraszťuhászok és általában a jószág tartó földművesek körében inkább a Vendel-kultusz terjedt el. A számadó (*bacso*) Demeterkor számolt el a gaz-dával. A jelentősebb juhtartó községekben — Hangonyban, Domahá-zán és Mikófalván — *Juhásznapot*, *juhászbáldot* tartottak e napon. Ezen a környékbeli juhászok is megjelentek minden hívás nélkül. A falubeli *mulatóházba* a környékbeli juhásztanyákat végiglátogat-va érkeztek meg asszonyostól és leányostól. A mulatságra paraszto-

14. A bodrogi adatokat kérésre *Bodó Sándor* gyűjtötte. — Szükségesnek tar-tom itt megemlíteni, hogy a nyírségi juhtartó gazdák, a tagosítás bevezetése után, elvesztett legelőjüket a környező, nagyobb legelőjű területekre irányuló nyaraltatással igyekeztek pótolni. A telet ebben az időben még nem töltötték otthon, hanem elhajtót-ták a Rétköz lecsapolatlan ingoványaiba, ahol a magasra nőtt nád enyhelyet, a fia ta-labb hajtások és a nagyra nőtt, de elszáradt fű elegendő táplálékot biztosított egész télen át. A nyírségi és a bodrogi Demeter napi legelőváltozás erre utal.

kat nem hívtak meg, esetleg egy-két mulatót legényt engedtek csak be. A legidősebbek emlékezete szerint *duda* mellett járták a *juhásztáncot*. A dudálás és a dudakészítés legjelesebb mesterei e területen a juhászok voltak. A juhászbálon számoltak el egymással a haragosok. „Szorult a binkó és a kampó, hamar betörték a fejét annak, aki az év folyamán vétett a pásztorvények ellen, megszegte a pásztorregulát. A szokásrend elen vétő, vétékét ismerve, általában el sem mert menni a juhásznapra, a leszámolástól való félelmében. Nem is volt maradása a környéken.”¹⁵

Egyes területeken leginkább Dömötörkor vagy valamely szomszédos őszi jelesnapon (Simon-Júdás, Mihály, mindszentek) *vásárt, juhászvásárt* rendeztek, s ez biztosított lehetőséget a találkozásra, a közös mulatásra. Este tartották a *pásztorételt*, az italos avató áldomást, amelyet a felfogadott pásztorok (csikósok, kanászok, csordások) adtak az előljárók és a módosabb gazdák tisztelére.¹⁶ A puszták és havasok legelőin Dömötör-napon, esetleg Elek, Illés és Vendel napján vagy a közelében tartották a nagy állatvásárokat és pásztorünnepségeket evéssel ivással és tánccal. Ez volt a fiatal pásztorok és a pásztorok leányainak legfőbb találkozó alkalma. Ekkor számoltak el gazdáiknak a pásztorok, s áruba bocsátották a feles állatállományt, majd a juhászok *bográcsoshússal* vendégelték meg gazdáikat.¹⁷ Kunszentmiklóson ugyancsak jelentős szerepet játszott a XIX. sz. végéig a dömötörnap *birkavásár*, amelyre messze földről eljártak a juhkereskedők is. Ezen a napon minden gazda háza előtt fél vagy egész birka lógott, s minden helyen folyt az áldomás.¹⁸

A dömötörnap *juhászszokásoknak* igen jellegzetes módja alakult ki Szegeden. A nagy külsőségekkel végbemenő szokást először *Oltványi P.* a Szegedi Híradó 1893. évi október 26. számában említi, majd részletesebben *Kovács János* írta le. A hírlapi cikkben a következőket olvashatjuk: „Szent-dömötörnek, a pásztorok védszentjének ünnep napján a paróchia udvarában úgynevezett *szolgafán* főzték a juhászok a bográcsokban a *bürge*-paprikást, a lelkészhez búcsúra jött vendégeknek, hova a szenátor urak is hivatalosak voltak. Ők így viték be dudaszó mellett bográcsba az asztalhoz, melynél a juhászok

15. *Kovács A.*, DENIA, 756, 169—170.

16. *Szendrey Zs.—Szendrey Á.*, 1943. 514—515.

17. *Szendrey Á.*, 1949. 134.

18. *Tálasí I.*, 1936. 205.

nejei a szegediek híres süteményével a *bélessturuslepénnyel* kedveskedtek azoknak ebéd után pedig ugyancsak *dudaszó* mellett tánczra kerekedtek a juhászok nejeikkel, melyet a hagyomány szerint reggelig folytattak. Ott a paróchián a város urai is bevegyülvén a tánczba. Kreminger Antal, amint 1835-ben a paróchia kezelését átvette, ezen juhászmulatságot azonnal megszüntette.”¹⁹ *Kovács János* leírása szerint október 26-án a tanyák világában úrrá lettek a bojtárok, sokezernyi juhból álló nyájakat vettek át gondozásra. Az öreg számadó és az idősebb bojtár gondosan megkötötte bocskorszóját, ünneplőbe öltözött, és háznépével együtt még napfölkelte előtt elindult a város felé, s amikor megkondult a Dömötör-templom harangja, már a kapuk előtt táborozott egész Szeged népe. Amikor kinyitották a kapukat, előkerültek a Mária-képek, zászlók, s megindultak a templom felé. „Majd hogy a felső- és alsótanyák népe egybe ért és a patyolatba öltözött leányzók csoportja körülvette, a mindkét tanyarész kiválasztott tizenkét-tizenkét sugár juhászlegényt, kiknek mindegyike egy-egy hófehér bárányt terelt nagy ügyességgel előre, megindul a menet is.” Jöttek a kerületek kapitányai, az „öreggazdák”, a menyecskék kalácsot, szőlőt vittek cintányéron. Majd a borbírák következtek nagy csikóbőrös kulacsokkal, végül a gyermekek serege tódult a Dömötör-templom felé. A templom előtt a céhek zászlai alatt a testületek tagjai várakoztak, és amikor odaérkezett a menet, felharsont a trombitás zene, ezután következett a mise, majd utána a plébános átvette a hozott ajándékokat, s a juhászokat és a város vezetőit meghívta ebédre. A „traktához” a város 100 rénes forinttal járult hozzá évente. A juhászok birkapaprikást főztek a templom udvarán, a juhásznék pedig túróslepényt és bélest hoztak. A felszolgálat a lakomán csak leányok és menyecskék végezheték. Amikor már emelkedett a hangulat, az addig kint játszó dudás juhászlegények is bejöhetek, és megkezdődött a tánc. Mint a krónika írja, még a papok is, derékon fogva egy-egy leányt vagy menyecskét, táncolni keztek.²⁰ Ugyanakkor valóságos népünnepet tartottak minden háznál sátrak alatt, hasonlóképpen mint haviboldogasszony napján az Alsóvároson. Itt is nagy vendégjárás közepette, *dudaszó* mellett regge-

19. *Oltványi P.*, 1886. 174.

20. *Kovács J.*, 1893. 1–2.; *L. még Kovács J.*, 1901. 313.; *Bálint S.*, 1938. 294–295.; *Bálint S.*, 1958. 76.

lig folyt a tánc.²¹ A Veszprém megyei Szentgálon a juhászok nagy összejövetelüket multságukat kisasszonyi búcsú alkalmával tartották. Összegyűlt itt ekkor Veszprém és Zala megye majdminden környékbeli juhásza minden külön meghívás nélkül. A magukrendezte multságon csak juhász vehetett részt. Az asszonyok és lányok ugyancsak a pásztorok hozzátartozói voltak. Akinek éppen nem volt pénze, lopott néhány birkát a barátjától. A búcsú napján a vendégek az egyik juhász házában gyülekeztek, onnan indultak el cigányzene kísérettel, és énekelve, táncolva sorrajárták a vendégfogadásra felkészült juhászházakat, míg végül az egyik *mulatóháznak* kiszemelt juhász házához értek. Itt azután három napig mulattak. A multság egyik fő és manapság is sokat emlegetett játéka volt a *dusolás*.²²

Juhászbál, juhtor, dérmáció

A juhászok Dömötör-napi összejöveteleivel és mulatozásaival azonos funkciójú pásztorünnep volt Hajdúnánáson az úgynevezett *juhászbál*. Juhászbált közel száz esztendeje, 1876-ban tartottak utoljára az egyik juhász városi házánál, egy őszi vasárnap délután. A legidősebb generáció azonban emlékszik még arra is, hogy határban, a pródi halomnál, a *Nagynyomáson* és a közös legelőkön is tartottak *juhászbált*. A juhászbál — hasonlóan a dömötörözéshez — zártkörű volt, csak a juhászok vehettek rajta részt, s csak néhány kondást és idősebb bojtárt hívtak meg. Parasztok semmiképpen nem jelenhettek meg, ugyancsak kirekesztették a *nagypásztorokat* (gulyás, csikós) is. A vacsorához leöleendő juhokat, ötöt-hatot előre megvásárolták, beszerezték a bort, és süttettek kenyeret a *sütögető asszonyokkal*. A vacsora elkészítéséhez már a bál napjának reggelén hozzákezdtek, a vacsora „juhús meg gulyásoshús” volt. A vacsora végén itt is az asszonyok hozta sütemények kerültek az asztalra, majd megkezdődött a tánc és a mulatás. Ha megéheztek, még később is hozzáláttak az evéshez. A hajdúnánási *juhászbál* célját Tóth Sándor a következőképpen határozta meg: „A lényeg az volt, hogy kipihenve az év fáradalmait, elfelejtve a bajokat, szívvel lélekkel mulassanak.”²³

21. Kovács J., 1901. 313.

22. Vajkai A., 1943. 33—34.

23. Tóth S. Z.—Gaál J., EA, 3123. 52—53.; Tóth S., 1940. 490—492.

Ugyancsak Hajdúnánáson még századunk első évtizedében a gulyások is rendeztek ősszel, beszorulás előtt mulatságot. Ezen részt vettek a pásztorok feleségei is. Tyúkot öltek vacsorára, a bort csobánból itták.²⁴ Debrecenben is 1884-ben Kardos János csordásszámadóval az élén huszonkét hortobágyi csikós- és gulyásszámadó, a télvívarsárhetében, a Széchenyi utcai Korona fogadóban rendezett *gulyásbált*. A rendezvény itt is zártkörű volt, csak meghívottak vehettek rajta részt. Egy felpántlikázott ökröt két erős, cifraszűrös bojtár vezetett végig a városon a multság színhelyéig, ahol azt leütötték, megnyúzták és bográcsban megfőzték. A *gulyásbálra* hivatalosak voltak a város vezetői is. Táncsal kezdődött, éjfélkor volt a vacsora, facsobánból, ivótülből ittak, majd utána ismét folytatódott a tánc.²⁵

Ugyancsak hasonló funkciójú őszi pásztortalálkozókat találunk az újabb keletű juhtartó-formák esetében is. A már említett, igen intenzív bihari paraszti juhtartásnál az úgynevezett *juhtorok* vagy *juhásztorok* töltik be ugyanezen funkciót. A bihari községekben egyrészt nincsenek jelentős juhászcsoportok, másrészt a juhtartó gazdák ilyenmódon vették át és hagyományozták tovább a dömtörözést. A juhok őszi hazatereléskor és *széthányásakor* Komádiban meghívták a két útmestert is, akiknek ekkor szabad választásuk volt a nyájból.²⁶ Utána a juhász választott magának juhot, ez a fizetéséhez tartozott. Ezt az aktust követte a *juhpásztor*. Nagy bográcsban főzték a birkapörköltöt (nem vízben hanem borban), s mulattak egy napot és egy éjjelt. Éjfélkor eljárták a juhásztáncot bördudakiséret mellett. Tánc és nótázás mellett elbeszélgettek a régi időkről és adomáztak reggelig. A juhászokon és juhtartó gazdákon kívül volt néhány meghívott vendég is. Akik reggelre eláztak, a gazda kocsi-val vitte haza. Nyírás alkalmával Komádiban a gazdák csak a juhászokat vendégelték meg. Az ugyancsak Bihar megyei Konyáron is intenzív juhtartás folyt. Hús-harminc évvel ezelőtt még hat birkanyáj volt. Tizenhat-tizennyolc gazda fogadott együttesen juhászt, s maguk közül egy főgazdát választottak. A gazdák közül mindenki adott egy-egy birkát a „közösnek”, ezekből, illetőleg ezek szaporulatából vágtak le min-

24. Béres A., DENIA, 125. 39.

25. Ecsedi I., 1925. 139–141.

26. A két útmester azért részesedett ősszel a juhokból, mert az ő jóakarattól függött, hogy az utak mentén is legeltethessenek a tarlók felszabadulása előtt.

dig a torokra, s ezek gyapjának árából biztosították a bort. *Juhtort* évenként öt alkalommal rendeztek:

1. gyapjúmázsálásor,
2. fürösztésor,
3. kisasszony napi *bilyogozásor*,
4. Mihály-napi *széthányás* alkalmával és
5. „Amikor a havat behozta a hátán” a juh (a végleges *széthányásor*).

A legjobban megrendezett és a leghagyományosabb *tort* a *hányásor* (a birkanyáj felosztásakor) tartották meg. Minden egyes torra általában két-három birkát vágta, és harminc liter bort vásároltak.²⁷ A *juhtoron* Konyáron is csak férfiak vehettek részt, kivétel csak a vacsorát készítő asszony volt. Vacsorára itt is birkapaprikást készítettek „kolompérral, kurta lével, sok zsírral”, a levéhez bort is öntötték. A vacsora este 6 órakor kezdődött és reggelig tartott. Egy hosszú asztal két oldalán foglaltak helyet a résztvevők, mint a lakodalomban. Juhtorokat rendszeresen századunkban a húszas évekig tartottak. Hasonlóképpen rendeztek *juhtorokat* még Derecskén és Furtán (Bihar m.) is. Váncsodon (Bihar m.) még a termelőszövetkezet megalakítása előtt, 1955-ben is tartottak nagy mulatozással *juhtort*.²⁸ Körösszakáll (Bihar m.) román lakossága körében az emlékezet szerint csak a legnagyobb juhtartó parasztnábobok, a Gálok rendeztek néha *juhtort*, főként olyankor, ha a gyapjút jól sikerült értékesíteni. Erre meghívták a község többi juhtartó gazdáit, a közeli községekben szolgáló juhászokat, valamint a *nótacsinálókat* (jó énekesek). Kedvenc daluk volt a Szendre báró balladájának egy rövidebb, dalszerű variánsa.²⁹

Hajdúszováton (Bihar m.) minden évben akkor verték szét a nyáját, amikor leesett a hó. Ekkor rendezték a *juhdérmációt*. Levágtak két negyven-ötven kilós birkát, s egy jó hektoliternyi bort vásároltak. A zenét a helybeli cigányok szolgáltatták. A *dérmáción* nők nem vehettek részt, a vacsora után a férfiak táncoltak, énekeltek. A *dérmáció* mellett, május 20-án ugyancsak rendeztek mulatságot, ezen azonban már a családok nőtagjai is részt vehettek.³⁰ Tépén (Bihar

27. Kovács A., DENIA, 754. 20—23, 28—29.

28. Sándor Mihályné szíves közlése.

29. Résch Pál (Körösszakáll) szíves közlése.

30. Diószegi Lajos (Hajdúszoboszló) szíves közlése.

m.) hasonlóképpen ugyancsak a széthányás szolgált a *dérmáció* megtartására. Itt is a társulati gazdák közös állományából, ill. gyapjúhasznából biztosították a vacsora és a multság költségeit. A *dérmáció* mindig a *főgazda* lakásán volt, ő adta hozzá a zsírt, a hívogatás a *kisgazda* feladata volt. Ugyancsak rendeztek összejövetelt nyíráskor is.

A juhok őszi széthányásakor s a nyíráskor rendezett torok és multságok hagyományos szokások lehettek. A korábbi századokból is vannak adataink idevonatkozóan. Túrkeve körözési jegyzőkönyvének egy 1799-ben írott lapján a következőket találhatjuk: „Tapasztaltván, hogy némely megyebeli communitásokban a juhok széthányása alkalmatosságával s nyírás alkalmatosságával is úgynevezett *juh-torok* dobzódással tartani szoktak, mire nézve az ilyenén visszaéléseknek eltávoztatására azon juhtartások egyáltalán fogva eltiltatnak . . .”³¹ *Takáts Sándor* XI—XVII. századi kutatásaiból tudjuk, hogy „Nagy multság járta juhnyíráskor is. Ilyenkor tartották az úgynevezett *juh-tort*, amely vidám tobzódás közt folyt le.”³² A kiskunhalasi levéltár egy, 1800. évből fennmaradt bejegyzésében a következőket találhatjuk: „A' Juh Tor tartásának és más dobzódásnak újra a Helység elől járói által tilalmazni rendeltetnek, s ezen tilalom által hágásáért kiszabott 24 órányi áristommal való büntetés kihirdetetik.”³³

A hajdúszoboszlói juhtartó gazdaságokban a juhtartás egyes alkalmaikor, — így juhászfogadáskor, bárány-nyíráskor és az őszi számadáskor — ún. *gazdasági evéseket* rendeztek, ahol a gazdaság tagjai megbeszélték a soronkövetkező feladatokat, s nem utolsó sorban lehetőséget biztosított ez alkalom a multságra is.³⁴ Az őszi, leginkább a beszorulást követő időkben még más szokások is ismeretesek. Kunmadarason pl. valamelyik juhász összehívta „sógorát-komáját”, birkát vágott, és vacsorát rendezett. Dallal, táncsal és mulatozással ünnepeltek.³⁵

Az eddig említettek is igazolják, hogy a *dömötörözés*, *juhászbál*, *juhtor*, *dérmáció* és a gazdasági evés az őszi beszorulás és a nyáj szét-

31. Gy., Ethn., 1936. 323.

32. *Takáts S.*, 1961. 33.

33. *Morvay P.*, NÉ., 1955. 300.

34. *Ecsedi I.*, 1931. 254.

35. Fazekas Mihály (Karcag) szíves közlése.

verése után rendszeresen megtartott mulatozás, régi, immár differenciálódott hagyománya a pásztoréletnek, főként a juhászatnak. A szokás ősi, évszázadokkal ezelőtti formája a búcsúval vagy más egyházi jellegű rítussal egybekötött Demeter-napi pásztoralálkozó és mulatóság lehetett, amelyet a szegedi hagyományok őriztek meg. A szokás újabb típusai több évszázados fejlődés, a reformáció és a gazdálkodás rendszerében beállott változások eredményei. A felsorakoztatott adatokból az is kitűnik, hogy ezek, a nyájak szétverését követő, mulatozással egybekötött közös vacsorák a juhászok körében jórészt csak Magyarország keleti részén, a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon ismertek.

Vendel-kultusz

A pásztorársadalom, főképpen a juhászok, de több helyen a földművelés másik őszi jeles napja október 20, Vendel napja. Már Czuczor Gergely—Fogarasi János szótára is megemlíti, hogy szent Vendel a pásztorok és a mezei gazdák, valamint a majorságok védőszentje.³⁶ Manga János írja, hogy Vendelt a pásztorok és az állattartás védőszentjeként tisztelik országszerte.³⁷ A magyarság néprajzában is azt olvashatjuk, hogy Vendel napja dologtiltó nap a tehén- és sertéstartó gazdák körében.³⁸ Az utak-menti többalakos kökeresztek egyik gyakori mellékalakja, főként a Dunántúlon, szent Vendel. Csereszegtomajon (Veszprém m.) 1939-ben egy idős adatközlő a következőket mondotta: „Szent Vendel istennek legkedvesebb pásztora”.³⁹ Ságváron Vendel napján pásztorimisét mutatnak be.⁴⁰ Rábagyarmaton (Vas m.) Márk napkor, a májusi keresztjáró napokon és október 20-án Vendel napján nem fogják be a teheneket.⁴¹ Hasonlóképpen Göcsejben, Teskánd vidékén a keresztjárónapokon és Vendel napján délelőtt a szarvasmarhákat nem fogják be, „nehogy kár essék bennük.”⁴² Az

36. Czuczor G.—Fogarasi J., 1874. VI. 922.

37. Manga J., é. n. 30.

38. Szendrey Zs.—Szendrey Á., 1943. 216.

39. Vajkai A., 1939. 188.

40. Jámbor D., EA., 1349. 1.

41. Moór E., Ethn., 1933. 59.

42. Gönczi F., 1895. 329.; Gönczi F., 1914. 253.

ugyancsak göcseji Szilvágyon — a régi hagyomány szerint — igézésnél a parázsdarabkák mosdóvízbe való dobása után, ha embert akartak rontani, akkor a pátrónusukhoz, ha állatot, akkor pedig Vendel tiszteletére imádkoztak.⁴³ A Baranya megyei Vasas községben „szent Vendel a marhák védőszentje”.⁴⁴ Kalocsa környékén Vendel „a disznókat őrző szent”.⁴⁵ Katádfán (Baranya m.) már elhomályosult az eredeti funkciója: „Vendel: valami rossz szellem, ördög, pl. ha a disznó döglök, arra azt mondják viszi Vendel.”⁴⁶ Kassamindszenten Vendel napján a pásztorok összejönnek, „egymást kioktatják az őket illető pásztortudományokba, szokásokba”. Bátén (Somogy m.) e napon baromfit kell vágni a szent tiszteletére, s akkor a dögvész elkerüli az aprójószágokat. Az egyes helyeken megtartott Vendel-napi állatvásárok a pásztorok leányainak és a pásztorok lakomás-táncos alkalmai.⁴⁷ A juhászok és gulyások között, különösen a Dunántúlon sokan kikötötték gazdájuknál, hogy évente egyszer vagy kétszer valamelyik búcsújáróhelyre elmehessenek.⁴⁸ A híres lövői búcsún is minden környékbeli juhásznak meg kellett jelenni.⁴⁹ Csornán Vendel tiszteletére misét mondtak, s az onnan hazavitt kis üvegnyi szenteltvizet a jószág ivóvizébe öntötték, hogy Vendel megóvja az állatokat minden bajtól. Több helyen a jószág is „ünnepel”, mert e napon nem fogják igába.⁵⁰

A Vendel-kultusznak egy jellegzetes szigete volt Zala megyében. A községek egész sorában él búcsújárásos tisztelete: Alsólendva, Bak, Bődöce, Cseterkeltakos, Csömödér, Hernyék, Karácsonyfa, Kissziget, Mikefa és Milej. A leglátogatottabbak az alsólendvai Vendel búcsúk, ahol a nagymise után körmenetben keresték fel a szent szobrát, majd a búcsúkor rendezett vásárban szerteszéledtek, és búcsúfiát és más emléktárgyakat vásároltak. Vas megyében is vannak olyan községek, ahol mindmáig megtartják a Vendel napi búcsút: Kondorfa, Pankasz és Szomoróc. Valószínűleg a Vendel-kultusz szélesebb körben él

43. Gönczi F., 1902. 80.

44. Berze Nagy J., 1940. III. 291.

45. Bolváry I., NNy., 1938. 106.

46. Szilády Z., MNY., 1921. 136.

47. Szendrey Zs.—Szendrey Á., é. n. 2358.

48. Manga J., é. n. 20.

49. Mohl A., 1930. 63.

50. Bálint S., 1938. 292—293.

volt terjedve a Dunántúlon. Erre utal pl. a Somogy megyei Csokányban valamikor körmenettel ülték meg a napját. Nevét már csak általánosan élő tisztelet őrizte meg. Németh Vendel (Szomoróc) a búcsúlátogató vak, énekes koldus pl. a Zala megyei Bakon tanulta meg a következő Vendel napi búcsúéneket:

*Szívünket Istenhez emeljük az égre,
Szent Vendel főpásztor tiszteletére.
Mennyei szentekkel a jó szerencséért,
A világi szép barmok megtartásáért.*

*A boldogságos Szűz Mária nevében
Istenhez könyörgünk a magas mennyekben
Szent Vendel tiszteletére a barmokért
Hogy a barmokat elkerülje a vész.*

*Szent Vendel főpásztor, tisztelünk tégedet,
kérünk, a barmokért hallgass meg bennünket.
Szívből imádkozunk szent tiszteletedre,
Kérünk a barmokért tekints le a földre.*

*Dicsőséges Szent Vendel, főpásztor atyánk,
Kérünk a barmokért légy irgalmas hozzánk,
Hallgasd meg a mennyben az imádságunkat,
Hogy Isten megtartsa minden barmainkat.*

*Szent Vendel főpásztor, barmok patrónusa,
Te voltál a földön azoknak orvosa,
Szent Vendel főpásztor, most is téged kérünk
Jézus Krisztus előtt könyörögj érettünk.*

*Szent Vendel főpásztor, te még köztünk jártál,
Itt a földön barmok patrónusa voltál.
Jézus Krisztus előtt most is esedezzél
A világi szép barmok megtartásáért.*

*Ó, szép szűz Mária esedezz értünk,
Hogy a baromveszély messze járjon tőlünk.⁵¹*

51. Kún-Molnár S., 1941. 95—97.

A Vendel-tisztelet, a dömötörnap i búcsújáróhelyéről híres szegedi nép ünnepi szokásaiba is bevonult, sőt — *Bálint Sándor* szerint — a Dömötör kultuszt háttérbe is szorította. A szegedi pusztán kápolnát emeltek tiszteletére, s az alsóvárosi templomban, amelynek látogatói jórészt parasztok, oltár állt Vendel tiszteletére. Ennél szoktak misét mondani, ha a jószágot vész tizedeli. A tápéi templomban pedig litániát mondanak állatvész idején.⁵² Szegeden Vendel-tiszteletet propagáló füzetkéket is több alkalommal (először 1933-ban) bocsátott ki egy Nagy Miklós nevű papírkereskedő. Az *Óh fájdalmas Szűzanya* c. ének dallamára énekelt litániaénekből, itt is idézek 3 strófát:

*Óh szent Vendel konfessor, te hozzád járulunk
Mostani szükségünkben könyörülj mirajtunk,
Látod jószágaink mind megbetegednek,
Dögvész által pusztulnak, egy lábíg elvesznek.*

*Rettenetes fájdalom gyötri szívünket,
Árvák és bús özvegyek hullatnak könnyeket,
M̄időn keservesen felnevelt jószágaitak
Jaj látja elpusztulni minden reményeit.*

*Ó szent Vendel, ne hagyj el, te légy közbenjárónk,
Mennyben az úr Jézusnál mi kegyes pártfogónk,
Á mi jószágunkat tartsa meg számunkra.
Tartsa a veszélyt vigasztalásukra.⁵³*

A Vendel-tisztelet egyes helyeken Magyarország középső és keleti területein is meghonosodott. A dunántúli elterjedés mellett ismerete főként Heves megyében volt intenzív. Egerszalókon a tiszteletére, 1805-ben emelt kápolna napjainkban is áll,⁵⁴ szobra Dormánd, Kömlő, Szihalom határában még most is látható.⁵⁵ A kompolti templomban különösen szépen faragott faszobra áll.⁵⁶ Fűzesabony határában, a budapesti műút mellett is van egy szép Vendel-szobor; kezében

52. *Bálint S.*, 1938. 292—293.

53. *Dicsőséges*, 1933. 5.

54. Az egi Dobó István Múzeum fényképparchívuma, ltsz. 5392.

55. Paládi-Kovács Attila szíves közlése.

56. Dobó István Múzeum, Eger. ltsz. 9147.

pásztorbotot tart, oldalán pásztortáska és vizeskobak függ, s lábánál egy kutya és egy bárány fekszik. Talpazatán a következő felírás olvasható. „Dicsértessék a Jézus Krisztus Isten dicsőségére és szent Vendel tiszteletére állították Barta József és neje Kóródi Mária Az Isten dicsőségét hirdetik a magas égboltozatok 1922.”

A keleti palóc, barkó parasztjuhászok és jószágtartó gazdák körében is ismeretes a Vendel-kultusz. „Szent Vendelinus napját” (okt. 20.) — mint ott mondják — különösen a zabariak (Nógrád m.) és a váraszóiak (Heves megye) ünnepelték meg. E napon, még a legutóbbi időkben sem dolgoztak, templomba mentek Vendel tiszteletére bemutatott misére. Azt tartják, hogy nagy dögvész pusztított a környéken és az Vendel napkor szűnt meg, ezért fogadták ünnepnek. Állatvész idején még most is hozzá fordulnak, s Vendel még a legutóbbi időkben is igen kedvelt keresztnév az állattenyésztésükről különösen nevezetes falvakban. Domaházán (Borsod m.) már csak azt tudják róla, hogy juhász volt, de elég gyakori keresztnév még mindig a faluban. A palócok körében a Vendel-kultusz elterjedését a XIX. sz. elejére tehetjük, a különböző tárgyi objektumok (kápolnák, képek, szobrok) is ettől az időtől származnak.⁵⁷

A Duna-Tisza közén a Jászság jellegzetes területe a kultusznak. Több jászsági község határában ugyancsak állnak szobrai. Ezek közül a legérdekesebb a Jászberény melletti Portelek pusztán álló, kezében bárányt tartó, magyarosan, szürbe öltöztetett szobor. Talpazatán a következő felirat olvasható: „Porteleki Szt. Vendel Társulat”.⁵⁸

A Vendel-kultusz néhány helyen a tiszántúli nép hagyományos ismeretanyagába is bevonult. Így pl. Nádudvaron (Hajdú m.) régen a gulyások tekintették védőszentjüknek, bár ünnepét leginkább Demeter-kor ülték meg, egyrészt azért, mert e két ünnepet csak néhány nap választotta el, másrészt azért is, mivel a nagyobbszámú juhászság Demeter napján rendezte meg hagyományos találkozóját, s ez utóbbiak könnyebben jutottak hozzá jó vacsorához való húshoz is. Nádudvaron jószágvész idején mindig azt mondták, hogy „Vendel viszi a jószágot”. Tisztelete abban is megnyilvánult, hogy majdminden

57. Kovács A., DENIA, 756. 170—171.; Kún-Molnár S., 1941. 95.; Manga J., é. n. 49. 1.

58. Fodor F., 1942. 461. és VIII. tábla 15 kép.

2. kép. Szent Vendel ábrázolása egy XVIII. századi metszeten.
Liszt Ferenc Múzeum, Sopron

3. kép. Szent Vendel szobra. Fűzesabony, Heves m.
Szabadfalvi J. felv.

gulyás családban kereszteltek gyermeket Vendel névre. A községben még most is él egy Tóth Vendel nevű gulyás.⁵⁹

A teljesség kedvéért azonban már itt is meg kell mondanunk, hogy a Tiszántúl területén a legtöbb helyen hiába érdeklődünk a Vendel

59. Balázs Lajos szíves közlése.

4. kép. Szent Vendel kép a kaposvári Rippl Rónai Múzeumban.
Gózi Gáborné felvétele

napi szokások iránt, neve és tisztelete teljesen ismeretlen. Csak egyes községekben szórványosan bukkanunk nyomára. Így pl. a német telepítésű községekben szokásos a Vendel nap megülvése, ismeretes a szent kultusza. Vencsellőn (Szabolcs m.) általánosan elterjedt az a ha-

gyomány, hogy „Vendel fogadott szent” s a marhák és a pásztorok védőszentje. Október 20-át még az utóbbi években is megünnepezték, nem dolgoztak, s este templomba mentek. Újabban, ha sürgős munka akad, dolgoznak ugyan, de az állatokat még napjainkban sem fogják be.⁶⁰ Régi szokás szerint Vendel napján, a mise végén, a templomban körmenetet tartanak.⁶¹ 1867—1868-ban építettek Vencsellőn egy kis kápolnát is Vendel tiszteletére. Az oltárképen a szent alakja látható, a pásztorok azonban hiányoznak a képről. A falubeli katolikus templomban is áll egy Vendel-szobor, amely a kezében komposzbotot tart, s a lábánál bárány fekszik.⁶² A Szatmár megyei Vállaj ugyancsak „sváb” eredetű lakossága is megünnepli október 20-át. Nagy búcsút tartanak, s ide a szomszédos községekből is eljárnak. Vendelt itt is az állatok védőszentjének tartják.⁶³ Hercegkúton (Zemplén m.) a német eredetű lakosság körében ugyancsak ismeretes a Vendel-tisztelet. Azt tudják róla, hogy „pásztoember volt, juhokat legeltetett, tisztította a legelőt, és tövisszurkáló van a kezében”. Úgy tudják, hogy tisztelete még régen, állatvész alkalmával jött szokásba, s azóta is marhavész ellen „fogadott szentként” tisztelik.⁶⁴

Vendel-szobor igen sok helyen áll a falvak határában, különösen a Dunántúlon, Heves megyében és a Jászság területén. E szobrokról *Malonyay Dezső* a következőképpen nyilatkozik: „A középkor egyházi művészete kobakosan ábrázolja számos szentjét. Kobak van a pásztorok védőszentjénél, szent Vendelnél, akinek sommásan faragott kőszobrát az állattenyésztő jómódú gazdák szívesen állítják házuk elé, vagy az utak mellé.”⁶⁵ Az előbbieken ismertetett adatokon kívül szobor áll még a Hont megyei Peresztlény falu végén is.⁶⁶ Képe a régi üvegfestményeken is előfordul, különösen a Dunántúlon, Vác, Sopron és Somogy megyében,⁶⁷ valamint a palócság körében.

60. A községbe nemrégiben érkezett új lelkész nem tudott a vencsellői „fogadott szentjéről”, s a falubeliek szóltak neki, az ünnep előtt. A misén a pap Vendel életéről és tetteiről tartott beszédet.

61. A körmenet során a paphoz járulnak, s a kezében tartott keresztet megcsókolják.

62. A vencsellői adatot kérésemre *Bodó Sándor* gyűjtötte.

63. A vállaji adatot kérésemre *Csallány Géza* gyűjtötte.

64. A hercegkúti adatot kérésemre *Magyar Róza* gyűjtötte.

65. *Malonyay D.*, 1911. 122.; *Vajkai A.*, 1939. 188.

66. *Manga J.*, é. n. 49.

67. *Csatkai E.*, 1949. 97.; *Arató-Albecker M.*, 1941. 47—56.

A parádi szabadtéri múzeumba, 1963-ban került be Boldogról (Heves m.) egy Vendelt ábrázoló üvegfestmény, amely az emlékezet szerint 1880—1890 körül Cseh-Morvaországból került a vidékre.⁶⁸ A XVIII. sz. végétől, ugyancsak a Dunántúlon igen sok kis, Vendelt ábrázoló ájtatossági kép is el volt terjedve (2. kép.).⁶⁹ A kaposvári múzeumtól kaptam 1983. decemberében a 4. képen közölt Szent Vendel képet. A bádoglemezre festett Vendel-kép (Ltsz. 82. 33. 1.) Sárvár határában egy magas falra volt felerősítve. Rajta a következő felirat olvasható: „Szent Vendel könyörögj az andocsi szűznél érettünk, ol-talmazd állatainkat minden veszélytől. A székesfehérvári zarán-dokok.”

Az őszi pásztorhagyományok és a gazdasági év vége

Az őszi pásztorünnepek, a Demeter- és Vendel-tisztelet eredetének keresése kapcsán az első tisztázandó kérdés az, hogy miért éppen ezeken a napokon rendezték a juhászok és más pásztorok hagyományos összejöveleiket, multságukat, búcsújukat és miért ezekre a napokra kerültek a híres pásztorvásárok. E kérdés tisztázása hozzásegít a szokás kialakulásának, eredetének és funkciójának megfejtéséhez.

Már a rendelkezésünkre álló történelmi források és adatok utalnak rá, hogy a pásztorfogadás szent György naptól leginkább októberig tartott. Már a középkor folyamán a szarvasmarhák és a juhok tavaszi kihajtása valószínűleg Szentgyörgy havában történt. Az állatok beszorulására nincsenek pontos adataink, az újabb gyakorlatból *Belényesy Márta* arra következtet, hogy már ekkor is a félszilaj jószág október vagy november hónapban szorult be a legelőről. A korabeli források április és október közötti időben emlegetik leggyakrabban a határban levő nyájukat.⁷⁰ Egy 1549-es feljegyzés a Fogaras-vidéki juhászok járandóságáról a következőket is megőrizte: „Szent Györgytől Demeter napjáig 100 juhból kettőt, esztendeig kétszer ruhát.”⁷¹

68. Kovács Attila szíves közlése.

69. A képet *Csatkai E.* bocsátotta rendelkezésemre.

70. *Belényesy M.*, 1956. 36.; *Belényesy M.*, 1961. 36—37.; Vö. még *Szendrey Á.*, 1959. 313.

71. *Takáts S.*, 1961. 30.

Ugyancsak a fogarasi uradalomban a XVIII. sz. végén a mezőn való legeltetés ősztől tavaszig, Demetertől szt. György napig díjtalan volt.⁷² A török hódoltság korában Győr megyében Káptalant, Nyúlt és Tétet egy ideig bérlő bírta, aki leginkább állatokat tartott, s az adót évenként két alkalommal, György és Dömötör napkor kellett fizetnie.⁷³ Kecskeméten 1663-ban a juhokat „die 26 oktobris Szent Dömötör napkor megszámlálván... megbélyegezték az állatokat”. A bélyegzés azért volt fontos, mert Dömötör napkor hajtották a nyáját a város alatti belső legelőkre, s ott nagyobb volt az összekeveredés veszélye.⁷⁴ A Hortobágyon a XVII. sz. utolsó harmadában a ménes pásztort legkésőbb „Szent-Demeter napig, tehát nov. 7-ig (?) fogadták”.⁷⁵ Békés megyében 1752-ben minden pásztornak — kanász, gulyás, marhapásztor stb. — az esztendeje szt. György napján kezdődött, s a nyájjuhász éve Demeter napig tartott.⁷⁶

A récents néprajzi adatok is azt igazolják, hogy a legeltetés, pásztorfogadás s általában a gazdasági év két legnevezetesebb határnapja György és Dömötör napja. *Győrffy István* A magyarság néprajzában azt írja, hogy a szarvasmarha Katalin napig (nov. 25.), a juh pedig Demeter napig (okt. 26.) marad a legelőn.⁷⁷ A Kiskunságban a már említett *dömötöri bál* előtt hajtották haza a nyáját és számoltak el a számadók a gazdával, bár leginkább addig maradtak kinn, ameddig a legelő megengedte.⁷⁸ Kiskunhalason a gazdák közösen fogadtak kospásztorokat. Ezek Péter-Páltól Dömötör napig jártak a fiással. Dömötör napkor *fölolvasták* a birkákat, s a juhászok e napon hagyták ott gazdáikat, vagy újították meg szerződésüket. Csak a fejőjuhászt fogadták szent Mihály napig.⁷⁹ A kiskunsági pásztordal is a legeltetés, a gazdasági év végére utal.⁸⁰

72. *Veress E.*, 1928. 8, 22.

73. *Baksay S.*, 1891. 141.

74. *Szabó K.*, 1932. 99.

75. *Balogh I.*, 1938. 178.

76. *Banner J.*, 1929. 5, 7.

77. *Győrffy I.*, 1942. 89.

78. *Tálasí I.*, 1936. 59.

79. *Borzák E.*, EA., 140. 4.

80. *Nagy Czirok L.*, 1959. 278.

*Dömötörön van az idő,
Nincsen a tarlón mező.
Sírnak rínak a bárányok,
Szomorkodnak a juhászok.*

Szegeden ugyancsak a Dömötör-napi búcsú előtt szoktak a juhászok számotadni.⁸¹ Nádudvaron is október 26-án volt a juhászok elszámoló, illetőleg évkezdő napja. Nemcsak a hagyományos dömötörözésre, hanem az elszámolás nehézségére utal a régi helyi közmondás: *Dömötör juhászt táncoltat.*⁸² A nyírségi Kéken ugyancsak Demeter volt a juhászok és bojtárok szolgálatának kezdő napja.⁸³ A bodrogi Viss, Kenézlő és Zalkod községekben is Demeter-kor váltak meg a juhászok, illetőleg mentek el távoli legelőre. Ugyanekkor volt a bojtárok évének is a vége.⁸⁴ Évtizedekkel ezelőtt a Mátészalka környéki juhászoknak szintén jeles napja volt Demeter. Itt is vagy ekkor cseréltek gazdát, vagy ekkor terelték át a nyáját a nyári legelőről az őszi, illetőleg a téli legelőhelyre. A székely, havasi pásztorok is október 26-án terelik le a nyáját a havasi legelőről a téli szállásra.⁸⁵ A sáta (Borsod m.) juhásznóta is demeternapi *hornyáskodásra* (költözködéssre) utal:

*Ha kitötöm azt a kis esztendőmet,
Demeterkor jönnek értem szekéren,
Felteszem a tulipános ládámat,
Furulyámat, dudámat.*

A juhászokat általában egész évre szerződették a barkók is: vagy Szentgyörgytől—Szentgyörgyig (ápr. 24.), vagy Demetertől—Demeterig (okt. 26.). Sokszor, viszont csak félévre, Györgytől Demeter napig, s Demeter napján a pásztor *felköszönt.*⁸⁶ Szuha fön, Alsószuhán és Rózsapusztán (Gömör m.) a gazdák az éves, komenciós juhászt ugyancsak október 26-án, Demeter napkor fogadták minden évben.

81. *Bálint S.*, 1957. II. 297.

82. Balázs Lajos szíves közlése.

83. *Nyárády M.*, 1959. 179.

84. *Bodó S.*, szíves közlése.

85. *Kallós Z.*, 1943. 99.

86. *Kovács A.*, DENIA, 756. 167—168.

Ezen kívül a nyári idényre is fogadtak juhászt Györgytől Dömötör napig.⁸⁷ A szomszédos Csereháton (Abaúj m.) a juhászszámadók (bacso) fogadása is Demetertől egy esztendőre történt.⁸⁸

A demeternapi gazdaváltoztatás és elszámolás emléke egyes helyeken a Dunántúlon is szokásban volt. A Bakonyban „a juhokat és a kecskéket Dömötörkor számolták, de addig maradtak kint, amíg a legelő engedte” — írja *Tálasi István*⁸⁹ Székesfehérváron ugyancsak ezen a napon változtatták a helyüket a juhászok a múlt század közepén.⁹⁰ A Sárközben télen Demeter naptól (okt. 16.?) György napig (márc. 12.?) bérletbe adták a legelőt távolabbi vidékek juhászainak. A bérletért a gazdák bárányt és bort kaptak.⁹¹

Egyes vidékeken a Demeter nap után két nappal következő Simon—Júdás (okt. 28.) volt a rovásolás és juhászfogadás napja. Ságváron is Simon—Júdás napkor hajtották be az állatokat. Ekkor áldomást ittak és a pásztor bort kapott a gazdtól.⁹² Kiskunfélegyházán, Horgas és Zenta vidékén Dömötör és Simon—Júdás volt a juhászfogadás terminusa, s a két nap közötti időben összesen 3 nap szabadsága volt a juhásznak és az esztendő béresnek. Ekkor vásárok is szoktak lenni, ahol a juhászok jövedelmük jó részét el is mulatták.⁹³ Szalontán ugyancsak Simon—Júdást tartják a tél-kezdet időpontjának: „Mikor eljön Simon—Júdás diderek, fázik a gatyás.”⁹⁴ Ez a szólás Karcagon a következőképpen hangzik: „Itt vagyon már Simon—Júdás, jaj már neked inges, gatyás.”⁹⁵ Kemenesalján a következőképpen jegyezték fel: „Beköszöntött Simon—Júdás, jaj teneked pöre-gatyás.”⁹⁶ Ugyanez a rigmus már Jókai Mór egyik regényében is előfordul.⁹⁷

87. A szuhavölgyi adatokat kérésemre *Téglás József* gyűjtötte.

88. *Bene Zs.*, 1961. 570.

89. *Tálasi I.*, 1939. 25.

90. Vasárnapi Újság, 1856. 371.; *Réső Ensel S.*, 1866. 168.

91. *Andrásfalvy B.*, 1961. 588.

92. *Jámbor D.*, EA., 1349 1.

93. *Móra I.*, NÉ., 1913. 86.

94. *Szendrey Zs.*, 1916. 78.

95. *Kinnach Ö.*, 1902. 227.

96. *Némethy E.*, NÉ., 1938. 206.

97. *Jókai Mór*: Fráter György. 1896. 297. 1.; Már a régi kalendáriumi jótanácsok között is szerepel a következő: „Hedvig szűz, marhát űz (ti. az istállóba), Orsolya, a káposztát gyalulja, Dömötör a tél rátok tör” (*Gamauf V.*, 1882. II. 28.). Vö. még *Sirisaka A.*, 1890. 28.

Egyes helyeken viszont Mihály nap volt a gazdasági élet őszi határnapja. A Duna-Tisza közének déli részén szeptember 29-én szabadult az árendált burgonyaföld és dinnyeföld. Aki más házában lakik, Györgytől Mihály napig számítja a fél esztendő.⁹⁸ Kalocsán a pásztorokat György és Mihály napkor fogadták.⁹⁹ Németprónán (Nyitra m.) ugyancsak Mihály nappal számítják az őszi kezdetét: ekkor hull le a gyümölcs a fáról, s a levágott fű sem nő ki többé.¹⁰⁰ Az Ormánságban is szeptember 20. volt a mezei munkáknál az őszi határnap.¹⁰¹ Hajdúszoboszlón ugyan Gergely naptól (márc. 12.) Gergely napig fogadták a juhászt, a legeltetés és bérezés szempontjából az év mégis két részre oszlott: Gergelytől Mihály napig, majd ettől ismét Gergely napig.¹⁰² Borsod és Gömör megyében egyes helyeken a pásztorok új esztendejének kezdőnapja is Mihály napra esett, s egy 1717-es csallóközi feljegyzés is azt tartalmazza, hogy a juhászok beszegődésének időpontja szent Mihály nap.¹⁰³

Itt szeretném megemlíteni, hogy a Márton nap (november 11.) is hasonló funkciójú, gazdasági és pásztorszegődtető határnap egyes helyeken, mint az előbbieken felsoroltak.¹⁰⁴

A felsorakoztatott adatokból azt láthatjuk, hogy a gazdasági év nem a naptári évhez kapcsolódott, hanem az állattenyésztés, majd a növénytermesztés mérsékelt égvégi ritmusához. Két jelentős pólus alakult ki a gazdasági tevékenységek során: egyrészt a gazdasági év kezdete, az állatok kihajtása a nyári legelőre, a földművelő tevékenység megkezdése, másrészt az állatok őszi hazaterelése, s a földművelés tekintetében pedig a mezei munka befejezése és a betakarítás. E két időponthoz kapcsolódnak a gazdasági étellel kapcsolatos szokások és kultikus cselekedetek is, amelyek őszi soron éppenúgy a gazdasági tevékenység elősegítői voltak, mint a racionális munkafolyamatok.¹⁰⁵

98. Móra I., NÉ., 1913. 86.

99. Bolváry I., NNy., 1938. 105.

110. Richter M. I., Ethn., IX. 1898. 225.

101. Kíss G., 1952. 508.

102. Saját gyűjtésem.; Vö. még Földes L., 1962. 44—45.

103. K. E., 1897. 257.

104. Szendrey Zs., 1933. 188—191.; Ujváry Z., 1961. 51—53.; Manga J., é. n. 30.; A Székelyföldön is a juhászoknál jobbra Mihály egyes esetekben Márton nap a nyári legeltetés végnapja (Földes L., 1961. 285—286.).

105. Vö. Gunda B., 1946.

Európában, a mérsékelt égövön s így Magyarországon is a gazdasági élet jórészt áprilisi hónapban, keresztény elnevezés szerint Szentgyörgy havában kezdődik. Az állattenyésztés terén a Szentgyörgy havában, illetőleg Szentgyörgy napján történő első kieresztéshez számtalan állatvédő és termékenységvarázsló, kultikus jellegű szokás kapcsolódik. Az állatok első kihajtásának napja a népi elképzelés szerint különleges jelentőséggel bír. Ezek az eljárások kihatással voltak az egész legeltetési időszakra. Fel kellett tehát készíteni az állatokat a védekezésre, valamint az állatok termékenységéről, szaporodásáról gondoskodtak. E kettős cél jellemzi a Szentgyörgy nap köré csoportosuló szokásokat és mágikus cselekedeteket. E kérdés tárgyalásától eltekintek, mivel az idevonatkozó adatokat *Róheim Géza*¹⁰⁶ és újabban *Szendrey Ákos*¹⁰⁷ összegyűjtötte és rendszerezve közreadta.

Az állatok őszi, téleleji beterelését, széthányását pedig pásztortalálkozásokkal, mulatással, torokkal, vásárokkal és búcsúkkal ülték meg. Az őszi beterelés és a pásztorünnepek — mint láttuk — nem mindenütt ugyanazon napra esnek. Ez egyrészt kapcsolatban lehet azzal, hogy a mai naptári rend is csak a XVIII. sz. folyamán állandósult, másrészt befolyásolták a helyi szokások és adottságok, de megváltoztatásához hozzájárult a gazdálkodás rendszerében bekövetkezett változás is. Ugyanakkor különbözőséget fedezhetünk fel a kis- és a nagyjószág s általában az egyes állatfajták esetében is. Az 529 táján megalakuló Benedek-rend regulájának 48. paragrafusa szerint a rend tagjainak fizikai munkája húsvétől október kalendáig (okt. 1.) tartott. Az 1865-ben megjelent *Magyar nyelv szótára* a következőket írja: „A juhászok új éve Dömötör, túl a Dunán Szent Mihály napja.”¹⁰⁸ A megjelenés előtt álló szokás- és néphit-lexikonban idevonatkozóan a következőket olvashatjuk: „Dömötör télkezdő nap, a juhászoknál Mihály párosnapja.”¹⁰⁹ *Tárkány Szűcs Ernő* is megállapította, hogy a „juhászok és kanászok dömötörösök, a gulyások mihályosok.”¹¹⁰ *Bálint Sándor* szerint szt. Mihály napjával kezdődik a jószágnak a mezőről való beterelése a téli szállásra. Egyes vidéke-

106. *Róheim G.*, 1925. 263—280.

107. *Szendrey Á.*, 1959. 312—343.

108. *Czuczor G.—Fogarasi J.*, 1865. III. 293.

109. *Szendrey Zs.—Szendrey Á.*, é. n. 383.

110 *Tárkány Szűcs E.*, 1944. 134.

ken ez Vendel, Dömötör, esetleg Márton napján következik be.¹¹¹ A debreceni és hortobágyi pásztorkodás határnapjáról *Balogh István* azt írja, hogy a XVIII. sz. folyamán a nagy jószágok széjfelverésének ideje Mihály napkor volt, s a juhokat ettől az időponttól lehetett átterelni a gulyalegelőre. Az újabban szokásban levő Katalin és Erzsébet nap utáni beterelés (november 19., 25.) későbbi forma, s ennek hatására a juhok is csak mindenszentek után mehettek át ezekre a területekre. A juhászszegődtetés időpontjával kapcsolatosan megállapítja, hogy a fejős juhászokat Debrecenben és a Hortobágyon Demeter naptól Demeter napig fogadták, csak a nyájjuhászok napja tartott Györgytől Mihály napig. A XVIII. századtól, a szilajtartás másodlagos kialakulásától azonban a tarlójárás után a nyájjuhász is visszatért, s így a szegődtetésének időpontja is későbbre került.¹¹²

Nádudvaron ugyancsak úgy emlékeznek a legidősebbek, hogy az 1870-es évekig itt is Dömötörtől—Dömötörig szegődtették a juhászokat mind az uradalmak, mind a parasztgazdák, s csak ezt követően tértek át a Mihály napjától ugyancsak egy évre történő fogadásra. Ezt később a cselédtörvény helyezte 1890-ben január elsejére. A szegődtetési idő megváltoztatásának gazdasági oka volt. Demeter napról valószínűleg azért is tették át Mihály napra, mert a kosokat Demeter napkor eresztették az anyajuhok közé, s így lett a szaporulat egyszerre február hónapban. Ha a számadó gazdát cserélt, és ha nem egyetértésben vált meg a gazdától, igen sok kárt okozhatott, az ellés elhúzódott vagy sok anyabirka „üresen maradt”.

A Demeter-kultusz eredete Magyarországon

Demeter (Demetrios) a keleti egyház szentje, a hagyomány szerint Tesszáliában született, s már az V. sz. elején Szalonikiben épített templomában kultuszhelyet nyert. A nevéhez fűződő legendák azt említik, hogy őt is a pogány istenek tiszteletére szólították fel, s ennek megtagadása miatt, október 26-án mártírhalált halt. Ugyancsak az V. században épült Sirmium-i (Száva-szentdemeter, Sremska Mitrovica — Jugoszlávia) székesegyházát még a római birodalom egyik helytartója építette.

111. *Bálint S.*, 1942. 72—73.

112. *Balogh I.*, 1938. 13—16.

A bizánci kereszténység egyik jellemző vonása az úgynevezett „harcos szentek” tisztelete. A harcosszentek legendáiban a következő alapmotívum volt a döntő: nehéz harcok, súlyos ostromok közepette egyszer csak fegyveresen megjelenik egy szent, rendszerint a bajba jutott város patrónusa és rövid idő alatt szétveri, meghátrálásra kényszeríti az ellenséget, majd pedig észrevétlenül eltűnik. A görögök harcosszent legendáinak kialakulására hatást gyakorolt az ógörög „héroszok” kultusza. E legendák legtöbbször emlegetett alakjai szt. Demeter, szt. György, szt. András és szt. Teodor. A görög legendák Demetert Szaloniki patrónusaként tartják számon, s mint tiszte kívánta, több alkalommal megmentette beavatkozásával a várost a bolgárok, szlávok, avarok és arabok támadásával szemben. A különböző legendákban a legnagyobbaknak kijáró jelzőkkel illetik, s tiszteletét reánkmaradt művészi emlékek is hirdetik. Bizánci pecséteken igen gyakran előfordul katonaruhás alakja, amelyen néhol Máriával vagy Teodorral, Jánossal ábrázolják.¹¹³

A IV—V. sz. folyamán már megrendült római birodalmat a népvándorlás hullámai elsöpörték. A bukását követően Európában a bizánci Keletrómai Birodalom indult meg rohamosan a fejlődés útján, s lett évszázadokon át Európa legműveltebb s politikailag is legjobban megszervezett központja. Mint a bizánci kultúra kiváló kutatója, *Dölger F.* írja, a római birodalom bukását követő években a bizánci kultúrának nagy expanziója alakult ki, s hatott a Balkántól északra, keletre, illetőleg nyugati irányba. Ekkor terjedt át a bizánci kultúra és vallás a mai Bulgária, Albánia, Szerbia területére, majd innen tovább északra. A IX. sz. folyamán már a passzai püspökség területén, Horvátország és Salzburg nagyobb része, valamint Szlovénia és a Kárpát-medence is a hatása alá került. A bizánci hatás időszámításunk első ezredének a végére erősödött meg és a XI. századra számos görög kolostor jelenik meg az említett területeken. Közép-Európában hatása a XII. századig tartott. Rányomta bélyegét az építkezésre, művészetre, irodalomra, de különösen a népköltészetre. Idézem idevonatkozóan *Dölger F.* megállapítását: „Nur wenige Einzelheiten ich bei meinem raschen Gang durch die verschiedenen Bereiche der Hoch- und, wenigstens teilweise, der Nieder-Kultur an Belegen dafür anführen, dass die Breiten- und Tiefenwirkung des mächtigen Kulturzentrums Byzanz auf die Balkanvölker eine aus den monumenta-

¹¹³ *Sántha Gy.*, 1943. 3, 5, 27—40.; *Scitovszky J.*, 1843. 308.

len Denkmälern, aus der Geschichtsüberlieferung, aus der Folklore und aus dem Fortleben zahlreicher byzantinischer Zivilisationselemente noch in unsere hereinragende Tatsche ist. . . Byzanz für den gesamten europäischen Südosten ein bestimmender Faktor gewesen ist und dass, wer den Balkan verstehen will, dies nicht kann, ohne Byzanz zu verstehen." A bizánci hatás megmutatkozott az ünnepnapok átvételével s a keleti egyház szentjeinek meghonosodásában. A két legjellegzetesebb bizánci szent, akinek a tisztelete a Balkánról terjedt el Demetrios és Georgios.¹¹⁴ A Demetrios-tisztelet nagyon jellemzően össze is fonódott a bizánci kereszténység elterjedési területével. Figyelemreméltó idevonatkozóan *Moravcsik Gyula* megállapítása: „Hiszen ismeretes, hogy a bizánci ortodox egyháznak meg vannak a maga speciális szentjei, s így ezeknek helység- vagy egyháznevekben való előfordulása már egymaga is útmutatóul szolgálhat. Ahol pl. Szent Demeterrel találkozunk, ott már eleve feltételezhetjük a bizánci hatást, mint ahogy a szegedi Szent Demeter egyház is annak az emlékét őrzi.”¹¹⁵ A Demeter-kultusz legnyugatabbra Velencéig jutott el, ahol temploma állt, a város patrónusaként tisztelték, s már a IX. sz. folyamán elterjedt keresztnev volt.¹¹⁶

A Demeter-kultusz igen ősi a magyarságnál is. Az egyháztörténeti irodalom is elismeri, hogy a magyar katolikus egyház is különösen tisztelte e bizánci eredetű szentet.¹¹⁷ A görög egyház már a X. és a XI. sz. folyamán küldött hittérítőket, sőt püspököket is Magyarországra. A XI. századból maradt is reánk egy pecsét, amelynek egyik oldalán szt. Demeter képe látható, a másikon pedig a következő felirat: „Uram segítsd Theofülaktost, a türkök püspökét.” (A bizánci krónikások ebben a korban a magyarokat következetesen *türköknek* nevezték.) A legrégebbi magyar liturgikus könyvek, amelyek a XI–XII. századból maradtak ránk azt bizonyítják, hogy több szentnek — így pl. Demeternek, Miklósnak és Virágos szt. Jánosnak — az ünnepét a magyarság nem a nyugati, hanem a keleti naptár szerint ünnepelte.¹¹⁸ A Dukas által adományozott korona egyik zománc-képen

114. *Dölger F.*, 1959a. 59, 63.; *Dölger F.*, 1959b. 139–152.; A bizánci kultúra hatását a következő munkáiban tárgyalja: *Dölger F.*, 1942.; *Dölger F.*, 1953.

115. *Moravcsik Gy.*, 1938a. 421.; *Moravcsik Gy.*, 1938b. 171. skk.

113. *Cs. Sebestyén K.*, 1938a. 29.

117. *Scitovszky J.*, 1843. 308.

118. *Moravcsik Gy.*, 1953. 55, 64.

szt. Demeter katonaruhás alakja látható, jobbában lándzsával, a baljában pajzsával.¹¹⁹

A történelmi források tükrében a bizánci hatás útvonala is kirajzolódik. A már említett sirmiumi, ősi Demeter-templommal a magyarság korán kapcsolatba került. A bizánci kereszténységhez tartozó bolgár egyház a régi Magyarország területén legtovább a Szerémségben tartotta magát, és a honfoglalás korában már a város püspöki székhely volt. A terület 1019-ben II. Vasilios császár uralma alá került. A magyarok 1057-ben foglalták el Bizánctól, s ekkor még itt fennállott a bolgár egyház, s a szávaszentdemeteri Demeter-templom a magyar uralom ideje alatt a vidék központi székesegyháza volt. 1072-ben, Nis elfoglalásakor a magyar seregek Prokopius vértanú ereklyéjét is átvitték Sirmiumba. A magyar uralom idején azonban a város fokozatosan elveszti stratégiai súlyát s csak egyházi központként maradt meg. Nevét templomáról Száva-Szent-Demeternek kezdik nevezni, ugyancsak ezt a nevet őrzi a mai Sremska Mitrovica elnevezés is.

A templom sorsáról még azt szükséges megemlíteni, hogy 1344-ben már elhagyott volt, s IV. Kelemen pápa római szerzeteseket telepít bele.¹²⁰

A szegedi középkori belvárosi templom is, amelyet 1925-ben bontottak le, szt. Dömötörről volt elnevezve. Ez a XII. sz. folyamán épített templom,¹²¹ és a benne gyakorolt és hozzá kapcsolódó szokások (Demeter napi búcsú) a bizánci kereszténység hatására alakult ki. A szegedi dömötörnapi búcsú régiségét igazolja az 1574-ből származó *Heltai Gáspár* krónikájának Mátyás királyra vonatkozó egyik feljegyzése is: „Mikoron egyszer Szegeden gyűlésben vala, és Szent Demeter' napján bé ment vólna a' Misére, és áltott vólna, hogy nem

119. *Sántha Gy.*, 1943. 40.

120. *Csánki D.*, 1897. II. 238.; *Győrffy Gy.*, 1952—1953.; *Fehér G.*, 1927—1928 3—4.; *Hóman B.—Szekfű Gy.*, é. n. I. 271.; *Gyóni M.*, 1938. 7, 27.; *Moravcsik Gy.*, 1953. 101.; *Váczai P.*, 1938. 257.; *Thallóczy L.*, *Századok*, 1896. 199. skk.

121. A korábbi vélemények szerint a templom még honfoglalás előtti, vagy kb. akkor épült, bizánci hatásra (*Reizner J.*, 1900. I. 19—20.; *Juhász K.*, 1930. 35.; Vö. még *Bálint S.*, 1938. 421.; *Bálint S.*, 1943. 56.). *Cs. Sebestyén K.* a templom lebontásakor ásatásokat végzett. Az ásatások eredményeképpen megállapította, hogy a templom nem bizánci építésű. Ellene szól az alapzat, a templom tengelye, s a templom téglái sem korábbiak a XII. századnál (*Cs. Sebestyén K.*, 1938a. 29—30.; Vö. még *Cs. Sebestyén K.*, 1927. 17.).

igen jelen Kazula, avagy Míse-mondó ruha volna a' Plébánoson a' nagy Mísen: Mindjárt offerendára méne és mikoron megkerülte volna Szent Demeternek oltárát, mindjárt le-voná az ő felső ruháját, és az oltárra offerálta azt, hogy Szent Demeternek kazulát tsinálnának belőle. Betsülik vala pedig azt a' ruhá t hatvanezer forintra."¹²² A Hortobágy pusztá területén álló régen elpusztult Hort faluban már a XIV. század elején állt egy szent Demeterről elnevezett templom. 1347-ben templomáról Hortegyházának nevezi az oklevél.¹²³ A *De-me, Dömötör, Demetrius* személynév már 1211, 1240, 1299-ben is előfordul okleveleinkben, majd a XIV. századtól ugyancsak személy- és helynévként mind gyakrabban fordul elő.¹²³ Dömötörről elnevezett utca nevét (*Szen Dimítri uca*) Szegeden több XVI. századi oklevél is megőrizte.¹²⁴ Napja már a Pray kódex kalendáriumában is szerepel.¹²⁵ *Dugonics András* Példabeszédeiben már a dologkerülés és a rézségesség fogalmává vált: „Néki mindennap Dömötör napja vagy on.”¹²⁶ A Dömötörtisztelet a székelyek körében is élt. Egy gyimesi legenda ennek történeti okát is tudni véli, azt tartván, hogy a szent székely volt. Gyimesbükkösön született és nevelkedett.¹²⁷ Az a hit, hogy Demeter Magyarországon született egy, valószínűleg XVI. századból származó himnuszban is előfordul:¹²⁸

*In hac vale miserie:
et in terra pannoniae:
ex alta stirpe grecie:
nascitur demetrius.*

*(A siralomnak e völgyében,
és Pannonia földjén,
Görögország ősi családjából
született Demetrius.)*

A Demeter-tiszteletet a magyarság csak a bizánci, keleti egyháztól vehette át. Ezt történeti, kultúrtörténeti adatok is igazolják. A görög kereszténységgel már a honfoglalást megelőzően is kapcsolatba került a magyarság. Ismeretes, hogy a Fekete-tenger melléki hazánkba

122. *Heltai G.*, 1789. II. 264.

122a. *Ecsedi I.*, 1914. 85.

123. *Szamota I.*—*Zolnai Gy.*, 1902—1906. 149—150.

124. *Bálint S.*, 1957. II. 484.

125. *Bálint S.*, 1938. 293.

126. *Dugonics A.*, 1820. II. 190.

127. *Kallós E.*, 1943. 99.

128. *Dankó J.*, 1893. 15.

Cirill és Metód is eljutottak térítő útjuk során, s ugyanebben az időben tértek át keresztény hitre a magyarsággal szomszédságban élő népek, a bolgárok és az oroszok is. A bizánci történetírók feljegyzései is igazolják, hogy a Kelet-római Birodalomnak kapcsolatai voltak a türköknek emlegetett magyarokkal.¹²⁹ Ugyanakkor a honfoglalás korában a Kárpát-medence területén élő szláv és bolgár népcsoportok is már jórészt keresztények voltak, s jobbára a keleti kereszténységgel álltak kapcsolatban.¹³⁰ A honfoglalást követően, Taksony vezér kormányzásának idején, 948-ban Bulcsu és nem sokkal később Gyula is magával hozott egy Hierotheus nevű szerzetest, akit a görög kereszténység központjában az áttérő magyarság püspökének szántak.¹³¹ A bizánci kereszténység hatása jórészt Magyarország déli és keleti felén jutott érvényre és maradt fenn a legtovább (gondoljunk itt a dömötörözés elterjedésére). A keleti, ortodox kereszténységhez húzó Ajtony és Gyula birtokai is országunk keleti területein voltak.¹³²

István király egyházszervezésében a főszerep ugyan nyugati, római egyháznak jutott s az első kolostorok szerzetesei is döntően a bencés rend tagjai voltak, döntő fölénye a magyar királyság első két századában a nyugati egyháznak mégsem volt. István és utódai maguk is több görög kolostort alapítottak. István a veszprémvölgyi görög apácakolostort, I. Endre a visegrádi bazilita kolostort, sőt újabb kutatások szerint ilyen volt a tihanyi kolostor is.¹³³ *Moravcsik Gyula* kutatásai szerint Magyarországon kb. 30–40-re tehető az ortodox monostorok száma.¹³⁴ A magyar állam évszázadokon át intenzív kapcsolatot tartott a Keletrómai császársággal, és az Árpád-ház tagjai is több alkalommal házasodtak be a bizánci császári családba, ugyanakkor Konstantinápoly is igyekezett érdekkörében tartani a magyarságot, sőt Mánuel idejében Magyarország meghódítását is célul tűzték.¹³⁵ A középkori magyar irodalom is gazdagodott bizánci elemek-

129. L. részletesebben *Moravcsik Gy.*, 1938b. 173–212.

130. L. részletesebben *Váczai P.*, 1938. 213–265.

131. *Bellaugh A.*, 1914. 313–319.; *Hóman B.—Szekfű Gy.*, é. n. I. 165–166.; *Gyóni M.*, 1938. 52.

132. *Sztripszky H.*, 1913. 18–21.

133. *Elekes L.—Léderer E.—Szekely Gy.*, 1961. 60.

134. *Moravcsik Gy.*, 1938a. 419–420.

135. L. idevonatkozóan *Elekes L.—Léderer E.—Szekely Gy.*, 1961. 102. 193. skk.; *Moravcsik Gy.*, 1953. 70–108.

kel. A Sz. László-monda egyes elemei is élénken emlékeztetnek a harcos szentek legendáira, főleg pedig a Szt. Demeter alakja köré fonódó mondákra.¹³⁶ *Békefi Remig* azt is felvetette, hogy István Intelmeinek is görög forrás lehetett az inspirálója.¹³⁷ A magyar korona római része is görög ízlésről tanúskodik, a koronázási palástot pedig a veszprémvölgyi görög apácák hímezték, s formája hasonlít a görögkeleti pápi ruhákra, hímezett képei is az ikonok hatását őrzik.¹³⁸

Az ortodox kereszténység hatása jóval az egyházszakadás után is jellemző volt Magyarországra. Lássunk idevonatkozóan is néhány bizonyítékot. Az 1092-en szabolcsi és az 1104. évi esztergomi zsinat határozatai értelmében Magyarországon a papok házassága éppenúgy meg volt engedve mint Bizáncban.¹³⁹ A XIII. sz. folyamán a Szamos, Maros és a Körösök vidékén még olyan sok volt a görög hitű magyar, hogy a lateráni zsinat utasította a latin nyelvű püspököt a terület népének áttérítésére.¹⁴⁰ A görög hatás még a XVI század folyamán is jelentős volt. Ezt érdekesen bizonyítja Aeneas Sylvius Piccolomini-nek, a későbbi II. Piusnak, 1450-ben kelt nyilatkozata, amelyben a következőkre hívja fel V. László király figyelmét: „... okvetlenül tanul meg a görög nyelvet is, mivel a görög nyelv ismeretének hasznát vennéd Magyarország kormányzásában, hol alattvalóid közül sokan beszélnek görögül.”¹⁴¹

Szent Demeter tiszteletét a magyarság feltétlenül közvetlenül vehette át, s azután évszázadok során autochton módon alakultak ki Magyarországon a Dömötör-naphoz kapcsolódó szokások. Demetrios, az ortodox egyház szerint is a harcosok és a pásztorok védőszentje volt, s valószínű, hogy azonos funkcióval került át a magyar hagyományba is, s századok folyamán elvesztette elsődleges jellemvonását, s csak a pásztorok és a földművesek hagyományaiban és szokásanyagában maradt fenn. A közvetlen bizánci átvételt igazolja az a tény is, hogy a szomszédos népeknél, főleg a délszlávoknál és a románoknál valamelyest másjellegű demeternapi szokások ismeretesek. Nem feladatomban a kérdés alapos vizsgálata, csak megemlítem, hogy a romá-

136. *Moravcsik Gy.*, 1953. 101.

137. *Békefi R.*, 1901. 922—990.

138. *Sztripszky H.*, 1913. 20—26.

139. *Moravcsik Gy.*, 1953. 64.

140. *Lányi K.—Knauz N.*, 1866. I. 637.

141. *Moravcsik Gy.*, 1953. 100.

nok október 26-át legeltetési határnapként tartják számon. Az erdélyi transhumance jellegű juhtartás esetében pl. a nyájakkal már szeptember elején elindulnak a síkvidéki, téli legelőkre. Azokat a közös nyájakat azonban, amelyeket a falvakban vagy alacsonyabb hegyoldalokban fekvő szállásokon teletetnek, Demeter napján verik szét, adják át az állatokat tulajdonosaiknak.¹⁴² A földművelő román lakosság San-Dumitru-t mint esőhozót és az őszi termények betakarítóját tartják számon.¹⁴³ A délszlávoknál Demeter napja a farkasok elleni varázslatos eljárások időpontja volt,¹⁴⁴ a bolgároknál és a karakacsánoknál legeltetési cselédszerződöttetési határnap.¹⁴⁵ Igen érdekes Demeter-napi szokások ismereteseek még napjainkban is a görögök körében. Görögország falvaiban igen sok Demetriusról elnevezett templom van, s neve a leggyakoribb férfinevek közé tartozik. Október 26. egybeesik az újbor megízlelésével, s így a téli évszak ünnepei közül ez az első, amely sok ivással és mulatozással jár együtt. Demeter napja igen fontos nap a parasztság körében. Jelenti a téli évszak kezdetét, a nyári szerződések, munkavállalások végét s az újabbak kötését. Az október—novemberi enyhe, őszi heteket Szt. Demetrius nyarának nevezik. Görögország egyes területein október 26-án a farsangi felvonulásokhoz hasonló, álarcos felvonulásokat is rendeznek.^{145a} A Garam-menti szlovák pásztorok fokosokat csak a tavaszi kihajtásnál, az őszi beterelésnél, valamint a Dömötör-napi mulatságnál használtak. Fokossal járták a pásztortáncot.¹⁴⁶ Ugyancsak a közvetlen bizánci átvételt támogatja az is, hogy a magyar népi kultúrában nemcsak a dömötörözés az egyetlen műveltségi elem, amelyet a keleti egyház hatása nyomán vettünk át. Virágos Szent Jánost, a római egyház csak Magyarországon tiszteli, s június 24-én, Szt. Iván megünneplése a latin egyházban ugyancsak nem szokásos. Talán ide-sorolható a mitológiai diófa motívum s a január Boldogasszony háva elnevezése is, ugyanis csak az ortodox egyház karácsonya esett január 6-ra. A magyar görög katolikus lakosság körében, ha valaki

142. *Vladuțiu J.*, 1961. 313.

143. *Veress E.*, 1884. 722.; *Moldován G.*, 1913. 283, 435.

144. *Peukert W.—E.*, 1938—1941. 7851.

145. *Marinov V.*, 1961. 178.; Hadjimichali könyvének ismertetése: *Földes L.*, *Ethn.*, LXXI. 1960. 628.; *Strausz A.*, 1897. 310.

145a. *Megas E. A.*, 1963. 19—20.

146. *Polonec A.*, 1963. 12.

nagyon beteg, arra azt mondják, hogy „ennek is nemsokára megfőzik a babot”. A bab a görög szertartásban a gyász jelképe.¹⁴⁷ A bizánci jövevényszavaink is (*katona, iszák, paripa, paplan*, talán *szamárr, tímár*) arról vallanak, hogy volt Bizánc és az Árpád-kori magyarság között közvetlen kapcsolat.¹⁴⁸

A magyar demeternapi szokások legősibb rétegét valószínűleg a szegeői búcsú előzte meg. A reformáció előtti időben a búcsúval egybekötött pásztortalálkozó és mulatság lehetett az általános, s csak ezt követően kezdett kialakulni az a forma, amelyet főként a Felső-Tiszántúlról ismerünk, ahol már a templomi rítus elmaradt, s csak az év befejezésének motívuma, a találkozás és a mulatozás maradt meg. A dömtörözés szokását — mint láttuk — a nagy összefüggő puszták, homogén pásztorközösségei őrizték meg legtovább, bár a szokás az eredeti funkciót (a szent tiszteletét) elveszítette. Így alakulhatott ki az az érdekes helyzet, hogy a református lakosság körében is élénk hagyományként élt. A XIX. században fellendülő kisparaszti juhtartás is átvette az ősi szokást, de már csak elcsökevényesedett formában (*juhtor, gazdasági évés, dérmáció* stb.) őrizte meg. Hozzájárult a dömtörözés funkciójának csökkenéséhez éppen a kisparaszti juhtartás esetében az is, hogy nemcsak demeternapkor rendeztek találkozót és mulatságot, hanem évenként több alkalommal a juhtartógazdaság összejövetelei alkalmával (tavaszi kihajtás, összefejes, nyírás, választás, bélyegzés stb.). Ez a forma csak a paraszti juhtartó gazdaságokra volt jellemző. A szokás funkciója évszázadok során olyannyira redukálódott, hogy egyes helyeken az áldomásivást s az alkalmi mulatságot is kapcsolatba hozták vele. Jó vásár alkalmával is azt mondták: „Csináljunk egy jó Dömtör-napot.”

A szokás fokozatos elhalványulását és elhalását nemcsak a reformáció, az intenzív juhtartás csökkenése, a pásztortársadalom szétbomlása, valamint a kisparaszti juhtartás más kultúrelemeket is devalváló hatása segítette elő, hanem az általános társadalmi fejlődés, különösen a fokozatosan előrehaladó kapitalizálódás is eredményezte. Az 1860—1870-es években, különösen a Ráday-korszakkal indult meg a régi pusztai élet felbomlása. A legidősebb generáció még sokat hallott erről elődeitől. Ebben az időben valósággal megdermedt a pásztortársadalom, a betyárság kora is gyakorlatilag ezekben az

147. *Mosolygó A.*, 1941. 89—92.; Vö. még *Róheim G.*, 1925. 309. skk.

148. *Bárczi G.*, 1963. 125—126.

években zárult le. Ekkor kezdtek abbahagyni minden mulatozást, összejövetelt, lakomát. A hivatalos hatóságok is másként kezelték a közbiztonság ügyeit, mint korábban a sógor—koma-féle pandúrok idejében. Mindinkább elhalványodik a pusztai csárdák fénye, sokat közülük éppen ebben az időben le is rombolnak. A köz- és vagyonbiztonság is ettől az időtől kezdve szilárdul meg. Megkezdik a legelők tagosítását, felosztását, amelyet nagyon sok helyen fel is szántottak. A kapitalizmus fejlődésével sok, a hagyományokat jobban tisztelő, nemesi család helyére újabbak léptek, akik már okszerűbben gazdálkodtak, s olyan jogszabályokat alakította ki pl., hogy minden elhullott állatot felügyelet mellett kell megnyúzni, már nem lehetett csak fülével, bőrével elszámolni, s ezáltal a mulatozásokhoz jó húshoz jutni. Más napokra került át a pásztorszegődés és az őszi legeltetés befejezése. Mindezek s talán még ennél is több momentum járult hozzá az őszi pásztormulatságok, a dömötörözések elhalványulásához.

Felvetődik a kérdés, hogy milyen kapcsolat van a középkori ortodox egyház szentje, Demetrios és az ógörög Démétér istenasszony kultusza között. A századfordulón *Andree R.*, az összehasonlító etnológiai kutatás egyik kiváló kezdeményezője, feldolgozta az áldozati és fogadalmi tárgyak kultúrtörténetét, s ennek kapcsán igen érdekes megállapítást tesz: Az ókori panteizmus nyomai felfedezhetők a különböző, kisebb területeken a helyi szentek tiszteletében és a védszentelek kultuszában. Ezek legtöbbször olyan erősen gyökerezett a hagyományokban, hogy túlélte a középkor századait, a reformációt, s egyes helyeken még meg is erősödött. E patrónusok megválasztása legtöbbször független az egyház által elfogadott legendák tartalmától, s az sem ritka, hogy egyes patrónusokat elfelednek, s helyette ugyanazon funkciókkal másokat kezdenek tisztelni. Így pl. Augustin és Gallus a neve miatt lett a szembajosok, illetőleg a baromfiak patrónusa. Azok a kultuszok, amelyek a gazdálkodás, a földművelés és állattenyésztés köré tartoznak, több esetben ókori előzménnyel rendelkeznek.¹⁴⁹ Az ókori görög mitológia szerint Démétér a föld és a termékenység istenasszonya, s ennek kapcsán a gazdálkodás, a földművelés patrónusa is. Legnagyobb kultuszhelyén Eleusisban aratási szer-

149. *Andree R.*, 1904. 7. skk., 35.

tartások motívumai is szerepelnek a különböző rítusok között.¹⁵⁰ A XIX. század második felében *Mannhardt W.* vetette fel az ókori kultúrák föld-istenasszonyainak, Ceresnek, Isisnek, de különösen Démétérnek az ókori és a későbbi *Kornmutter*, *Korngöttin*, *Feldmutter* stb. hagyományokkal való kapcsolatát. Összevetése alapján nemcsak a tartalmi megegyezéseket sorakoztatta fel, hanem abból indult ki, hogy a *Démétér* név összetett szó, De + meter. Az első taggal a *Devel* kapcsolatban elvetette az általánosan elfogadott *ge* 'föld' (+ *métér* 'anya) tézist, azt hangoztatván, hogy az a kértai *deai* 'Gerste, árpa' szóból ered. Ilyenmódon a *Démétér* 'árpaanyát' jelent.¹⁵¹ *Mannhardt W.* teóriáját *Frazer J. G.* fejlesztette tovább és impozáns mennyiségű adat felsorakoztatásával vetette össze a közép- és észak-európai *Gerstemutter*, *Kornmutter*, *Korngöttin* stb. hagyományokat, sőt az amerikai *Maismuttert* és az indiai *Reismuttert* a klasszikus mediterrán kultúrák földistenasszonyaival, s arra a megállapításra jutott, hogy az újkori vegetációdémonok és a hozzákapcsolódó hagyományok az ógörög Démétérre és az Isis, Ceres kultuszra vezethetők vissza.¹⁵²

Froehner R. az állatorvoslás kultúrtörténetéről írott munkáiban arra mutat rá, hogy a papok, és ebbe beletartoznak a keresztények is, mindig foglalkoznak állatgyógyítással, a katolikus templomokban is helyet kapó állatpatronusok elkeresztényiesített ókori istenségek, s ezek — ősi — soron — állatformájú istenek voltak: „Die Tierpatrone der christlichen Kirche sind die christinisierten heidnischen Protektorgötter der Tiere die ursprünglich tiergestaltige Gottheiten waren. *Poseidon* ἰππιος *Neptunus* equester waren Beschützer der Pferde, welche Funktion *Leonhard*, *Stephan*, *Martin*, *Georg* übernehmen mussten. *Pales*, Beschützer der Rinder, *Tellus*, Patronin der trächtigen Kühe, *Pan* »der mänalische Gott«, der die kleinen Tiere behütete, haben ihre Nachfolger in *Cornelius*, *Wendelin*, *Blasius*, *Gallus* u.

150. *Hunger H.*, 1953. 84—85.; *Hiltbrunner O.*, 1946. 131—132.; *Nilsson M. P.* 1941. 433. skk.; *Forrer R.*, 1907. 143.; *Artnér E.*, 1946. 124, 125.; *Abel J.*, 1885. 49.; *Kallós E.*, 1943. 98—99.; *Rodiczy J.*, 1892. 1.; *Trencsényi—Waldapfel I.*, 1963. 171. skk.

151. *Mannhardt W.*, 1884. 241.; Vö. még idevonatkozóan *Mannhardt W.*, 1904—1905.

152. *Frazer J. G.*, 1928. 581.

v. a.¹⁵³ *Andree R.* is azt tartja, hogy a legtöbb ókori szokás Lénárd, Kálmán és Antonius nevéhez kapcsolódik. Leonhardot *altbayerischer Herrgott-nak* nevezi és kapcsolatba hozza a germán mitológia Fro, Freyer kultuszával, amelyet a kereszténység átvett és áformázott.¹⁵⁴ *Jahn U.* Leonhardot a germán mitológia „Woutan” alakjával veti össze,¹⁵⁵ *Jungbauer G.* szerint viszont szt. Mihályban él tovább a Wodan-kultusz.¹⁵⁶ Mások viszont, pl. *Sartori P.*, a Márton-naphoz kapcsolódó szokásokban véli felfedezni a régi Wodan-kultusz maradványait.¹⁵⁷

E véleményeken és hipotéziseken el lehet gondolkozni, de teljes biztonsággal talán sohasem tisztázódnak. Egyrészt nem bizonyított, hogy pl. a Démétér név első fele a krétai *deai* 'árpa'-ból származik, s nem a *ge* 'föld' szóból. Erre utal a jeles ókor- és vallástörténész *Nilsson M. P.* is, bár azt elismeri, hogy Démétér a földművelés patrónusa is volt.¹⁵⁸ Ugyanez a helyzet egyes recens mitológikus alakok s más, köztük a germán mitológia egyes alakjaival való összevetés terén is. A tartalmi és a funkcionális megegyezés még nem feltétlenül oksági kapcsolat. Az bizonyos, hogy a kereszténység átörökölte az ókori hagyományokat, s mint a művelődés több más elemét az új ideológia mezébe öltöztette. Az is nyilvánvaló, hogy e szokások bizonyos előzményei megtalálhatók az ókori európai kultúrákban is, de kizárólagosan ehhez vagy ahhoz az istenséghez kötni problematikus vállalkozás. Amennyiben viszont sikerül minden kétséget kizáróan igazolni, hogy az ortodox Demetrios és az ókori Démétér között van funkcionális kapcsolat, ez elősegítené a Kornmutter-teóriák, előbb felvetett eredetének tisztázását. Bár itt a nehézséget az jelenti, hogy a Demeter-kultusz maradványa csak a Balkán félszigeten és a közvetlen szomszédos közép- és kelet-európai területeken ismeretes. E kérdések felderítése természetesen közelebb vinne az európai agrárritusok vegetációdémon hagyományainak megoldásához, s bővítené kultúránk ókori hagyományait.

153. *Froehner R.*, 1954. 80.

154. *Andree R.*, 1904. 39–69.

155. *Jahn U.*, 1884. 84. skk.

156. *Jungbauer G.*, 1930–1931. 1755.

157. *Sartori P.*, 1932–1933. 1702–1710.

158. *Nilsson M. P.*, 1941. 427.

A Vendel-kultusz eredetét keresve, azt tapasztaljuk, hogy a legkorábbi nyomok a XVIII. századra vonatkoznak. A XVII. században és korábban egyáltalában nincsen adatunk Szt. Vendel ismeretére és tiszteletére. A kultusz elterjedésterülete (Dunántúl, s általában Magyarország nyugati fele) arra enged következtetni, hogy a XVIII. sz. folyamán nyugat felől érkezett hazánkba. Magyarország nyugati „ablakában”, Sopron megyében a legkorábbi templomi emlékei a következők: Újkéren a templomban található rokokó szobra a XVIII. században készült. Az osli búcsújárótemplomban levő szobrát ugyancsak e században faragták. Fertőszentmiklóson a szobra 1803-tól áll. Vendelt ábrázoló oltárkép van az árpási (1819), babóti (1860 körül) és a ciráki (XIX. sz. közepe) templomban, a csornai templom hatalmas, Vendelt ábrázoló oltárképét 1874-ben egy bécsi akadémikus festő készítette. Csatkai Endre 1962-ben ajándékozott a soproni Liszt Ferenc Múzeumnak egy kis ájtatossági gyűjteményt. E gyűjteményben is található egy ugyancsak XVIII. századi 17×20,5 cm nagyságú Vendelt ábrázoló képecske (2. kép).¹⁵⁹ Országunk más területeiről származó Vendel-emlékek ugyancsak a XVIII. sz. utolsó évtizedeiből származnak. A szegedi piaristák zákányi tanyáján 1760—1770 körül emeltek Vendel tiszteletére kápolnát. Ezt azonban már 1780-tól nem használták.¹⁶⁰ A Heves megyei emlékek is mind a XVIII—XIX. sz. fordulójától származnak. Az egerszalóki kápolna is 1805-ben épült.¹⁶¹

A Vendel-kultusz gyökerei tehát a XVIII. sz. közepétől korábbi időre nem nyúlnak vissza, sőt a nagyobb arányú elterjedés — különösen az ország középső és keleti területein — csak a XIX. sz. folyamán indult meg. Az a tény, hogy a Dunántúlon honosodott meg elsőnek a Vendel-tisztelet több okkal magyarázható. A török hódoltságot és a szabadságharcos századokat követő, XVIII. századi német bevándorlás elsősorban a Dunántúlt érintette, s jórészt a délnémet, Rajna vidéki telepések is hozzájárulhattak a hazájukban intenzíven élő szokások meghonosodásához. Magyarország keleti felében is jórészt a német telepítésű községekben ismert, gondoljunk itt az előbbieken ismertetett hercegkúti, vencesellői és vállaji előfordulására.

159. Csatkai Endre szíves közlése.

160. Reizner J., 1900. III. 291.

161. Genthon I., 1951. 283.

E községek szomszédságában teljesen ismeretlen. Segíthette az elterjedést a nagyarányú juhtenyésztő- és gyapjúkonjunktúra, amely hazánkban a XIX. században tette hatalmas méretűvé a birkatenyésztést. Részt vehettek a szokás átadásában a merinó juhokkal bejött pásztorok is. A fő mozgatóerő mégis az egyházi propaganda és a barokk kultúra volt, amelynek egyik lényeges célkitűzése az, hogy a vallási életet minél közelebb hozza a mindennapi élethez. Az egyházi énekeskönyvekben is található Vendellel kapcsolatos egyházi ének,¹⁶² s egyes szokásleírások stílusa is őrzi a prédikációk hatását: „Aki Vendel napján imádkozik szent Vendelhez, annak nem hullt el a disznaja” (Garbolc — Szatmár m.).¹⁶³ Nem véletlen az, hogy az egyik legnagyobb barokk főpap, *Padányi Bíró Márton* veszprémi püspök a szent tiszteletének legnagyobb propagálója. Megírta Vendel életrajzát, Deákiban kápolnát építtetett tiszteletére, ahová az 1755. évi marhavész idején, október 20-án egyházmegyei körmenetet is vezetett. Sáskajárás és más elemi csapás idején alkalmi körleveleket küld szét, s más tekintetben is erősen szorgalmazza a papságot a Vendel-tisztelet terjesztésére.¹⁶⁴

Az előbbieket mellé még egy perdöntő bizonyítékot állíthatunk a Vendel-napi szokások XVIII. századi meghonosodásához. 1763-ban Kassán jelent meg a *Rövid summája szent Vendelinus confessor életének* c. könyv, írója valószínűleg a már említett *Padányi Bíró Márton* (A szerző neve nincsen feltüntetve, de a cím megegyezik az említett könyvének címével.) A könyv egy nagyobb lélegzetű bevezető után lényegében *Pater Nicolaus Keller*-nek, a Röttich-i Vendel templom tudós papjának *Compendium Vitae Sancti Pastoralis, Eremitae, et Abbatis Wendellini* címe, 1704-ben közreadott munkájának magyar fordítása. E könyv és a magyar fordítás a szent első, igen részletes életrajza, a végén néhány, a szenttel kapcsolatos imádsággal. A magyar kiadás bevezető fejezetében a következőket olvashatjuk: „Az öregektől halljuk és időnk szerint magunk tapasztaljuk, hogy jól lehet az emberek ebben a Magyar-Országban gyakran és legközelebb az elmúlt 1739-ik Esztendőben a' Pestis, avagy mirigyes döghalál uralkodott légyen; ... Á földön, különösen a gazdák és pásztorok között elterjedt a' káromkodás s ezért újabban gyakran fellépő mar-

162. *Manga J.*, é. n. 49.

163. *Sarkadi A.*, DENIA., 130. 93.

164. L. a *Ladányi Bíró Mártonra* vonatkozó irodalmat.

hadög. ... Skocziából származott valamely Wendelinus, magyarul Wendely nevű jámbor ... a' ki elsőben disznók mellett, azután szarvas marhák mellett, és végtére Juhok mellett sok esztendőig pásztorkodván ... nem igen régen érkezett (mármint a híre) országunkba. Ritka példa; mert nagy Szent Ember ez a' Wendely nevű mezei szegény Pásztor. ... Minthogy pedig ezen nyomtatás (Keller Nicolaus könyve) Német nyelven lévén, mi magyarok nem érthetjük; hogy ezen Szent Wendely Pásztor embert mi-is Magyarok meg-ismerhessük ... és segedelmét vehessük elsőben Deák nyelvre fordítottván, Magyar nyelvre fordítottam."¹⁶⁵

A magyar Vendel-kultusznak ebből az őnyomtatványából merítik adataikat a később megjelent munkák is, olyannyira, hogy pl. egy 1868-ban Pesten kiadott ugyancsak szerző neve nélkül megjelentetett könyvecske, az előbb említett előszó elhagyása után pontosan idézi az 1763-ban megjelent kötet szövegét. Az újabb kiadvány címlapján Vendelt ábrázoló illusztráció látható.¹⁶⁶ E kiadványok, s más, a szentek életével foglalkozó munkák mind hozzásegítették elsősorban az olvasó réteget, de a templomi szószéken keresztül a szélesebb tömegeket is a Vendel-tisztelet és a napjához fűződő szokások megismeréséhez.

A Vendel nap megünneplésének meghonosodásával kapcsolatban Bálint Sándor is a XVIII. századi német „földműves bevándorlók” kultúráközvetítő hatására utal.¹⁶⁷ Kallós E. és Manga János¹⁶⁸ ugyancsak ilyenértelműen nyilatkoznak. A dunántúli üvegfestmények tanulmányozása kapcsán Csatkai Endre is arra a megállapításra jut, hogy a Vendel-tisztelet Nyugat-Magyarországon is csak a XIX. szá-

165. *Rövid summája* ... , 1763. 3, 4, 6, 40, 50—52.

166. E munkák szerint Vendel 554-ben, skót királyfiként látta meg a napvilágot, aki gondos neveltetés után megszökött otthonról, s 574-ben zarándok ruhában felkereste Benedek pápát. Később egy Vestrik nevű „kietlenbe” érkezett, itt megtelepedt. Kéregetés közben egy gazda ajánlatára disznópásztor, majd szarvasmarha-, ökör- s végül juhpásztor lett. Pásztorsága alatt — a legenda szerint — az állatok nem pusztultak, és sok csodát művelt. Egyszer, marhadög idején, az őt felkeresők kívánságára imát mondott, s azért, azóta marhavész idején mindig hozzá fordultak. Később, mikor híre terjedt, egy Iholá nevű klostrom apáturává választották, s 597-ben itt is halt meg. Vö. még *Szent Vendel*, 1868. 1—30.

167. Bálint S., 1943. 76.

168. Kallós E., 1943. 362.

169. Manga J., é. n. 49.

zadban lett általános s a korábbi Vendelnek tartott ábrázolások.¹⁷⁰ a hasonló funkciót betöltő Szt. Lénárd ábrázolásai.¹⁷¹ Minden bizonnyal ezek az üvegfestmények is hozzájárultak a szokás terjedéséhez és meghonosodásához. Magyarország területére Csehországból, Németország déli részéről és Ausztriából évszázadokon át igen sok üvegfestmény jutott be, s ezeken Vendelt ábrázoló kép is gyakran megtalálható. Már *Kazinczy Ferenc* is említést tesz levelezésében egy Tirolból ottjáró (valószínűleg Széphalom) üvegkereskedőről, aki a házánál, valamelyik alkalmazottjának is adott el a magával hozott portékák-ból.¹⁷²

A demeternapi szokások mellett, a XVIII. században meghonosodó Vendel-kultusz elterjedésével kapcsolatban kézenfekvő annak feltételezése is, hogy a szilaj (s itt nem a pásztorkodás formájára gondolk) pásztóri élet és tobzódás „pogány, eretnek szentjét”, Dömötört akarták helyettesíteni valóban keresztényi, jámbor szenttel, Vendellel. Feltevésünket alátámasztja egy ugyanezen évekből származó pásztorrendtartás egyik passzusa is.¹⁷³

*Szabad hegedülni, szabad furgulázni,
Sípolni, füttyülni, pofásan dudázni.
De ha multságod az Isten meg bánja
Tsak a' lélek vesztés az ollyannak haszna.*

A teljesség kedvéért meg kell még említenem, hogy a magyar néphagyományban nemcsak Vendelt tisztelték állatpatrónusként. A Lénárd-kultusz, amely jórészt az osztrák határ szomszédságában honos, pl. meg is előzi a XVIII. században meghonosodó Vendel tiszteletét. Idevonatkozóan *Csatkai Endre* a következőket írja: „Lénárd népszerű barmos szent a nyugati végeken. A középkor végén Sopronban már van kis kápolnája, és egy lámpás kőkereszt a mai napig megvan a XV. század derekától. A lámpás helyén állt a szent püspök szobra.” A soproni domonkos templomban 1746-ban oltárképe készült, s Pinyén (Sopron m.) 1683-ból maradt meg Lénárd-ábrázolás.¹⁷⁴ Egyes te-

170. *Arató-Albecker M.*, 1941. 53. és 9. kép.

171. *Csatkai E.*, 1949. 99. és a szerző szíves közlése.

172. *Kazinczy Ferenc* összes művei, XXI. 1911. 20. Bp.

173. *Pásztor ember*, 1775. 76.

174. *Csatkai Endre* szíves közlése.

rületeken pedig Istvánt, Rókust, Vénáncot és Eleket tisztelik még hasonló funkcióval.¹⁷⁵ A Mihály és Márton naphoz is kapcsolódnak hasonló jellegű szokások. Mint már utaltam rá, egyes területeken szeptember 29. (Mihály), illetőleg november 11. (Márton) volt a legeltetésnek, cselédfogadásnak és a gazdasági év befejezésének a határnapja. Mint évnegyed kezdő határnapok gonoszjáró és gonoszűző alkalmak is. Több helyen ekkor voltak a pásztorbér-fizetések és pásztor-mulatságok is. Egyes helyeken a germán népeknél szokásos libalabama is meghonosodott, máshol búcsúk, vásárok napja, néhol pedig dologtító nap is.¹⁷⁶ A Mihály és Márton napokhoz Magyarországon állatvédő, betegségelhárító hagyományok nem kapcsolódnak, s jellege inkább a Demeter-napi szokásokhoz hasonló.

Az európai szokásanyag is arról tanúskodik, hogy a feudalizmusban nemcsak egyetlen vagy néhány szent volt a pásztorok és az állatok védőszentje, patrónusa; illetőleg nem csak egyetlen naphoz kapcsolódnak az őszi beteretést követő időben a szokások. A rendelkezésünkre álló adatok azt bizonyítják, hogy különböző területeken más nevekhez és más napokhoz kapcsolódtak e szokások s helyenként még a funkciójuk is különbözik. Egyben azonban mind megegyeznek, mindegyik funkciója az állatok megóvása, megőrzése. Wolfgang a nyáját a farkasoktól óvja, Blasius a betegségetől, Gallus a szárnyasok védnöke, Cornelius a szarvasmarháké, Eligius, Martin és Leonard a lovak patrónusa. A sárkányölő György, Miklós és Móric, valamint Ambrus, Sebestyén és Vendel a szarvasmarhák, Antal és Péter a sertések, János (az apostol) a méhek, Albert, Rupert, Arnul, Belinus a kutyák, Gertrud a macskák stb. patrónusa. Állatbetegség idején ezeknek kérték a segítségét, *offereket*, felajánlási tárgyakat tettek az oltárukra, napjukat megülték, sőt egyes helyeken képüket ki függesztették az istállók ajtajára.¹⁷⁷

Nemcsak egyes állatfajtánként, hanem területenként is adódnak különbségek az állatpatrónusok tiszteletében: Belgiumban Quido, Bretagne-ban Cornelius, Olaszországban Antonius, Németországban és Ausztriában különböző területeken István, Wolfgang, Martin, Castulus, Blasius, Sebastian, Koloman, Wilibald, Theodul, Rokus, Petri-

175. Szendrey Zs.—Szendrey Á., 1943. 273, 279—280.; Vö. még Andree R., 1904

176. Herman O., 1914. 518.; Szendrey Zs., 1933. 188—191.; Szendrey Zs., 1936. 46.; Szendrey Á., 1959. 327.; Téglás G., 1913. 295—396.; Gönczi F., 1914. 258.

177. Froehner R., 1954. 81—83.

cius, Bartholomäus, Georgius és Leonhard a legnépszerűbb állatpatrónus.¹⁷⁸ Weit (Vitus, Vid) Vesztfáliában, a szlávok lakta Krajnában és Karinthiában, a szászok és a lengyelek körében tölti be az állatpatrónus szerepet.¹⁷⁹ Valentin főként a lovak gondviselője a szudétanémetek, az angolok és a franciák körében. Kultusza átterjedt Amerikába is.¹⁸⁰ A szorb hagyomány szerint Simon—Júdás az őszi jeles nap az állattartás esetében. E naptól nem hajtják ki az állatokat, s a napot a legelőn tűzgyújtással, énekekkel, tánccal ünnepelték meg, s a magyar hagyományhoz hasonlóan a tél kezdetének hirdetője. Erre utal a németre fordított népdal is.¹⁸¹

*Zu Simon und Judas
Hebt die Peitschen auf,
Schneidet Stöcke,
Suchet die Schuhe!*

Az orosz nép körében egyes szentek napjaihoz ugyancsak kapcsolódtak állattenyéssel kapcsolatos szokások, ünnepek. A legáltalánosabb állatpatrónus Miklós (Бык—Миколец) volt, ezen kívül a következők ismeretesek még egyes helyeken: Florus és Laurus (augusztus 18.) a lovak hagyományos ünnepe, Kosma és Damian (november 1.) a baromfiak patrónusa. A juhtartással kapcsolatos áldozati szokások jórészt Éliás és Mária születésnapjára (szeptember 8.) esnek. A sertések patrónusa Basilius (január 1.), ekkor volt a disznóölések hagyományos napja is.¹⁸²

Európa, de különösen Közép-Európa népeinél a legáltalánosabb őszi állattartó- és pásztorszokások Mihály, Márton, Lénárd és Vendel naphoz kapcsolódnak. A Mihály nap megülése — *Rantasalo A. V.* szerint — különösen a skandináv népeknél nagyon jelentős. A tavaszi kihajtást és az őszi beteretést, régi hagyomány szerint, ünneppel ülték meg. Finnországban Mihály nappal köszönt be az ősz, s általános hit az, ha az állatok ekkor nincsenek istállóban, megbetegszenek.

178. *Steller W.*, 1934—1935. 1658—1659.; *Jacobeit W.*, 1961. 211.; *Andree R.*, 1904. 35—38.; *Erich O. A.—Beitl R.*, 1955. 341—342.

179. *Sartori P.*, 1936—1937. 1540—1544.; *Gugitz G.*, 1949—1950. I. 325—326.

180. *Fehrle E.*, 1955. 70.

181. *Schneeweis E.*, 1953. 166.

182. *Zelenin D.*, 1927. 63, 357.

nek vagy a farkasok támadják meg. Észtországban, Svédországban, Norvégiában és Dániában ugyancsak hasonló hagyományok élnek. A finn juhászok körében Mihály nap a torozásnak is hagyományos napja, s már a XVII. sz. végétől kerültek elő idevonatkozó adatok. Ugyanakkor Finnországban a Márton naphoz is hasonló jellegű szokások kapcsolódnak.¹⁸³ A Mihály napot a régi Oroszország déli területein november 8-án (?) ünnepelték meg. Itt is e napon fejeződik be a legeltetés, és kezdődött meg az állatok téli takarmányozása.¹⁸⁴ A Mihály naphoz kapcsolódó szokások Európa szerte igen színesek és sokrétűek, általában a nyár végét jelzik.¹⁸⁵

A Márton naphoz kapcsolódó szokásokról *Sartori P.* a következőket írja: Tisztelete az egész keresztény világban ismert, s ősi szokás szerint baromfiféltetést áldoztak napján. Különböző területeken szinte minden állat patrónusaként szerepel, s már a X. századi bécsi Hundesegeben az állatokat a farkastól távontartó imában szerepel. Kalábriában és Sziciliában Mártont hívják segítségül az állatok szemmelverése ellen.¹⁸⁶ *Fehre E.* szerint Márton nap a legeltetés végső határnapja, s egyben télkezdő határnap is. Svájcban Márton hajtja haza az állatokat az istállóba: „Martini stell ini.” Egyes területeken a magyar szilveszteri nyájfordításhoz hasonló szokások kapcsolódnak a napjához, s ezzel a havasi legelőkre (Alm) szándékoznak kihajtani a rossz szellemeket. Német népterületen többfelé vásártartással, gazdag evéssel-ivással ünnepelték meg Márton napját, bár ez néhol Mihály és Bertalan naphoz is kapcsolódik.¹⁸⁷ Mások is azt hangsúlyozzák, hogy Németország déli részén, Franciaország és Ausztria területén általánosan gyakorolt szokások voltak a Márton napi Schlachtfest-ek, búcsúk és pásztorünnepek. Ugyanakkor szegődtetési és szolgálati határnapként is szerepelt.¹⁸⁸ Bajorországban a legeltetés végén, Márton napján a pásztorok vesszőt vágnak a gazdák részére, s ezt termékenységet kívánó mondóka kíséretében adják át. Tavasszal ezzel hajtják ki az állatokat. Ugyanez a szokás ismeretes Alsó-Ausztri-

183. *Rantasalo A. V.*, 1953. 3—14.

184. *Rantasalo A. V.*, 1953. 9.

185. *Sartori P.*, 1934—1935. 232—240.

186. *Sartori P.*, 1932—1933b. 1707—1710.

187. *Fehre E.*, 1955. 14. skk.

188. *Gugitz G.*, 1949—1950. II. 180, 182, 220.; *Schmidt L.*, 1955. 11—13.

riában is, de a mondóka itt a farkasok ellen irányul.¹⁸⁹ Írországban a rituális szárnyasvágás napja volt a Mihályé.¹⁹⁰ Érdekességképpen megemlítem, hogy a Márton napi szokások újkori kialakulásához és kiterelvényesedéséhez hozzájárult Luther Márton megünneplése is, és különösen protestáns közösségekben biztosította a szokás továbbélését.¹⁹¹

Tirolban, Bajorországban és Ausztriában a legnépszerűbb állatpatrónus Leonhand (Lénárd). Németország déli részén már a XII. századtól tisztelik. Kezdetben a foglyok, utazók, elmebetegek, a nélkülözők és a testi fogyatkozásúak védőszentje, majd ezt követően az állatpatrónus jellege kezd kidomborodni. Tirolban és Bajorországban a napján a templom vagy kápolna körül jártatják a lovakat, képe gyakori az istállók ajtaján, s hagyományos szokás, hogy a templomi képe vagy szobra alá *offereket* helyeznek el.¹⁹² Tisztelete a XVI. században terebélyesedett ki Németországban és a XIX. sz. utolsó évtizedeiben is számos szokás kapcsolódott napjához.¹⁹³ Alsó-Ausztriában általános gazdasági patrónusként is ismerik,¹⁹⁴ máshol az igavonóállatokat, különösen a szarvasmarhákat november 6-án fogják be (Viehtag).¹⁹⁵ Ausztriában a legelterjedtebb állatpatrónus, s kápolnái az ország keleti határán fordulnak elő a legsűrűbben, mert az állatvézsek is általában a keleti irányból terjedtek.¹⁹⁶ *Andree R.*, aki 1904-ben megírta a délnémet Lénárd-kultusz monográfiáját Leonhardot *alt-bayerischer Hergott*-nak nevezi, s azt írja, hogy tisztelete a délnémet területen vetekedik a Máriakultusszal.¹⁹⁷

A magyar néphagyományban is ismeretes Szt. Vendel (Wendelin) életrajzát a már említett *Keller Nicolaus* írta meg a XVIII. sz. első éveiben,¹⁹⁸ valamint *Selzer A.* készített róla doktori disszertációt. Ez

189. *Jahn U.*, 1884. 299.

190. *Ó Súilleabháin S.*, 1957. 252–261.

191. *Kohler E.*, 1959. 141–142.

192. *Andree R.*, 1904. 44, 50, 65. ssk.; *Dörrer A.*, 1957. 44, 56.

193. *Jahn U.*, 1884. 48. ssk.

194. *Sartori P.*, 1932–1933a. 1215–1217.

195. *Becker A.*, 1936–1937. 1660–1661.

196. *Gugitz G.*, 1949–1950. I. 167–176. 326.

197. *Andree R.*, 1904. 39–69.

198. Többen idézik a mű adatait: *Keller N.*, *Compendium Vitae Sancti Pastoralis, Eremitae, et Abbatis Wendelin.* 1704.

utóbbi Saarbrückenben, 1936-ban jelent meg.¹⁹⁹ Az azóta megjelent munkák e forrásokból merítik adataikat. Már Selzer A. is megállapította, hogy a 600 körül élő szent, évszázadokon át jelentéktelen, helyi tiszteletre tett szert, s az első évezred végéig csak a trieri püspökség területén tisztelték, de a XIII—XIX. századra az egész alemannfrank kultúrterületen elterjedt tisztelete, s ezután kezdte fokozatosan kiszorítani Leonhard-ot, aki korábban a földművelés és az állattenyésztés igen széles körben tisztelt patrónusa volt. Vendel ábrázolása délnémet területeken a XI—XII. századtól fordul elő, de annak második kiterébélyesedése az ellenreformáció idejében, a XVII—XVIII. sz. folyamán alakult ki. Vendel sem volt eredetileg pásztor- és állatpatrónus, a legkorábbi adatok szerint minden szorongatott oltalmazója, később városának védnöke, a XIV. században a pestisesek és általában a betegek (különösen a szembaj, reuma, köszvény és megszállottság) és a zarándokok patrónusa. A nép körébe azonban már mint *Hirtenpatron* szivárgott be, s mint ilyen fokozatosan nagyobb és nagyobb területre jutott el, és szorította ki a kis, csak helyileg tisztelt szenteket, közülük a legnagyobbakat, Lénárdot és Antoniust is. A kultusz és a hozzákapcsolódó szokás elterjedését elősegítette az is, hogy temetési helyén, St. Wendel-ben (Saar-vidék) hosszú időn át híres állatvásárok voltak, ahol messze vidékekről összesereglettek. Kultuszát terjesztette *Hornberger T.* szerint Nyugat- és Közép-Európában a vándorpásztorkodás is. Ily módon a kultusz és a hozzákapcsolódó szokások elterjedtek az egész Dél-Németország területén, behatolt Franciaországba, különösen a frank Jura északi lejtőire, s keleti irányban eljutott Ausztria területére. Központja azonban Bajorország és Tirol volt. Észak felé talán csak Belgiumig jutott fel. Sourbrodt környékén október 20-án a juhászok istentiszteleten vesznek részt, este pedig vidám mulatságot rendeznek. A legtöbb helyen azonban állat- és pásztor-oltalmazóként tartják számon, egyes területeken viszont általában a földművelés patrónusaként tisztelik. Az egyházi művészetben (szobrok, oltárképek, templomok stb.) a széles körű elterjedésével egyidőben, a XVIII. századtól találjuk meg Német-

199. Selzer A., St. Wendelin. Leben und Verehrung eines alemannisch-frankischen Volksheiligen. Dissertacio. Saarbrücken, 1936.; Vö. még Andree R., 1904. 11.

országban is a nyomait. Legtöbbször pásztorruhában, kezében pásztoreszközökkel ábrázolják.²⁰⁰

A Vendel nap köré csoportosuló szokások központjában általában templomi szertartások és rítusok állanak. Elzászban, Würtembergben és bajor-frank területeken istentiszteleteket tartottak. Thüringiában viszont ez nem volt szokásban. Sok helyen jellegzetes szokása volt a pásztorünnepeknek a Hirtenmesse, Schäferlauf és a Schäfertanz.²⁰¹ Németországban a napján egyes helyeken, nem szabad befogni az állatokat.²⁰² St. Vendel-ben még 1957-ben, pünkösöd hétfőjén a szomszédos községekből százával jöttek a parasztok lovaikkal, s a Vendel templomban elhelyezett relikviáival megáldják az állatokat, isznak és itatnak a templom melletti forrás vizéből, s ebből haza is visznek.²⁰³ Az ausztriai Grafeld-ben még a századfordulón a férgék elpusztítására „vendelinport” (*Wendelinpulver*) árusítanak és vesznek.²⁰⁴ Trillfingenben Vendel-társulat (*Wendelinbruderschaft*) alakult.²⁰⁵

Az előbbiekből megállapíthatjuk, hogy a Vendel-kultusz és a szokások Németország déli területéről származtak be Magyarországra, mégpedig ugyanabban az időben, a XVIII. sz. folyamán, amikor eredeti kultuszhelyén felvirágzott, s expanziója a legnagyobb volt. Azt is megállapíthatjuk, hogy mind a németeknél, mind Magyarországon ugyanazok a funkciók jellemzőek rá. A többi állatpatronus tiszteletéből, Vendelen kívül, jóformán csak Lénárd származott be, de az is alig haladt túl az Ausztriával szomszédos peremterületeken. Itt is jórészt csak egyházi emlékei fordulnak elő, de valószínűnek látszik, hogy idevonatkozó kutatás még deríthetne fel recens anyagot is. Nagyon figyelemreméltó és érdekes, hogy Közép-Európa népeinek, de különösen a németeknek ez a legnagyobb állatpatronusa (Leonhard) a hosszas osztrák politikai és kulturális hatás ellenére sem honosodott meg széles körben Magyarországon.

A Vendel-kultusz eredetét az is alátámasztja, hogy legtöbb helyen még napjainkban sem jutott túl a jórészt XVIII. században betelepít-

200. *Hornberger T.*, 1955. 165—168.; *Jacobeit W.*, 1961. 291—292, 313—317.; *Jacobeit W.*, 1960. 282—286.; *Andree R.*, 1904. 38.

201. *Hornberger T.*, 1955. 167.

202. *Mannhardt W.*, 1904—1905. I. 44.

203. *Dietz J.*, 1957. 129—130.; *Jahn U.*, 1884. 51.

204. *Bringemeier M.*, 1954. 101.

205. *Hornberger T.*, 1959. 152.

tett német lakosság hagyományörző közösségein, s ahol a magyarság körében meghonosodott, ott jórészt intenzív egyházi hatással kell számolnunk. A jászsági Vendel-társulatok meghonosodása pedig valószínűleg kapcsolatban áll azzal, hogy a XVIII. sz. elején a Német Lovagrendek zálogosították el a Jászságot és a Kiskunságot. Megálapíthatjuk továbbá azt is, hogy az őszi állattartással kapcsolatos ünnepek és szokások közül Európa-szerte a legáltalánosabbak azok, amelyek az őszi beteléréshez, pásztorszegődtetéshez és évnegyedkezéshez kapcsolódnak. Ugyanakkor a jellegzetes keresztényi állatpatronus-tisztelet és a hozzákapcsolódó szokások jórészt a középkor végén s később is Németország területén fejlődtek ki legerősebben, s terjedtek el rohamosan, s jórészt itt nyerték el jellegzetes egyházi, templomi jellegüket. Az ősbibb réteget, a gazdasági élethez az őszi negyedévkezdéshez fűződő ünnepek képviselik, s a Tierpatron jelleg egyházi hatásra csak később kapcsolódott hozzá. Valamelyest az is megfigyelhető, hogy az őszi pásztorszokások változnak az éghajlattal is. Európa északi területein általában a korábban bekövetkező beszorulás napjához, leginkább Mihály naphoz (szept. 29.) kapcsolódnak, míg mind délebbre haladunk, annál inkább tolódik mind hátrább az őszi folyamán. Természetesen ezt befolyásolják a helyi szokásaik, valamint az állattenyésztés belterjesebbé tétele is.

A legfontosabb következtetés, amelyet a Vendel-kultusz elterjedéséből levonhatunk az, hogy ez a Közép-Európában igen intenzív, még az ókori hagyományokból származó, de jórészt a római egyházzal kibontakozó és elterjedő, s a különböző szentekhez kapcsolódó állatpatronus kultusz, keleti irányba, csak Magyarorszáig jutott el. A Kárpát-medence nagy vonzó hatása helyet adott a keleti és a balkáni kultúrelemeknek, de ugyanakkor felszívta a nyugatról jött hatásokat is, mégpedig sok esetben éppen az aktualitások idején. Magyarország tehát az őszi pásztor-szokások esetében is a kelet-európai és a nyugat-európai kulturális front határmezsgyéjén fekszik. Ezt a helyzetét a népi kultúra több más megnyilatkozása is dokumentálja.

Az őszi pásztorünnepek és az állatpatronusok szokásának fennmaradását hosszú generációkon át a funkció, a gazdasági tevékenység sok évezreden át megisméltlődő ritmusa őrizte meg. Nemcsak a magyar néphagyományra jellemző ez a sajátosság, hogy az őszi pásztor-szokások a gazdasági élet, különösen pedig az állattenyésztés jeles fordulóihoz kapcsolódnak, ez általános európai s talán még szélesebb körű vonás. *Fehrlé E.* idevonatkozóan a következőket állapította

meg. Közép-Európában a régi időkben, amikor a népek nagy részét az állattenyésztés tartotta fenn, az év elejét és végét az az időpont határozta meg, amikor az állatokat a legelőre, majd az istállóba terelték. Ezek az időpontok megváltoztak, amikor az állattenyésztés mellett erőteljesebben kezdtek foglalkozni a földműveléssel. Az őszt, mint különálló évszakot a termények betakarítása honosította meg. Tacitus azt írja, hogy korábban a germánok csak három évszakot különböztettek meg (tél, tavasz, nyár), s az őszt a termékek betakarításának kezdetét csak később kezdték külön évszakként tekinteni, s ezzel igazodtak a rómaiak négyévszagos rendszeréhez. A germán népeknél az állatok istállóba hajtása, s egyben a télkezdés a Márton naphoz kapcsolódott.²⁰⁶ Sartori P. is a Márton napot tartja a gazdasági év végének, a tél s egyben az új gazdasági év kezdetének. „St. Martin macht Feuer im Kamin.”²⁰⁷ Jungbauer G. szerint a mai Herbstfest régen az újév kezdete volt, s egyes helyeken, különösen északon Mihály napra került át.²⁰⁸ Szendrey Zsigmond a Márton napi szokásokról írott tanulmányában a közép-európai népek téli évnegyedet kezdő napjaként ugyancsak Mártont jelöli meg. Ekkorra fejeztek be minden gazdasági teendőt. A rómaiak e napon ülték meg Aesculapius ünnepét, amelyen libasült volt a főétel. A germán népeknél pedig e nap a nyár és a tél küzdelmét jelképező „Wodan-kultusz” körébe tartozott. Vezetésével jöttek a földre a gonoszok és a halottak szellemei. Ez a hagyomány magyarázza a germánok Márton napi szokásainak varázsló és jósló cselekedeteit, de egyúttal a gonosz szellem távoltartására vonatkozó szokásokat is. A régi római és a germán szokás találkozott össze, s az egyház úgy tette kereszténnyé, hogy szt. Márton e napon történt halálát templomi ünneppé nyilvánította. A libalakoma a germán törzsek körében a IX. századtól jött szokásba.²⁰⁹ Írországból is megőrizték a népszokások az év egyes gazdasági fordulóihoz való kapcsolatukat. Az évnek négy csomópontja volt: február 1., szt. Brigid napja, a mezőgazdasági munka kezdete; május 1. a nyár kezdete; augusztus 1. az aratás ünnepe; november 1. a halottak napja.²¹⁰ A keleti szláv népek körében is a november

206. Fehrle E., 1955. 13—14.; Vö. még Erich O. A.—Beitl R., 1955. 500. skk.

207. Sartori P., 1932—1933b. 1711.

208. Jungbauer G., 1930—1931. 1754—1755.

209. Szendrey Zs., 1933. 188—191.

210. Ó Súilleabháin S., 1957. 252—261.

elsejével kezdődő évszakkezdő szokások sorában is felfedezhetők új-évi mozzanatok. Ezzel kapcsolatosan Zelenin D. meg is állapította, hogy Oroszországban a XVIII. századig az év szeptember elején kezdődött.²¹¹ Propp V. J. is arra utal, hogy a téli napfordulókor kezdődött a földművelés új esztendeje.²¹² A skandináv népeknél, különösen pedig a finneknél, a klimatikus viszonyok miatt Mihály naphoz kapcsolódott az állatok beteretése és az évi munkák befejezése.²¹³

Az állatok hazahajtásához s a gazdasági év befejezéséhez, ősi szokás szerint kapcsolódtak az áldozati ünnepek, a torok. A késő őszi toros ünnepek Európában több népnél fennmaradtak. A svédeknél és a franciáknál e napok vidám, táncos családi ünnepek voltak. Abban az időben, amikor még nem naptárral jelölték az időt, ezekkel köszöntött be a tél, később e határnapokat leginkább búcsúkkal ünnepelték meg, s ezek leginkább Márton napjához kapcsolódnak. Régebben azonban a torok október vagy november hónapban lehettek.²¹⁴ A germán népeknél az állatok hazahajtásának idején s egyben a gazdasági év végét, októbert s néha még novembert is *Schlachtmonat*-nak (toros hónap) nevezték. A torok megkezdésének legkorábbi napja október 16. (Gál nap). A hagyományos svájci marha- és disznótor ma már házi ünnep, eredetileg azonban áldozati rítus volt. Altenburgban pl. az ökrök és a szarvasmarhák szétbontásakor egy kis húsdarabot eldobtak. Az észtek is, ha valamilyen állatot levágnak, belőle egy darabot az istálló mögé hajtanak áldozatként. A litvánok már a XVII. századtól hasonló szokásokat gyakorolnak. Több helyen, így pl. Mecklenburgban az őszi torok nagy örömunnepek, s táncos multságok kapcsolódnak hozzá. A szászok őszi ünnepe három napig tartott.²¹⁵ Az előbbieken részletesen ismertetett magyar *juhtor* és a disznótor is ugyanezen ősi európai szokás késői variánsa.

211. Zelenin, D., 1927. 374.

212. Propp V. J., 1963. 61.

213. Rantasalo A. V., 1953. 1—5.

214. Fehrle E., 1955. 14.; Gugitz G., 1949—1950. II. 180, 182, 220.

215. Sartori P., 1935—1936. 1080—1087.; Weinhold K., 1869. 54.; Jungbauer G., 1930—1931. 1754—1755.

A gazdasági év végét, amely egykor valószínűleg egybesett a nap-tári évvel is, Európa-szerte áldozatok bemutatásával, torokkal ünnepezték meg. Ezt az ókori szokást a kereszténység vallási mezbe öltöztette. Ennek az emlékéért tanúsítja a keleti kereszténység esetében Szt. Demetrios, nyugaton főként Szt. Márton kultuszának elterjesztése, s ezért fedezhető fel Demeter, Márton, Lénárd és Vendel kultuszában az ókori istenségekkel való hasonlóság. A gazdasági év végéhez, esetünkben az állatok őszi betereléséhez kapcsolódó szokások közül feltétlenül a toros, mulatozással összekötött rítusok az elsődlegesek. Az állatpatrónus tisztelet a középkor korai századaiban, a keresztény ideológia hatására fejlődött ki, majd a középkor végéig, különösen Németország középső és déli területein, fokozatosan kiszorította és átvette a szerepét az őszi toroknak.

Ezt a tendenciát Magyarországon is megfigyelhetjük. A primér szokás az ókori hagyományokon alapuló Demeter-kultusz volt, amely a széles tömegek gyakorlatában megőrizte eredeti „toros”, valamint a gazdasági év befejezéséhez kapcsolódó időbeli és tematikai kötöttséget. Ez a jelleg Magyarországon olyannyira dominált, hogy egyrészt a XVIII. században meghonosuló Vendel-tiszteletbe, s a valamivel korábban ismert Lénárd-kultuszba az állatpatrónus-jelleg mellett a gazdasági év befejezésével, főleg a pásztorszerződtetéssel kapcsolatos momentumok is belekeveredtek. Elősegítette ezt az is, hogy Magyarországon a Mihály és Márton napi szokásokra sem az állatvédő momentumok jellemzőek, hanem — a Demeter-napi rítusokhoz hasonlóan — a nyári legeltetési idény befejezésével és a pásztorszerződtetéssel kapcsolatos hagyományok. Az őszi pásztorszokások állatpatrónus jellegét a katolikus egyház tudatos propagandája honosította meg.

Az állatpatrónus tisztelet valójában sohasem lett egyetemes kultúrjává a magyarságnak. Megléte mindenütt a német kulturális hatás nyomát mutatja, hasonlóképpen mint ahogyan a Demeter-kultusz elterjedésterülete a keleti kereszténység hatását jelzi.

A Demeter-kultuszt a magyarság már a honfoglalást követő években átvette Bizánctól az ortodox egyház közvetítésével, s elnépiesedett formái szinte mindmáig fennmaradtak. A Demeter-napi szokások megőrizték ősi, évnegyedkezdő jellegüket, de a gazdasági és társadalmi rendszerben bekövetkező változások nyomán újabb formái alakultak ki. A pásztortalálkozókkal és torokkal megünnepeelt Deme-

ter nap hagyományos szokásait elsősorban a szegedi búcsú, valamint a nagy összefüggő puszták homogén pásztorközösségei őrizték meg, a kisparaszti juhtartás a hagyományos szokást átvette ugyan, de már más tartalmat kölcsönzött neki.

A Demeter és Vendel napjához fűződő rítusok eredete, földrajzi elterjedése egyben azt is dokumentálja, hogy a Kárpát-medence az utóbbi évezred során gyűjtőmedenceként befogadta mind a nyugati, mind pedig a keleti irányból érkező művelődési elemeket.

A kútgémmel való híradást *Herman Ottó* is említi már pásztorszótárában: „A legrégebb magyar telegráf a gémeskút, a mellyel különösen a betyárvilágban sűrűn éltek a betyárok és pártolók. A gém különféle állásának jelentősége volt.”¹ Iseri a hortobágyi népdal is:

*Lebocsájtva látom a kútgémet,
Elment már a csárdából a német,
Csaplárosné nyissa ki az ajtót,
Kilenc jerkét hajtottam meg tokját.*²

A feleresztett kútgém jelző szerepéről szépíróink is hírt adtak: *Tömörkény István* az *Újbor idején* c. novellaciklusban említi a tilosra állított kútgémet mint a betyárok értesítését.³ *Szép Ernő* *A Hortobágy* c. könyvében Vidróczki Marcival kapcsolatban ír ugyanerről.⁴ *Krúdy Gyula* ugyancsak említi a jeladó kútágast.⁵

A magyar jelnyelvről először *Szendrey Ákos* közölt tanulmányt, itt — *Fehér Gyula* cikkére hivatkozással megemlíti azt is, hogy a kútgémmel a kis-sárréti tanyákon a pandúrok jelenlétét jelezték egykor, a harmincas években pedig ezzel hívták haza a tanyán kívül dolgozókat és a libapásztorokat.⁶ A pusztai jelzésekről igen jó adatokat szolgáltat *Béres András*, itt említi a gémeskút szerepét is.⁷ A kútgémmel való híradást *Gunda Béla* említette 1975-ben megjelent *Pászto-*

1. *Herman O.*, 1914. 207.

2. *Herman O.*, 1914. 631.

3. *Tömörkény István*, *Új bor idején*. Bp., 1958. 232.

4. *Szép E.*, 1930. 218—220.

5. *Krúdy Gyula*, *Rózsa Sándor*, a betyárok csillaga Magyarország történetében. Bp., 1971.

6. *Szendrey Á.*, 1941. 263.; *Fehér Gy.*, 1938. 184.

7. *Béres A.*, 1962. 192—193.

rok és jelek c. tanulmányában.⁸ *Bálint Sándor* szegedi,⁹ *Ecsedi István* és *Béres András* hortobágyi,¹⁰ *Nagy Czirok László* kiskunsági¹¹ adatait említi, valamint saját nagyiváni gyűjtéséből közöl néhány adatot. Néhány röpke adatra hivatkozva említi a *Magyar Néprajzi Lexikon* is.¹²

A Hortobágyon az állás, a pásztor és az őrzött állat tanyája a birtokolt legelő közepe táján, rendszerint egymagaslaton van. A vízállásos, kákás, nádas mélyedéseket sohasem választják tartózkodási helyül. Az állás tartozéka a gémeskút, amelynek elsőrendű szerepe az itatás, az ivóvizellátás biztosítása. Az állás körül elterülő legelőterületet pontosan beosztott rendszer szerint legeltetik. A nyáj és a telep hely közötti kapcsolatot folyamatosan fenntartják, erre különböző jelek szolgálnak.

A múlt század elején, amikor még nem volt a legelőkön annyi gémeskút laposakból, sírkutakból itattak, elsősorban messzelátók vagy pontosabban a látófák¹³ szolgáltak szétnézésre és jelzések leadására. A gémeskútak meghonosodásával a jól látható kútgémekeket használták fel információk közlésére. Esténként a rakott tűz is alkalmas volt a távolabb tartózkodó pásztorok informálására.

A Hortobágy szélén települt Nádudvaron még az 1960-as években megkérdezhető öregek jól emlékeznek a régi pásztoréletben alkalmazott jelzésekre. Úgy emlékeztek, hogy a látófák a XIX. század közepétől fokozatosan csökkentek. Ezt a gémeskútak elterjedése, illetőleg a betyárvilág felszámolására törekvő Ráday-kor hivatalos intézkedései is siettették.

„A látófa — a nádurvariak emlékezete szerint — két és fél-három öl hosszú fenyőgerenda, ami két felől be van fúrva és lajtorjaszerűen erős faszeg van beleütve vagy jó vastag falusi kovács készítette vasszegek beleverve. Volt olyan is, amelyen keresztben lécek voltak rászegezve lajtorjaszerűen. A látófára mint létrára ment fel a jelt adó pásztor, ahonnát belátta a határt, a legelésző gulyát, mé-

8. *Gunda B.*, 1975. 15—16.

9. *Bálint S.*, 1961. 36, 54.

10. *Béres A.*, 1962. 192—193.

11. *Nagy Czirok L.*, 1959.

12. *Magyar Néprajzi Lexikon* II, 1979. 678. *Paládi-Kovács A.*

13. A látófához 1. *Ujváry Z.*, 1959.; a *Magyar Néprajzi Lexikon látófa* címszónál. Az eszközökről összefoglaló tanulmányom készül.

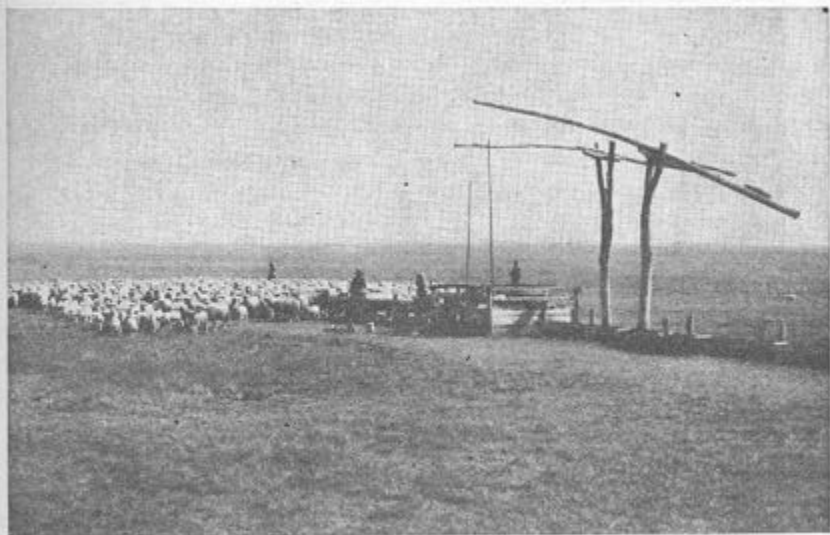
1. kép. A csikós álljt jelez. Tiszacsege, Hajdú m. 1967.
Szabadfalvi J. felv.

nest vagy nyáját és jelzett az őrzőpásztoroknak.” Jobbára a náddal fedett területeken vagy dimbes-dombos felületű legelőkön alkalmazták.

Lássunk néhány jelzést is:

1. jel: a látófán álló ember botra tett kalapot emel fel. Jelentése: jöhet a nyáj a kúthoz itatásra.

2. jel: a látófa tetején álló ember egy boton levő kalapot egymás után kétszer megemeli. Jelentése: menjen a gulya vagy a ménés a

2. kép. Gémeskutak. Hortobágy, Angyalháza. Szabadfalvi J. felv.

legelő távolabbi részeibe, és ott legeljen tovább. Mondták még azt is, hogy ezzel a jelzéssel hajtották hajdanán az állatokat a nádasba és rétre is.

3. jel: a botra tett kalappal jobbra-balra integetett. *Jelentése:* elmúlt a baj, tiszta a környék.

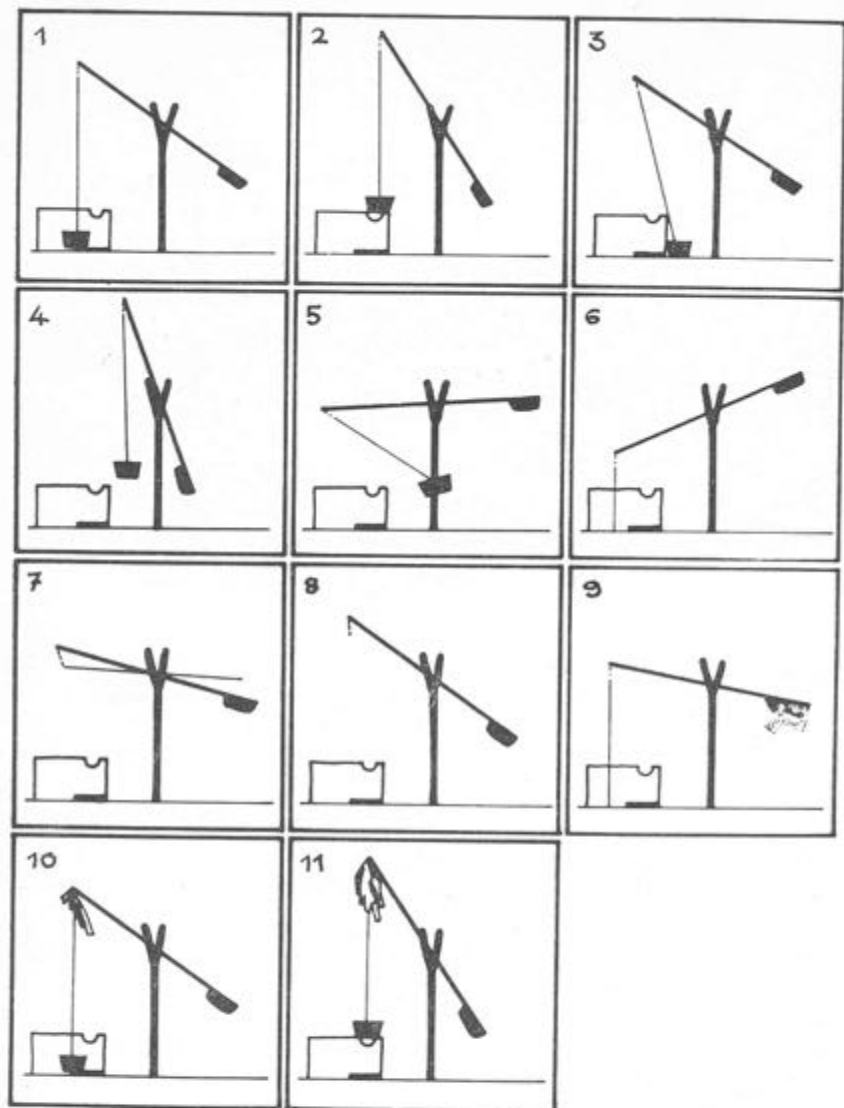
4. jel: a látófa tetején álló ember kezében tartott kalappal integet. *Jelentése:* hatósági vagy hivatalos ember érkezett a kunyhóhoz.

5. jel: a látófán álló ember botra kötött kendővel integet. *Jelentése:* nő érkezett a kunyhóhoz, jöjjön ide, aki várja.

6. jel: a látófáról botra tett kis kabátot emeltek fel. *Jelentése:* elment a számadó haza vagy a pusztaiacsárdába. Ügymond' szabad a vásár.

A gémeskutak jelzései közül a következőket találtam meg a nádudvariak emlékezetében. A nádudvaron ismert kútjelzéseket a 3. ábrán mutatom be:

1. jel: a kűtgém fel van eresztve úgy, hogy a vízmerő dézsa a kút állójára van állítva, arra a részre, ahol a pásztor a vízhúzásnál áll (1. kép). *Jelentése:* vigyázz, hatósági ember érkezett a legelőre, pl. a legeltetőtársulat elnöke, a pusztagazda, a mezőőr, az olvasó bizottság

3. kép. Pásztori jelzések kútgémmel. Nádudvar, Hajdú m.

vagy a csendőr járőr érkezett meg. A jelentés tehát: Vigyázz, hivatalos ember érkezett!

2. jel: a kútgém fel van eresztve, a vízmerő dézsa a kifolyó csatornán áll (2. kép). *Jelentése*: hajtsák a gulyát vagy a ménest az itatóhelyre.

3. jel: a kútgém fel van eresztve, a vízmerő dézsa a kútkáva mellett, kívül a földön áll (3.kép). *Jelentése*: elkészült az ebéd, jöjjetek ebédelni. Ezt a jelzést csak tavasszal és ősszel alkalmazták, amikor egész napon át legel a nyáj.

4. jel: a kútgém a kútostorral fel van eresztve úgy, hogy a dézsa üresen, a magasban himbálódzik (4. kép). *Jelentése*: nagy baj, szerencsétlenség történt, pl. jószágkár, emberhalál. Amikor ezt meglátják, a szomszédos legelőről is jönnek segíteni a pásztornak.

5. jel: a kútostor a dézsával a kútágasba vert szegre van akasztva (5. kép). *Jelentése*: a gulyába vagy a ménesbe befogadott idegen jószágokat el kell tüntetni, mert keresik vagy megérkezett az olvasó bizottság.

6. jel: a kútostort előre döntik, a vízmerítő dézsa teljesen bele van merítve, nyomva a kútba (6. kép). *Jelentése*: vigyázz, látogató gazdák érkeztek, ki is akarnak menni a nyájhoz. Ha nem a saját lova-don ülsz, cseréld át a magadéra. Ezt a jelzést csak a csikósok ismerik.

7. jel: a dézsa nincsen a kútostoron, ez utóbbi pedig fel van téve a kútágas tetejére (7. kép). *Jelentése*: a kút vize most nem iható, mert valaki vagy beleölte magát, vagy jószág döglött bele. Ameddig ki nem merik belőle teljesen a vizet és ki nem kotorják az alját, addig nem isszák, itatják a vizet.

8. jel: a kútgém felengedetten áll, a kútostor és a dézsa nincsen rajta, csak a kútostor láncsa csüng (8. kép). *Jelentése*: a kút rossz, beomlott az oldala vagy a vize nem iható, nem itatható. Ne hajtsd az állataidat a közelébe sem!

9. jel: a kút koloncára szűr van ráterítve, a kútgém vízszintes helyzetben áll (9. kép). *Jelentése*: a számadó nem tartózkodik a legelön. Elment a dolgát intézni; haza vagy a csárdába ment; a cimborájánál tanyázik.

10. jel: a vízmerő dézsa a kút állóján van, a kútostor hegyén kendő vagy női kötény van kötve (10. kép). *Jelentése*: rideg nő tartózkodik a pásztorszálláson. Elvégezte a férfinép ruhaneműjének mosását és foltozását, s hajlandó volt szerelmi szolgáltatásokra is.

11. jel: a vizesdézsa a kútkáva tetején áll, a kútostor tetejére egy rossz szűr van akasztva (11. kép). *Jelentése:* megérkezett az ócskás, lehet neki eladni valamit, lehet venni is tőle. Vette a szedett gyapjút, lónak és marhának a farok és sörényszőrét, bőrt. A hullott szőrből és gyapjúból a bojtárok pénzeltek. Árusított rámás tükröt, bicskát, bojtos pipaszárat, bajuszpedrőt.

„A Hortobágy melléki puszták életét, szokásait, gulyákat, nyájukat őrző pásztorok lelkét nálánál jobban senki sem ismerte, róluk többet és lelkesebben mostanáig senki sem írott, szebben is talán csak Kuthy Lajos meg Jókai” — írja Ecsedi Istvánról a fegyver- és munkatárs, *Zoltai Lajos*, akinek a javaslatára lett 1911-ben a debreceni Városi Múzeum munkatársa, akivel 25 éven át együtt dolgozott, s aki tőle 1937-ben a legtartalmasabb nekrológban búcsúzott.¹ *Ecsedi István* 25 éves debreceni tudományos tevékenysége volt a híd, amely a korai, jobbára honismereti leírásokat összeköti a modern pásztorkutató-kutatással.

A Hortobágy tudós felfedezőit már a 18. századtól elősora-koztathatjuk. *Jenei György* 1791-ben terjedelmes könyvet bocsátott közre, amelyben a hortobágyi pásztor természetismeretéről írt.² A *Magyar Gazda* c. folyóirat 1844. és 1845. évi köteteiben több folytatásban közölnek gazdasági tudósításokat a Hortobágyról.³ *Balásházy János* 1846-ban Debrecen gazdasági életének tárgyalása kapcsán ír a város pusztájáról.⁴ A *Falusi Gazda* 1857. évi 14. számában *Baksay Dániel* ad pótolhatatlan összegzést a pusztai életről.⁵ *Szűcs Miklós* 1892-ben Debrecen mezőgazdaságáról megjelent könyvében fejezetet szentel a Hortobágynek.⁶ A századforduló táján *Takáts Sándor*, *Rácz Lajos* és *Túri Mészáros István* közöl idevonatkozóan becses történeti és néprajzi adatokat.⁷ A millenniumra kiadott sok kötetes országle-

1. *Zoltai I.*, 1937. 83.

2. *Jenei Gy.*, 1791.

3. Gazdasági tudósítások, 1844—1845.

4. *Balásházy J.*, 1846.

5. *Baksay D.*, 1857.

6. *Szűcs M.*, 1892.

7. *Takáts S.*, 1903.; *Rácz L.*, 1909.; *Túri Mészáros I.*, Magyar Nyelv, VIII. 1912. 187—189, 282—284, 236—237, 378—379.

írásban *Jókai Mór* és *Szívós Béla* közölt igen hasznos adatokat.⁸ Úgyancsak a millenniumra készülöben *Herman Ottó* is ellátogatott puszánkra, s munkáiban idevonatkozóan számtalan adatot közöl.⁹ A debreceni Városi Múzeum első tudós kutatója, a történész *Zoltai Lajos* több kisebb cikke mellett, 1911-ben kis kötetben adta közre hortobágyi kutatásait.¹⁰

A hatalmas síkság meghihlette legnagyobb költőinket, *Petőfi Sándort* és *Arany Jánost*, valamint jeles prózairóinkat is. *Kuthy Lajos*, *Krúdy Gyula*, *Móricz Pál* és *Szép Ernő* csodálatos leírását adták, illetőleg köteteket szenteltek a Hortobálynak.¹¹ Ezeket a szépirodalmi munkákat eddig sajnos tudományos szempontból nem sokat forgattuk.

Ecsedi István életművének megértéséhez szervesen hozzátartozik életútjának vázolója is. 1885-ben (szept. 29-én) született tősgyökeres debreceni civisszaládból az akkor még falusias Nagy-Mester utcában. A család és a környezet a debreceni parasztpolgárok megszokott életét élte, ahol napi munka volt a jószágok gondozása, a csordások hajnali kürtszava keltette a lakókat, tavasszal és ősszel ünnepszamba ment az állatok kiverése és a beszorulás. Középiskolai tanulmányait az ősi debreceni Kollégiumban (1895—1904), a földrajz—történelem szakot a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán végezte. Itt is doktorált 1908-ban geográfiából. Első publikált tanulmánya *A Hortobágy-puszta természeti viszonyai tekintettel a mezőgazdaságra* c. disszertációja.¹² Egy évig Szegeden tanít, majd egy évig katona. 1911-től a debreceni református Kollégium tanítóképzőjének tanára, s ugyanennek az évnek a végén, december 4-én választják meg a városi múzeum tiszteletdíjas múzeumőrének.¹³ Nagyarányú anyaggyűjtő és -feldolgozó munkáját, valamint a múzeum néprajzi gyűjteményének kialakítását 1912 elején kezdi meg, s azt 25 éven át töretlen buzgalommal végzi. Az első világháború idején katona, a harcok során meg is sebesül. 1925-től a városi közművelődési könyvtár vezetője, s ugyanezen évben már a debreceni egyetem magántanára

8. *Jókai Mór*, 1891.; *Szívós Béla*, 1891.

9. *Herman O.*, 1898.; *Herman O.*, 1909.; *Herman O.*, 1911.

10. *Zoltai L.*, 1911.

11. *Kuthy Lajos*, 1846—1847.; *Krúdy Gyula*, 1901.; *Móricz Pál*, 1927.; *Szép Ernő*, 1936. Idevonatkozóan gondolunk *Móricz Zsigmond* és *Veres Péter* munkásságára is.

12. *Ecsedi I.*, 1908.

13. *Sőregi J.*, 1937.; *Zoltai L.*, 1937.

Magyarország föld- és néprajza tárgykörből. 1929-ben lett az akkor épülő Déri Múzeum első igazgatója. 51 éves korában, 1936-ban (május 17-én) halt meg. Számos tanulmány és több kötet terve is eítavozott az élete teljében levő kutatóval.

Életének és szemléletének több döntő jelentőségű meghatározója volt. Itt csak a következőket említhetjük: A millennium éveiben serdült ifjúvá. A kiegyezés után a dicsőségben tündöklő, nagy nemzeti nekibuzdulás meghatározta életútját. A honfoglalás ezredéves megülése kulturális tekintetben is nagy fellendülést hozott. A másik determináns a származása. A debreceni civis sarj apró gyerekkorától szivacs módjára szívta magába a debreceni és felső-tiszántúli életet, szokásokat. Tudományos pályafutása során is egyik fő forrásanyaga saját tapasztalata, ismeretanyaga volt. Valószínűleg nagy hatással volt rá a Szegeden töltött esztendő is. Itt a város tudós írójának, *Tömörkény Istvánnak* a szülőföld talaján álló, abból kisarjadt, mondhatnánk lokálpatrióta szellemű írásművészete és ugyanabban gyökerező tudományos érdeklődése például szolgálhatott a hasonló nyomokon induló Ecsedinek. Szegeden találkozott az akkor ott újságíróskodó régi hajdúivadékkal, *Móricz Pállal* is, akinek hortobágyi és hajdúsági novelláinak, leírásainak hangulata, íze ugyancsak fellelhető *Ecsedi István* hangulatos leírásaiban is.

Ecsedi István kutatásainak súlya, csaknem teljessége területileg Debrecenre, Hortobágyra, illetőleg a Felső-Tiszántúlra szorítkozik. Tematikai tekintetben pedig elsősorban az ősfoglalkozásokat, a vadászatot, halászatot, elsősorban a népi állattartást még inkább a pásztorkodást tanulmányozta. Ha időrendben tekintjük át publikációit, azt tapasztaljuk, hogy a magyar nép egyik nagy jelentőségű, döntő fontosságú gazdálkodási ága, az állattenyésztés áll érdeklődésének középpontjában, az említett egyéb témakörök kutatásához jórészt csak életének utolsó évtizedében kezdett. A népi vadászatról, halászatról és a táplálkozásról írott könyveiben is mindig tekintettel volt a pásztorok idevonatkozó eljárásaira, szokásaira és hagyományaira. 1933 és 1935 között megjelent három monográfiája a debreceni és tiszántúli vadászatról és vadfogásról, a táplálkozásról és a halászatról az elsők, csaknem egyedüliek saját témakörükben.¹⁴

14. *Ecsedi I.*, 1933b.; *Ecsedi I.*, 1934c; *Ecsedi I.*, 1935. Az utóbbi szociológiai szempontú bírálatát I. *Erdős J.*, *A magyar paraszt fölfedezése?* Szép Szó, II. k. Budapest, 1936. 374—377.

Kutatásaihoz Debrecen és tágas határa igen alkalmas volt. Évszázadok óta igen kiterjedt pásztorkodáson alapuló népi állattartására elődei ugyan felfigyeltek, azt azonban néprajzilag alaposan nem kutatták. *Herman Ottó* idevonatkozó kutatásai egy szintetizáló szemléletű tudós összefoglaló munkáiban csak mozaikkockákként kerültek felhasználásra. *Ecsedi István*, aki gyermekkorától igen sokat tud a debreceni gazdák pusztai állattartásáról, 1908-ban megjelent doktori disszertációja témájául is a Hortobágyot választotta.¹⁵ Itt a pusztai geográfiai leírását adja, néhol felcsillanó néprajzi adattal (pl. pusztai kutak, régi vizimalmok). Egyetemi tanulmányaiból származó geográfiai szemlélete későbbi munkáiban, különösen az 1910–1914 között publikáltakban is megnyilvánul. Így pl. a pásztorenyhelyekről, a pásztorviseletről írott tanulmányaiban, valamint az 1914-ben megjelent hortobágyi monográfiájában.¹⁶ Az enyhelyekről írt munkájában ezt a következőképpen foglalja össze: „A nomád pásztor életmódja a legelőtől, az éjhajlattól és az állatok fajától függ.”¹⁷

1911-től, hazakerülvén szülővárosába, illetőleg a múzeumnál törént alkalmazása hatásaképpen módszeresen hozzákezdett a debreceni állattartás, illetőleg a hortobágyi pásztorkodás feldolgozásához, a múzeumi tárgy-gyűjtéshez, a fényképtárhely gyarapításához, a tudományos anyaggyűjtéshez, s ezzel párhuzamosan a feldolgozáshoz is. Egymás után látnak napvilágot tanulmányai. Legtöbbet említett és citált munkája, *A Hortobágy pusztai és élete* című, 1914-ben megjelent monográfiája, tulajdonképpen még nem tipikus néprajzi munka. Keveredik benne a természetföldrajz és a gazdaságföldrajz az etnográfiaiával. Geográfiai összegzés a munka első egyharmada, s a továbbiakban is e szemlélet erősen determináló. Könyvének legnagyobb érdeme mégis az, hogy ez az első pásztorkodási tájmonográfia a magyar néprajzi irodalomban. *Madarassy László* két évvel korábban megjelent kecskeméti könyve terjedelmi, de főleg tematikai tekintetben is jóval egyszerűbb, egysíkúbb. Elsősorban a pusztai életet, az építményeket írja le, de nem látja meg annak számos, a monografikus kutatáshoz szükséges jelentős vonatkozásait.¹⁸ *Ecsedi István* monográfiájában külön fejezetben részletesen összegzi a pusztai épít-

15. *Ecsedi I.*, 1908.

16. *Ecsedi I.*, 1913.; *Ecsedi I.*, 1914c.; *Ecsedi I.*, 1914d.; *Ecsedi I.*, 1914a.

17. *Ecsedi I.*, 1913. 195.

18. *Madarassy L.*, 1912.

ményeket, a pásztorok viseletét, táplálkozását, eszközeit; ad némi történeti áttekintést, valamint felsorolja a puszta jövőbeni hasznosítási lehetőségeit is. Máig egyedülálló leírását adta a gúnyás juhászatnak, a táplálkozásnak, a tejfeldolgozásnak, a pásztorok művészkedésének. Igen jó érzékkel emelte ki a hortobágyi pásztorkodás nyelvi anyagát is.

Első néprajzi publikációjában a debreceni fogatokról ír. 1911-ben megjelent tanulmányában *Herman Ottó* 1910-ben publikált e témával foglalkozó munkáját egészíti, igazítja ki.¹⁹ Pásztorkodással foglalkozó részlettanulmányait jórészt monográfiája után írta és publikálta. Ezekben tovább bővítette a már egyszer összefoglalt témaköröket, illetőleg újabb vonatkozásait tárja fel Debrecen pásztorkodó állattartásának. Külön tanulmányban foglalta össze a Hortobágy „nomád pásztorenyhelyeit”, a pásztorok készségeit, a pusztai ember táplálkozását.²⁰ Igen terjedelmes és figyelemre méltó tanulmányban foglalkozott a pásztoremberek viseletével. Ebben nemcsak leírta a gulyások, csikósok, juhászok és a csordások ruházatát, hanem gondosan felsorolta a magukkal hordott szerszámokat, pl. terelőeszközöket és művészkedő tevékenységük tárgyait. Nemcsak morfológiai leírást ad, hanem — s ez igen modern szemléletre vall — tekintettel van minden eszköz kapcsán annak funkciója, pásztori használatára, életükben betöltött szerepére is. A példás rendszerű és felfogású leírás is azt igazolja, hogy érzi és érti a jelenségek közötti belső kapcsolatokat, azokat a belülről szemlélő mély anyagismeretével tárgyalja. Tekintettel van a viselet alakulására, fejlődésére is; kiemelkedik pl. a *rajthuzli* meghonosodásának tárgyalása.²¹ A Hortobágyot gyermekkorától járó ember finom megfigyelését tanúsítja az éjjeli legeltetés és a pásztortűz kapcsolatával foglalkozó kis írása is.²²

Másfél évtizeddel monográfiájának megjelenése után ismét összefoglalja a juhtejfeldolgozást, ír a juhok gyógyításáról, a jószágolvasásról, a hídivásárról, s adatokat közöl a közös nyájakban legeltetett juhok tejelosztási rendszeréről, a juhgazdaság szervezetről és szoká-

19. *Ecsedi I.*, 1911.; *Herman O.*, 1910.

20. *Ecsedi I.*, 1913.; *Ecsedi I.*, 1914c.; *Ecsedi I.*, 1913b.

21. *Ecsedi I.*, 1914c.

22. *Ecsedi I.*, 1929a.

sairól.²³ Gyűjteményt készít a hortobágyi pásztor- és betyárnóták-ról,²⁴ és cikket ír jeles adatközlőjéről, Kardos János csikósszamadóról,²⁵ aki néhány évvel később megjelentette emlékiratait.²⁶ A debreceni népi építkezés kapcsán ír a gazdasági épületekről, az állatok hordta csengők öntéséről, s megannyi más idevonatkozó témáról.²⁷ Az önálló, látszólag egymástól független tanulmányainak színes kockái 1914-es monográfiáját kiegészítik, sőt egy teljesebb mozaikfreskón mutatják be hazánk legnagyobb pásztorkodó területének, a Hortobágynek az életét.

Hortobágyi kutatásainak két csúcspontja van. 1927-ben publikálta eléggé eldugott helyen, a *Debreceni Képes Kalendáriumban* viszonylag nem nagy terjedelemben *A hortobágyi szilajpásztorkodás kialakulása* c. tanulmányát.²⁸ Ebben összegzi az extenzív állattenyésztés törtnetéről kialakult felfogását. Véleménye szerint az ősi forma az istállózó állattenyésztés volt; az állatok naponta a város körüli legelőkre jártak ki, éjjelre hazatértek az istállókba. A „szilajpásztorkodás”²⁹ ebből fejlődött ki Debrecen nagy határával egyidejűleg és annak következtetéséppen. Oka a pusztásodás, valamint a föld közös használata. A másik, ugyancsak távlatokat nyújtó munkája az 1931-ben napvilágot látott kis könyve, *A Hortobágyi Intézőbizottság története*.³⁰ Ebben levéltári iratok alapján rajzolja meg a hortobágyi pásztorkodás történeti alakulásának jó száz évét, a legeltetést és a pásztorkodást szervező intézmény irányító, életmódot és tartásmódot befolyásoló, sőt meghatározó tevékenységét. Az egyes jelenségeket, azok alakulását az abszolút kronológia rendszerébe állítva vizsgálja, pontosan meghatározva a legeltetési jog és a legeltetési szervezet fejlődését. Az 1836-os, 1839-es és az 1848-as legeltetési rendeletet követően az 1879-ben kibocsátott *Legeltetési rendszabály* alapvetően meg-

23. Ecsedi I., 1929b.; Ecsedi I., 1929c.; Ecsedi I., 1934b.; Ecsedi I., 1934a.; Ecsedi I., 1929e.; Ecsedi I., 1931a.; Ecsedi I., 1931b.

24. Ecsedi I., 1927b.; Ecsedi I., 1927c.

25. Ecsedi I., 1929d.

26. Kardos J., 1933.

27. Ecsedi I., 1912b.; Ecsedi I., 1930a.; Ecsedi I., 1933.; Ecsedi I., 1914e.; Ecsedi I., 1927—1928.; Ecsedi I., 1913a.

28. Ecsedi I., 1927a.

29. Vö. Szabadfalvi J., 1969.; Szabadfalvi J., 1970a. 13—20.

30. Ecsedi I., 1931.

szabta a hortobágyi pásztorkodást. Meghatározták a pusztai erdőtelepítést, az ún. *erdőszárnyékok* létrehozását, megtiltják az útszéli legeltetést, már nem lehet az elhullott állatoknak csak a bőrével elszámolni. Az Intézőbizottság javaslatára a múlt század utolsó évtizedében került először megrendezésre (június 20-án) az állatvásár, az ún. hídivásár. Ugyancsak a testület kötelezi a pásztorokat századunk elejétől a *járások* szakaszos legeltetésére. Előírták a pásztorok fogadását, a szolgálat idejét, a fizetést, a jószágtartást, a *szamadókönyv* használatát, valamint a gulyák háromnaponkénti állásváltoztatását stb.

Úgy vélem, hogy az említett két munkájában tudatosodott *Ecsedi István*ban a történeti kutatás néprajzi hasznosításának szükségessége. Korábbi munkáiban is hivatkozott ugyan történeti adatokra, azokban azonban csupán illusztrációs anyagot keresett, megszólaltani azokat nem sikerült.

A Hortobágyról nemcsak tanulmányokat írt, hanem szinte széprózaí ihletésű útleírásokat is. Ezek születésének gyökerét nemcsak a szerző adottságaiban kereshetjük, hanem — mint már említettem — a Szegeden töltött esztendőben, *Tömörkény István* és *Móricz Pál* munkásságának ismeretében is. 1927-ben jelent meg a *Hortobágyi életképek* c. könyve.³¹ Finom művű leírását adja az ünnepszamba menő tavaszi állatkiverésnek, a lóval történő halászatnak (haltaposás), emléket állít a vándorköltőnek és históriásnak, *Tornyai János*-nak, valamint a hortobágyi pásztorok hegedűsének, *Rimóczi Lajos*-nak. A *Poros országutakon* c. könyvében³² pedig leírja a híres debreceni disznótort, a hortobágyi *tőzegkészítést*, a *juhporral* való tüzezelést, a szíkfűszedést, az 1885. évi gulyásbált, a tiszai éjjeli szigonyozást, a kézzel történő halfogást stb. A nagyközönség számára készült, mai szóhasználattal élve, ismeretterjesztő könyveinek tudományos forrásértéke is jelentős. Igen sok megfigyelését csak itt publikálta. A hasonló műfajú tevékenységet tovább is folytatni akarta. A Déri Múzeum adattára őrizi egy kétkötetes munka kéziratát *Magyar elbeszélések* címmel.³³ A sajtóra kész munka és a szerző emléke megérdemelné a publikálást.

Ecsedi István emberi és tudományos életműve nem teljes, 51 évesen a gyors halál derékba törte legjobb alkotói korszakát. Számos

31. *Ecsedi I.*, 1927d.

32. *Ecsedi I.*, 1925.

33. Déri Múzeum néprajzi adattára. V. 56, 57.

gyűjtését már nem adhatta közre, tanulmány- és kötetterveit már csak hagyatéka őrzi. A debreceni Déri Múzeum néprajzi adattárában elhelyezett Ecsedi-hagyatéka több mint száz tételszám alatt került beletárolásra. Ebből kirajzolódik *Ecsedi István* tervezett további tevékenysége. A teljesség igénye nélkül itt csak a legjelentősebbeket említem meg. Igen sok anyagot gyűjtött Felső-Tiszántúl földműveléséhez, úgy tűnik, hogy ezt külön kötetben szeretne volna megírni. Jelentős anyagot gyűjtött össze, szinte az egész ország területéről a kenderfeldolgozás és -felhasználás témaköréhez. Ez is a monografikus összegzés tervét sejteti. Ugyancsak sok jegyzete maradt fenn a népi építkezés témaköréből, valószínűleg tovább akarta folytatni korai, még 1912-ben publikált debreceni építkezési témáját. Építkezési anyaga ugyancsak túlterjed kutatásainak fő területén, a Felső-Tiszántúlon. Kéziratban maradt szép gyűjteménye a szólásmondásokról, rigmusokról és anekdotákról is.³⁴ Az 1930 táján az egy időre félretett pásztorkodási kutatását is tovább kívánta folytatni, meg akarta írni a debreceni civisek ősszel, a Hortobágyról hazavert állatainak, a várost északon és keleten övező erdőségekben folytatott jószágteleltetését.³⁵ Ez a terve azért is megemlítendő, mert ebben a munkájában már túl akart lépni a tipikus pusztai pásztorkodás jelenségeinek fel-táráján.

Életműve nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg más irányú tevékenységéről is. Az 1920-as években írt több elemi és középiskolai tankönyvet,³⁶ Debrecenről honismereti munkákat.³⁷ A Déri Múzeum megnyitására (1930. május 25.) terjedelmes könyvben elkészíti a múzeum vezetőjét. Ebben az egyes gyűjtemények ismertetése mellett, összefoglalást nyújt a hortobágyi pásztorkodásról is.³⁸ Tervezett debreceni és hortobágyi útikönyvet,³⁹ foglalkozott az idegenforgalom fellendítésével,⁴⁰ sőt *Diák a menyorszámban* címmel daljátékszöveget is írt.⁴¹ 1911-től 1929-ig tanít a református Kollégium tanítóképző inté-

34. Déri Múzeum néprajzi adattára. V. 60.

35. A témát a munkában múzeumi gyakornokként már részt vevő *Balogh I.* dolgozta fel: *Balogh I.*, 1938.

36. Idevonatkozó munkáiból l. *Ecsedi I.*, 1927d.; *Ecsedi I.*, 1928.

37. *Ecsedi I.*, 1926.

38. *Ecsedi I.*, 1930b. 83—100.

39. Déri Múzeum néprajzi adattára, V. 48/4.

40. Déri Múzeum néprajzi adattára, V. 49/6.

41. Déri Múzeum néprajzi adattára, V. 58.

zetében. Tanítványaiból néprajzi gyűjtőket nevelt, részükre pályázatokot írt ki, amelyet gyakran saját pénzéből díjazott. Gyűjtéseiket felhasználta tanulmányaiban, könyveiben. A pályamunkákból igen sokat őriz a Déri Múzeum adattára. Igen sok tudományos és ismeretterjesztő előadást tartott pl. a Magyar Néprajzi Társaságban és a Földrajzi Társaságban. 1919-ben újságot szerkeszt Debrecenben *Hajdúföld* címmel, állandó munkatársa a földrajzi és néprajzi szaklapok mellett az *Egyetértés*, a *Magyarság* és az *Uránia*⁴² c. folyóiratnak, 1932-től haláláig szerkesztette a *Debreceni Képes Kalendáriumot*. 1925-től haláláig szinte minden évben tartott magántanári előadást a debreceni tudományegyetemen nemcsak szűkebb hazája, hanem az egész ország területéről (1926—27-ben pl. *A dunántúli dombos vidék föld- és néprajza*, egy évvel később pedig *Az északnyugati felvidék föld- és néprajza*).⁴³

Ecsedi Istvánt a barátok, a szakmaibeliék, főképpen a tudományos közvélemény *civis-tudósnak* szerették nevezni. Valóban — külföldi útjairól készült útleírásait kivéve — publikációit szinte kivétel nélkül Debrecenről, a Hortobágy vidékéről, de legalábbis a Tiszántúl északi feléről írta. Elsősorban a gazdálkodást, pontosabban az ösfoglalkozásokat, a halászatot, vadászatot, pásztorkodást és az építkezést tanulmányozta. A tevékenység és az ember érdekelte. Úgy fogalmazhatjuk, hogy a magyar föld és a magyar nép kutatója volt.

A néprajzi anyagfeltárást, a terepmunkát és az adatok hiteles reprodukálását tartotta elsőrendű feladatának. „Munkám az adatok szórványossága miatt ez idő szerint inkább adatgyűjtésre, -közlésre, mint szembetűnő összehasonlításra szorítkozhat... Csakis így lépésről lépésre, folyamatos munkával, fokozott lelkesedéssel haladhatunk édes hazánk, derék magyar népünk megismerése felé” — fogalmazta meg célkitűzését 1914-ben, a hortobágyi mongráfia bevezetőjében.⁴⁴ Anyaggyűjtésre, terepmunkára igen sok időt fordított. Minden évben tavasztól ősziig hosszú heteket töltött anyaggyűjtő munkával. 1912-ben pl. 14 gyűjtőutat tett.⁴⁵ Fényképezett, jegyzetelt, figyelte a pusztai ember élete rezdülését. Bebarangolta az egész Észak-Tiszántúlt,

42. Jelentés a debreceni sz. kir. város múzeumának 1912. évi működéséről (a továbbiakban: Jelentés...), 12.; Jelentés... 1913. 8.; Jelentés... 1922. 6.

43. Jelentés... 1928. 27.

44. *Ecsedi I.*, 1914. V.

45. *Sőregi J.*, 1937. 13—14.

legszívesebben azonban a Hortobágyon kóborolt. Ismert minden öreg pásztor, mindenütt szívesen látták, tűzhelyük mellé fogadták. Min-dig gyalog járt — mint egyik könyvének címe is jelzi — a poros országutak vándora volt. Gúnyját maga hordta elmaradhatatlan hátizsákjában. A pusztai ember módjára szalonnát, szárasztésztát, kenyeret, fűszerszámokat, valamint kis vasfazekát, még külföldi útjaira is magával vitte.⁴⁶

Világot járt ember volt, három kontinens is járt. Már egyetemistak korában a nyári szünetekben ellátogatott Ausztriába és Németországba, szívesen rótt a városok utcáit, ellátogatott a múzeumokba, képtárakba, levéltárakba, intézményekbe. 1926-ban járt Bulgáriában és Törökországban; 1927-ben még egyszer Bulgáriában, valamint Macedóniában, Görögországban, Palesztinában, Szíriában és Törökországban. 1928-ban a skandináv államokat, főként Finnországot járta, eljutott pl. a Lappföldre is. Három évvel később, 1931-ben ismét járt Finnországban. 1930-ban augusztus 16-tól október 1-ig Egyiptomban tartózkodott. 1933-ban és 1934-ben a nyári szabadságát Olaszországban töltötte.⁴⁷ Külföldi útjairól, tapasztalatairól könyveket írt,⁴⁸ indítékokat, tudomány-módszertani szempontokat azonban magával nem hozott. Útjai után is ott és úgy folytatta itthoni munkáját, mint ahol és ahogyan abbahagyta.

Módszertani eljárásokkal, tudományos szemléletmódokkal nem kötelezte el magát. Egyetemi tanulmányainak geográfiai szemlélete is jórészt csak az első világháborút megelőző munkáiban tükröződik. Munkájának célkitűzését 1913-ban így fogalmazta meg: „Működésem főleg két irányban haladt. Gyűjteni, illetve megmenteni azt, amit lehet, megfigyelni, ami jellegzetes s mindezek alapján megkísérelni párhuzamot vonni a többi hazai és külföldi nomád pásztor népek életmódja, szokásai között az eddigi kutatások alapján.”⁴⁹ A regisztráló, leíró szemléleten túl csak egyirányban lépett, a magyar pusztai pásztorkodás keleti, steppei kapcsolatait akarta kimutatni. Erre utal már az 1914-ben megjelent hortobágyi monográfiájának előszava is. 1913-ban keleti utazást készít elő, ezt azonban a világháború meghiú-

46. *Sőregi J.* azt is említi, hogy útipoggyászát csacsival is szállította (*Sőregi J.*, 1937. 13–14.).

47. L. részletesebben: *Zoltai L.*, 1937.; *Sőregi J.*, 1937.

48. *Ecsedi I.*, 1929f.; *Ecsedi I.*, 1933a.

49. Jelentés... 1913. 42.

sította. Monográfiájában és más publikációiban is a hortobágyi pásztorkodást egyrészt az ókori, főként szkíta s az újkori nomadizmussal veti össze. Az idevonatkozó adatokat igen nagy bibliográfiai utánanézéssel, nagy gonddal gyűjtötte össze. Ugyanakkor azonban más magyar anyaggal, pl. a nagykun és a kiskun pásztorkodással már nem hasonlította. Az fel sem merül, hogy az európai állattenyésztési, pásztorkodási anyagot tanulmányozza.

Az alföldi, főként hortobágyi pásztorkodást *nomádnak* tartja, véleménye szerint az ősi tájfajtákkal az ősi tartásmódot is magunkkal hoztuk és azt meg is őriztük.⁵⁰ „A baromtenyésztő népek másik fő jellemvonása a nomadizálás.” „A hortobágyi pásztor élete is igazi nomád” — írja.⁵¹ Elméletében azonban nem következetes. Négy különböző időpontban megjelent munkájában is azt hangoztatja, hogy az ősi, a honfoglalás-korabeli nomadizálással a magyarság letelepedése után felhagyott, s az újkori *nomadizmus*, a szilajpásztorkodás másodlagos jelenségként, a török hódoltságot követően, a kialakult nagy pusztai legelőkön jött létre.⁵²

Ecsedi István nagy teherbírású, fáradságot nem ismerő, céltudatos, kemény ember volt. Csupán a terepen adatközlőivel türelmes és szíves, a feldolgozó és múzeumszervező munkájában határozott, sőt magamészőően is kemény. A gyors és célravezető munkát szerette, munkatársait is erre ösztökölte. Nem kereste mások barátságát, a tágabb szakma megbecsülését, a maga útját járta, magányos ember volt személyes életében és a tudományban is.

A tudományos elszigeteltség jellemző volt általában az etnográfia-ra a századfordulón, s századunk első két-három évtizedében. A magyar néprajz századeleji művelői a tudományok számos területéről indultak, és a magukkal hozott képzés, valamint saját intuícióiknak megfelelően kezdték kutatni a népi kultúrát. Az egymás után szerveződő múzeumok — központi irányítás nem lévén — ugyancsak sajátos úton indultak, noha *Bátky Zsigmond Útmutatója*⁵³ 1906-tól sok segítséget nyújtott legalábbis a múzeumi néprajzi anyag gyarapításához, rendezéséhez, valamint a feldolgozáshoz is. A népi állattartást és pásztorkodást a millennium és a századforduló éveiben *Herman*

50. *Ecsedi I.*, 1925. 153.

51. *Ecsedi I.*, 1913. 193.

52. *Ecsedi I.*, 1913c.; *Ecsedi I.*, 1925.; *Ecsedi I.*, 1927a.

53. *Bátky Zs.*, *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*, Budapest, 1906.

Ottó összefoglalta ugyan,⁵⁴ megalapozta tudományos körvonalait, mégis a különböző területeken dolgozó kutatókra, így pl. Madarassy Lászlóra és Ecsedi Istvánra nagy hatást nem gyakorolt. Talán csak az ugyanakkor induló Györffy István publikációiban fedezhető fel a nagy előd koncepciójának folytatása.⁵⁵ Ecsedi István már indulásakor nézeteltérésbe került az ünnepezt és elismert tudóssal, Herman Ottóval a debreceni fogatokról írott tanulmánya kapcsán.⁵⁶ Mindezek értetetővé teszik Ecsedi István kutatási módszerét, célkitűzéseit, szemléletmódját és tudományos koncepcióját. Elmondhatjuk róla, hogy pótolhatatlan érdemeket szerzett Debrecen, a Hortobágy s általában Felső-Tiszántúl néprajzi feltárása, a múzeumszervezés, a tudomány népszerűsítése, az egyetemi oktatás megteremtése terén.

Tevékenységét követően a Hortobágy kutatása fokozatosan fellendült. A kortárs, s talán barát Györffy István is bemerészkedett Ecsedi István féltve őrzött kutatási területére, noha önálló publikációt idevonatkozóan nem közölt, számos adatot használt fel összefoglaló munkáiban.⁵⁷ Ugyancsak kortársként dolgozta fel Málnási Ödön Hajdúszoboszlónak és külső legelőjének, Angyalházának a juhászatát.⁵⁸ Meg kell említenünk Ecsedi István „nótás csikószámadójának”, Kardos Jánosnak 1936-ban megjelent emlékiratait.⁵⁹ A táj és a téma kutatását elsőként a debreceni Déri Múzeum munkatársai folytatták. Legnagyobb jelentőségű Balogh István munkássága, aki a történész szemléletmódjával és módszerével a 18–19. századi levéltári források módszeres feldolgozásával ötvözte a récents néprajzi anyagot, és festett egyedülálló képet a debreceni-hortobágyi pásztorkodás mennyi részletéről.⁶⁰ Lükő Gábor és Béres András a pásztorművészet és a terelőszközöket tanulmányozták.⁶¹ Részt vettek a kutatásban más szakemberek is, pl. Gombás András, K. Kovács Péter, Föl-

54. Herman O., 1898.; Herman O., 1909.

55. Szabadfalvi J., 1969.; Szabadfalvi J., 1970a. 13–20.

56. Herman O., 1910.; Ecsedi I., 1911.

57. Györffy I., 1927.; Györffy I., 1928.; Györffy I., 1941.

58. Málnási Ö., 1928.

59. Kardos J., 1933.

60. Balogh I., 1938.; Balogh I., 1943.; Balogh I., 1958.; Balogh I., 1961.

61. Lükő G., 1940.; Béres A., 1958.; Béres A., 1961.; Béres A., 1962. Itt említem meg, hogy két debreceni, ill. hajdúsági bibliográfia is közöl adatokat a Hortobágy népi kultúrájáról: Béres A.—Módy Gy., 1956.; Debreceni bibliográfia. Debrecen, 1961.

des László.⁶² Kevésbé ismertek Tikos Béla tanulmányai a hortobágyi pásztor növényismeretéről.⁶³

Az utóbbi években a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának ugyanitt működő kelet-európai osztályának munkatársai tűzték célul a Hortobágy, s általában Felső-Tiszántól népi állattartásának és pásztorkodásának további feldolgozását. A munka eredményét Gunda Béla, Törő László és Bodó Sándor tanulmányai,⁶⁴ Bencsik János két könyve,⁶⁵ és e sorok írójának több tanulmánya és monográfiája,⁶⁶ valamint ennek a kötetnek⁶⁷ a közreadása is jelzi.

62. K. Kovács P., 1951.; Gombás A., 1963.; Földes L., 1962.

63. Tikos B., 1950.; Tikos B., 1951.

64. Gunda B., 1940.; Gunda B., 1949.; Gunda B., 1968.; Bodó S., 1966.; Törő L., 1968. Több egyetemi szakdolgozat is készült a Hortobágy vidékéről (l. pl. Törő L., é. n.).

65. Bencsik J., 1969.; Bencsik J., 1971.

66. Szabadfalvi J., 1966.; Szabadfalvi J., 1968.; Szabadfalvi J., 1969.; Szabadfalvi J., 1970a.; Szabadfalvi J., 1970b.

67. Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Szabadfalvi József és Ujváry Zoltán közreműködésével szerkeszti Gunda Béla. Műveltség és Hagyomány, XV—XVI. Debrecen, 1972—1974.

A fazekasművészet és a szövés-hímzés mellett a pásztorművészet a népi ornamentálás leggazdagabb és legváltozatosabb ága. A pásztorok általában ugyan a parasztság szegényebb rétegéből kerültek ki, mégis szabadabban éltek, mint a nagybirtokok cselédsége vagy a szegényparasztság. A puszták börtönében eltöltött magányosságuk időt és kedvet biztosított a fafaragásra, a művészkedésre. A tágasság ellenére is egyhangúan szűk világuk valósága témájuk és ornamenseik is. A hortobágyi pásztor saját világát, a napot, holdat és a csillagokat, a lapos pusztát, annak virágait és növényvilágát, a kanyargó folyót, madárvilágát és a nótában is megénekelte kilenclyukú hídját, nyáját, nevezetes állatait és kutyáját, tanyáját, eszközeit, a távoli templom tornyát, valamint magát és társait örökíti meg leggyakrabban. Ábrázolásmódja alapvetően naiv, zsúfolt és lényegében kompozíció nélküli. A botok, ivóedények és dobozok adott felületét díszíti, a kompozíció és az egyes ornamensek leginkább összefonódóan térfelölölőek. Néha, különösen a hosszú pásztorbotok esetében, az elnyúló díszítő felületet felosztják, s ezáltal a teljes felület kisebb kompozíciós egységekre oszlik. Ez esetben a leginkább körbefutó, térelválasztó elemek rendszerint az ősbib ornamentikai stílus elemei, geometrikus elemek.¹

A művészkedő pásztorok legjellemzőbb nyersanyagai ugyancsak világának adott termékei, a fa, állatának szarva, csontja és a bőre. Fából készül legtöbb használati tárgya, a pásztoronként különböző típusú bot, a csikós és a gulyás botja, a juhász *kampója*, a kondás egykori *baltája*; az *ostor* és a *karikás nyele*. Fából készül továbbá legfontosabb eszközeinek doboza, a *beretvatartó*, a *tükrös* és a *gyufatartó*; a *kásakeverőkanál*, a változatos formájú *báránnyjel*, a bogrács alá való koszorú, a *kutyagerinc*, az ivóedény és a pipaszár; a pásztor-

1. *Ecsedi I.*, 1914.; *Ecsedi I.*, 1913b.; *Ecsedi I.*, 1914c.; *Lükő G.*, 1940.; *Béres A.*, 1955.; *Béres A.*, 1958.; *Béres A.*, 1962.

készítette hangszerek, a *furulya* és a *tambura*. Ugyancsak fából faragja az ajándéktárgynak, leginkább szerelmi ajándéknak szánt eszközeit, a *sulykolót*, a *mángorlót*, a guzsalyt, a falra akasztható *sótartót* és a különböző gyermekjátékokat is. A szarvasmarhák szarvából rendszerint minden alaki változtatás nélkül készül az *ivószaru*, a *pásztorkürt* és a kaszakőtartó *fantok*. Az apróbb tárgyakhoz, a *só*-, a *gyufa*- és a *rühzsírtartó*hoz már szétfűrészelik a szarvat, s annak csak egy metszetéből készítik az eszközt. Az állatok csontjából csak apróbb eszközöket, gombokat és játékszereket készítenek. A harmadik nyersanyagból, a bőrből ugyancsak változatos dolgokat készít, ékit a pásztor. Bőrből készül a *nyereg*, az *ostor*, a *karikás*, a *bicskartartó*, a *dohányzacskó*, valamint az egykor egyes pásztorkészítette ruhadarabok is.

Már ebből a felsorolásból is láthatjuk, hogy a pásztor elsősorban saját használati eszközeit készíti, faragja és ékíti. Eszközei javát maga állítja elő, hasonlóképpen mint kunyhóját, állatai pusztai enyhelyét. Eszközeinek száma nem nagy; ez önmagában is jelzi foglalkozása ösiségét, s annak egykori vándorló jellegét. Ruhája és legfontosabb eszközei egykor a tergenyész számaron, szükségből a különböző vándorló pásztor hátán is elfért. Legszívesebben minden pásztor legjellegzetesebb használati eszközét, mindig magával hordott címerét ékíti. A pásztor címerét — a juhász a *kampót*, a gulyás a *botot*, a csikós és a kondás a *karikást* — mindig magával hordja, nemcsak hétköznapokon a munkában, hanem ünnepeken, a pásztori élet jeles napjain, pl. esküvőn, templomban, vásáron stb. is. A hétköznapokon használt botok és karikások rendszerint dísztelenek vagy kevésbé ékítették; a díszes holmit még az esőtől is óvja (1. kép).

Téves az az elképzelés, hogy a pusztai pásztornak tengernyi ideje van, s azt üti agyon a farigcsálással. Az őrzés, terelés, vízhúzás, főzés, fejs és a gyógyítás ideje és energiája javát leköti. Csak röpke, ellopt szabadság idejében, pihenés közben jut hozzá kedves, szórakoztató foglalatosságához, a faragáshoz. A faragásra szánt eszközt és a hozzá való szerszámokat rendszerint a jószág mellett is magával hordja, egykor a szűr ujjában, s az itatás után, deleltetés közben, vagy amikor a nyáj nyugodtan szétterülve legel, néhány metszést végez. Így készül el rendszerint hosszú hetek, sőt hónapok alatt a ma már megcsodált alkotás. A téli hónapok otthontöltött napjai természetesen több időt biztosítanak a munkához.

Meg kell még azt is említenünk, hogy nem minden pásztor farag,

1. kép. Hortobágyi gulyás bottal és karikással. Nagyhortobágy, 1966.
Szabadfalvi J. felv.

a nagy többség sohasem faragott, egyesek tudnának, de nincsen kedvük hozzá; kimondottan jeles faragó csak kevés akad. Napjaink faragói már rendszerint nem a ma is pásztorságban élők, hanem egykori pásztorok vagy ügyeskezdő parasztok, polgárok. Készítményeiket csak hasonlítják az egykori, ma már elsősorban múzeumokban őrzött darabokhoz (2. kép).

A pásztorkodás köztudomásúan ősi fogalkozás. Az építmények, a ruházat, az eszközök, a pásztori hagyomány és állatgyógyítás, a szokások és rituális cselekedetek, az állatok legeltetésének módja sok év-

2. kép. A karikás készítése. Kesznyéten, Zemplén m. 1961.
Szabadfalvi J. felv.

százados, néhol ezredes hagyományt őrzött meg. A pásztorok életmódja és társadalmi helyzete is meglehetősen elszigetelt volt. A parasztságon belül elkülönülő réteget alkottak, nem szívesen házasodtak össze. Ez a magyarázata annak, hogy életmódjukban, zenéjükben, szokásaikban és művészkedésükben is sok archaikus elemet őriztek meg, olyanokat, amelyet a földművelő parasztság már elfeledett.

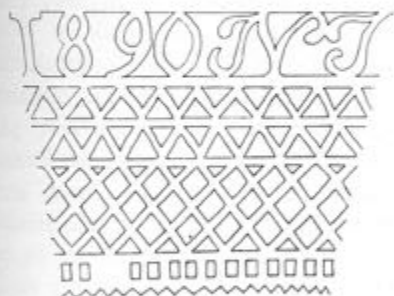
A díszítés alapanyagának, módjának és technikájának alapján a pásztorművészetnek három jellegzetes területe különül el: Dunántúl, Észak-Magyarország és a Tiszántúl. A dunántúli a múlt század elejétől az ún. *spanyolozás*, a század végétől a domborműves faragás és a gyakori betyárbrázolás a jellemző. Az észak-magyarországi pásztorok elsősorban díszes fülű *csanakokat*, fa ivópoharakat faragtak; botjaikat, ostor és baltanyeleiket ólom, cin és ónberakással ékesítették. A Tiszántúl északi felén, elsősorban a Hortobágyon a fa díszítésénél, nem kimondottan a faragás, hanem az ólommal, csonttal, réz-

zel, kaucsukkal, újabban műanyaggal való berakás, más szóval a kiverés volt a legelterjedtebb. A kevéserdejű Alföldről sokkal kevesebb faragott tárgyat őriznek gyűjteményeink, mint más tájakról. Sok, másutt fából faragott eszköz itt cserépből, szaruból készült. Régi hagyományai vannak az Alföldön, elsősorban a Felső-Tiszántúlon a csont és a szarufaragásnak, és nagy mesterei voltak a bőrmunkának. A kimondott fafaragást az Alföld vegetációja gátolta, viszont bőséges nyersanyagot kínált a feldolgozásra és díszítésre a szürke magyar marha szarva s általában a mérhetetlen mennyiségű állat bőre. A fafaragás elsősorban a hegyekben és erdőkben gazdag Felső-Magyarországon és a Dunántúlon virágzott, de jelentősnek mondható a fátlan Alföldön is. A hortobágyi pásztor nem egyszer napi járőföldet is megy egy jó botnak való *árvatölgyfa* (kivágott tölgy sarjadt ága) után, jól megmunkálható ostornyélért pedig a szőlőskertek gyümölcsfáit is megdézsmálja.

Faragás és kiverés

A hajdúsági és a bihari gulyás, csikós- és kondás botja, valamint a juhász kampója jobbára árvatölgyből, ritkábban kőrisből, somból, kökényből vagy szilvafa ágából készül. A bot a pásztor kezében elsősorban terelőeszköz, a munkánál a dísztelent használják. Szépen ékített botjaikat csak akkor veszik elő, ha kiöltöznek. Hasonló a sorsa a pásztor ostorának, karikásának is. A botokat és karikásnyeleket elsősorban nem faragással díszítik, hanem *berakással, kiveréssel*. A faragómunka itt csupán annyi, hogy bemetszik a botba, az aplikálandó díszítmény helyét. A kiválasztott botot megmunkálás előtt hosszasan kezelik, ennek lényeges mozzanata az istállóban a hídlás alatt való érlelés, színesítés. A botok kezelése a díszítés után sem marad abba, kiszáradás ellen rendszeresen (különösen ha megázik) zsírral megkenik.

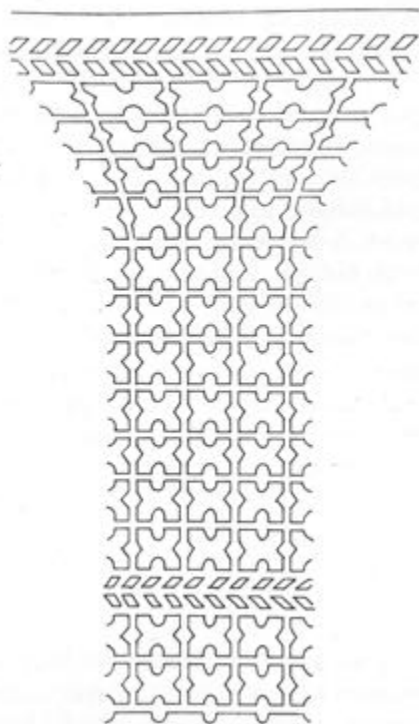
A hajdúsági pásztorok elsősorban tartóeszközeiket faragták. Leggyakoribb a faragott ornamentika a *beretvatartókon*, a *tükrőfákon* található leginkább, bár ezeken is fellelhető az ólomöntéses díszítőeljárás. A hosszúkás, hasábos, fortélyosan nyitható borotvatartókat rendszerint az ősi díszítőelemekkel geometrikus ornamentekekkel látják el, de ritkán előfordul a növényi, leveles, virágos díszítmény is. A virágok alkalmazása a tükrösökön gyakoribb; ezek hasonlóságot

3. kép. Ólmosbot kiterített
diszítménye. 1890.

4. kép. Ólmosbot diszítménye

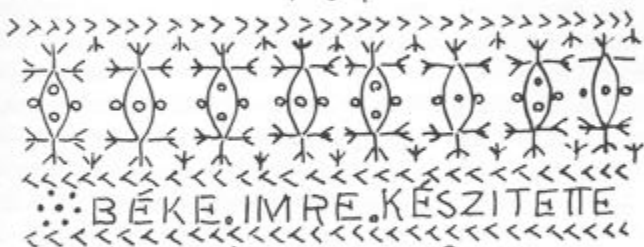
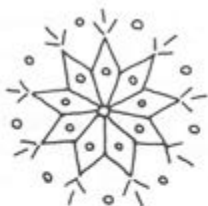
5. kép. Ólmosbot diszítménye

mutatnak az aplikált szücsdíszítményekkel. Mindkét eszköznél fellelhetők a díszítmények között, leginkább a gombszerűen kialakított felületen az állatfejek. Pásztoraink faragókésztségét hirdetik az említeteken kívül még a bogrács alá tett *kutyagerinc*, az apró *bárányjegyek*, *kanalak*, *bicskanyelek*, a maguk készítette hangszerek, faragott *furulyák*, valamint a tamburák faragott állatfeje. A díszítés szerszáma mindig magával hordott kés, valamint hegyes ár és néhány kis véső. A berakásos díszítmények kivágásához ollót használnak.

A faragás valamint a betétes és rátétes díszítés között helyezhető el az *ólomöntéses* díszítómód. A botokat, baltákat és karikásnyeleket díszítették ezzel az eljárással, de fellelhető egyes tartódobozokon, pl. *tükrösön* is. A szinte kizárólag geometrikus ornamenseket árokszerűen bemetszik a fába, majd az alacsony hőfokon olvadó ólmot, önt vagy cint öntöttek a kifaragott vályatokba. Megmerevedés után lecsiszolták, s a fa természetes színéből szürkén emelkedik ki az ékítmény. A mértani ornamenseket egyes művészkedő pásztorok úgy csoportosították, hogy már egyszerű virágdíszítményt sejtet. Ólmos díszítménnyel a pásztorbotoknak csak a felső, a kézbe fogott, vastagabb végét díszítették. Ezek feltehetően nemcsak a ornamentálást szolgálták, hanem védekező vagy harci szerszámok is voltak.

A 3—5. képen a debreceni Déri Múzeum gyűjteményéből három ólmosbot kiterített díszítményét közlöm. A 3. képen közölt Debrecenből került a gyűjteménybe, szépen megmunkált tölgyfa, tányérosan beöntött feje alatt rombuszokból álló, rácsszerű ólombeöntés látható. Ezt aul és felül cakkozott téglalap alakú díszítmény zárja le. Egy sárandi bot (4. kép) ugyancsak geometrikus ornamensekkel díszített. A foltszerű ólomdíszítést itt még bekarcolásokkal is ékítették. Az 5. képen közölt, egykori debreceni pásztor tölgyfa botja az ólmosbotokon csak ritkán látható növényi ornamenseket visel.

A pásztori eszközöknek, elsősorban a botoknak és a karikások nyelének hagyományos díszítómódja volt a Tiszántúlon, elsősorban a Hortobágyon a *kiverés*, vagy *berakás*. A keskenyebb díszítőelemeket úgy készítik, hogy bicskával vagy kis vésővel bemetszik az ornamentals vonalát a fába, majd ebbe különböző színű és minőségű anyagokat nyomkodnak, vernek bele. Leggyakoribb volt a rézdrót, főzéssel szétválasztott szarulemez, kaucsuk, újabban műanyaglemezek alkalmazása. Díszítették a kivert botokat még vasból, vörös és sárgarézből készült szegekkel is oly módon, hogy azokat meghatározott rendszer szerint bevérték a fába, s a különböző színű szegek adták ki az orna-

6. kép. Berakásos pásztorbot kiterített díszítménye

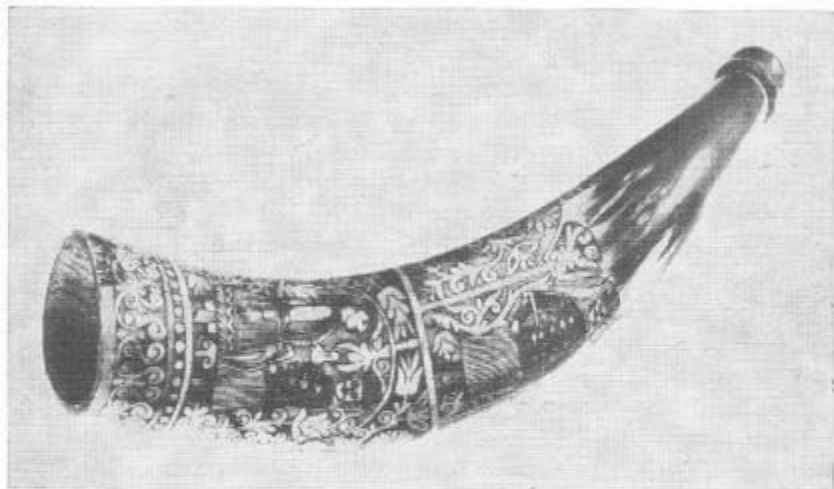
mentikát. A kiveréssel lényegében vonalas, díszítménysorokat alakítottak ki, amelyek összehatásukban már növényi díszítményeket adnak ki (6. kép). Általában a 19. sz. végétől készített botokon már megjelenik a vonalas ornamens mellett a foltszerű, berakásos díszítmény is. Ezeket az előbb említett díszítőanyagokból ollóval kivágják, majd alakjának megfelelően bemélyítik a fát, és belenyomkodják a díszítményt. Ezt azután — a nagyságának megfelelően — egy-kettő vagy több szeggel rögzítik. Az újabb berakásos díszítőmódnál lényegében két technika keveredik, a vonalas és foltszerű, mindkettő beerősítésének módja is különböző. Az elsőnél vonalas az ornamens, s a foltot is csak keretézéssel érik el, a másikon már elfedik az ornamens teljes foltját egy vagy több lemezkével, s ez utóbbi rögzítése már szeggel történik. A két díszítő eljárás gyakran keveredik egymással, egymás mellett szerepel. Ismeretes egy olyan megoldás is, amikor a foltszerű ornamenseket, vonalassal keretezik.

A 6. képen közölt, Hortobágyról származó bot 1934-ben készült. A teljes díszítmény három körbefutó, szalagdíszítményre oszlik, látható rajta a készítő *Béke Imre* neve. Figyelemre méltó rajta a mondánivaló egysége, a kompozíció tisztasága, az alul körbefutó virágág. *Béke Imre* más ismert kompozícióira is jellemző a tiszta mondánivaló, az egységes kompozíció és a gondos, művészi ornamentálás.

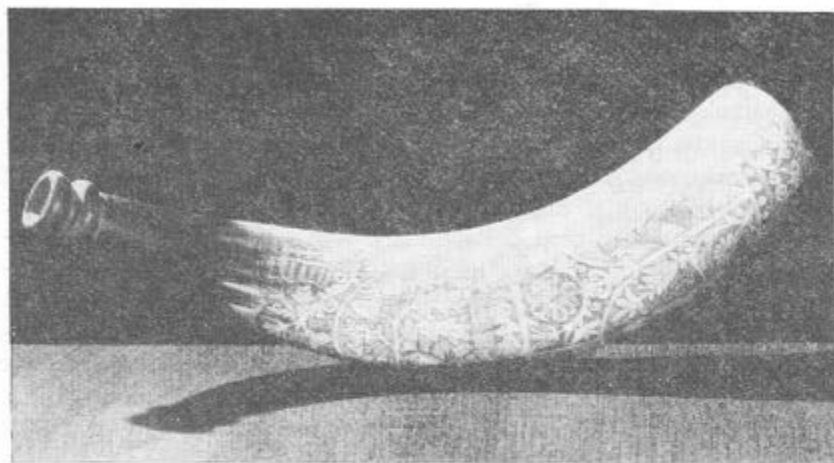
Igen jelentős faragópásztor volt a két világháború közötti két évtizedben az 1883-ban született, a hortobágyi renyheménesnél szolgáló, Balmazújvároson lakó *Nádasdi István*. Készített faragott, kivert, botokat és bőr tárgyakat is. Jeles népművész volt még az 1894-ben született, a bihari Gyantén élő, de az 1920-as években az orosi pusztán szolgáló *Deák Sándor* kondás is, aki a művészien díszített ostorok, karikások készítésében jeleskedett. Maga készítette és ékítette a nyelét és fonta ostorát is. Az utóbbi évtizedek, sőt napjaink jeles faragói a következők: *Czibere Lajos* (kondás, Nádudvar), *Kiss János* és *Futó Kiss János* (Nádudvar), *Dóra Béla* (Derecske), *Garai Lajos* (Hortobágy), *Máta* és *R. Tóth István* (Balmazújváros). Az említettek közül *R. Tóth István* munkái emelkednek ki, jellemző díszítésmódjára, hogy a foltszerű ornamenseket kivert vonaldíszítéssel keretezi.

Az állati szarvak különböző célra való felhasználása és azok díszítése a történelem előtti időkig visszavezethető. Olyan területeken terelődött ki igazán a szaruedények és más belőlük készített tárgyak készítése és következőképpen díszítése, ahol — mint pl. az erdőtlen Alföldön — nem állt elegendő fa rendelkezésre. Azokat a tárgyakat, amelyeket máshol fából készítettek, itt azok egy részét szaruból csinálták. A szaru-tárgyak előállítását beletartozott az alföldi pásztorok hagyományos tudásába. Szaruból készítették a *kürtöt*, az *ivótülköt*, a *só-*, *gyufa-* és *gyógyszertartó* dobozokat. Az araszos hosszúságú *ivótülök*, a pusztai pásztor jellegzetes ivóeszköze. A dunántúli és a felsőmagyarországi pásztor ehelyett fából faragott *csanakot* használ. Mindkettő felfüggesztésének helye a pásztor derékszija. Az *ivótülök* alakult a parasztnak kezén a *fenkő* tartójává; csak míg az *ivótülök* felfüggesztő karikája a kifelé hajló tülök külső részén volt, addig a *fenkőtartón* mindig belül. A hasonló alakú *kondás-* és *csordás-kürtöket* — úgy tűnik —, hogy még a 19. században nem nagyon díszítették. A legrégebbi szarutárgyak általában bekarcolt, mértani ornamentekkel díszítettek, majd a himzések és a festett bútorok reneszánsz ihletésű hatását fedezhetjük fel rajtuk (7—8. kép). Csak az újabb darabokon jelentkeznek a pásztoréletből vett elbeszélő ábrázolások.

Már a századfordulón *Herman Ottó* is megállapította, hogy a szarueszközök díszítésének Magyarországon két jellegzetes területe van. Az egyik Dunántúlon, elsősorban Zala, Somogy és Veszprém megyében; ennek jellemző díszítése a tülök felületének keskenyebb díszítménysávokra való felosztása és az úgynevezett *spanyolozott* technika. A bekarcolt díszítményekbe különböző színű spanyolviaszt dörzsöltek bele, ez adja meg a többszínű, természetes jellegű színhatást. A Felső-Tiszántúlon, s ezen belül a Hortobágy vidékén a legjellegzetesebbek az *ivótülök* és a *tartódobozok*. Díszítésükre általában jellemző a nagyobb felületek ornamentálása. A fő díszítményt rendszerint két keskenyebb csíkdíszítmény közé zárják. A nagy felület ornamentálása — következőképpen — nem vonalas, hanem foltszerű. A két keskeny sáv pedig jobbra geometrikus, színhatás tekintetében a hortobágyi és általában a felső-tiszavidéki szerényebb, jórészt csak a fekete és a sárga szín váltakozik rajta. Jellemzője továbbá vidékünk tülök díszítésének, hogy ritka az emberábrázolás és a dunántúli olya

7. kép. Pásztorkürt. Déri Múzeum, F. Molnár Erzsébet felvétele

8. kép. Pásztorkürt. Déri Múzeum, F. Molnár Erzsébet felvétele

jellemző tematikus életkép-ábrázolás (a betyárjelenetek, erdei tájképek pásztorral és legelő állatokkal stb.). A hajdú-bihari szarumunkákra a foltszerűen kialakított geometrikus és virágos ornamentika a jellemző. Még a virágos díszítőelemek is őrzik a korábbi, mértani ornamentálás hatását, bár a virágok alkalmazása már a 19. század elejétől megfigyelhető.

A tülökből készült tárgyak díszítése a következőképpen történik: A megtisztított szaru felületére bicskával vagy más éles eszközzel bekarcolják a díszítményeket, majd ebbe a vésetbe a bogrács fenekéről lekaptart zsíros kormot dörzsölnek bele. Ez megfeketíti és ezáltal kiemeli a vonalakat. Az így kialakított vonalas díszítmény foltjait vagy a természetes színében hagyják meg, vagy választóvízzel sárgítják. A választóvizet lúdtollal vagy kispálcával viszik rá a sárgítandó felületre. Mint a —8. képeken láthatjuk a hajdú-bihari szarutárgyak virágos díszítményűek, foltszerűek, sárgák és fekete karcolt résszel keretezettek. A legdíszesebbek a tartó dobozok, a régi *ivótülkök*, újabban pedig a *pásztorkürtök*.

Itt kívánom megemlíteni, hogy a szaru feldolgozását Debrecenben egy hagyományos mesterség is folytatta, nevezetesen a fésüsök. Készítményeit, mint általában a többi népi iparét népművészeti alkotásoknak kell tekintenünk.

A hajdú-bihari pásztorok az állati eredetű nyersanyagok közül felhasználják még díszítésre a csontot és a lószőrt is. Kisebb állatok, elsősorban a juhok lábszárcsontjából faragnak kerek és négyszögletes egyenes és keresztvonalakkal, mondhatnánk rovásokkal bekarcolt *boglárokat*, középen átfúrt kis csontokat, amelyeket díszítésül bőrből készített bicskatartók, tűzkészségek szíjaira fűznek fel. A csont *boglárok* díszítményeinek karcolatába az idő, a használat sokszor behord egy zsíros, fekete réteget, ez csak kiemeli az ornamentika vonalait. Készültek még csontból *csatok*, sőt *gyűrűk* is.

A lószőr, a ló sörényének és farkának a szőre rugalmassága miatt könnyen fonható, szívóssággá miatt, különösen összefont állapotban pedig nagyon erős. Még a közeli múltban is készítettek belőle pl. kötelet és a ló lábára való *nyűgöt* (mozgásgátló), valamint madárfogó *hurkot*. A könnyen alakítható anyagból népművészeti jellegű tárgyak pl. női *főkötők* és díszítárgyak is készültek. A lószőr díszítőművészeti feldolgozása országszerte különösen Hajdú és Bihar megyében volt jelentős. Fontak belőle *óraláncot*, *gyűrűt*, *tűtartót*. Különböző színekből még a textil szőttesek mintájára díszítményt és betűket, rö-

vid szövegeket is ki tudtak szőni. A legdíszesebb, igen figyelemreméltó gondossággal készített lősződíszítmények az úgynevezett tütartók voltak.

Bőrfeldolgozás bőrdíszítés

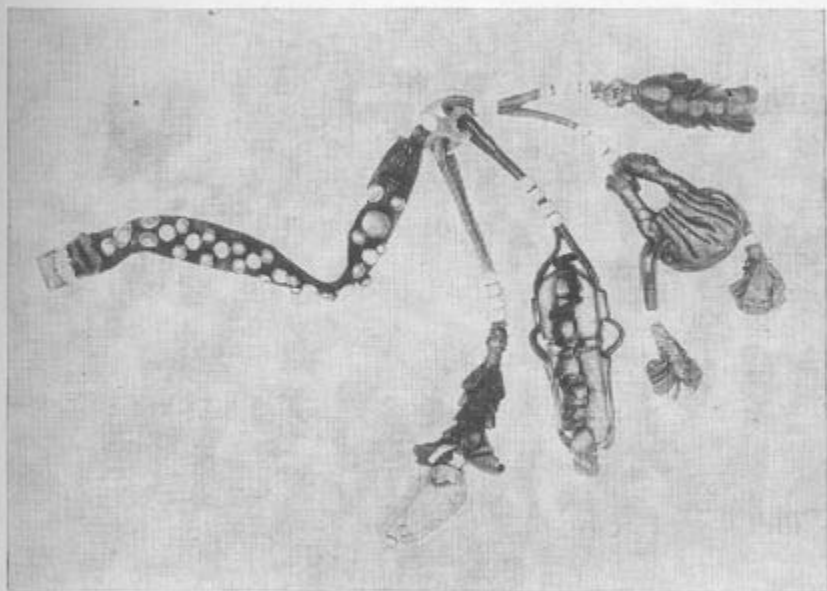
Már a honfoglaló magyarság is magas szintű bőrmegmunkáló ismereteket hozott magával. Cserzési és bőrkikészítési eljárásokat a magyarság közvetített, adott át Nyugat-Európa népeinek is. A középeurópai királyi udvarokban igen kedveltek voltak a különleges eljárással készített magyar bőrök, s a magyar vagy magyar módszerrel dolgozó mesterek. Az ősi bőrfeldolgozás valószínűvé teszi, hogy a bőr díszítésében is maradhettek fenn ősi, honfoglalás előtti elemek, eljárások. A bőrtárgyak díszítése az anyag és a cél szerint váltakozik; díszítik magát az alapanyagot és használnak rátét díszítést is. A bőrből készült tárgyakat két nagy csoportba oszthatjuk: ruhaneműek és használati eszközök. A pástyorok készítettek ugyan bőrruhákat is, elsősorban azonban használati eszközök kerültek ki a kezük alól. A bőr ruházati cikkek előállítására hamar specialisták, mesteremberek kezére került, *tímárok*, *vargák*, *szücsök* és *csizmadíák* dolgozták fel. A különböző, már fejlettebbnek mondható bőrszerszámok specialistái pedig a *szíjgyártók* lettek. A népi bőrruhák készítéséről és díszítéséről a népviselet tárgyalásánál esik majd szó.

Az egyszerű bőrmunkák még napjainkban is beletartoznak az alföldi, s így a hajdú-bihari pástyorok hagyományos tudásába. *Viski Károly* „A magyarság néprajza” c. munkában erről így ír: „A legszébb pástyori bőr- (szíj-) munkák a Tiszán túl készülnek, különösen a Nagykunság és a Hajdúság területén és ezek szomszédságában.” Még manapság is készítenek és hordanak magukkéztette díszes *bicskatartókat*, *erszényeket*, *dohányzacskókat*, *ostorokat*, főként *karikásokat*, már legfeljebb csak kuriózumból tűzkésztséget is.

A bőrtárgyak díszítésének a következő módjai ismertek: Bőrfestés; fémminták beütése vastagabb bőrbe; két bőrdarab összevarrása más színű, vékony, keskeny bőrcsíkkal, ún. *hasibőrrel*.

Az egyik legjelentősebb bőrdíszítés a rátét, az alapra varrt, rendszerint másszínű folt. Ez a díszítómód elsősorban a bőrruhákon fordul elő, illetőleg fellelhető a szíjgyártó készítményeken is.

A pástorkészítette eszközök legjellegzetesebb díszítménye és dí-

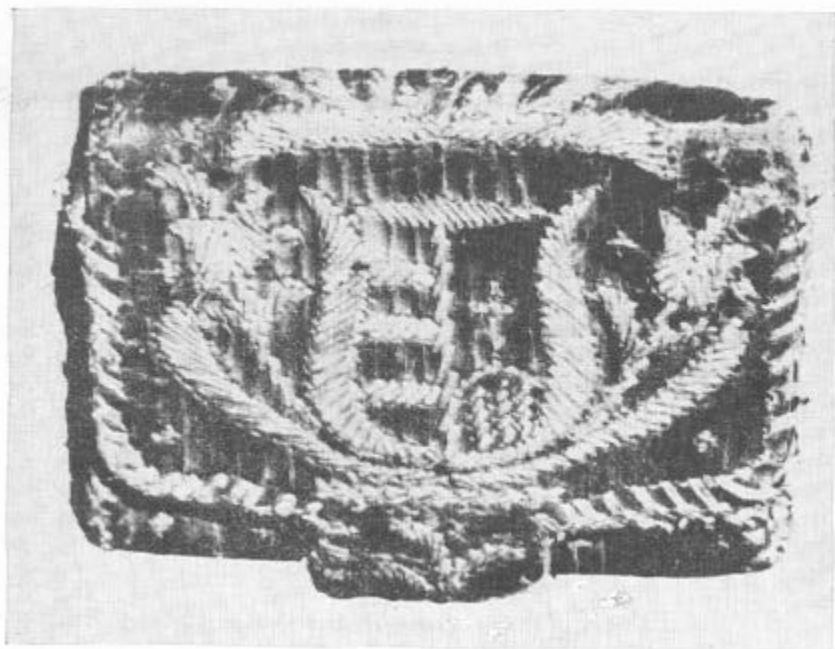
9. kép. Tűzkészég. Déri Múzeum, F. Molnár Erzsébet felvétele

szítése a *pillangó*, ill. a *pillangózás*. Különböző színű bőrből hosszúkás, háromszög alakú darabot vágnak ki, ezt díszítésül kilyukasztgatják, illetőleg a szélén kicsipkézik. Majd minden pásztoreszközön (*karikás*, *késhüvely*, *készég* stb.) előfordul. A pillangóhoz hasonló díszítmény a *sallang*. Ez keskenyebb vagy szélesebb bőrszalag. A széles változata, pl. a karikás nyelén rendszerint díszített.

Nagyon jelentős díszítómód a *szironyozás*. A *szirony* vékony, keskeny, fehér vagy színes ún. *hasibőr* szalag. Ezzel varrnak, fonnak, illetőleg más bőrfelületbe való beleszövés útján különféle díszítményeket készítenek vele. A keskeny, néha különböző színű bőrcsíkokat összefonva sík vagy hengeres ornamentikát is alakítanak ki.

Bőrt díszítenek még hízzéssel is, ez elsősorban dohányzacskókon, csikóbőrös kulaacson, illetőleg bőrruhákon fordul elő.

Vegyük sorra a pásztokészítette és -díszítette eszközöket: Még napjainkban is majdminden pásztor hord derékszíjra felfüggesztve díszes *késhüvelyt*. A nyersbőrből készült, hasáb alakú hüvelynek szíjakon csúsztatható fedele van. A két szíjat csont bogláron vezetik át.

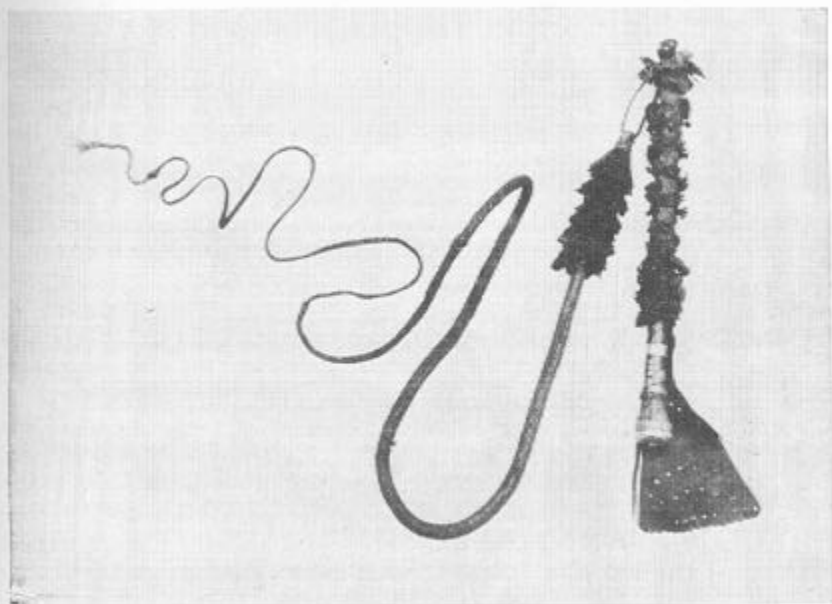
10. kép. Bugyelláris. Déri Múzeum, F. Molnár Erzsébet felvétele

Díszítését régebben préselték, az utóbbi száz évben már jobbra bőr pillangókkal, árral belyukasztgatott figurákkal és bőrfonással ornamentálták.

Díszes bőreszközt készített a pásztor tűzkésztségének is. A csiholó acél, amely legtöbbször maga is kiveréssel díszített, csupán díszes bőrszíjon lóg; a *taplót* és a *kovát* rejtő *erszény*, általában piros bőrből készült, kerekfenekű zacskó oldalán bőrrózsákkal (9. kép).

Szironnyal varrta össze és díszítette a pásztor a *bugyellárisát* is (10. kép). Díszítménye inkább a szöttesek technikájára és díszítményeire emlékeztet. A *dohányzacskót* bőr cakkolással, sallangokkal, a legszebbeket pedig hímzéssel díszítették.

A pásztori bőrdíszítő tudomány legszebbike a *karikás* (11. kép). *Sudarát* 8–10, néha még 24 ágra is a pásztor *kígyóhátra* fonja, nyelét ugyancsak maga faragja és díszíti. A legfőbb díszítés a nyelv és a *sudár* legvastagabb, felső részére kerül, sűrűn felerősített bőr *pillan-*

11. kép. Karikás. Déri Múzeum, F. Molnár Erzsébet felvétele

gókkal ornamentálják, amelyet a nyélen vékony bőrrel vitézkötés módjára erősítenek fel. A hortobágyi pásztor *karmantyúval*, hosszú közepen hosszában felhasított széles *sallanggal* is ellátja karikását. Ez a csuklójára való felerősítést szolgálja, ugyanakkor a díszittségét is emeli.

Rövidítések

AE	Acta Ethnographica, Bp.
AgtSz.	Agrártörténeti Szemle, Bp.
DENIA	A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Adattára
DKK	Debreceni Képes Kalendárium
DM Évk.	Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
DSz.	Debreceni Szemle
EA	Etnológiai Adattár, Budapest
Ethn.	Ethnographia, Bp.
FE	Föld és Ember, Bp.
FFC	Folklore Fellows Communications, Helsinki
FG	Falusi Gazda, Pest
FK	Földrajzi Közlemények, Bp.
Handwörterbuch	Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens Red. <i>Hoffmann—Kramer E.</i> (V—VII.) Berlin—Leipzig
HOM Évk.	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
HOM Közl.	A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc
Jelentés	Jelentés Debrecen sz. kir. Város Múzeumának működéséről
MéH	Műveltség és Hagyomány, Debrecen
MG	Magyar Gazda, Pest
MGtSz.	Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, Bp.
MNy.	Magyar Nyelv, Bp.
NÉ	Néprajzi Értesítő, Bp.
NK	Néprajzi Közlemények, Bp.
NK—NT	Népi kultúra — Népi társadalom, Bp.
NNy.	Népünk és Nyelvünk, Szeged
Nyr.	Magyar Nyelvőr, Bp.
Száz.	Századok, Bp.
TGy.	Tudományos Gyűjtemény, Pest
VHO	Viehztucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Red. <i>Belényesi M.—Földes L.—Gunda B.</i> Bp., 1961.

ÁBEL J.

1885 A homerosi Demeter-hymnusról. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, XIII. 4. sz. Bp.

ALVINCZI P.

1633—1634 Postilla, azaz ...prédikációk, az úrnapi szent evangéliumok szerint. Kassa

ANDRÁSFALVY B.

1961 Viehhaltung in einem Überschwemmungsgebiet der Donau im 18—19. Jahrhundert. In: VHO 581—608. Bp.

1965 A sárköziek gazdálkodása a 18. és 19. században. Dunántúli Dolgozatok, No. 3. Pécs

ANDREE R.

1904 Votive und Weihgaben des katholischen Volkes in Süddeutschland. Braunschweig

ANGYALFFY M. A.

1830 Juhász-káté. Pest

APÁTZAI TSERE J.

1803 Magyar encyclopaedia. Győr

ARATÓ-ALBECKER M.

1941 Hinterglas-Bilder in der Schomodei. Deutsche Forschungen in Ungarn, VI. 1. sz. 47—56.

ARIF-KHÂN-IBRAHIM

1930 Turkesztán állattenyésztése, különös tekintettel a földrajzi viszonyokra. Klny. FK LVIII. Debrecen

ARTNER E.

1946 Ókeresztény egyház és dogmatörténet. Bp.

BACON E. E.

1954 Types of Pastoral Nomadism in Central and Southwest Asia. Southwestern Journal of Anthropology, X. 44—68. Albuquerque

BAKÓ F.

1953 Adatok a szocializmus faluépítésének történetéhez. A györgytarlói tanya-központ kialakulása. Ethn. LXIX. 24—86.

BAKSAY D.

1851 Néhány szó a Hortobágy mellékéről. FG 14. sz.

BAKSAY S.

1891 Magyar népszokások. Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képen, VII. Magyarország, II. 73—148. Bp.

BALÁSHÁZY J.

1827 Gyűjtemény a' juh-tenyésztésről. I—II. Kassa

1833 Újabb tapasztalások a' juhtenyésztés tárgyában. Sárospatak

1838 A háztartás és a mezei gazdaság tudománya. Debrecen

1846 Debrecen mint van s jövődjé. Debrecen

BÁLINT S.

- 1938 Népünk ünnepei. Bp.
1942 Az esztendő néprajza. Bp.
1943 Sacra Hungariae. Kassa
1957 Szegedi szótár. Bp.
1958 A szegedi népélet. Szeged

BALLAGI M.

- 1867—1873 A magyar nyelv teljes szótára. I—II. Bp.

BALOGH I.

- 1936 A debreceni erdős puszták betelepülése. DSz. X. 134—138.
1938 A jószág teletetése Debrecen környékén. Debrecen
1943 A hortobágyi pásztorkodás történeti múltja. NÉ XXXV. 97—112.
1958 Pusztai legeltetési rend Debrecenben a 18—19. században. Ethn. LXIX. 537—566.
1959 Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. Ethn. LXX. 291—312.
1961 Formen der extensiven Viehhaltung auf den Puszten von Debrecen. In: VHO 465—503. Bp.
1961a Adatok a román pásztorok 18. századi alföldi legeltetéséhez. MÉH III. 213—218.
1962 Az alföldi tanyásgazdálkodás az 1830—1840-es években. AgtSz. IV. 617—633.
1965 A lófogatok Debrecenben a 18—19. században. Ethn. LXXVI. 161—186.
1965a A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In: SZABÓ I. (szerk.). A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. I. 349—428. Bp.

BANNER J.

- 1924 Adatok a békési határ 18. századi vizrajzához. FE IV. 17—21.
1929 A békési pásztorok élete a 18. században. NNy. I. 222—229.

BARABÁS J.

- 1954 Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a 18. században. Ethn. LXV. 466—484.

BÁRCZI G.

- 1941 Magyar szófejtő szótár. Bp.
1963 A magyar nyelv életrajza. Bp.

BARÓTI SZABÓ D.

- 1784 Kisded szótár. Kassa

BARTHA A.

- 1963 A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai. Száz. 1963. 261—292, 503—227.

BÁTKY ZS.

- 1928 Gaz. FE VIII. 209—210.
1929 Földöl és tüzelősól. NÉ XXI. 11—15.
1932 A magyar istálló (ól) eredetéhez. NNy. IV. 1—6.
1937 A magyar istálló (ól) eredetéhez. Ethn. XLVIII. 296.
1941 Építkezés. A magyarság néprajza. I². 108—216. Bp.

BECKER A.

1936—1937 Viehtag. Handwörterbuch VIII. 1660—1661.

BÉKEFI R.

1901 Szent István király intelmei. Száz. 35. 922—990.

BELÉNYESY M.

1956 Az állattartás a 14. században Magyarországon. NÉ XXXVIII. 23—59.

1957 A ló becse a középkorban. Ethn. LXVIII. 337—342.

1961 Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Hahrhundert. In: VHO 13—82. Bp.

BELLAAGH A.

1914 Voltak-e a magyarok a görögkeleti egyház hívei. Történeti Szemle, III. 313—319.

BENCSIK J.

1969 Pásztorkodás a Hortobágy északi területén a 18. század végétől. Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből, 22. Debrecen

1971 Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből, 24. Debrecen

BENE ZS.

1957 A tejjel kapcsolatos hiedelmek és szokások a Csereháton. NK II. 1—2. sz. 188—203.

1961 Die Schafzucht und die Verarbeitung der Schafmilch auf dem Gebiet des Cserehát, Nordostungarn. In: VHO 559—579. Bp.

BÉRES A.

1953 Adatok a juhászkampó készítéséhez és használatához Hajdú-Bihar megyéből. Ethn. LXIV. 257—276.

1955 Népi diszitóművészet Hajdú-Bihar megyében. Debreceni írások, 2. Debrecen

1958 A Déri Múzeum Debrecen környéki díszes pásztorbotjai. DM Évk. 1957. évre. 83—118.

1961 Treiber und Treibergeräte der Hirten auf den Puszten in der Umgebung von Debrecen. VHO 505—528.

1962 Terelők és terelőeszközök a hajdúsági pásztorok kezén. DM Évk. 1960—61. évre. 151—203.

BÉRES A.—MÓDY GY.

1956 A Hajdúság történetének és néprajzának irodalma. Debrecen

BEREZOWSKI S.

1959 Problemy geograficzne pasterswa wędrownego. In: ANTONIEWICZ W. (szerk.), Pasterstwo Tatr polskich i. Podhala, I. 77—146. Wrocław—Kraków—Warszawa

BERTALAN SZILÁGYI J.

1920 A biharvármegyei Sárrét leírása. 1827. Aquila, XXVII. 60—70.

BÉRZE NAGY J.

1940 Baranyai magyar néphagyományok. I—III. Pécs

BÉKY A.

1931 Az erdő legeltetés. Köztetek, XLI. 88—89.

BOD P.

1746 Szent Írás értelmére vezérlő lexicon. Győr

BODÓ S.

1966 Järmok a Hajdúságban. Ethn. LXXVII. 538—565.

BODOLA K.

1841 A Magyar-Juhról. Ismertető a' Gazdaság, Ipar és Kereskedelemben. 137—142.
Pest

BOESCH H.

1951 Nomadizmus, Transhumanz und Alpwirtschaft. Die Alpen. XXVII. 202—207.
Bern

CS. BOGÁTS D.

1943 Háromszéki oklevél-szójegyzék. Kolozsvár

BOGDÁNFY Ö.

1925 Az Alföld hidrológiája. Vízi munkálatok az Alföldön. Debrecen

BRINGEMEIER M. (szerk.)

1954 Über Schäfer und Schafzucht. Münster

BULLA B.

1962 Magyarország természeti földrajza. Bp.

BYHAN A.

1923 Nord-, Mittel- und Westasien. In: BUSCHAN G. (szerk.), Illustrierte Völkerkunde II/1. 273—420. Stuttgart

CALEPINUS

Latin—magyar szótára 1385-ből. Szerk.: MELICH J. Bp.

CHOLNOKY J.

1938 Csallóköz. Búvár, IX. 816—820.

COMENIUS A.

1673 Janua linguae reserata aurea. In hung. linguam translata per Stephanum Beniamin Szilágyi. Kolozsvár

CSÁNKI D.

1890—1913 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—III., V. Bp.

CSATKAI E.

1949 A népies üvegfestmény. Ethn. LX. 88—99.

CSELKÓ I.—KOSUTÁNY T.

1894 Takarmányozástan. Bp.

CSÜRY B.

1935—1936 Szamosháti szótár. I—II. Bp.

CZUCZOR G.—FOGARASI J.

1862—1874 A magyar nyelv szótára. I—VI. Pest

DANKÓ J.

1893 Vetus himnarium ecclesiasticum Hungariae. Bp.

DEBRECENI KALOCSA J.

1693 Isten ajándékával való kereskedés. Debrecen

DEÉR J.

1943 A honfoglaló magyarság. In: LIGETI L. (szerk.) A magyarság története. 123—153. Bp.

é. n. A magyarság a nomád kultúrközösségben. In: DOMANOVSKY S. (szerk.) Magyar Művelődéstörténet, I. 21—90. Bp.

DICSŐSÉGES

1933 Dicsőséges Szent Vendelnek, a dögvész ellen való Patrónus tisztelete. Nagy Mihály papírkereskedő kiadása, Szeged

DIETZ J.

1957 Der X. Rheinische Volkskundetag in St. Wendel und Thorley. Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde, IV. 129—130.

DOBROWOLSKI, K.

1961 Die Haupttypen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten vom 14. bis zum 20. Jahrhundert. In: VHO 113—146. Bp.

DOMANOVSKY S.

1938 A mezőgazdaság Szent István korában. In: SERÉDI J. (szerk.) Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. 309—333. Bp.

DÖLGER F.

1942 Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. Bp.

1953 Byzanz und die europäische Staatenwelt. H. n.

1959a Byzanz und Südosteuropa. Völker und Kulturen Südosteuropas. 57—67. München

1959b Der byzantinische Anteil an der Kultur des Balkans. Völker und Kulturen Südosteuropas. 183—152. München

DÖRRER A.

1957 Tiroler Umgangspiele. Innsbruck

DUGONICS A.

1820 Magyar példabeszédek és jeles mondások. I—II. Szeged

DUNÁRE N.

1964 A juhtartás, illetve pásztorkodás hagyományos típusai a románoknál. Ethn. LXXV. 247—272.

ECSEDI I.

1908 A Hortobágy-puszta természeti viszonyai tekintettel a mezőgazdaságra. Szeged

1911 A debreceni fogatokról. NÉ XII. 36—53.

1912a A Hortobágy puszta jelene és jövője. Uránia, XIII. 485—494.

1912b A debreceni népi építkezés. NÉ XIII. 156—194.

1913 A nomád pásztorenyhelyek a Hortobágy pusztán. NÉ XIV. 192—218.

1913a Unterkünfte für Herden und Hirten im Hortobágy. Anzeiger (a NÉ melléklete) XII. 5.

1913b A hortobágyi pásztorkészségek. Jelentés 1912. 48—55.

- 1914 A Hortobágy puszta és élete. Debrecen
- 1914a Néprajzi tanulmányok a Hortobágyon. Jelentés 1913. 42—48.
- 1914b Pásztorok étkezése a Hortobágy-pusztán. Uránia, XV.
- 1914c A hortobágyi pásztorviselet. NÉ XV. 21—56.
- 1914d A hortobágyi pásztorépitmények. Uránia, XV. 65—70.
- 1925 Poros országúton. Debrecen.
- 1925b Ahogyan a bodroközi pákász tüzet rak. Ethn. XXXVI.
- 1926 A szülőföld ismertetése. Debrecen szabad királyi város leírása. Debrecen
- 1927 Hortobágyi pásztor és betyárnóták. Debrecen
- 1927a A debreceni szilaj pásztorok kialakulása. DKK XXVII. 108—113.
- 1927b Hortobágyi pásztor- és betyárnóták. Debrecen
- 1927c Hortobágyi pásztorépitmények. Ethn. XXXVIII. 118—122.
- 1927d Hortobágyi életképek. Debrecen
- 1927e Általános földrajz. A tanító és tanítónőképző intézetek I. osztálya számára. Debrecen
- 1927—1928 A Hortobágy-puszta és pásztorai. Ifjúság és Élet, 3. 17—19.
- 1928 Ember-földrajz és Európa politikai földrajza. A tanító és tanítónőképző intézetek II. osztálya részére. Debrecen
- 1929a Éjjeli legeltetés és pászortűz a Hortobágyon. NÉ XXI. 53—54.
- 1929b Hogy készül az ótó, gomolya és zsendice a szilajpásztorok kezén? NÉ XXI. 22—24.
- 1929c Hogy készül a rühkenő? NÉ XXI. 24—25.
- 1929d A nótás csikósszámadó. NNY. I. 313—313.
- 1929e Hat napos gazda. NNY. I. 193—194.
- 1929f A bolgárok földjén. Debrecen
- 1930a Csengőöntés ősi módon Hajdúböszörményben. DM Évk. 1930. évre. 86—96.
- 1930b Vezető Debrecen sz. királyi város Déri Múzeumában. Debrecen
- 1931a Gazdasági evés. NNY. III. 254—255.
- 1931b Listás gazda. NNY. III. 254.
- 1931c A Hortobágyi Intézöbizottság története. Debrecen
- 1933 Adalékok a hortobágyi pásztorülethez. Ethn. XLIV. 166—167.
- 1933a Utazásom a Szentföldön. Útirajzok. Debrecen
- 1933b Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon. Debrecen
- 1933c Debrecen. Képes-Könyv. Összeállította: ECSEDI I.—NYILAS KOLB J. Előszó: VÁSÁRY I. Debrecen
- 1934a A hortobágyi híd vásár 1933 tavaszán. DKK 34. 143—150.
- 1934b Jóságolvasás a Hortobágy-pusztán 1933-ban. DKK 34. 116—118.
- 1934c Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizekben. Debrecen
- 1935 A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen ECSERI L.
- 1912 A szegény emberről. II. Budapesti Szemle, 151. 337—372. Bp. ELEKES L.—LEDERER E.—SZÉKELY GY.
- 1961 Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Bp.

ERASMUS R.

1592 Az erkölcsnek tisztességes volta. Szeben

ERICH O. A.—BEITL, R.

1955 Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Stuttgart

ÉSz.

1959—1962 A magyar nyelv értelmező szótára. I—VII. Bp.

ÉBER E.

1961 A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp.

FALUDI F.

1750 Udvari ember. Nagyszombat—Pozsony

FEHÉR G.

1927—1928 A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Száz. LXI—LXII. 1—20.

FEHRLE E.

1955 Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäischer Völker. Kassel

FEKETE B.

é. n. Mezőgazdaság és állattenyésztés. In: BOROVSZKY S. (szerk.): Gömör-Kishont vármegye. 205—220. Bp.

FÉL E.

é. n. Életrajzok, településtörténet, életforma. EA 1787.

FÉL E.—HOFER T.

1961 Az átányi gazdálkodás ágai. NK VI/2. Bp.

FÉNYES E.

1836—1840 Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I—VI. Pest

FILEP A.

1959 Adatok a XVIII—XIX. század fordulójának népi gazdálkodásához. AgtSz. II. 153—161.

FODOR F.

1941 A Jászság életrajza. Bp.

FORRER R.

1907 Reallexikon der prähistorischen, klassischen und fñhchristlichen Altertümer. Stuttgart.

FÖLDES J.

1907 Az oláh erdei pásztornépről. Ungvár

FÖLDES L.

1956 A Ditróból Budajenőre települt székelyek állattartása eljövételükig. NK I/1—4. 170—210.

1957 A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. NK. II/1—2. 149—156.

1960 Kosár „karám ól”. Ethn. LXXI. 437—453.

1961 Esztana und Esztana-Genossenschaft bei den Szeklern. In: VHO 283—328. Bp.

1962 Egy alföldi juhtartó gazdaság. NÉ XLIV. 27—79.

1968 Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a 19. sz. első felében. MÉH X. 231—246.

1969 Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen — Walahei aus der ersten Hälfte

- des 19. Jahrhunderts. In: FÖLDES L. (szerk.). 1969. Viehwirtschaft und Hirtenkultur. 345—356. Bp.
- 1982 A vándorló Erdély. Ethn. XCIII. 353—389.
- FRAZER J. G.
1928 Der goldene Zweig. Leipzig
- FROEHNER R.
1954 Kulturgeschichte der Tierheilkunde. II. Konstanz
- GAMAUF V.
1882 Az időjölás hajdan és most. Nagybánya és Vidéke, VIII. II. 28. sz. Nagybánya
- Gazdasági* tudósítások a Hortobágy vidékéről. MG 1844. 25, 36, 40, 48.; 1945. 223—248.
- GENTHON I.
1951 Magyarország műemlékei. Bp.
- GLASER L.
1937 Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. Klny. a magyar városok és vármegyék monográfiája, XXII. Fejér vármegye kötetből. Cegléd
- 1939 Az Alföld-régi vízrajza és a települések. FK LXVII. 297—308.
- GOLOMB L.
1959 Die Bodenkultur in Ost-Turkestan. Oasenwirtschaft und Nomadentum. Possieux-Freiburg
- GOMBÁS A.
1963 Juhtartás Szentmihályon (Tiszavasvári). Jósa András Múzeum Évkönyve, III. 223—248. Nyíregyháza
- GOMBOCZ Z.
1911 Képzettársulás és jelentésváltozás. MNy. VII. 97—108.
- GOMBOCZ Z.—MELICH J.
1914—1930 Magyar etymológiai szótár. I—II. Bp.
- GÖNCZI F.
1895 Göcseji népszokások. Ethn. VI. 320—335.
1902 Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. Ethn. XIII. 78—84.
1914 Göcsej. Kaposvár
- GÖNYEY-ÉBNER S.
1925 A Bodroghöz lápi községeinek település-földrajzi vázlat. FE V. 65—102
- GRIMM J.—GRIMM W.
1885 Deutsches Wörterbuch. Bd. VI. Leipzig
- GUGITZ G.
1949—1950 Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs. I—II. Wien
- GUNDA B.
1937 Juhszárnyék az Ormánságban. NÉ XXIX. 199—200.
1938 Földrajzi megfigyelések az Ormánságban. FK LXVI. 30—52.
1939 L'importance de renne et éleveurs de cheval. FK LXVII. 308—318.

- 1940 The Anthropogeography of Pasturing on the Great Hungarian Plain. Intern. Review of the Hungarian Geographical Society (a FK melléklete). LXVIII. 26—48. Bp.
- 1941 A román pásztorkodás magyar kapcsolata. Nép és Nyelv, I. 313—319. Kolozsvár
- 1943a A néprajz és a magyar őstörténet. In: LIGETI L. (szerk.). A magyarság őstörténete. 208—222. Bp.
- 1946 Munka és kultusz a magyar parasztságnál. Kolozsvár
- 1948 A magyar népi műveltség kelet-európai helyzete. ORTUTAY GY. (szerk.). Néprajzi tanulmányok. 3—19. Bp.
- 1956 Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen
- 1966 Ethnographica carpatica. Bp.
- 1970 Organisation sociale des pasteurs dans la Grande Plaine Hongroise. Ethnologia Europaea, II—III. 170—179. Arnheim

GYÁRFÁS I.

- 1870—1885 A jász-kunok története, I—IV. Bp.

GYÓNI M.

- 1938 Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Magyar—görög tanulmányok. 7. Bp.

GYÖRFFY GY.

- 1952—1953 A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. Az MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, II. 325—362. III. 69—104.

- 1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp.

GÖRFFY I.

- 1910 A nagykun tanya. NÉ XI. 129—148.
- 1922 A régi utak. A falu, III. 7. sz. 160—161.
- 1926 Az alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése. NÉ XVII. 105—136.
- 1927 Das Bauwesen der Hirten im ungarischen Tiefland. Bp.—Debrecen
- 1928 A szilaj pásztorok. Karcag
- 1934 A matyók mezőgazdasága. NNy. VI. 1—8, 63—71.
- 1935 Az ősi magyar földművelés. Búvár, I. 467—470.
- 1941 Gazdálkodás. In: A magyarság néprajza, II². 5—225. Bp.
- 1941b Nagykunsági krónika. Bp.
- 1943 Magyar falu, magyar ház. Bp.
- é. n. A régi pásztorélet. In: KARL J.—VARGHA GY. (szerk.) A föld és élete, I. 57—67. Bp.

HAÁN L.

- 1870 Békés megye hajdana. Pest

HANČAR F.

- 1956 Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit. Wien

HANKÓ B.

- 1937 A magyar juh eredete, múltja és jelene. Tisia, II. 47—115. Debrecen

- 1941 Az ősmagyar fekete juhnyáj. Debrecen
HELTAI G.
 1789 Magyar krónika. Nagy-Győr
HERING S.
 é. n. Erdőgazdaság. In: **BOROVSKY S.** (szerk.): Gömör-Kishont vármegye. 221—243. Bp.
HERKELY K.
 1941 Népi erdőgazdálkodás Veszprém vármegyében. Ethn. LII. 54—58.
HERMAN O.
 1909 A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. Bp.
 1910 Debreceni lófogatok. Bp.
 1914 A magyar pásztorok nyelvkinése. Bp.
HERMANN S. M.
 1959 Die Nomaden von Tibet. Wien
HILTBRUNNER O.
 1946 Kleines Lexikon der Antike. Bern
HOFMEISTER B.
 1953 Name und Wesen der Transhumance. Geographische Rundschau, V. 169—173.
HOITSY P.
 1905 Pásztorok Bugacon. Vasárnapi Újság, LII.
HOLUB J.
 1963 Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg
HORNBERGER Th.
 1955 Der Schäfer. Stuttgart
 1959 Die kulturgeographische Bedeutung der Wanderschäferei in Süddeutschland Süddeutsche Transhumanz. Remagen/Rhein
HÓMAN B.
 1921 A magyarság megtelepülése. Kiny. a Néptanítók Lapja 1920. évi 34—36. számából. Bp.
 1923 A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Kiny. a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből, 1/7. Bp.
HÓMAN B.—SZEKFŰ GY.
 é. n. Magyarország története. I—V. Bp.
HUNFALVY J.
 1867 Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest
HUNGER H.
 1953 Lexikon der greschischen und römischen Mythologie. Wien
ILA B.
 1957 Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Kraszna-horka. Studia Slavica, III. 113—148. Bp.
IVÁNYI B.
 1926 Gönc szabadalmas mezőváros története. Karcag

JACOBEIT W.

1960 Der Stab des heiligen Wendelin. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, VI. Teil I. 182—186.

1961 Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin

JAHN U.

1884 Die deutschen Opfergebräuche bei Ackerbau und Viehzucht. Breslau

JAKÓ ZS.

1940 Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp.

JÁMBOR D.

é. n. Juhászszokások (Sárvár). EA 1349.

JENEI GY.

1791 Természet könyve. A hortobágyi pásztor és természetvizsgáló. Pest

JUHÁSZ K.

1930 A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig. Makó

JUHÁSZ L.

1937 A Vas megyei Farkas erdő a XVII. és XVIII. században. Száz. LXXI. 553—575.

JUNGBAUER G.

1930—1931 Herbstfest. Handwörterbuch, III. 1754—1757.

K. E.

1897 A csallóközi juhászok czéhszabályai. MgtSz. IV. 253—259.

KAÁN K.

1927 A magyar Alföld. Bp.

KALLÓS E.

1943 Nevek és napok. Bp.

KARÁCSONY S. ZS.

1960 Földrajzi és társadalmi indítékok a XVIII. századi személynévadásban. Névtudományi vizsgálatok (szerk.: PAIS D.—MIKESY S.). 164—168. Bp.

KARDOS J.

1933 Csikósélet. Hajdúböszörmény

KARUTZ R.

1911 Unter Kirgisen und Turkmenen. Leipzig

KASSAI J.

1833, 1836 Származtató s gyökerésző magyar-diák szó-könyv, I—V. Pest

KATONA I.

1962 Sárköz. Bp.

KÁDÁR L.

1959 Kolomp szől a ködből. Bp.

KERTÉSZ M.

1907 Rideg. Nyr. XXXVI. 169—170.

KIMNACH Ö.

1902 Az év egyes napjaihoz fűződő népies jóslatok. Ethn. XIII. 224—228.

K. KOVÁCS P.

1951 A járó-, vonó- és fejőszószág betanítása Tiszacsegén. Ethn. LXII. 370—395.

KOVÁCSY B.

1893 Házi állataink takarmányozása. Kolozsvár

KOZÁK L.

1921 Juhtenyésztés. Bp.

KÖVÉR FIDÉL J.

1930 A Hanság földrajza. FE X. 3—47.

KRÚDY GY.

1901 Hortobágy. Bp.

KUBINYI L.—VAHOT I.

1853 Magyarország és Erdély képekben. I. Pest

KÚN-MOLNÁR S.

1941 A dunántúli Szent Vendel-kultuszról. DSz. VIII. 94—96.

KUTHY L.

1846—1847 Hazai rejtelmek. Pest

LAKÓ GY.

1967 A magyar szókészlet finnugor elemei. I. Bp.

LÁSZLÓ GY.

1944 A honfoglaló magyar nép élete. Bp.

LEIBITZER J.

1833 Juhtartás vagyis legnevezetesebb oktatások a 'juhok' nemesítéséről, számonadásáról, eltartásáról 's gondviseléséről. Pest

LÉPES B.

1617 Pokoltól rettentő tükör. Prága

LOVASSY S.

1927 Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai. Bp.

1931 Az Ecsedi-láp madárvilága fennállása utolsó évtizedében. Bp.

LUKÁCS K.

1943 A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Tihany

LŰKŐ G.

1936 A moldvai csángók. I. Bp.

1940 A hortobágyi pásztorművészet. A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei, 13. Debrecen

MADARASSY L.

1912 Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Bp.

MÁLNÁSI Ö.

1928 Szoboszlói juhászat. NÉ XX. 57—78.

MALONYAY D.

1911 A magyar nép művészete. III. A balatonfelvidék magyar pásztornép művészete. Bp.

MANGA J.

é. n. Magyar katolikus népélet képekben. Bp.

MANNHARDT W.

1884 Mithologische Forschungen aus dem Nachlasse. Strassburg—London
1904—1905 Wald- und Feldkulte. I—II. Berlin

MARINOV W.

1961 Die Schafzucht der nomadisierenden Karakatschanen in Bulgarien. In: VHO
147—196. Bp.

MARJAI SZABÓ L.

1946 A kunok betelepítése és az állandó szállások kialakulása a Nagykunság területén. In: Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve, I. (1944—1945). 97—106.
Szeged

MEDGYESI P.

1660 A magyarok hatodik jajja. Sárospatak

MEGAS G. A.

1963 Greek Calendar Customs. Athen

MÉSZÖLY G.

1931 Mátyási József és „Kalászkaparék”-ja. NNy. III. 81—106, 186—201, 241—249.

1933 A „darvadoz” szó eredete. NNy. V.

MISKOLCZI G.

1702 Egy jeles vadkert. Lőcse

MOHL A.

1930 Lövő története. Győr

MOLNÁR B.

1952 Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai alakulásához. Ethn. LXIII. 371—407.

MOLNÁR E.

1954 A magyar nép őstörténete. Bp.

MORAVCSIK GY.

1938a Görög nyelvű monostorok Szent István korában. Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. (Szerk.: SERÉDI J.) I. 387—422. Bp.

1938b A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. I. 171—212. Bp.

1953 Bizánc és a magyarság. Bp.

MÓRICZ P.

1926 A rejtelmes Alföld. Tahitótfalu

1927 Hortobágyi legendák. Debrecen

MORVAY P.

1936a Az Ecsedi-láp egykori élete a mai népnyelv tükrében. Ethn. XLVII. 315—317.

1936b Az Ecsedi-láp elpusztult világa, Búvár. II. 566—571.

1940 Az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartása és pásztorelete. Ethn. LI. 123—143.

MOSOLYGÓ J.

1941 A keleti egyház Magyarországon. Miskolc

MUNKÁCSI B.

1901 Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvben. Bp.

- NAGY Ö.
 1941 Tavaszi néphagyományok. Kolozsvár.
- K. NAGY S.
 1884 Bihar-ország. I—II. Nagyvárad
- NAGY CZIROK L.
 1959 Pásztorélet a Kiskunságon. Bp.
 1965 A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságban. NK X/1—2. 131—289.
- NAGYVÁTI J.
 1791 A szorgalmatos mezei-gazda. I—II. Pest
- NAGYVÁTHY J.
 1821 Magyar gazdatiszt. Pest
- NILSSON M. P.
 1941 Geschichte der greichischen Religion. I. München
- NYÁRÁDY M.
 1959 Fajtaváltozás a kéki juhtenyésztésben. NK IV/1—2. 163—202.
 é. n. Szabolcs vármegye vázlatos tárgyi néprajza. Klny. a Vármegyei Szociográfiák, Szabolcs Vármegye c. kötetéből. H. n.
- NYÍRI A.
 1948 A kiháló szentesi víziólet néprajzi és népnyelvi maradványai. Szeged *Oktatás a' marhadögről, uradalmak' seborvosok', falusi bírák' 's a' t. számára.* Buda 1836.
- OLÁH J.
 1962 A sárospataki és regéci uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében. *AgtSz. IV.* 234—265.
- OLTVÁNYI P.
 1886 A szegedi plebánia és a t. piarista atyák szegedi krónikája. Szeged
- OSVÁTH P.
 1875 Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárad
- PAIS D.
 1925 Avar. MNy. XII. 201—202.
 1926 Magyar Anonymus. Bp.
- PALÁDI-KOVÁCS A.
 1965 A keleti palócok pásztorkodása. In: *MéH VII.* 5—211. Debrecen
- PAPP ZS.
 1858 A Sárrét régiségei. *Vasárnapi Újság, V.* 139.
- Pásztor-ember*
 1775 Pásztor-ember avagy a' pásztorok tanításáról. Pozsony
- PATAI, R.
 1951 Nomadism: Middle Eastern and Central Asian. *Southwestern Journal of Anthropology, VII.* 401—414.
- PAUL VENTZEL J.
 1773 A' juh-tartásról való rövid oktatás. Pozsony

PAULER GY.—SZILÁGYI S.

1900 A magyar honfoglalás kútfői. Bp.

PÁPAY J.

1908 Árnyék, szárnyék. MNy. IV. 95—96.

PÁRIZ PÁPAI F.

1762 Dictionarium latino-hungaricum. Tyrnava

PENYIGEY M. D.

1941 A vadászat és gubaesszedés, mint mellékhaszonvételek Debrecen város régi erdőgazdálkodásában. Klny. a DSz.-ből. Debrecen

1941a A kaszálók és legeltetés Debrecen város régi erdőgazdálkodásában. Debrecen

PETHE F.

1805 Pallérozott mezei gazdaság. I. Sopron

1815 Természethistória és mesterségtudomány. I. Bécs

PETROVICS D.

1883 A Zombor vidéki mocsarokról. Természettudományi Közlöny, XV. 457—474.

PEUKERT W.-E.

1938—1941 Wolf. In: Handwörterbuch VI. 716—794.

PINLOCHE A.

1922 Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Paris

PLÁNDER F.

1838 Göcsejnek esmérete. TGy. 1838/VI.

POHLHAUSEN H.

1954 Das Wanderhirtentum und seine Vorstufen. Braunschweig

POLONEC A.

1963 Slovenki valašky, fokoše a čakany. Martin

PÓSAHÁZI J.

1669 Igazság istápjá. Sárospatak

PRINZ GY.

1911—1913 Második belső-ázsiai utazásom néprajzi eredményei. NÉ XII. 69—74
199—213, 262—278.; XIII. 56—63, 131—140.; XIV. 165—178.

PROP V. J.

1963 Az orosz agrárirtusok tanulmányozásának módszerei. MÉH V. 55—64.

RÁCZ L.

1909 A Hortobágy és Debrecen sz. kir. város állattenyésztése. Debreceni Gazdasági
Lapok, II. 6. sz. 1—8.

RADLOFF W.

1884 Aus Sibirien. Leipzig

RANTASALO A. V.

1953 Der Weidegang im Volksaberglauben der Finnen. FFC. 148. Helsinki

REIZNER J.

1900 Szeged története. III. Szeged

RÉSŐ ENSEL S.

1866 Magyarországi népszokások. Pest

- RIEDL, A.
1962 Die Hirtenzunft im Burgenland. Eisenstadt
- RODICZKY J.
1892 A juh és gyapjú ismertetése. Bp.
- RÓHEIM G.
1925 Magyar néphit és népszokások. Bp.
- ROZVÁNY GY.
1892 Nagy-Szalonta története. 3. rész. Nagyszalonta
Rövéd summája
1763 Rövéd summája szent Wendelinus confessor életének. Kassa
- SÁNTA GY.
1943 A harcos szentek bizánci legendái. Magyar—görög tanulmányok, 22. Bp.
- SARTORI P.
1932—1933a Leonhard, hl. Handwörterbuch, V. 1215—1219.
1932—1933b Martini, hl. Handwörterbuch, V. 1708—1715.
1934—1935 Michael, hl. Handwörterbuch, VI. 232—240.
1935—1936 Schlachten. Handwörterbuch, VII. 1080—1087.
1936—1937 Veit, hl. Handwörterbuch, VIII. 1540—1544.
Sch-n-r.
1891 Tölgymakk mint tápanyag. Erdészeti Lapok, XXX. 520—521.
- SCHADE O.
1882 Altdeutsches Wörterbuch, I. Halle
- SCHANDL J.
1947 A juh tenyésztése. Bp.
- SCHMIDT L.
1955 Die Martini-segen der burgenländischen Hirten. Burgenlandische Heimatblätter, XVII. 11—31. Eisenstadt
- SCHNEEWEIS E.
1953 Feste und Volksbräuche der Sorben. Berlin
- SCHWARZ F.
1900 Turkestan. Freiburg
- SCITOVSKY J.
1843 Szentek élete. Pécs
- CS. SEBESTYÉN K.
1927 A szegedi szent Demeter-templom építéstörténete. Klny. a Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből. Szeged
1938 A nomádpásztorokodás életformája. NNy. X. 41—60.
- 1938a Szeged középkori templomai. Szeged
- SIMICS K.
1901 Kirgiz pásztorlakások. NÉ II. 1—7.
- SIRISAKA A.
1890 Magyar közmondások könyve. Pécs

SOÓ R.

1964 A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növény-földrajzi kézikönyve, I. Bp. SÖREGI J.

1937 Ecsedi István. 1885—1936. Debrecen

STELLER W.

1934—1935 Pferdeheilige. Handwörterbuch, VI. 1635—1660.

Strabo

1853 Strabonis' Geographica (szerk.: MÜLLER G.—DÜBNER F.). Paris

STRAUSZ A.

1897 Bolgár néphit. Bp.

O. SUILLEABHÁIN S.

1957 The Feast of Saint Martin in Ireland. Studies in Folklore (red.: RICHMOND W. E.). 252—261. Bloomington

SZABADFALVI J.

1963 Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. MÉH V. 131—143.

1964 A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek. MÉH IV. 19—64.

1966 Nomád teletelési rendszer az Alföldön. MÉH VIII. 85—136.

1968a Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén. MÉH X. 55—84.

1968b Makkoltatás a Zempléni-hegységben. Ethn. LXXIX. 62—75.

1968c Die ungarische Hirtenfeste im Herbst. In: VHO II. Bp.

1968d A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez. Ethn. LXXIX.

1968e Nomadic wintering System on the Great Hungarian Plain. AE XVII. 139—167.

1969 A magyar állattenyésztés tipológiai és terminológiai problémáihoz. NK—NT II—III. 45—61.

1970a Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. MÉH XII. Debrecen

1970b Az akol típusa és funkciója. NK—NT IV. 39—80.

SZABADI I.

1960 Legeltetés és makkoltatás a hajdúböszörményi erdőkben. MÉH I—II. 305—311.

SZABADOS I.

1959 Vita a lecsapolások és a vízrendezések hatásáról a tiszántúli talajképződési folyamatokra. AgtSz. II. 63—87.

SZABÓ I.

1929 A debreceni tanyarendszer kialakulása. FE IX. 214—244.

1963 Prédium. Vizsgálatok a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. AgtSz. V. 301—337.

SZABÓ K.

1932 A jószág jegy- és billege Kecskeméten. NÉ XXIV. 96—102.

1937 A rideg és betyár szó jelentése Kecskemét múltjában. NNy. IX. 73—76.

1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp.

1942 Kecskemét pásztorélete. I. Juhászat. NÉ XXXIV. 1—62.

1965 A kecskeméti állattenyésztés szókincese és szólásmondásai. NK X/1—2. 45—130.

- SZABÓ M.
1957 A Körös és Berettyó alsófolyása vidékének rétgazdálkodása. NK II/3—4.
1—94.
- SZABÓ S.
1966 Szarvasmarhatenyésztés egy bodrogközi faluban. In: BODGÁL F. (szerk.).
Borsod megye népi hagyományai. 101—107. Miskolc
- SZAMOTA I.—ZOLNAI GY.
1902—1906 Magyar oklevélszótár. Bp.
- SZARVAS G.—SIMONYI ZS.
1890—1893 Magyar nyelvtörténeti szótár. I—III. Bp.
- SZATTMÁRY KIRÁLY GY.
1760 A barmokrul. Eger
- SZEBENI G.
1962 A csíki juhászat. Ethn. LXXIII. 54—89.
- SZENCZI MOLNÁR A.
1645 Lexicon latino-graeco-ungaricum. Norinberga
- SZENDREY Á.
1938 A népi élet társas összefüggései. Ethn. XLIX. 124—138.
1959 A napforduló és a mágikus állatvédés összekapcsolódásának kérdése. Ethn.
LXX. 313—343.
- SZENDREY ZS.
1916 Szalontai jeles napok. Ethn. XXVII. 73—80.
1933 Márton napja. NNy. V. 188—191.
1936 Őszi jeles-napjaink. NNy. VIII. 43—49.
1943 Jeles napok. A magyarság néprajza. IV³. 269—285.
- SZENDREY ZS.—SZENDREY Á.
é. n. Magyar néphit és népszokás-lexikon. Kézirat
- SZENTPÉTERY E.
1937—1938 Scriptores rerum hungaricum. I—II. Bp.
Szent Vendel
1868 Szent Vendel confessornak életéről való kis könyvecske. Pest
- SZÉP E.
1936 A Hortobágy. Bp.
- SZINNYEI J.
1893/1897—1901 Magyar tájszótár. I—II. Bp.
- SZÍVÓS B.
1891 Hajdúság. Az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben, VII. 315—334.
Bp.
- SZTRIPSZKY H.
1913 Jegyzetek a görög kultúra Árpád-kori nyomairól. Bp.
- SZÜCS M.
1882 Mezőgazdaság. In: ZELIZY D., Debrecen sz. királyi város egyetemes leírása.
555—637. Debrecen

SZÜCS S.

- 1934 Biharnagybajom határának régi vízrajza és községek kialakulása. Klny. a DSz. 1934. évi kötetéből. Debrecen
- 1937 A nagysárréti juhászat. DSz. XI. 167—173.
- 1938 Néprajzi vonatkozások Bihar vármegyében. In: NADÁNYI Z. (szerk.), Bihar-vármegye. 164—245. Bp.
- 1940 A Nagysárrét régi disznótartása. Klny. a DSz. 1940. évi kötetéből. Debrecen
- 1944 Sárréti pásztorszállások a múlt évszázadban. DSz. XVIII. 101—107.
- 1954 Régi nagykun pásztorszállások. Jászkunság, I. 27—31.

T.

- 1841 Az ellés és bárány-neveléséről. MG I. 753—760.

TAGÁN G.

- 1937 A legelő és a legeltetési rendszer a baskíroknál és kirkizeknél. Ethn. XLVIII. 274—288.

TAGÁNYI K.

- 1896 Magyar erdészeti oklevéltár. I—III. Bp.
- é. n. A földközösség története Magyarországon. Bp.

TAKÁCS L.

- 1964 A magyar mezőgazdaság kettősségének kérdéséhez. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei, XXI. 23—27.
- 1964a Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben. Ethn. LXXV. 489—522.

TAKÁTS S.

- 1903 Régi pásztori élet. Nyr. XXXII. 86—91, 154—159.
- 1915 Régi pásztornépünk élete. In: Rajzok a török világból. II. 295—354. Bp.
- 1961 Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp.
- é. n. A nyaraló és a teelő. In: A magyar múlt tarlójáról. 301—308. Bp.

TAMÁS L.

- 1966 Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Bp.

TÁLASI I.

- 1936a A jószág enyhelye a Kiskun pusztákon. Ethn. XLVII. 161—183.
- 1936b A Kiskunság népi állattartása. Bp.
- 1939 A bakonyi pásztorkodás. Ethn. L. 9—39.
- 1942 Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. NÉ XXXIV. 203—220.
- 1964 A magyar nép anyagi kultúrája Európában (a folyamatos kutatások tükrében). In: Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XXI. 3—22.

TÁRKÁNY SZÜCS E.

- 1944 Mártély népi jogélete. Kolozsvár

TÉGLÁS G.

- 1913 Pásztorszokások Csikgyergyó határszéli községeiben. NÉ XIV. 294—296.

TÉLFY J.

1863 Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez. Pest
THOMAS H. (szerk.)

1957 Brockhaus ABC der Landwirtschaft in 2. Bänden. Leipzig

TIKOS B.

1950 Növénynevek a Hortobágyról. Nyr. LXXIV. 368—371.

1951 Adatok a hortobágyi növénynevek kérdéséhez. Nyr. LXXV. 268—272, 341—
347, 425—431.

TIMAFFY L.

1941 Szilajpásztorkodás a Szigetközben. Földgömb, XII. 221—226.

1961 Das Hirtenwesen auf den Donauinseln (Szigetköz, Westungarn). In: VHO
609—645. Bp.

TÖRŐ L.

1968 Legeltetési rend a Hortobágyon. MÉH X. 265—279.

é. n. Szarvasmarhatartás a Hortobágyon. I—II. Szakdolgozat. DENIA 1054.

TRAUER E.

1942 Erdőgazdasági alapismeretek. Bp.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL I.

1963 Mitológia. Bp.

TSz.

1838 Magyar tájszótár. Buda

TÚRI MÉSZÁROS I.

1912 Állatok sokaságában. Hortobágy. Nyr. VIII. 90—91.

TUZSON J.

1911 Magyarország fejlődéstörténeti növényföldrajzának főbb vonásai. Klny. a
Mathematikai és Természettudományi Értesítő, XXIX. kötetéből.

UJVÁRY Z.

1958 Primitív tűzgyújtás a Zempléni-hegyvidékről. Ethn. LXIX.

1961 Az átadás, átvétel és a funkció kérdése egy népszokásban. MÉH III. 5—88.

VÁCZI P.

1938 Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. Emlékkönyv Szent
István király halálának kilencszázadik évfordulóján (szerk.: SERÉDI J.).
I. 213—265. Bp.

VAJKAI A.

1939 Cserszegtomaj. Egy hegyközség élete. NÉ XXXI. 170—204.

1943 A szentgáli juhászat. Bp.

1959a Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Bp.

1959b A Bakony néprajza. Bp.

VARGA GY.

1956 Vándorló juhászok a kismarjai sziken. Ethn. LXVII. 109—123.

1960 Kismarja. Egy szabad paraszt község a feudalizmus bomlásának korszakában.
In: SZABÓ I. (szerk.). Agrártörténeti tanulmányok. 71—137. Bp.

VÁCZY P.

1958 A korai magyar történet néhány kérdéséről. Száz. 92, 265—345.

VERBÓCZI I.

1639 Magyar decretum. Debrecen

VERESS A.

1927 Păstoritul ardelenirol în Moldva și Tara Românească (până la 1831). Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice Seria, III. tomul VII. 6. București

VERESS E.

1884 Szent-Demeter, az esőhozó. Vasárnapi Újság, XXXI. 722.

1928 Erdélyiek legeltetése Moldva-havasföldjében. Magyar Gazdák Szemléje, XXXIII. 162—178, 209—228, 289—308.

VISKI K.

1932 Tapló, acél, tűzgyújtás. NÉ XXIV.

VLADUȚIU I.

1961 Almenwirtschaftliche Viehhaltung und Transhumance im Brangebiet (südostkarpaten, Rumänien). In: VHO 197—241. Bp.

VUIA R.

1960 A román település- és lakóház kutatás legújabb eredményei. MÉH I—II. 35—66.

1964 Tipury de păstorit la romini (sec. XIX — începutul sec. XX). București

VULCĂNESCU R.

1964 Cartografia etnografică a transumanței în Oltenia de vest. Revista de Etnografie și Folclor, IX. 17—31.

WAKARELSKI CH.

1956 Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten. AE V. 1—82.

WEINHOLD K.

1869 Die deutsche Monatnamen. Halle

WISSOWA G. (szerk.)

Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. V. Stuttgart

ZÁVODSZKY L.

1904 A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp.

ZELENIN D.

1927 Russische (ostslavische) Volkskunde. Berlin—Leipzig

ZICHY I.

1936 Az eurázsiai lovasnomád műveltség kéréséhez. Bp.

ZOLTAI L.

1905 Debrecen a török uralom végén. Debrecen

1936 Ismeretlen részek Debrecen múltjából. Debrecen

Z(oltai) L(ajos)

1937 Ecsedi István. DKK 37. 83—88.

Der vorliegende Band enthält elf Studien, die in der Zeit zwischen 1963 und 1981 in verschiedenen ungarischen ethnographischen und wissenschaftlichen Zeitschriften, beziehungsweise Studiensammlungen erschienen sind (z. B. *Műveltség és Hagyomány*, Debrecen; *Ethnographia*, Budapest; *Népi Kultúra — Népi Társadalom*, Budapest). Der grösste Teil dieser Studien befasst sich mit seit je her grundlegenden Fragen des ungarischen Hirtentums und mit einzelnen Problemen der Extensivität. Sie unterhalten Verbindungen zu der Arbeit des Verfassers, welche unter dem Titel „Extensive Tierzucht in Ungarn“ als XII. Band der Reihe „Műveltség és Hagyomány“ (Debrecen, 1970) erschienen ist und führen einzelne Thesen dieser weiter oder ergänzen sie. Im weiteren wird eine Zusammenfassung über den Inhalt der einzelnen Studien in der Reihenfolge des Bandes gegeben. Die deutschsprachigen Zusammenfassungen stimmen mit den originalen Resümees der Studien überein.

TYPOLOGISCHE UND TERMINOLOGISCHE PROBLEME DER UNGARISCHEN VIEHZUCHT

Die Typologisierung der verschiedenen Erscheinungsformen der Viehzucht geschieht überall in Europa auf Grund der Migrationserscheinungen. Zur Absonderung der verschiedenen Typen wird die Ansiedlung und die Entfernung der Weide, die Richtung des Wanderns und dessen jährlicher Rhythmus in Betracht gezogen sowie, ob den Viehbesitzern, den Hirten, während ihrer Wanderung ihre Familienmitglieder folgen. Auf Grund dieser Kriterien werden drei Typen unterschieden: Nomadismus, Transhumanz und Alm- oder Alpwirtschaft.

Die Typologisierung der ungarischen Viehzucht ist nach grundlegend verschiedenen Gesichtspunkten erfolgt. Der theoretische Schöpfer dieser Systematisierung war *O. Herman*, ihre Ausarbeitung ist mit *I. Györffys* Namen verknüpft.

Die ungarische Viehzucht wird in folgende drei Kategorien geteilt: 1. *Szilaj*-Viehzucht, mit anderem Namen *rideg*-Viehzucht. In diese Kategorie gehört jene Form der Viehzucht, in der das Vieh im Winter nicht in Ställen untergebracht und für seine Ernährung nicht gesorgt wird. Das Vieh verbringt das ganze Jahr auf verschiedenen Weiden. 2. *Félszilaj*-Viehzucht (*Halbszilaj*). Bei dieser Art von Viehzucht, in der die verschiedenen Herden vom Frühling bis zum Herbst draussen weiden, während dieser Zeit nicht in die Siedlung zurückkehren, aber den Winter schon im

Dorf, in Ställen verbringen und auch für ihre Fütterung gesorgt wird. 3. *Istállós*-[Stall-]Viehzucht: In dieser Kategorie wird das Vieh das ganze Jahr hindurch in Ställen gehalten und gefüttert.

Diese Typologie — die sich zwar in Teilfragen im Laufe der Zeiten geändert hat — wird in der ungarischen Ethnographie anerkannt. Der Begründer der Typologie, O. Herman (1835—1914), war ursprünglich Biologe, und seine Theorie trägt die evolutionistische Anschauungsform der Naturwissenschaft seiner Zeit. Die sog. *szilaj*-Viehzucht ist eine ganz unentwickelte Form der Viehzucht, die der natürlichen Lebensweise der wildlebenden Tiere nicht fernsteht. Das ist der absolute Nullpunkt der evolutionistischen Entwicklungstheorie. Die zwei anderen Typen vertreten immer weiter entwickeltere Formen.

Der Begriff der *szilaj*-Viehzucht in der ungarischen Volksviehzucht bedarf, dem Verfasser nach, einer Revision. Die neuesten Forschungen ziehen nämlich das Vorhandensein von Viehzucht ohne jegliche einfachen Bauten und ohne jegliche Fütterung in Zweifel. Diesmal unterzieht er die Terminologie bzw. die Bedeutung der Wörter *szilaj* und *rideg* samt ihrer Entwicklung seiner Untersuchung.

Die Wörter *rideg* und *szilaj* sind in der ungarischen Sprache, genauer: Literatur, seit den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts bekannt. Das Wort *szilaj* bedeutet seit 1585 'lascivus, petulans: lüstern, später aber wild, herumzappelnd, rasch, ungezügelt, uneingebrochen, nicht zur Arbeit eingestellt.' Neben den sprachgeschichtlichen Daten decken die Volkssprache- und neue Ethnologieforschungen denselben Bedeutungsinhalt. *Rideg* bedeutet seit 1581 'singularis: alleinstehend, unverheiratet, frei, lose zur Weiterzucht unbrauchbar.' Beide Wörter werden sowohl in den sprachgeschichtlichen Quellen wie in der Volkssprache gleichzeitig auf Menschen wie auch auf Tiere bezogen. Die Menge der angeführten Belege beweist, dass diese Wörter, bevor sie für das typologische System der ungarischen Viehzucht entlehnt wurden, bestimmte unzweideutige Bedeutungen enthielten. Ursprünglich, in den Urkunden sowie in der Volkssprache werden nicht extensiv gezüchtete Tiere, das extensive Halten von Tieren mit den Wörtern *szilaj* und *rideg* bezeichnet. Das ungarische Schrifttum begann im 18. Jahrhundert, einerseits mit der Reformation, andererseits mit der Verbreitung des Buchdrucks einen Aufschwung zu nehmen. Früher war in Ungarn Latein die Literatur- und Amtssprache. Seit dem 12. Jahrhundert wurden die Tiere, die nicht gemolken und nicht ins Joch gespannt, sondern allein der Fortpflanzung halber gehalten wurden, *indomitus, silvestris* (z. B. *equus indomitus*) genannt. Die Bedeutung von *indomitus* ist 'nicht gezähmt, unbändig, zänkisch', die von *silvestris* 'im Wald, wild lebend.' Diese Ausdrücke des mittelalterlichen Lateins wurden seit dem 16. Jahrhundert durch die Wörter *szilaj* und *rideg* ersetzt.

NOMADES WINTERUNGSSYSTEM IN DER GROSSEN UNGARISCHEN TIEFEBENE

Vor der Regelung des Flusses und seiner Nebenflüsse nahmen die Teiche, Sümpfe mit ständigem Wasser und die Moore sowie vorübergehende Überschwemmungen sehr grosse Gebiete ein. Bei Überflutungen eroberte das Wasser noch grössere Gebiete. Die Landschaften, die meistens unter Wasser standen, waren: *Szernye-Sumpf*, *Bodrogeköz*, *Rétköz*, *Taktaköz*, *Ecseder Moor*, *Nagysárrét*, *Kissárrét* und der *Sumpf Alibunár*. Auch die Flüsse (*Tisza*, *Duna*, *Bodrog*, *Szamos*, die *Körös-Flüsse*, *Maros*, *Temes* usw.) überschwemmten grosse Gebiete vor der Regelung der Flussbetten und vor dem Bau der Dämme besonders in gewissen Jahreszeiten. Nach Schätzungen war 2/3 Teil der Tiefebene zu dieser Zeit Sumpfgebiet und ständig oder vorübergehend unter Wasser und nur 1/3 Teil war immer trockenes Land (Bild 1). In den Landschaften *Dunántúl* (Transdanubien), *Hanság* und *Sárköz* waren die Ufer einzelner Flüsse (*Duna*, *Dráva*, *Sió*, *Sárvíz*, *Rába*, *Zala*) ähnliche Gebiete. Die Regelung der Flusstäler und die Ableitung der Binnengewässer wurden am Ende des 18. Jahrhunderts abgeschlossen. Die pflanzengeographische Lage der Tiefebene vor der Flussregelung könnte man folgendermassen zusammenfassen: Steppe und Vegetation des Überschwemmungsgebiets lösten sich stellenweise ab. Auf dem Lössand befanden sich Steppenwiesen mit hohen Gräsern, Sträucher und Pussta-Wäldchen, während eine reiche Pflanzenwelt, Moorboden, Schilfgebiete und Sumpfeichenwälder in den wässrigeren Gebieten vorherrschten. Nach der Meinung der Geographen und Botaniker bildete die Grosse Ungarische Tiefebene das am weitesten im Westen liegende Gebiet der von der Manschurei aus durch ganz Eurasien ziehenden Steppenzone.

Auf der mit Sümpfen und Mooren gegliederten Steppe der Grossen Ungarischen Tiefebene war eine sehr charakteristische, extensive Viehzucht jahrhundertlang die herrschende Wirtschaftsform. Unter den Weideplätzen des Viehbestands spielten die vegetationsreichen Überschwemmungsgebiete der Flüsse, die Sümpfe und Moore eine bedeutende Rolle. Über das Weiden der Tiere in diesen Gebieten stehen uns ausführliche Beschreibungen und genaue Angaben aus dem 18. Jahrhundert zur Verfügung. Die Angaben aus dem 18. und 19. Jahrhundert werden im ersten Kapitel des Aufsatzes vom Verfasser in grosser Anzahl aufgezählt. Das Weiden in den marschigen und sumpfigen Gebieten bis zur Trockenlegung könnte man folgendermassen darstellen: diese Gebiete waren auch im Sommer als Weideplätze benutzt, wenn das Gras auf den steppenhaften Weiden in der Tiefebene besonders zur Zeit einer Dürre ganz verdorrte, blieb der Tierbestand ohne Weide. Zu solchen Zeiten wurden die Tiere von entfernten Gebieten auf die mit sumpfigen, wässrigeren und guten Weiden getrieben, wo auch noch Wasser vorhanden war. 1863 war z. B. ein sehr denkwürdiges Jahr der Dürre in Ungarn. In diesem Jahr trieb man die Tiere, meistens Rinder und Schafe von den durch die Dürre getroffenen Gebieten, hauptsächlich aus der Gegend *Nagykunság* (Grosskumanien) in die nächsten oder entfernteren „wässrigeren“ Gebiete. Die meisten Tiere fanden in den Gegenden *Rétköz* und *Ecseder Moor* eine Weide. Die Not an Weiden war so gross, dass in *Rétköz* z. B. der Besitzer der Tiere die Hälfte

seines hingetriebenen Tierbestands für die Sommer- und Winterweidenmöglichkeit aufopfern musste. Die Schafzucht von *Rétköz* entwickelte sich eigentlich aus dem von *Nagykunság* hierher getriebenen und zur Entrichtung der Weidekosten dort gebliebenen Tierbestand und so bahnte sich der Weg der weiteren Entwicklung an.

Die sumpfigen und marschigen Wiesengebiete hatten aber eine grössere Rolle in der Winterfütterung der Tiere. Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, als das Hauptgewicht der Wirtschaft in der Tiefebene auf der Tierzucht und nicht auf dem Ackerbau beruhte, konnte man den grossen Tierbestand im Winter nicht in Ställen unterbringen. Das Jungvieh und die Tiere, die nicht als Milch- oder Zugtiere gehalten wurden, trieb man in den Monaten November und Dezember zur Winterweide in die Flusstäler und auf die Inseln der Sumpfbgebiete, wo sie den Winter bis zum Ende des Monats Februar oder bis Anfang März verbrachten. In diesen Gebieten wuchs hohes Gras im Sommer, dessen getrocknetes, natürliches Heu, Schilf und Ried, sowie jüngere Sprossen der Sträucher von den Tieren gefressen wurden. Die Bäume, Sträucher und das Schilf boten den Tieren nicht nur natürliches Futter, sondern auch ein natürliches Obdach. Zum Schutz gegen Stürme, Wind und Schneegestöber wurden die Tiere entweder in die Mitte des Röhrichts oder in die auf Schilf gebauten Pferche getrieben. Ein sehr bezeichnendes Gebäude der Winterquartiere war der aus langen Stangen zusammengestellte Pferch. An einem Ende des Pferches stand das Schutzdach, dessen drei Seiten durch Flechtwände aus Ruten oder Schilf gebildet waren. Die sich auf Winterweideplätzen befindlichen Tiere suchten meistens selbst nach Nahrung, aber es wurde im allgemeinen für etwas Futter gesorgt, das bei grossem Schneefall oder Schneegestöber den Tieren gegeben wurde. Rinder, Pferde, Schafe (hauptsächlich ungarische Schafe mit langem Haar) und Schweine wurden auf diese Weise auf Winterweideplätzen gehalten. Gebiete mit reicher Vegetation wurden von näheren und entfernteren (100—150 km) Gegenden aufgesucht.

In der zweiten Hälfte des Aufsatzes wird der kulturhistorische Hintergrund dieses Systems der Tierzucht untersucht, wobei festgestellt wird, dass Angaben zur Verfügung stehen, nach denen diese extensive Viehwirtschaftung nicht nur im 17—19. Jahrhundert, sondern schon früher verbreitet war. Auch das sich mit nomader Tierzucht beschäftigende Ungartum weidete die Tiere auf diese Weise auf den Winterweideplätzen. Die zeitgenössischen byzantinischen und arabischen Gelehrten, hauptsächlich Geographen (zunächst Ibn Rusta) berichteten darüber, dass die Ungarn im Winter die Flussgegenden aufsuchten. Auch die im heutigen Ungarn sesshaft gewordenen Ungarn hatten ihre Winterquartiere an den Flüssen entlang. Nach der festen Ansiedlung blieben die Traditionen der Winterweiden am Rande der Flüsse und in mit Schilf bedeckten Gebieten neben der Verbreitung der Ackerbauwirtschaft dort erhalten, wo die geographischen Verhältnisse sich nicht veränderten.

Die Gebiete an den Flüssen mit reicher Vegetation, sowie die Sumpfbgebiete galten auch bei den Nomadenvölkern auf der Steppe als Winterquartiere. Schon Herodotos und Strabo berichteten darüber, dass die Organisatoren des ersten grossen Reiternomadenreiches, die Skythen ihre Winterquartiere in den Sümpfen von Meotis hatten, während die Winterquartiere der Nomadenvölker der Karasuk-Kultur in

Südsibirien aus der Bronzezeit im II. Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung in der Deltagegend der Wolga, in den Tälern des Flusses Kuma und anderer Flüsse und am Meere waren. Auf gleiche Weise weideten die Tiere der Nomadenvölker auf der Steppe im 19. und 20. Jahrhundert. Die Volksgruppen von Turkestan, die Kasak-Kirgisen, Kalmüken und andere wandern im Sommer auf der Steppe, im Winter die Flüsse entlang, wo die Tiere das natürliche Futter, die Schilfgräser und trockenen Sträucher, Sprossen des Schilfs und der Binse, sowie andere Überbleibsel der Sumpfpflanzen fressen. Diesbezüglich finden wir reichlich Beschreibungen in den Werken von *W. Radloff*, *V. Schwarz*, *Gy. Prinz*, *H. Boesch*, *M. Herrmanns*, *F. Hančar* und *L. Golomb*.

Der Verfasser zieht die folgenden Schlussfolgerungen: das Kampieren der Tiere im Winter in den Röhrichtern, in den Gebieten an den Flüssen und Überschwemmungsgebieten der Grossen Ungarischen Tiefebene steht mit dem althergebrachten nomadisierenden Weidensystem der Ungarn vor der Landnahme in engster Verbindung, dessen Erhaltung in der Grossen Ungarischen Tiefebene durch die gross angelegte Tierzucht, die Naturverhältnisse und das Fehlen des Futters gefördert wurde. Das Weiterleben der Überlieferung des Weidensystems vor der Landnahme bedeutet aber nicht so, dass die Tierzucht der Grossen Ungarischen Tiefebene eine nomadisierende Tierzucht darstellt. Die kennzeichnendsten Bauten des Winterquartiers waren die aus Stangen gezimmerten Pferche und Hürden. Für die Tiere auf Winterweideplätzen wurden gewöhnlich primitive Gebäude gebaut und für geringes einfaches Futter gesorgt. Der Standpunkt, den die ungarischen Wissenschaftler in der Beurteilung der extensiven Tierzucht einnehmen, muss überprüft werden.

DIE UNGARISCHE FUTTERWIRTSCHAFT ZUR ZEIT DER LANDNAHME

Die Ungarn liessen sich Ende des 9. Jh. im Karpatenbecken nieder. Vom wirtschaftlichen und sozialen Gesichtspunkt aus gelangten sie seit dieser Zeit unter den Einfluss der Ackerbau treibenden europäischen Völker. Ihr Wirtschaftssystem gestaltete sich bald teils unter äusserem Einfluss, teils im Laufe innerer Entwicklung um. Der Wortschatz über die Futtergewinnung bewahrt den Einfluss der slawischen Nachbarvölker. In der ungarischen Sprache gibt es slawische Lehnwörter: *kasza* (»Sense«), *villa* (»Heugabel«), *gereblye* (»Harke«), *széna* (»Heu«), *kazal* (»Heuschaber«) und *jászol* (»Krippe«). Diese machen es unzweifelhaft, dass die Ungarn vom 10. Jh. an die sammelnde Futtergewinnung von den slawischen Nachbarvölkern erlernt hatten. Die früheren Kenntnisse der Ungarn vom Futterwesen sind in der ungarischen Sprache durch das einzige türkische Lehnwort *boglya* (»Heuhaufen«) aus der Zeit vor der Landnahme dokumentiert.

Im Laufe der Untersuchung des ungarischen Hirtenlebens und der Futtergewinnung sind aber mehrere Fachausdrücke ans Tageslicht gekommen, die in den geschichtlichen Daten und in der Volkssprache die Bedeutung »Heu«, oder »Futter« haben:

avar (»dürres Gras, Heu«), *gaz* (»Unkrautpflanze, Spreu, Heu«), *szülés, szüleség* (»Futter, Heu«) sowie die Wörter von gleicher Bedeutung *dudva, gordon* und *burján*. Das Wort *avar* ist fenno-ugrisch oder noch älter; es stammt aus der Ural-Heimat der Ungarn; u. zw. aus einem Wort mit der Bedeutung *ó* (»alt«) und *agg* (»bejährt«). Das Wort *gaz* ist unbekannt, möglicherweise ist es iranischen Ursprungs. Die Ungarn dürften es in den südrussischen Steppen kennengelernt haben. Die Wörter *szülés, szüleség* sind Derivate des ugrischen Zeitwortes *szülni* (»gebären«). Ugrischen Ursprungs ist auch das Wort *fű* (»Gras«), das früher eine ausgedehntere Bedeutung hatte. Es bedeutete früher nicht nur »Gras« sondern auch *pázsit* (»Rasen«), *legelő* (»Weide«) und *kaszáló* (»Wiese«). Bei den Wogulen und Ostjaken kommt die Parallele dieses Wortes auch mit der Bedeutung »fű« und »széna« vor. Alle diese Wörter der ungarischen Sprache stammen also aus der Zeit vor der Landnahme; ihre Bedeutung »széna«, »takarmány« deutet darauf hin, dass die Ungarn das Futter und die Fütterung auch vor dem slawischen Einfluss gekannt haben müssen.

In diesem Aufsatz werden die Inhaltsveränderungen der Wörter *avar* und *gaz* sowie ihre Funktionen untersucht. Das Wort *avar* kommt in unseren Sprachdenkmälern seit dem 15. Jh. vor. Das Wort *gaz* dagegen ist seit 1150 bekannt. Beide sind in unseren Urkunden vom 16. Jh. an, in Wörterbüchern und in Werken der Agronomie und der schöngeistigen Literatur zu finden. Mit dem Wort *avar* wurde in erster Linie das Gras der im Sommer nicht abgemähten Wiesen, oder nicht abgeweideten Weiden benannt, das im Sommer hochgewachsen ist und im Herbst trocken wurde. In der Zeit der einstigen extensiven Wirtschaft wurden besonders um die Wintersitze solche Plätze belassen, damit der Viehbestand auch in der Winterszeit unter dem Schnee das natürliche Futtergras findet. Dadurch wurde viel gesammeltes Futter gespart. Das Wort hatte in manchen Gegenden auch die Bedeutung »Futter«. Das Wort *gaz* bedeutete im Wortgebrauch der ungarischen Bauernwirtschaft und der Schäfferei »Futter«, zumeist »Heu zweiter Sorte«. In einigen Gegenden der Grossen Ungarischen Tiefebene wurden die Heumahd, das Sammeln, ja sogar auch die Fütterung mit den Derivaten dieses Wortes bezeichnet. Der Verfasser schildert auf Grund von zahlreichen Daten der Linguistik, der Volkssprache und der Ethnographie die Verbreitung, Bedeutung und Funktion dieser beiden Wörter der ungarischen Schäfferei. Als Resultat wird festgestellt, dass neben dem Wort *boglya* auch die Wörter *fű, avar, gaz* und *szüleség* aus der altungarischen Futterwirtschaft vor der Landnahme herrühren.

TYPEN UND FUNKTION DES AKOL (GATTER MIT SCHUTZDACH)

Die Bauten zur Unterbringung und zum Schutz der Tiere sind in der ungarischen Viehzucht sowie beim Hirtentum sehr verschieden. Einer der charakteristischsten Bauten ist das als „akol“ benannte Gatter mit Schutzdach. Diese Benennung bedeutet jedoch nicht in allen Gebieten Ungarns genau den gleichen Bau. In einigen Orten ist es ein Gatter aus verschiedenartigem Material mit einem Zaun, in anderen wiederum

ist es ein vollkommen geschlossener stallähnlicher Bau. In der wissenschaftlichen Literatur wird die Bezeichnung „akol“ mit unterschiedlicher Bedeutung angewandt.

In der ungarischen Sprache kommt das Wort „akol“ im Jahre 1086 als *okol*, 1193 als *akal*, 1291 als *okul* und 1655 als *okoly* vor und bedeutet 'caula, ovile, Viehhof, Schuppen im Viehhof'. Das ungarische Wort ist slawischen Ursprungs und wurde aus dem Wort **okob* gebildet. Mit ähnlicher Bedeutung kommt es in verschiedenen slawischen Sprachen vor: slowenisch = *okól*, polnisch = *okol*, ukrainisch *ókil*, serbokroatisch *okā* usw. Nach ungarischen Quellen aus dem Mittelalter bedeutet akol einen umzäunten, teilweise überdachten Hof, bzw. einen Verschlag (Pferch), der zum Teil aus einem einfachen Bauwerk besteht. Ältere Forschungen haben diese Bauten grösstenteils als Ställe, also als vollkommen geschlossene Bauten bezeichnet.

Im 17—19. Jahrhundert wurden diese aus Gattern mit Schutzdächern bestehenden Bauten in der ökonomischen, historischen Literatur bereits ausführlicher beschrieben. Die Quellen weisen auf die umfangreichen Funktionen der Akole hin und bestätigen damit, dass diese bei der intensiven Viehzucht noch im 18. Jahrhundert die Ställe ersetzen.

Akole wurden im 19—20. Jahrhundert noch im ganzen Gebiet Ungarns zur Überwinterung benutzt. In ihnen wurden im Winter junge, ungenutzte Pferde und Färsen sowie langhaarige ungarische Zackelschafe (*Ovis strepliceros Hortobagyiensis Ferenzy*) untergebracht. In Debrecen (Komitat Hajdú) wurden die von der Sommerweide kommenden Schafe in der Nähe des Waldgebietes an der Stadtgrenze in *Schaf-Akolen* überwintert (Abb. 1—3.). Die Rinder wurden in ähnlichen Bauten untergebracht (Abb. 4.). In den Archiven wird diese Art der Überwinterung von Tieren im Debrecener Gebiet schon in 16—17. Jahrhundert erwähnt. Solange die Tiere grasen konnten, wurden sie auf den Weiden gelassen; später wurden sie mit dem während des Sommers gesammelten Heu, Stroh und trockenen Maiskolbenblättern gefüttert. Noch heutzutage sind in der Hortobágy die Herden ungarischer grauer Rinder auf ähnliche Weise untergebracht (Abb. 5). An beiden Seiten des im Grundriss viereckigen *akol* befindet sich ein offenes Schutzdach. In Alföld (Grosse Ungarische Tiefebene) wurden in erster Linie die Rinder in ähnlicher Weise überwintert (Abb. 6, 7, 12). Die Akole für Rinder auf den Abbildungen 9, 10 und 11 wurden in Zsadány (Kom. Bihar) zur Überwinterung von Jungvieh noch in den 50-er Jahren benutzt.

In Ungarn wurden die Flussdeiche im 19. Jahrhundert angelegt. Früher waren weite Gebiete der Ungarischen Tiefebene Marsch- und Stumpfland. Auf diesen Landesteilen weideten viele Tiere auf den Anhöhen und Inseln im Sommer und auch in Winter. In diesen Marsch- und Sumpfteilen überwintereten die Tiere ebenfalls in Akolen, so z. B. in Rétköz (Komitat Szabolcs), in der Marsch von Ecsed (Komitat Szatmár) und in Sárret (Komitat Bihar). In der Gegend von Rétköz z. B. erinnern in einer einzigen Gemeinde, in Dombrád, etwa 15 Gebietsbenennungen an die ehemaligen Überwinterungsakole (*Akol, Kisakol, Nagyakol* usw.). In der Gemeinde Sárköz (Komitat Tolna) an der Donau — ein einstiges Überschwemmungsgebiet — war die Überwinterung von Tieren in Akolen allgemein bekannt. Das Viehfutter wurde im Sommer in die weit von den Dörfern entfernten Unterkünfte an den Flüssen gebracht. Die

Hirten lebten in einfachen Lehmhütten (Abb. 13). Im Winter wurden die Kühe aus den Hofställen tagsüber dorthin und abends wieder nach Hause getrieben. In Sárköz wurden sogar die Schweine in derartigen Gattern überwintert (Abb. 15).

Die Überwinterung in Gattern mit Schutzdach war auf den beiden anderen Puszta- weiden der Tiefebene, in Nagykovács und Kiskovács (Abb. 13—14.), Transdanubien, in der Gebirgsgegend an der nördlichen Landesgrenze sowie in Transsylvanien und bei der Szekler Bevölkerung Brauch (Abb. 17—18.).

Aufgrund von zahlreichen Daten und Beschreibungen kann festgestellt werden, daß der Akol seinerzeit die bekannteste Überwinterungsunterkunft der extensiven Viehzucht Ungarns war.

Der Grundtyp der Akole ist ein viereckiger umzäunter Platz, auf dem ein Bau aus Balken, Unterholz, Dung, Erde und Latten errichtet wurde, an dessen einem Ende, oft auch an 2—3 Seiten, ein Schutzdach angebracht war. Wenn der Bau im Gatter auch zur Überwinterung diente, wurde er von 1—3 Seitenwänden eingeschlossen, so dass nur der vordere Teil zum Pferch hin offen war (s. Abb.). In vielen Orten wurden die Wände jeden Herbst aus dem angesammelten Dung errichtet. Die Tiere wurden über Weiden und landwirtschaftlich bearbeitete Felder getrieben, wo sie Getreidestoppel, Maisstengel, Kohlstrünke, Rübenblätter usw. abgrasten. Erst wenn hoher Schnee lag, bekamen sie das neben den Gattern aufgestapelte Futter. Bei starken Schneefällen stellten sie sich unter das Schutzdach und wurden dort auch gefüttert. Die Krippen (Abb. 11) kamen wahrscheinlich erst später unter Dach, früher stand ein grosser ovaler Trog in der Hürdenmitte. Überall in Ungarn, wo extensive Viehzucht betrieben wurde, findet man diese Akole. Solche Hürden gibt es heute noch an vielen Orten in den Sommerweidegebieten (Abb. 7, 8, 12, 13, 14 und 19), und sie schützen die Tiere vor Sonnenhitze und Regen.

Eine Überwinterung ohne Schutzmassnahme war zu Zeiten extensiver Viehzucht praktisch unbekannt. Nur wenige, schwer zu bewertende Hinweise erinnern daran.

Sogar die romantischsten Beschreibungen weisen auf die Ausnutzung von Schutzmöglichkeiten, wie Hügel, Schluchten und steile Bergwände, oder die natürliche Vegetation wie Wald, Schilf, usw. hin. Nach geschichtlichen Quellen, zeitgenössischen Beschreibungen sowie Volksbräuchen im Winter war der Akol am verbreitetsten und besten entwickelt.

Arbeitspferde, Rinder und Milchkühe wurden in Ungarn, in der Vergangenheit im Winter stets im Stall gehalten und gefüttert. Junge Tiere, die noch nicht zur Arbeit gebraucht wurden, wurden in einfachen Bauten gehalten und weniger gut gefüttert.

Die bisherige ethnographische Forschung hat bereits festgestellt, dass sich der Stall aus dem *akol* entwickelt hat, indem rings um das Schutzdach feste Wände aufgezogen wurden. Die Angaben der Studie bestätigen diese Entwicklung. Eine gleiche Entwicklung ging auch in anderen Gebieten Europas vor sich. Der Gatterbau, der dem ungarischen *akol* gleich, war auch in vielen Orten Europas und bei mehreren Nomadenvölkern der Steppen Eurasiens bekannt.

MIGRATIONSFORMEN IM UNGARISCHEN HIRTENTUM

Von der europäischen Ethnologie werden die verschiedenen Systeme des Hirtentums in erster Linie aufgrund ihrer Migrationsformen typologisiert. Zur Unterscheidung der einzelnen Typen werden die folgenden Kriterien in Betracht gezogen: Die Lage der Weide und ihre Entfernung von der ständigen Siedlung, das periodische System des Wanderns im Verlauf der Jahre, bzw., ob die Familienmitglieder den Hirten nach den verschiedenen Plätzen folgen. Aufgrund dieser Kriterien werden das Nomadentum, die Transhumance und die Alm- oder Alpwirtschaft unterschieden.

Die Untersuchung der ungarischen Viehzucht begann im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts nach völlig anderen Gesichtspunkten; aufgrund ihrer technischen Entwickeltheit wurden die folgenden aufeinander aufbauenden Grade determiniert: extensive Viehhaltung, halbextensive Viehhaltung und Stallwirtschaft. Den im Hirtentum auftretenden Migrationserscheinungen und den verschiedenen Arten des Wanderhirtentums wurde gar keine oder nur wenig Beachtung geschenkt, dies wurde kaum erforscht. In dem vorliegenden Kapitel setze ich mich mit den in der ungarischen Viehzucht auffindbaren Erscheinungen auseinander.

Im Hirtentum des ungarischen Volkes können folgende Migrationserscheinungen beobachtet werden:

1. Zur Zeit der Zwei- und Dreifelderwirtschaft und dem damit einhergehenden Flurzwang trat auch in der Gemarkung einzelner Siedlungen ein sich rhythmisch wiederholender Weidewechsel auf. In den verschiedenen Jahresabschnitten wurden ausser den bezeichneten Weiden vom Hochsommer an die Stoppeln der Getreide- und der Felder für Futterpflanzen sowie vom Herbst an die Herbstwiesen, ja sogar die gesamte Gemarkung beweidet.

2. In der Grossen Ungarischen Tiefebene, auf den sich weitausdehnenden Heiden (ung.: *puszta*) wurden gewisse Tiergruppen der sich in erster Linie in der Nähe von Grosskumanien, Kleinkumanien und der Hortobágy erstreckenden Städte und Dörfer den Sommer über auf der Puszta geweidet. Diese Art ist der europäischen Almwirtschaft verwandt. Bei letzterer dienten die Almen als Sommersitze.

3. Eine recht interessante Form der Weidebeschaffung für den Frühling und den Frühsommer stellte bei den Schäfern das Weidenlassen am Wegesrand dar. Die Schafbesitzer, denen in der Dorfmark keine Weidefläche zugewiesen worden war, liessen ihr Vieh unter verschiedenen Rechtstiteln am Weg- oder Strassenrand weiden. Als solch ein Rechtstitel galt meistens der Vorwand, das Vieh auf den Markt zu treiben, wo sie dann gewöhnlich gar nichts verkauften, und ihre Herde dann auf einem anderen Weg wieder heimwärts trieben. Einstmals standen in der Grossen Ungarischen Tiefebene 25—30 m breite sog. Dritfwege (ung.: *állathajtó utak*) zur Verfügung.

4. Einzelne Schäfer, die eine grössere Herden besaßen, und kein Weideland bei ihrem Dorf bekamen, trafen Vereinbarungen mit Grundbesitzern, die weit, oft 100—200 km entfernt lebten und noch freies Weideland hatten. Sie trieben dann ihre Herden für 2—3 Jahre dorthin und zogen mit ihrer Familie auch an den Ort. Wenn der Vertrag abgelaufen war, teilten sie ihren gesamten Viehbestand, dabei zogen sie aber

auch noch aus der Schafswolle und dem Schafskäse ihren Gewinn. Die Methode wurde *Halbhaltung* (ung.: *felestartás*) genannt.

5. Eine der typischsten Arten des Wanderhirtentums ist das sog. *Übersommern* (ung.: *nyaraltatás*). Schafehaltende Hirten-Bauern mit zwei- bis viertausend Stück Vieh pachteten 50 bis 200 km von ihrem Wohnort entfernt für ihr Vieh vom Frühjahr bis zum Herbst Weiden. (Abb.) Auf diesen Sommerweiden zimmerten sie sich provisorische mobile Unterkünfte. (Abb.) Vielerorts waren diese Sommerweiden bis Juli-August hin ausgetrocknet, dann zogen sie lieber auf die Stoppeln der Getreidefelder, wo das aufschliessende Unkraut ein guter Futterlieferant war.

6. Eine der typischsten Arten der Wintermigration stellt das Füttern der Schweine mit Eicheln dar (ung.: *sertésmakkoltatás*). Die Schweineherden wurden in den Monaten September, Oktober in die weitläufigen Eichenwälder oder Buchenhainetriebsgebiete, wo die herabgefallenen Früchte bis zum Frühjahr für Futter sorgten. Von der Grossen Ungarischen Tiefebene aus zogen die Hirten in alle Himmelsrichtungen in die benachbarten Gebirgswälder. (Abb.)

7. Ebenso gilt das sog. Überwintern (ung.: *teletetés*) als Wintermigration, wenn die grossen Rinder-, Pferde- und Schafherden auf die von dichter Vegetation bestandene Gebiete an Flussufern, Marschen und Sümpfen getrieben wurden. Mit dieser Erscheinung beschäftigte ich mich eingehend im zweiten Kapitel dieses Bandes.

8. Von der Mitte des 18. Jahrhunderts an zogen rumänische Schäfer von Siebenbürgen zur Winterweide in die Grosse Ungarische Tiefebene. Hier sicherten zuerst die reiche Vegetation entlang der Gewässer, dann die auf landwirtschaftlich genutzten Gebieten gepachteten Weiden und manchmal auch Futter den Unterhalt ihres Viehzeugs. Diese Art der Überwinterung war ein Teil des sog. Transhumance-Hirtentums der Leute aus Siebenbürgen, vorwiegend der Rumänen.

Die Migrationserscheinungen des ungarischen Hirtentums zu erschliessen, steht noch als Aufgabe vor uns.

HIRTENMIGRATION ZWISCHEN DEM OBEREN TRANSTHEISSGEBIET UND DEM NÖRDLICHEN MITTELGEBIRGE

Im vorhergehenden Kapitel habe ich mich mit den Vorkommensformen des Wanderhirtentums d. h. der Migration eingehend auseinandergesetzt. Im vorliegenden Teil nun beschäftige ich mich mit den Arten, die in den Nordostgebieten der Grossen Ungarischen Tiefebene und in dem sich von dort nach Norden erstreckenden Gebirgsland vorkommen. In erster Linie zogen die grössere Herden haltenden Schafhirten-Bauern der Nyírség, die sog. *magatarti juhászok* zur Sommerweide in die genannten Gebiete auf gepachtete Weiden. Noch in den 1950-er Jahren gab es in etwa 60 Gemeinden des Bezirkes Szabolcs-Szatmár noch Schafbauern, die mit ihren Herden jedes Jahr 100—200 km auf Sommerweide zogen.

In einzelne Gebirge des Nördlichen Mittelgebirges (Zemplén-Gebirge, Bükk-Gebirge, Mátra) kamen die Schäfer z. B. aus Nagykovács, Nyírlugos, Nyírgelse, Nagy-

halász, Tiszakarád, Ajak, Kék, Demecser usw. Schon im Januar-Februar zogen die Schäfer aus, Weidegebiete zu suchen. Gewöhnlich gingen sie zu zweit oder zu dritt, und meistens pachteten sie Weiden nebeneinander, um sich im Sommer gegenseitig aushelfen zu können. Mit ihren Herden zogen sie im April oder Anfang Mai los, wenn die im Frühjahr geborenen Lämmer auch schon bei Kräften waren. Die Schur der Schafe erfolgte dann schon auf der Weide. Für die Tiere zimmerten sie aus Brettern und Leisten viereckige, leicht bewegliche Unterkünfte, in denen die Tiere übernachteten konnten. Fröhligens und nachmittags wurde hier auch gemolken. Die Schafsmilch verarbeiteten sie zu schönem runden Schafskäse (ung.: *gomolya*).

Auf der Sommerweide hielten sie sich meist bis zum Sommer auf, dann kehrten sie heim auf die Getreidestoppeln. Es kam auch vor, dass sie im Frühherbst noch einmal auf die gepachtete Weide zurückkehrten.

EICHELMAST DER SCHAFE IN DER NORDÖSTLICHEN GEBIRGSLANDSCHAFT UNGARNS

In den Gebieten Gömör, Borsod und Abaúj hat die Schafzucht eine grosse Vergangenheit mit vielen Überlieferungen. Hier schlossen sich die Schafhirten schon im Laufe des 16. Jahrhunderts in Zünften zusammen, und hier bildete sich eine der grössten Gruppen walachischer Hirten in Ungarn, die aus ungarischen, rumänischen, ruthenischen und slowakischen Volkselementen bestand.

In den auf der Karte angegebenen Dörfern im Nordosten Ungarns und im benachbarten Gebiet der Tschechoslowakei war das Weiden im Walde bis zur jüngsten Vergangenheit üblich, als ein Überbleibsel davon mag die Eichelmast der Schafe, bzw. das Füttern der Schafe mit gesammelten Eicheln erhalten geblieben sein. Das Mästen der Merinoschafe mit Eicheln war etwa bis zum Jahre 1920 allgemein, in einigen Dörfern wurde es auch weiterhin fortgesetzt. Im Herbst, wenn die Eichen und Buchen ihre Früchte verlieren, werden die Schafe in die Berge getrieben. Ende des 19. Jahrhunderts wurde weder für den Hirten, noch für die Tiere ein Obdach gebaut. In neuerer Zeit kam es vor, dass man eine Hürde für die Tiere und eine Hütte für die Hirten baute. Die Eichelmast dauerte bis zum ausgiebigen Schneefall. Meistens hielten sich die Hirten mit der Herde im Walde auf, solange die Schafe die Eicheln unter dem Schnee hervorscharren konnten. Die auf diese Weise gemästeten Schafe wurden zur Abschachtung verkauft.

In den Eichen- und Buchenwäldern Nordungarns war die Eichelmast der Schweine auch üblich, die in so grossem Masse vor sich ging, dass Schweine aus der angrenzenden Grossen Ungarischen Tiefebene zum Mästen mit Eicheln hierher getrieben wurden.

Wir haben nur eine einzige Angabe über die Eichelmast der Schafe aus dem Bakonyer Wald (in Transdanubien) in der ungarischen ethnographischen Literatur, aber in der landwirtschaftlichen Literatur des 19. Jahrhunderts und in den archivarischen Schriften vom Anfang des 17. Jahrhunderts sind mehrere Angaben darüber vorhanden.

Die Eicheln wurden den Schafen nicht nur als Futter gegeben, sondern auch als Arznei mit Rosskastanien gemischt, gegen die Egelkrankheit.

Die Verdrängung, sogar völlige Einstellung der Eichelmast der Schafe wurde durch verschiedene Faktoren hervorgerufen. Man bemühte sich schon vom 16. Jahrhundert an, wegen der Verwüstung der Wälder die Ziegen und Schafe aus den Eichen- und Buchenwäldern zu vertreiben und sie nur den Schweinen vorzubehalten.

Die Annahme scheint begründet zu sein, dass die Eichelmast der Schafe als eine althergebrachte, wahrscheinlich mediterrane Tradition der Tierhaltung in Ungarn und Mitteleuropa gilt. Die ursprüngliche Form der Eichelmast war, dass die Schafe die Eicheln im Walde suchten und an Ort und Stelle frassen, die sekundäre Form besteht darin, dass die Besitzer ihre Schafe im Winter mit den Eicheln füttern, die im Wald gesammelt worden sind.

DAS ENDE DES WIRTSCHAFTSJAHRES UND DIE HIRTENFESTE IM HERBST

Wie überall in Europa, knüpfen sich die Hirtenbräuche auch in Ungarn zumeist an den Austrieb im Frühjahr, bzw. an den Heimtrieb im Herbst. Der traditionelle Tag des Austriebs im Frühjahr ist der 24. April, der Georgstag. An den Georgstag knüpfen sich viele Bräuche und magische Riten, die die Fruchtbarkeit und Gesundheit des Viehs gewährleisten sollen. Mit diesen ungarischen Hirtenbräuchen hat sich früher *G. Röheim*, neuerdings *Á. Szendrey* befasst (*Röheim, G.*, 1925, 263—280; *Szendrey Á.* 1959.) Das Vieh wurde von der Sommerweide schon im 14. und 15. Jahrhundert im Oktober, bzw. Anfang November heimgetrieben. Die Herbstbräuche der Hirten sind daher zumeist mit Michaeli (29. September), Wendelini (20. Oktober), Demetrii (26. Oktober) und Martini (11. November) verknüpft. Traditionsgemäss ging der Dienst der Schäfer und der Schweinehirten am Demetriustag zu Ende. Die Rinderhirten rechneten mit dem heimgetriebenem Vieh gewöhnlich am Michaelstag ab. In der vorliegenden Abhandlung werden die mit dem Demetrius- und Wendelinstag verbundenen Bräuche untersucht, da diese am aufschlussreichsten und am charakteristischsten sind.

Der jahrhundertalten Tradition entsprechend wurden die für ein Jahr in Dienst gestellten Schäfer in Ungarn zumeist zu Demetrii verdingen. Die nur für die Dauer der Sommerweide eingestellten Hirten verdingte man aber zu Georgi, doch dienten auch diese bis zum Demetriustag. Zahlreiche Angaben sprechen dafür, dass früher auch das Gesinde zu Demetrii verdingen und Boden und Haus zu Georgi oder Demetrii verpachtet wurden. Besonders bei den Schäfern in Ostungarn, in der Grossen Ungarischen Tiefebene wurde der Demetriustag festlich begangen. Mancherorts erinnert man sich noch, dass Demetrius einst als der Schutzpatron der Schäfer verehrt wurde. Die Schäfer beendeten an diesen Tag ihren Dienst und erhielten ihren Lohn. Zu Demetrii wurden ihre Kontrakte erneuert, bzw. an diesem Tag verdingten sie sich einem neuen Herrn. An diesem Tage hielten die Schäfer auch ihre traditionellen, das

Wirtschaftsjahr abschliessenden Zusammenkünfte, die immer mit einem Schmaus beendet wurden. Die erste ausführliche Beschreibung der Schäferbräuche zum Demetriustag erschien vor mehr als hundert Jahren (1856). Hiernach versammelten sich die Schäfer aus der Umgebung an diesen Tag auf dem Marktplatz von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár, Komitat Fejér). Hier erörterten sie die wichtigsten Fragen und bestrafte jene, die sich etwas hatten zu Schulden kommen lassen. Aus der Stadt nahmen sie Geschenke für ihre Angehörigen mit, hier kauften sie ihre ganzjährige Lektüre, den Kalender. Das traditionelle Schäfertreffen wurde mit einem Gelage beendet, bei dem es hoch herging. In Kleinkumanien, im Zentrum des Landes zwischen Donau und Theiss, trafen sich die Altschäfer der Pusstastriche in einer Heideschenke. Zu diesen Treffen luden sie schon früher die bekannten Rinder- und Pferde-Althirten ein. Der Festschmaus bestand aus einem Schafspaprikasch. Nach dem Essen wurden noch Wein und Kuchen geboten und die Hirten blieben bei Gesang und Tanz beisammen. In Nádudvar (Komitat Hajdú) veranstalteten die Domänenschäfer ihren jährlichen Festschmaus, ung. *dömötörözés*, d. h. Demetriusfest genannt, in der Sulymosi-Tscharda am Rande der Pussta Hortobágy. Auch hier beteiligten sich die Frauen und heiratsfähigen Töchter der Schäfer am Fest. Das Essen bestand aus Schafspaprikasch (d. h. Schaffleisch mit Paprika gewürzt) und danach kamen Wein und Pogatschen (eine Art Kuchen oft aus Blätterteig) auf den Tisch. Die Pogatschen wurden von den Frauen beigesteuert. Bei diesen in den Tschardas veranstalteten Festessen sass immer der Althirt (Oberhirt), der zu diesem Fest eingeladen hatte, an der Tafel obenan, ihm zur Seite sassen die eingeladenen Gäste und nach diesen die Schäfer mit ihren Frauen. Der obenan sitzende Althirt erhielt immer den Schafskopf mit den besten Bissen garniert. Nach dem Essen wurde auch hier getanzt und gesungen.

Die Hirtentreffen und Hirtenfeste am Demetriustag (ung. *dömötörözés*, d. h. Demetriusfest; ung. *juhbal*, d. h. Schafball; und. *dömötöri vacsora*, Demetriusessen) waren besonders unter den Schäfern der grossen Pussten der Grossen Ungarischen Tiefebene (Kleinkumanien, Grosskumanien, Hortobágy) beliebt. Ausserdem wurde der Demetriustag in den Komitaten Hajdú, Bihar, Szabolcs und Zemplén vielerorts von den Schäfern und Schafhaltern „ebenso wie Weihnachten und Ostern festlich begangen“. Einen interessanten, allem Anschein nach althergebrachten Brauch habe ich in Jármi (Komitat Szatmár) aufgezeichnet. Am Demetriustag gingen die Schäfer nicht schlafen, sondern beobachteten, wie sich die Herde für die Nacht niederliess. Legten sich die Schafe jedes für sich hin, so war ein milder Winter zu erwarten. In solchen Fällen veranstalteten die Hirten beim Lagerfeuer auf der Weide einen grossen Festschmaus bei dem es reichlich zu essen und zu trinken gab. Legten sich aber die Tiere eng zueinander, dann stand ein harter und langer Winter bevor. Das Essen fiel weg, denn die Schäfer mußten mit grossen Ausgaben rechnen.

In Szeged gab es noch in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts einen sehr typischen Demetriusbrauch. Am 26. Oktober machten sich die Althirten und die älteren Hirten mit ihrer Familie schon beim ersten Morgengrauen festlich gekleidet auf den Weg in die Stadt. Beim Stadttor angelangt, ordneten sich die Hirten, die von den verschiedenen Pussten in der Umgebung der Stadt zusammengekommen waren, zu einen Zuge

und begaben sich in einer Prozession zur Kirche. Vor der Kirche wurden die Schäfer vom Pfarrer und von den Vertretern der Bürgerschaft und der Zünfte feierlich empfangen. Danach hörten sie in der Kirche die Messe. Nach dem Kirchgang kochten sie auf dem Kirchhof ein Schafspaprikasch. Zum Essen waren auch die Ehrenbürger der Stadt geladen. Danach folgten Tanz und Lustbarkeit.

Während des 19. Jahrhunderts waren ähnliche Lustbarkeiten auch unter den kleinbäuerlichen Schafhaltern bekannt, nur wurden sie nicht zu Demetrii veranstaltet, sondern anlässlich des Austriebs oder der Schur, bzw. auch anlässlich des Abbindens der Lämmer. Bei diesen Zusammenkünften wurden noch vor Beginn des Festschmauses die dringlichsten Aufgaben besprochen. An diesen Zusammenkünften, bzw. an diesem Festschmaus der ung. *juhtor* (Schafschlachtfest), ung. *juhásztor* (Schäferschlachtfest), *dermacio* usw. hiess, nahmen die Schafhalter und der von ihnen gemeinsam gedungene Schäfer teil. Bei den kleinen Landwirten dington 1—10 Landwirte einen Schäfer, der die Schafe der Halter in einer Herde hütete.

Hinsichtlich der Kulturgeschichte und der Herkunft des Demetriusbrauchtums sind wir auf Grund unserer Forschungen zu der Folgerung gelangt, dass die unlängst noch weit und breit bekannten Bräuche mit der Verehrung des hl. Demetrius zusammenhängen. Demetrius (Demetrios) ist ein Heiliger der orthodoxen Kirche und der Beschützer der Soldaten und Hirten. Seine Verehrung strahlte aus den südlichen Teilen der Balkanhalbinsel nach Norden aus. Die Verehrung des Demetrius war sehr interessant mit der Verbreitung des byzantinischen Christentums verbunden. Wo die Verehrung des hl. Demetrius bekannt ist, haben wir auch den byzantinischen Einfluss voraussetzen (*Gy. Moravcsik*, 1938., a. 421). Die Ungarn kamen schon vor dem 9. Jahrhundert mit Byzanz in Berührung, das damals auf dem Höhepunkt seiner Entwicklung stand. In den Jahrhunderten nach der Landnahme bestanden dann zwischen Ungarn und Byzanz sehr intensive Beziehungen. Unter dem ersten christlichen König Ungarns, unter Stefan I. (1000—1038) war für die Organisation der Kirche die westliche, die römische Kirche massgeblich, trotzdem aber übte in den ersten Jahrhunderten auch die byzantinische, die griechisch-orthodoxe Kirche einen starken Einfluss aus. Hier sei zu dieser Frage nur erwähnt, dass es im 11—12. Jahrhundert in Ungarn an die 30—40 griechisch-orthodoxe Klöster gegeben haben dürfte.

Auch der Demetriuskult gehört zu dem sehr alten Brauchtum der Ungarn. Schon aus dem 11. Jahrhundert ist uns ein Siegel überliefert, dessen eine Seite den hl. Demetrius darstellt. Dieses Siegel gehörte einem griechisch-orthodoxen Bischof in Ungarn. Aber auch die frühesten liturgischen Bücher erwähnen den hl. Demetrius, dessen Tag nach der Zeitrechnung der orthodoxen Kirche festlich begangen wurde. Der Stirnreif (der untere Teil) der ungarischen Königskrone war ein Geschenk des Kaisers Dukas von Byzanz an König Stefan I. Eines der Emaillebilder zeigt den hl. Demetrius in Rüstung, in der Rechten eine Lanze, in der Linken einen Schild haltend. In Szeged wurde im 13. Jahrhundert zu Ehren des Heiligen auch eine Kirche errichtet. Als Personennamen ist Demetrius (ung. *Deme*, *Demötör*, *Demetrius*) seit den ersten Jahren des 13. Jahrhunderts bekannt. Als Kuriosität sei erwähnt, dass der hl. Demetrius laut der Sekler Legende und einer Hymne aus dem 16. Jahrhundert in Ungarn geboren ist (*Dankó J.*,

1893, 15.): *In hac vale misere: (et in terra pannoniae: (ex alta stirpe greciae:) nascitur demetrius.*

Die Verehrung des hl. Demetrius wurde von den Ungarn unbedingt direkt, d. h. durch Vermittlung der östlichen Kirche von Byzanz übernommen und im Laufe der Jahrhunderte kamen dann autochton die Bräuche auf, die sich bis in unsere Tage, bzw. bis in die jüngste Vergangenheit halten konnten.

Ein anderer Festtag im Herbst war bei den ungarischen Bauern und Hirten der 20. Oktober, der Wendelintag (ung. *Vendel*). Dieser Tag wurde zumeist in Westungarn, vor allem in Transdanubien festlich begangen. In den zentralen und östlichen Strichen des Landes ist der Wendelinkult nur vereinzelt, zumeist in den deutschen Siedlungen (hauptsächlich Neusiedlungen des 18. Jahrhunderts, wie z. B. *Hercegkút* im Komitat Zemplén, *Vállaj* im Komitat Szatmár, *Vencsellő* im Komitat Szabolcs) und im Jasygenboden (*Jászság*) bekannt. (Der Jasygenboden wurde von den Habsburgern im 18. Jahrhundert an die Deutschritter verpfändet.) In der östlichen Hälfte Ungarns ist das Brauchtum zu Wendelini des weiteren nur in einigen Ortschaften verbreitet, und hier müssen wir mit der intensiven Beeinflussung durch die römisch-katholische Kirche rechnen.

Von den Wendelinbräuchen können folgende als die charakteristischsten gelten: Wendelin wird als Viehpatron verehrt, der das Vieh vor allem vor Seuchen und sonstigen Erkrankungen bewahren soll. Am Wendelintag ruht meistens die Arbeit, die Leute gehen zur Kirche, hauptsächlich aber dürfen die Zugtiere ruhen. In mehreren Ortschaften Transdanubiens, besonders in den Komitaten Zala und Somogy wurden am 20. Oktober Kirchweihen veranstaltet. Diese Kirchweihen zu Wendelini wurden auch von den Hirten der Umgebung besucht. Sie veranstalteten nach dem Kirchgang zu Wendelini das traditionelle Hirtentreffen und den üblichen Festschmaus. Seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert wurden zu Ehren des hl. Wendelin in der Gemarkung der Dörfer Statuen und Kapellen errichtet. Die Standbilder und Gemälde der Kirchen stellten den Heiligen meistens in Hirtenkleidung, mit Stock und mit einem Hirtenranzen, mit einem Lamm und einem Hund ihm zu Füßen dar.

Der Wendelinkult verbreitete sich im Laufe des 18. Jahrhunderts in Ungarn. Aus der Zeit vor dem 18. Jahrhundert haben wir überhaupt keine Anhaltspunkte dafür, dass er schon damals verehrt worden wäre. Auch die kirchlichen Denkmäler dieses Kultes (Standbilder, Gemälde usw.) datieren nicht aus früherer Zeit als das ausgehende 18. und das angehende 19. Jahrhundert. Auch in Mitteleuropa, besonders in Süddeutschland entfaltete sich der Wendelinkult während des 18. Jahrhunderts. Im 10. Jahrhundert war er noch ein lokaler Heiliger von geringerer Bedeutung, später aber begann er die übrigen Tierpatrone, u. a. auch den grössten, den hl. Leonhard zu verdrängen (*Andree, R.*, 1904, 38; *Hornberger, T.*, 1955, 165—168; *Jacobeit, W.*, 1961, 291—292, 313—317). Die im europäischen Brauchtum belegten Wendelinbräuche sind im wesentlichen mit denen in Ungarn identisch. Dass der Wendelinkult im 18. Jahrhundert in Ungarn Fuss fassen konnte, dürfte durch folgende Faktoren bewirkt worden sein: die Einwanderung einer grösseren Zahl von deutschen Siedlern, hauptsächlich aus den süddeutschen Gebieten während des 18. Jahrhunderts. Auch das Merinoschaf

wurde in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts nach Ungarn eingeführt. Mit dem in den westeuropäischen Ländern (Frankreich, Süddeutschland) angekauften Schafherden kamen auch Schäfer nach Ungarn. Am meisten aber bewirkte die katholische Kirche die Verbreitung der Wendelinverehrung in Ungarn. Eine wichtige Rolle spielte in dieser Hinsicht der bedeutende Veszprémer Bischof der Barockzeit, M. Biro von Padány. Er übertrug die von N. Keller verfasste Lebensbeschreibung des hl. Wendelin (*Compendium Vitae Sancti Patoralis, Eremitae et Abbatis Wendelin*, 1704), ins Ungarische, liess ihm zu Ehren eine Kapelle errichten, veranstaltete bei Viehseuchen Prozessionen und ermunterte in seinen Sendbriefen die Pfarrer seiner Diözese zur Verbreitung des Wendelinkultes. Im Vorwort zum erwähnten Buch des N. Keller bemerkt M. Biro von Padány, dass die Verehrung des hl. Wendelin den Ungarn bisher unbekannt gewesen sei.

Von den in Europa bekannten Tierpatronen sind in einzelnen Gegenden Ungarns noch Leonhard (ung. *Lénárd*), Stefan (ung. *István*) und Veith (und. *Vid, Vitus*) bekannt, ohne daß aber ihre Verehrung der des Wendelin gleichkäme. Mit dem Namen Michaels, bzw. Martins sind keine ähnlichen Riten und Bräuche verbunden. Der Michaels- und Martinstag sind nur als Abschluss der Weidezeit, als Tage des Heimtriebs bedeutend.

Mit mehreren anderen kulturellen Erscheinungen beweist auch die Verbreitung des Demetrius- und des Wendelinkults in Ungarn, dass das Karpatenbecken ein Anziehungspunkt für Kulturelemente des Ostens und des Balkans war, dass hier aber zugleich auch Einflüsse aus dem Westen Fuss fassen konnten. Somit zeigen auch die herbstlichen Hirtenbräuche, dass Ungarn an der Grenze des osteuropäischen und des westeuropäischen Kulturgebietes liegt.

SIGNALE DER HIRTEN AUF DER WEIDE VON NÁDUDVAR

Auf den weit ausgedehnten Weiden der Grossen Ungarischen Tiefebene gaben sich die Hirten teilweise in der Art Signale, dass sie auf Masten kletterten, die den Umblick erleichtern sollten und mit Sprossen versehen waren, teilweise in der Weise, dass sie den Schwengel, den Eimer usw. der Ziehbrunnen in vorbestimmte Stellung brachten. Der Verfasser stellt die in der Gemeinde Nádudvar, am Rand der Hortobágy üblichen Zeichen zusammen. Es waren dies teilweise Instruktionen, wohin die Herde getrieben werden sollte, teilweise Aufschlüsse darüber, was für Amtspersonen, Fremde usw. in der Hirtensiedlung angekommen waren, teilweise warnten sie vor Gebrauch des Wassers des betreffenden Brunnens.

ISTVÁN ECSEDI UND DIE HORTOBÁGY-FORSCHUNG

Die Pussta Hortobágy erstreckt sich im Nordosten der Grossen Ungarischen Tiefebene und wird als Weideland benutzt. In Bezug auf die ethnographische Erschlies-

sung des Gebiets war *I. Ecsedi* (1885—1936) der vorzüglichste Forscher. Als Sohn einer Debrecener Bürgerfamilie erwarb er das Diplom eines Mittelschullehrers an der Fakultät für Geographie und Geschichte der Universität Budapest und promovierte dort selbst im Jahre 1908. Seine Doktorarbeit über die Erschliessung der Naturverhältnisse der Hortobágy wurde im selben Jahr veröffentlicht. 1911—1929 unterrichtete er am reformierten Lehrerseminar von Debrecen und war seit Januar 1912 auch im Städtischen Museum angestellt. 1925 übernahm er die Leitung der städtischen Bibliothek. Im selben Jahr wurde er zum Privatdozent der Universität Debrecen ernannt, wo er Geographie und Volkskunde vortrug. 1929 wurde er zum ersten Direktor des Debrecener Déri-Museums ernannt. Er starb 1936 im Alter von 51 Jahren in der Fülle seiner schöpferischen Kräfte und nahm die Pläne für zahlreiche Studien und Monographien mit ins Grab.

Gebietsmässig lag der Schwerpunkt seiner Forschungen auf Debrecen, auf der Pussta Hortobágy und auf der nördlichen Hälfte der Gebiete jenseits der Theiss. In thematischer Hinsicht galt sein Interesse vor allem den Urbeschäftigungen, insbesondere dem Hirtentum. Über die Jagd, die Fischerei und die Volksernährung verfasste er in den Jahren 1933—1935 je eine Monographie. Diese Arbeiten sind auch heute noch hochbedeutende Quellenwerke. Über seine Reisen in Skandinavien, auf dem Balkan, in der Türkei, in Palästina, Ägypten und Italien schrieb er Reiseberichte, von denen die beiden Bücher über Bulgarien und das Hl. Land die bedeutendsten sind. Er verfasste auch Geographiebücher für den Schulunterricht, Werke über Heimatkunde sowie einen Museumskatalog.

Als erstrangige Aufgabe betrachtete er die Hirtentumsforschung der Hortobágy und Umgebung; die einschlägigen Forschungsergebnisse sind in 6 Büchern und 25 Abhandlungen festgehalten (s. Bibliographie). Der damaligen wissenschaftlichen Betrachtungsweise entsprechend, beschrieb er die Trachten, die Bauten und die Ernährung der Hortobágyer Hirten sowie die Organisation, die Institutionen und die geschichtliche Entwicklung des Hirtentums. Sein bedeutendstes Werk ist die Monographie über das Hortobágyer Hirtentum (1914). Sehr bedeutend sind seine populärwissenschaftlichen einheimischen Reisebeschreibungen, die zahlreiche ethnographische Angaben enthalten.

HIRTENKUNST IN DER HORTOBÁGY

Auf der westlich von Debrecen gelegenen Heide, auf der Hortobágy war jahrhundertlang die Viehzucht der bedeutendste Wirtschaftszweig. Durch die Regelung der Theiss entstand aus der ursprünglichen Waldsteppe um die Mitte des vorigen Jahrhunderts die Öde, sodahaltige Heide. Auf der Hortobágy entwickelte sich eine sehr eigenartige Hirtenkunst. Themen und Motive für ihre Werke bekamen die Künstler von der Vegetation der Heide. Der Hirtenkünstler stellt am meisten seine eingene Welt, die Heide, die Sonne, die Sterne, Blumen und Pflanzen dieser Welt dar, die weidenden Tiere, den sich schlängelnden Fluss Hortobágy, den Turm einer weiten Kirche, und

natürlich seine eigenen Genossen. Ihre Darstellungskunst ist grundlegend naiv, gedrängt, und im Grunde genommen ohne Komposition.

Die Rohstoffe der Hirtenkünstler sind Holz, Horn, Fell und Leder. Aus Holz werden die meisten Gebrauchsgegenstände der Hirten hergestellt, Hirtenstäbe, Peitschenstiele, verschiedene Büchsen und Behälter, Musikinstrumente, die Blockflöte, die Zither und das Hirtenhorn.

Ebenso aus Holz schnitzt er seine Liebesgeschenke, besonders den reich verzierten Spinnrocken und die Wäschemangel. Aus dem Horn der Rinder wird das Hirtenhorn geschnitzt, und ein Trinkgefäß von ähnlicher Form, das sogenannte Trinkhorn.

Aus Knochen werden verschiedene kleinere Gegenstände hergestellt, so z. B. Spielzeuge, Knöpfe; aus Leder werden die verschiedenen Peitschen unter anderen die sogenannte „Karikas“, weiterhin Klappmesserbehälter, und Geldtaschen gefertigt. Einst hatte man auch verschiedene Bekleidungsstücke der Hirten aus Leder hergestellt. Die Hirten stellen in erster Linie ihre eigenen Gebrauchsgegenstände her, diese verzierten, beschnitzen sie.

Die Hirten von Hortobágy und den umliegenden Gebieten haben sehr schön geschnitzte Hirtenstäbe angefertigt. Diese wurden in erster Linie nicht durch Schnitzerei, sondern mit Einlegearbeit, Intarsien geschmückt. Sie haben die Stelle für die Applikation in den Stab geritzt, und hierhin gelangten die meist aus Metall, Horn, neuerlich auch aus Kunststoff hergestellten — früher meist linierten heute fleckartigen Verzierungen. Eine frühere Art dieser Verzierung war, als in die ausgehöhlten Löcher und Muster Blei gegossen wurde. So gab das Blei mit seiner grauen Farbe in der natürlichen Farbe des Holzes die Verzierung ab. Die Horngegenstände wurden noch im 19. Jh. mit einfachen geometrischen Ornamenten verziert, und erst neuerlich zeigen sich Motive, die aus dem Leben der Hirten genommen wurden. Kennzeichnend ist weiterhin für die Hornverzierung der Hirtenkünstler von der Hortobágy die meist fleckartige Darstellung, die Vorherrschaft der gelben und der schwarzen Farbe. Menschendarstellung kommt selten vor. Charakteristisch ist dagegen die geometrische und die Blumenornamentik.

Schon am Ende des 9. Jh.-s hat das landnehmende Ungartum hochentwickelte Lederbearbeitungskennnisse ins Karpatenbecken mitgebracht. Es hat anderen Völkern Europas Gerbverfahren vermittelt. Zwar haben sich schon seit Jahrhunderten Gerber und Kürschner mit der Bearbeitung des Leders beschäftigt, trotzdem wurde auch eine charakteristische Art dieser Bearbeitung durch die Hirten überliefert. Sehr schön geflochten sind die verschiedenen Peitschen, besonders der sogenannte „Karikás“, weiterhin die vom jedem Hirten getragenen Klappmesserbehälter und Geldtaschen.

József Szabadfalvi

Zväzok obsahuje 11 štúdií, ktoré boli publikované v r. 1963—1981 v rôznych maďarských etnografických, vedeckých časopisoch, poľažne v zborníkoch (napr. *Műveltség és Hagyomány*, Debrecen; *Ethnographia*, Budapest; *Népi Kultúra — Népi Társadalom*, Budapest). Značná časť štúdií sa zaoberá tradične základnými problémami maďarského pastierstva, jednotlivými otázkami extenzívneho chovu dobytká. Štúdie sa viažu s prácou autora vydanéj pod titulom *Extenzív állattenyésztés Magyarországon* (Extenzívny chov dobytká v Maďarsku) ako XII. zväzok série *Műveltség és Hagyomány* (Debrecen, 1970). V štúdiách sa rozpracujú, doplňujú niektoré tézy práce. A teraz zhrniem obsah jednotlivých štúdií podľa poradia v zväzku. Nemecké resumé sa zhoduje s pôvodným zhrnutím štúdií.

TIPOLOGICKÉ A TERMINOLOGICKÉ PROBLÉMY CHOVU DOBYTKA V MAD'ARSKU

Klasifikácia rôznych foriem pastierstva sa robí na základe migračných javov po celej Európe. Pri triedení do určitých typových skupín berie sa do ohľadu vzdialenosť osady a pasienky, smer migrácie a jej rytmus a to, či členovia rodiny idú s majiteľmi dobytká a s pastiermi počas ich sťahovania. Podľa týchto kritérií rozlišujú sa tri typy: *nomadizmus*, *transhumance*, *Almwirtschaft* (*Alpwirtschaft*).

Triedenie do typových skupín maďarského pastierstva sa robí podľa celkom iných hľadísk. Ideovým tvorcom tejto klasifikácie je *Ottó Herman* a jej vypracovanie sa viaže k menu *Istvána Györffyho*. Maďarské pastierstvo zadelili do týchto troch skupín: 1. *Szilaj pásztorkodás*, iným slovom *rideg pásztorkodás* (chov dobytká pod voľným nebom v lete i v zime — na paše). Do tejto kategórie patri tá forma dobytkárstva, keď zvieratá neumiestňujú ani v zime v stajniach a nezaistuje sa krmivo pre stáda; sú na rôznych pasienkach cez celý rok. 2. *Spola szilaj pásztorkodás*: Je to skupina takého chovu dobytká, keď rôzne stáda sú na pasienkach od jari do jesene, za tento čas sa nevrátia do osady, ale počas zimy sú v dedine v stajniach a starajú sa aj o ich krmenie. 3. *Chov dobytká v stajniach*: Sem sa zaraďuje (také) dobytkárstvo, keď sa dobytok chová v stajni — cez celý rok, a dostávajú krmivo. Táto klasifikácia, hoci sa medzitým v niektorých parciálnych otázkach zmenila, v maďarskej etnografii sa všeobecne prijíma. *Ottó Herman*, (1835—1914) tvorca tohto typologického systému pôvodne bol biológom, a jeho teória má všetky znaky prírodovedeckého evolucion-

nistického náhľadu jeho doby. Chov dobytky v prírode je úplne zaostalou formou živočíšnej výroby, ktorý sa nelíši veľmi od prirodzeného spôsobu života zvierat žijúcich divoko. Tento spôsob chovu dobytky je absolútne O bod v tejto evolucionistickej teórii. Druhé dva typy zastupujú rozvitejšie, neskoršie viac rozvitejšie formy.

Podľa našej mienky pojem *szilaj* pásztorkodás (chov dobytky v prírode) v maďarskom ľudovom dobytkárstve treba revidovať. Najnovšie výskumy totiž pochybujú o jestvovaní chovu dobytky bez najjednoduchšieho staviska a bez krmenia. Pri tejto príležitosti venujeme pozornosť terminológii, významu a vývoji významov, výrazov, *szilaj* a *rideg*.

Slová *rideg* a *szilaj* poznáme v maďarskom jazyku, presnejšie v maďarskej literatúre od posledných desiatročí XVI. storočia. Význam slova *szilaj* v r. 1585 je 'lascitus, petulans; buja; bujarý', neskoršie 'divý, vzpierajúci sa, rýchly, bezudný, neprivyknutý na prácu, nie fažný. Popri údajoch historicko-jazykových svedčia o týchto významoch aj dialektické a novšie etnografické výskumy. Slovo *rideg* od r. 1581 má 'singularis; alleinstehend, unverheiratet, freilos; továbbtbenyésztesre nem alkalmas; na ďalší chov sa nehodiaci' významy. Obidve slová sa vzťahujú tak v jazykových prameňoch ako i v dialektickom materiáli na človeka aj na zvieratá. Množstvo údajov svedčí ďalej o tom, že prv než sa tieto slová prevzali do terminológie typologickeho systému maďarského pastierstva, mali determinovaný pojmový obsah. Slová *szilaj* a *rideg* pôvodne nepatrili do terminológie extenzívneho chovu dobytky v staršom písomníctve ani v nárečiach. Maďarské písomníctvo sa začalo rozvíjať v XVI. storočí — jednak zásluhou reformácie, jedne šírením knihtačiarstva. V Maďarsku predtým jazykom literárnym a administratívnym bola latina. Od XII. storočia zvieratá, ktoré nedojili, neboli fažné, chovali len na ďalší chov, nazývali *indomitus, silvestris* (napr. equus indomitus). Tieto výrazy stredovekej latinčiny od XVI. storočia sa nahradili slovami *szilaj* a *rideg*. Význam slova *indomitus* je 'meg nem szelidített, féktelen, garazda; neskrotény, bezudný, garazdiaci' a slova *silvestris* 'žijúci v lese, žijúci divoko'.

SYSTEM PREZIMOVANIA NOMÁDSKEHO TYPU NA DOLNIAKŔCH

Pred regulovaním rieky Tisa a jej prítokov na Veľkej nížine maďarskej boli jazerá, močiare, močariská — so stálou vodou a sezonné výlevy — na rozsiahlej ploche. Keď bola povodeň, voda zaplavila ešte väčšie územie, záplavové kraje boli tieto: *Szernye mocsár, Bodrogköz, Rétköz, Taktaköz, Ecsedi-láp, Nagysárrét, Kissárrét* a *Alibunári mocsár*. Aj rieky (*Tisa, Dunaj, Bodrog, Szamos, Körösök, Maros, Temes* atď.) zaplavili — hlavne počas záplav veľké územia pred úpravou korýt a postavením hrádz. Podľa odhadov dvojtretina Alföldu vtedy ešte bola močaristá, stále alebo dočasne zaplávové územie, a len jedna tretina bola stále suchá (p. obraz č. 1). Na Zadunajsku aj v oblasti *Hanságu* a *Sárközü* pri riekach (*Dunaj, Dráva, Sjó, Sárvíz, Rába, Zala*) boli kraje podobného charakteru. Úprava riečnych údolí a odvedenie stojatej vody sa začali na konci XVIII. a dokončili sa celkom na konci XIX. storočia. Úpravu toku

najväčšej rieky Alföldu (Tisa) začali v r. 1845. Flóru Alföldu pred regulačnými prácami stručne môžeme charakterizovať takto: Striedala sa vegetácia stepná s rastlinstvom záplavového územia. Na usadline piesku prevládali stepné lúky s vysokou trávou, krovie a háje, kým na mokrych častiach boli: bujná vegetácia, hrboľaté a rákosím zarastené územia a veľa dubín močiarnych. Podľa geografov a botanikov Veľká nížina maďarská je najzápadnejším územím stepného pásma idúceho od Mandžurska na západ cez Euráziu.

Na stepi členenej močiarimi, močariskami Veľkej nížiny maďarskej v predchádzajúcich storočiach hlavnou hospodárskou formou bol typický extenzívny chov dobytky. V pasení dobytky hrali dôležitú rolu záplavové územia s bujným rastlinstvom a močaristé územia. O pasení dobytky na týchto územiach máme veľmi pekné popisy a presné údaje od XVIII. storočia. V prvej kapitole svojej štúdie autor uvádza početné údaje z XVIII. a XIX. storočia. O pasení na močaristých územiach až po reguláciu a odvedenie vôd stručne môžeme povedať: Z hľadiska pasenia tieto územia boli významné aj v lete, obzvlášť v letnej suchote, keď na dolnozemskej pasienkach stepného charakteru tráva úplne vyschla a dobytok ostal bez pastvy. V takomto období zahňali dobytok z ďalekých krajov na územie močaristé, mokré, lepšie pasenie zabezpečujúce. Napríklad pamätný suchý rok bol v Maďarsku r. 1863. V tomto roku z vidiekov postihnutých suchotou, hlavne z Nagyunságu, veľmi veľa dobytky, predovšetkým rožný statok a ovce zahňali na bližšie a vzdialenejšie vlhké, „vodnaté“ územia. Z Nagyunságu s väčšou časťou stáda odchádzali na pašu kraja Rétköz a Ecsedi-láp. Bola taká núdza o pasienok, že v kraji Rétköz dali letnú a zimnú pašu iba za polovicu dohnaného dobytky. Chov oviec sa tu vlastne zrodil zo stavu oviec dohnaných, z oviec zanechaných namiesto poplatku za užívanie pastvy.

Lúčne, močaristé a občas zaplavené územia mali väčší význam v zimnom krmení a pasení. Do konca XVIII. storočia, keď ťažiskom hospodárenia na Veľkej nížine maďarskej bol ešte chov dobytky a nie poľnohospodárstvo, veľký počet dobytky v zime nemohli umiestniť v stajniach. Mladý dobytok a taký, ktorý nechovali pre nalieho alebo ako ťažný, vyhánali v novembri alebo v decembri na zimnú pašu do údolia riek a na ostrovy močaristého územia. S dobytkom pobývali tu cez zimu do konca februára alebo marca. Na týchto územiach v lete narastla bujná tráva, ktorá potom ako uschnuté, prirodzené seno, podobne aj mladé výhonky krov, rákosia a šašiny slúžili ako krmivo. Stromy, kríky a rákosie znamenali pre dobytok nielen prirodzený pokrm, ale aj prirodzené útočisko. Pred búrkou, vetrami a fujavícou zahňali dobytok do rákosia alebo do košiara postaveného z trsfových stien. Veľmi príznačným staviskom zimného prístrešia bol ešte košiar postavený z dlhých tyčí ku ktorým pristávali cieňu s tromi stenami, ktoré boli pletené z prútia alebo z trstiny. Dobytok, ktorý zimoval extenzívne, zväčša sa postaral sám o pokrm, ale obyčajne dostal aj krmivo, ktoré mu dávali vtedy, keď napadlo veľa snehu alebo fujavica zakryla pasienok. Takto prezimovali rožný statok, kone, ovce (hlavne maďarské ovce s dlhou vlnou) a svine. Na takéto územie s bujným rastlinstvom pohánali dobytok z bližších i zo vzdialenejších (100—150 km) krajov na zimný chov.

Autor skúma aj kultúrno-historické pozadie tohto systému chovu dobytky. Zisťuje,

že na lúčne pasenie a na používanie týchto území máme údaje nielen zo XVII—XIX. storočia, ale aj z časov predchádzajúcich storočí. Aj Maďari zaoberajúci sa hlavne nomádskeým chovom dobytká, keď sa usadili na konci IX. storočia v Karpatskej kotline, podobným spôsobom prezimovali dobytok vo veľkom počte. Súčasní byzantskí a arabskí vedci, predovšetkým však geografovia (v prvom rade Ibn Rustah) zaznamenali, že v zime sa sťahujú na pobrežie riek. Aj Maďari usadení na území dnešnej našej vlasti mali svoje zimné salaše, košiare vedľa riek na močaristých územiach. Po usídlení, hoci sa obrábanie pôdy šírilo, tradícia prezimovania dobytká na územiach popri riekach na močaristých krajoch sa zachovala na takých miestach, kde zemepisné podmienky sa nezmenili.

Územie s bujným rastlínstvom a kraj močiarov slúžil i stepným nomádom za zimné salaše. Už aj Herodotos a Strabo zaznačili, že zimné salaše organizátorov prvej veľkej ríše nomádov (na koňoch) ako aj Skytovia boli pri močiaroch rieky Mäotis. Nomádi južnosibírskej kultúry Karasuk v dobe bronzovej v II. storočí pred naším letopočtom mali svoje zimné salaše na území delty Volgy, v údolí Kumu a iných riek a na pobreží mora. Podobne prezimovali dobytok stepní nomádi ešte aj v XIX. a XX. storočí. Kalmuci a iné nomádske skupiny v Turkeštánsku v lete kočujú na stepi a v zime pasú popri riekach, na územiach zarastených rákosím a krovím — prirodzené krmivo, výhonky trstiny a šachoria a čo ostalo z rastlínstva močiarov. Hodne o tom píšú vo svojich prácach *W. Radloff, V. Schwarz, Gy. Prinz, H. Boesch, M. Herrmans, F. Hančar a L. Golomb.*

Autor vo svojich vývodoch zisťuje: Prezimovanie na Veľkej nížine maďarskej v rákosine, popri riekach, na záplavových územiach sa organicky viaže k prastarému pastierskemu systému nomádskeho chovu dobytká v dobe pred zaujatím vlasti. K zachovaniu tohto systému na Veľkej nížine maďarskej prispeli rozšírený chov dobytká, prirodzené okolie a nedostatok pestovaných kŕmnych rastlín. Zachovanie systému prezimovania ako dedičstvo z obdobia spred zaujatia vlasti neznamená, že dolnozemske dobytkárstvo posledných storočí sa môže považovať za nomádske. Najtypickejšie staviská pre zimný pobyt boli košiare zostavené z drevených tyčí a jednoduché staviská podobné k cieni. Na extenzívne prezimovanie stavali pre dobytok primitívne prístrešky, stavisko a obyčajne zabezpečili aj málo nejakého krmiva. Naše stanovisko o extenzívnom chove dobytká musíme revidovať.

VRSTVA MAĎARSKÉHO KRMIVÁRSKEHO HOSPODÁRSTVA PRED ZAUJATÍM VLASTI

Maďari sa usadili na konci IX. storočia v terajšej našej vlasti ovenčenej Karpatmi. Z hľadiska hospodárskeho a spoločenského od tej doby dostalo sa pod vplyv európskych národov (ľudí) s kultúrou poľnohospodárskou. Ich systém hospodárenia sa rýchlo zmenil jednak pod vplyvom vonkajších okolností, jednak následkom vnútorného vývoja. Slovná zásoba týkajúca sa prípravy krmiva zachováva vplyv susedných Slovanov. Slová *kasza, villa, gereblye, széna, kazal* (slov. kosa, vidlica, hrable, seno, stoh) sú

slovanského pôvodu v maďarskom jazyku. Všetko to svedčí, že Maďari sa naučili pripravovať krmivo zbieraním a kosením od okolitých Slovanov počnúc od X. storočia. Poznatky Maďarov týkajúce sa krmenia zachováva iba slovo *boglya* 'kôpka' prevzaté z tureckého jazyka pred zaujatím vlasti.

Počas výskumov pomerov maďarského pastierstva a pripravovania krmiva našlo sa viac takých výrazov, ktoré podľa historických údajov a v ľudovej reči majú aj význam seno alebo krmivo: *avar* ('dürres Gras, Heu; suchá tráva, seno'), *gaz* ('Unkrautpflanze, Spreu, Heu; burina, seno'), *szülés*, *szüleség* ('Futter, Heu; krmivo, seno') a ďalšie slová podobného významu: *dudva*, *gordon* a *burján*. Slovo *avar* je ugrofinským, prípadne ešte starším uralským prvkom v maďarskom jazyku, a súvisí so slovami *ó* ('alt; starý'), *agg* ('bejahrt; vekom pokročilý'), je vlastne odvodeninou prvého výrazu. Slovo *gaz* je neznámeho pôvodu, nie je pravdepodobné, že je prevzaté z iránskeho jazyka. Môžeme predpokladať, že Maďari sa s ním zoznámili na stepiach juhovýchodných. Slová *szülés*, *szüleség* sú tvorené zo slovesa *szül* ('gebären; rodiť, porodit'), ktoré je pravdepodobne dedičstvo z ugarského obdobia. Taktiež ugarského pôvodu je podstatné meno *fű* ('Gras; tráva'), ktoré pôvodne malo širší význam. Používali ho nielen vo význame 'Gras; tráva', ale aj vo význame *pázsít* 'pažit, trávnik', *legelő* 'lúka', *kaszáló*. U Vogulov a Ostjákov adekvátne slovo má význam 'fű, széna; tráva, seno'. V maďarčine sú tieto slová všetky z obdobia pred zaujatia vlasti a ich význam 'széna, takarmány; seno, krmivo' poukazuje na to, že Maďari poznali krmivo a krmenie aj pred slovanským vplyvom.

V štúdiu sme sa zaoberali hlavne s vývojom významu a funkciou slov *avar* a *gaz*. Na slovo *avar* máme údaje od XV. storočia v jazykových pamiatkach, ale podstatné meno *gaz* je známe od r. 1150. Nájdeme ich v rôznych listinách, slovníkoch a od XVI. storočia v hospodárskych prácach a v dielach krásnej literatúry.

Slovom *avar* zaznačovali v prvom rade trávu v lete neskosenú, trávu lúk, poľahne pasienkov — kde nepásli dobytky — kde narástla vysoká tráva, ktorá v jeseni uschla. V čase niekdajšieho chovu dobytky extenzívneho rázu, hlavne na okolí zimných salašov nechali takéto územie, aby stádo našlo prirodzený rastlinný porast ešte aj pod snehom. Tým sa ušetrilo hodne krmiva. Na niektorých územiach sa používalo slovo aj vo význame krmivo.

V lexike maďarského roľníckeho hospodárenia a v pastierstve slovo *gaz* znamenalo krmivo, najčastejšie však mal význam '(druhoradá) menej cenné seno'. Na niektorých miestach Veľkej nížiny maďarskej aj kosenie sena, kôpkovanie, ba aj krmenie pomenovali odvodneninami tohto slova. Na základe početných historicko-jazykových, nárečových a etnografických údajov autor sa zaoberá s rozšírením, s významom a funkciou slova v maďarskom pastierstve. Došiel k záveru, že pamiatku krmivého hospodárenia z doby pred usadenia v Karpatskej kotline udžiaujú popri slove *boglya* aj slová *fű*, *avar*, *szüleség* — používané na veľkom území maďarského jazyka.

TYP A FUNKCIA OVČINCA (MAD'. AKOL)

V maďarskom dobytkárstve a pastierstve na umiestnenie a ochranu zvierat slúžili veľmi rôzne staviská. Jedným najtypickejším bol *ovčinec*. Slovom však neoznačovali úplne totožné budovy na rôznych územiach Maďarska. Na niektorých miestach to bolo *Hürde* postavené z rozličného materiálu a ohradené dookoľa, inde zas stavisko úplne zatvorené, podobajúce sa na maštaľ. Aj vedecká literatúra používa slovo *akol* vo viacerých významoch.

Slovo *akol* sa vyskytuje v maďarskom jazyku v r. 1086 vo forme *okol*, v r. 1193 *akal*, v r. 1291 *okul*, v r. 1655 vo význame 'caula, ovile, Viehhof, Schoppen im Viehhofe'. V maďarskom jazyku je to slovo slovanského pôvodu, pravdepodobne prebrané vo forma *okolb*. Tvary v niektorých slovanských jazykoch: v slovinčine *okòl*, v srbochorváčtine *òko*, v poľštine *okol*, v ukrajinčine *ókil* atď. Podobné významy sú v slovanských jazykoch. Podľa stredovekých maďarských prameňov stavisko je ohradený dvor, ktorý čiastočne je krytý, poľahke na jednej časti košiara stojí jednoduchšia budova. Staré výskumy zväčša pojednávajú slovo vo význame 'istálló' ('maštaľ'), to jest: úplne zatvorená budova. Hospodárska, historická a geografická literatúra XVII. a XVIII. storočia nám už podáva podrobnejší popis o stavisku pozostávajúcom z košiara a cieni. Na základe prameňov stavisko *akol* malo viac funkcií, je staviskom intenzívneho chovu dobytká, namiesto maštale stavali ešte aj v XVIII. storočí *akol* — ovčinec.

Akol (košiar, ovčinec) sa používal ešte aj v XIX.—XX. storočí — takmer na celom území Maďarska ako budova na prezimovanie. Umiestnili v ňom mladé, ešte neľahké kone, nedojený rožný statok a maďarské kučeravé ovce (*racka; Ovis stepiceros Hortobágyiensis* Ferenczy; p. obraz 3.). V Debrecene (ž. Hajdú), keď sa ovce vrátili z letných pasienkov z pusty Hortobágy domov, prezimovali v susedstve lesnatého územia v chotári mesta v ovčinci (juhakoľ; p. obraz 1—3.). Hovädzi dobytok bol umiestnený v budove podobného rázu (p. obraz 4.). Archívne pramene vzťahujúce sa na chotár mesta Debrecen spomínajú tento spôsob prezimovania rožného statku už v XVI.—XVII. storočí. Zvieratá pásli, pokiaľ len našli krmivo; potom ich krmili senom, ktoré tam priviezli v lete, slamou a kukuričnými klasmí (ošupanými). Podobným spôsobom sa umiestňuje aj dnes „sivé stádo“, maďarský sivý dobytok na Hortobágyi (p. obraz 5.). Na dvoch stranách stavenia (*akol*) štvoruholného pôdorysu bol otvorený ochranný prístrešok. Podobne prezimovali predovšetkým rožný statok na Veľkej nížine maďarskej (p. obrazy 6., 7., 8., 12.). *Akol* pre rožný statok (p. obrazy 9—11.) sa používal ešte aj v rokoch 1950-ých na prezimovanie mladých zvierat v obci Zsadány (ž. Hajdú).

Hrádze pri riekach sa postavili v Maďarsku v polovici XIX. storočia. Predtým hodne veľké územia boli močaristé, močariny na Veľkej nížine maďarskej. Na týchto územiach na miestach vyčnievajúcich sa z vody, na ostrovčekoch pásli veľa dobytku tak v lete ako v zime. Zvieratá prezimovali aj na týchto močarinách, močaristých krajoch v stavisku *akol* — napríklad v kraji Rétköz (ž. Szabolcs), Ecsedi-láp (ž. Szatmár) a Sárrét (ž. Bihar). Na Rétköze napríklad v jednej obci, v Dombráde 15 cho-

tárnych názvov zachováva pamiatku niekdajších košiarov (*Akol, Kisakol, Nagyakol* atď.). Vedľa Dunaja na územiach voľakedy záplavových, v Sárköze (ž. Tolna) bolo veľmi rozšírené prezimovanie v stavisku *akol* na rozsiahlych častiach. Krmivo privážali sem v lete z ďalekých dedín. Muži, ktorí sa starali o dobytok, žili v jednoduchých staviskách postavených z hliny (p. obraz 16.). V zime každé ráno vyhánali sem kravy chované doma v maštali. Večer sa tieto vrátili domov. V Sárköze prezimovali ešte aj svine v košiároch (*akol*; p. obraz 15.).

Prezimovanie v košiari so strieškom bolo známe aj na iných dvoch rozsiahlych pasienkoch na puste na Alföldre, a to na území Nagyunságu a Kiskunságu (p. obrazy 13—14), na Zadunajsku, na hornatých krajoch pri severných hraniciach krajiny ako i medzi maďarským a sikulským obyvateľstvom Sedmohradska (p. obraz 17.).

Na základe uvedených údajov — v hojnom počte — a analýzy môžeme konštatovať, že najrozšírenejším staviskom starého extenzívneho chovu rožného dobytku v Maďarsku bol *akol* (košiar). Hlavným typom bolo územie so štvoruholným pôdorysom, ohradené brvnami, živým plotom, hnojom, hlinou a doskami, na konci ktorého — často na dvoch — troch stranách bola aj strieška. Stavenie v košiari, keď sa ešte používalo na prezimovanie, postavili tak, že jedna alebo až tri strany boli uzavreté múrom, iba časť pred košiarom bola otvorená, voľná (p. obrazy). Na mnohých miestach steny postavili každú jeseň z nahromaždeného hnoja. Košiare s dobytkom na noc zatvorili, ale cez deň, dokiaľ našli krmivo, vyhánali na pašu a poľnohospodársky obrábané územia. Z krmiva uskladneného pri stavisku im dali len vtedy, keď vrstva snehu bola veľká a preto nemali prístup ku krmivu. Keď silne snežilo, utiahli sa do cieni a tu ich krmili. Je pravdepodobné, že jasle postavili novšie pod striešku. *Akol* sa nájde všade v Maďarsku, kde sa zaoberali chovom dobytku vo veľkom. Stavenia sú dnes na mnohých miestach na letných pasienkoch (p. obrazy 7., 8., 12., 13., 14., 19) a chránia zvieratá pred lúčmi slnka a dažďom.

V niekdajšom extenzívnom chove rožného statku prezimovanie bez používania nejakej ochrany bolo prakticky neznáme. No jej pamiatku zachováva iba niekoľko ťažko hodnotiteľných údajov. Avšak aj najromantickejšie popisy spomínajú využitie ochrany terénnych predmetov (kopec, priehĺbina, strmé stráne) alebo ochrannú funkciu prírodzenej vegetácie (les, močarina). Podľa historických prameňov, súvekých opisov a ľudovej tradície vedľa tejto ochrany stavali na prezimovanie rožného statku aj jednoduchšie, aj vyvinutejšie stavenia. Najrozšírenejším a najznámejším staviskom na prezimovanie bol *akol*. V Maďarsku v posledných storočiach ťažné kone, rožný statok a dojnú kravy chovali vždy v stajniach. Mladé, na pofah ešte nevhodné zvieratá prezimovali v jednoduchších staviskách a krmili ich s menej hodnotnou časťou krmiva.

Už aj doterajší etnografický výskum zistil, že maštala sa vyvinula z košiara (z *akol*-a) a to takým spôsobom, že pod strieškou urobili trvalé, murované steny na všetkých štyroch stranách dookola. V štúdiu uvedené údaje ešte viac potvrdzujú tento vývoj. Ten istý vývoj možno spozorovať na viacerých územiach Európy. Staviská podobné maďarskému *akol*-u sú známe na viacerých miestach v Európe ako aj medzi početnými skupinami ľudí žijúcich po nomádske na euroazijskej stepnej oblasti.

MIGRAČNÉ JAVY V MAĎARSKOM PASTIERSTVE

Európska etnológia zadefinuje rôzne pastierske systémy do typologických skupín predovšetkým na základe migračných foriem. Na rozlišovanie rôznych typov berie do ohľadu tieto kritéria: umiestnenie pastviska a vzdialenosť od stálej osady, periodický systém migrácie počas roku, poľažne, či členovia rodiny idú s pastiermi na striedavé miesta (salaše). Podľa týchto kritérií rozlišuje sa *nomadizmus*, *transhumance* a *Almwirtschaft* (*Alpwirtschaft*).

Výskum chovu rožného statku v Maďarsku sa začal v poslednom desaťročí XIX. storočia a uskutočňoval sa celkom podľa iných kritérií, na základe stupňa vyspelosti určili nasledujúce typy; v nich každý vyšší sa vyvinul z predchádzajúceho vývojového stupňa: *extenzívny chov dobytka*, *čistočne extenzívny chov dobytka* a *maštalné hospodárenie*. Migračným javom, spôsobom pastierskej migrácie nevenovali alebo len v malej miere venovali pozornosť; výskum bol nepatrný. V tejto kapitole sa zaoberám charakteristickými znakmi týkajúcimi sa chovu dobytka v Maďarsku.

V pastierstve maďarského ľudu môžeme spozorovať tieto javy v migrácii:

1. V období dvoj- a trojpoľného hospodárenia a z toho vyplývajúcej nútenosti sietia sa ukazovala rytmicky sa opakujúca výmena pastviny aj v chotári niektorých osád. V rôznych ročných obdobiach pásli dobytok okrem vyznačenej paše od polovice leta na strnisku po obilninách a kýmnych rastlinách, od jesene na kosienkach, ba i v celom chotári.

2. Na veľkej maďarskej nížine na rozsiahlych pustách pásli sa predovšetkým každé leto určité stáda miest a dedín ležiacich na území Nagyunságu, Kiskunságu a Hortobágya. Tento spôsob pasenia pripomína európsky *Almwirtschaft*. V poslednom prípade letné paše boli na vysokohorských holiach.

3. Veľmi zaujímavý spôsob zaistenia jarnej a predletnej pastviny bolo pasenie popri cestách. Gazdovia chovajúci ovce, keď nedostali pašu v chotári svojej dediny, pásli ovce pod rôznou zámienkou vedľa ciest a hradskej. Najčastejšou zámienkou bolo, že idú s ovcami na jarmok, kde obyčajne nepredali nič a vedľa inej cesty sa pekne vrátili domov. Vofakedy na Veľkej nížine maďarskej boli k dispozícii. 25—30 m široké, takzvané cesty na poháňanie dobytka.

4. Niektorí ovčiari, ktorí mali väčšie stádo a nedostali územie na pasenie pri svojej dedine, dohodli sa o pasení s vofaktorým zemeľanom-gazdom bývajúcim ďaleko, často na 100—200 km od svojej osady, ktorý mal nevyužitý pasienok. Pastieri išli tam so svojim stádom oviec na 2—3 roky; prísťahovala sa tam aj ich rodina. Keď dohoda stratila platnosť — po termíne — podelili sa so stádom na rovné polovice. — podobne aj zisk z vlny a zo syra. Táto metóda sa nazývala *felestartás* — chov pre polovicu.

5. Jedným z najcharakteristickejších spôsobov kočovného pastierstva bolo takzvané letovanie. Sedliacki gazdovia vlastiaci 2—400 oviec árendovali pastvu pre svoj dobytok 50—200 km ďaleko od svojho bydliska od jari do jesene (p. obraz. . .). Na letnej pastvine si vytvorili provizornú, prenášateľnú búdu (kolibu) (p. obraz. . .). Na letnej pastvine v júli, v auguste na mnohých miestach tráva vyschla,

vtedy sa utiahli hlavne na strnisko po obilninách, ktoré zarástlo bujnou burinou a ktorá reprezentovala dobré krmivo.

6. Jedným z najpríznačnejších spôsobov zimnej migrácie bolo krmenie sviň žaluďom. Stáda sviň zaháňali v septembri, v októbri do rozsiahlych dubín a bukovní, kde opadaný žaluď zaistil krmivo do jari. Z Veľkej nížiny maďarskej odchádzali pastieri na všetky strany na susedné lesnaté územie horského kraja (p. obraz. . .).

7. Takisto patrí do rámca zimnej migrácie takzvané prezimovanie, keď stádo rožného dobytká, koní a oviec zaháňali na časti s bujnou vegetáciou vedľa porieči, močarín, močarísk. Týmto javom sa podrobne zaoberám v druhej kapitole tohto zväzku.

8. Od polovice XVIII. storočia z krajov Sedmohradska chodili rumunskí pastieri na zimnú pašu na Veľkú nížinu maďarskú. Dobytk tu našiel krmivo na územiach skôr záplavových s bujným rastlinstvom, neskoršie na árendovaných pasienkoch na územiach poľnohospodársky obrábaných a niekedy sa im dalo aj málo krmiva. Tento spôsob prezimovania bol časťou pastierstva takzvaného *transhumance* v Sedmohradsku, v prvom rade u Rumunov.

Spoznanie migračných javov pastierstva v Maďarsku je ďalšou našou úlohou.

MIGRÁCIA PASTIEROV NA ÚZEMÍ MEDZI HORNÝM POTISÍM A SEVERNÝM STREDOHORÍM

V predošlej kapitole som sa podrobne zaoberal spôsobmi vandrovného pastierstva, iným slovom spôsobmi migrácie. V tejto časti rozoberám spôsoby známe na území medzi severovýchodnej časti Veľkej nížiny maďarskej a horským krajom ležiacim odtiaľ na sever. Predovšetkým chovatelia-gazdovia oviec, takzvaní *magartari juhászok* (samí dochováajúci pastieri) chodili na spomenuté územia, aby zaistili letné pasenie, árendovali pasienok. V rokoch 1950-ých v župe Szabolcs boli ešte asi v šesťdesiatich obciach takí gazdovia-ovčiar, ktorí každý rok odchádzali na letnú pastvu 100—200 km ďaleko.

Do niektorých pohorí severného Stredohoria (Zemplínske pohorie, Bükk, Mátia) chodievali napríklad z obcí Nagyálló, Nyírlugos, Nyírgelse, Nagyhalász, Tiszarád, Ajak, Kék, Demecser atď. Pastieri sa už v januári, vo februári vydali na cestu hľadať pastvu. Obyčajne dvaja-traja išli spolu, najčastejšie vzali do árendy aj pastvu vedľa seba, aby mohli pomôcť jeden druhému cez leto. So stádom odchádzali v apríli alebo začiatkom mája — vtedy, keď jahnatá rodené na jar boli už dosť silné. Ovce už strihali na paše. Pre zvieratá postavili ľahko prenášateľný košiar tvaru štvorcového — z dosák a lát. Zvieratá boli v ňom cez noc. Na úsvite a poobede dojili v tomto stavisku. Ovčie mlieko spracovali na homofu tvaru okrúhleho.

Pastieri sa zdržiavali na árendovanej lúke do leta, potom sa vrátili domov na strnisko po obilninách. Stalo sa, že v predjeseň sa ešte vrátili na árendovanú pašu.

KRMENIE OVIEC ŽALUD'OM NA HORSKOM KRAJI SEVEROVÝCHODNÉHO MAĎARSKA

Na území žúp Borsod, Abaúj, a Gemer chov oviec má veľkú tradíciu. Tunajší ovčiari sa združili v korporáciu už v XVI. storočí, tu sa vytvorila z Rumunov, Slovákov, Maďarov a Rusinov jedna z najväčších skupín valašských pastierov v Maďarsku.

Na území severnej časti Maďarska vyznačenej na mape bolo zvykom donedávna pasenie v lesoch. Je pravdepodobné, že sa tým viaže krmenie oviec žaluďom, poľahke ich krmenie zbieraným žaluďom. Vykrmovanie oviec žaluďom bolo do roku 1910 všeoobecne rozšírené, ba v niektorých dedinách to bolo obvyklé i neskoršie. V jeseni, keď začal opadávať žaluď, plod duba, cera, buka, vyhánali ovce do hôr. Vofakedy nerobili v horách prístrešie ani pre pastiera, ani pre ovce. Novšie sa príhodi, že pre dobytok postavili košiar a pre strážcov chalupku z brvien, krytú zemou. Ovce sa pásli v lese, kde bol žaluď, kým nenapadlo veľa snehu. Takto vykrmené ovce sa predali na zabitie.

Na území Severného Maďarska, porastené zväčša dubom a bukom krmenie sviň žaluďom bolo v takej miere rozšírené, že prišli sem so stádami sviň ešte aj zo susedných území Veľkej nížiny maďarskej.

Na krmenie oviec žaluďom máme iba jeden údaj v maďarskej etnografickej literatúre, pochádza z Bakoňského lesa. V literatúre ekonomiky XIX. storočia a v archívnom materiáli od začiatku XVII. storočia máme viac záznamov na krmenie oviec žaluďom. Ovce sa krmili žaluďom nielen ako krmivom, ale najčastejšie spolu s divým gaštanom aj ako liekom proti motolici.

Krmenie oviec žaluďom neskoršie stratilo na význame, ba úplne zaniklo pod vplyvom viacerých faktorov. Od XVI. storočia snažili sa zakázať pásť kozy a ovce v dubovine a bukovine. Najprv pre svine chceli zaistiť žaluďové lesy, potom ovce nechceli pustiť do lesov pre ich veľké pustošenie. Po roku 1920, po zorganizovaní štátnych lesov lesné pasenie úplne zaniklo. Je veľmi pravdepodobné jednak to, že lesné pasenie a krmenie oviec žaluďom dávnejšie mohlo byť rozšírené na oveľa väčšom území, jednak to, že je to staršia tradícia v maďarskej a európskej ľudovej kultúre, než na to poukazujú doteraz známe údaje. Lesné pasenie reprezentuje bezpodmienečne staršiu formu, než krmenie oviec žaluďom; zbieranie žaluďa sa udomácnilo, keď lesy vyhlásili za zakázané. Lesné pasenie má korene v extenzívnom chove dobytky vtedy, keď pre chov ešte nepestovali krmivo.

KONIEC HOSPODÁRSKEHO ROKU A JESENNÉ SVIATKY PASTIEROV

V Maďarsku-podobne ako v celej Európe-najväčšia časť zvykov viazajúcich sa k pastierstvu prejavuje sa na jar, keď vyhánajú dobytok na pastvisko, poľahke v jeseni, keď sa končí pasenie. Na jar tradičným termínom vyhánania na pašu je deň s. Juraja (24. apríla). K tomuto dňu sa viažu obyčajne zvyky, magické obrady zaisťujúce plodnosť, ochraňujúce zdravie zvierat. Tieto zvyky maďarskej ľudovej tradície zoz-

bieral a publikoval dávnejšie G. Róheim, novšie Á. Szendrey (Róheim G., 1925. 263—280; Szendrey Á., 1959). Zvieratá už v XIV. a XV. storočí sa vrátili z paše v októbri alebo na začiatku novembra. Aj jesenné pastierske zvyky sa najčastejšie viažu s dňom Michala (29. septembra), Vendelina (Vendel) (20. októbra), Demetra (26. októbra) a Martina (11. novembra). Podľa tradície služba ovčiarov a svinských pastierov sa skončila v deň Demetra. Voliari v deň Michala podali vyučovanie o dobytku vracajúcich sa domov. V tejto svojej štúdii skúmam obyčaje ktoré viažu sa dňom Demetra a Vendelina, lebo tieto dni sú najpoučnejšie a najpríznačnejšie.

Podľa viacstoročnej tradície v Maďarsku najali ovčiarov na celý rok a to najčastejšie v deň Demetra a tých pastierov, ktorých najali iba na letné pasenie, v deň s. Juraja. Aj služba posledných sa končila v deň Demetra. Máme veľa údajov na to, že vofakedy najímali aj hospodárskych zamestnancov v deň Demetra; aj pozemok a dom sa dávali do prenájmu v deň Juraja a Demetra.

Ovčiarske oslavy z príležitosti dňa Demetra boli zvykom hlavne na východnej časti Maďarska, na Veľkej nížine maďarskej. Na niektorých miestach sa ešte pamätajú aj na to, že Demetra vofakedy účtievali ako patróna ovčiarov. V deň Demetra sa skončila ich služba a dostali aj mzdu. V ten deň obnovili zmluvu, poľahke prešli k druhému gazdovi. Ovčiari v deň Demetra organizovali aj svoje výročné zhromaždenie, ktoré sa skončilo zábavou. Prvý podrobný opis o zvyku ovčiarov z príležitosti dňa Demetra bol vydaný práve pred sto rokmi. Ovčiari z okolitého kraja sa zišli na trhovisku mesta Székesfehérvár. Zaoberali sa tu svojimi najdôležitejšími problémami a tých, ktorí spáchali nejaký priestupok, potrestali. Tu kúpili dar pre svojich milých a čítanie, kalendár na celý rok. Tradičné pastierske stretnutie sa skončilo hlučnou zábavou. V kraji Kiskunság na strednej časti územia medzi Dunajom a Tisou ovčiari pusty sa zišli v čarde. Na stretnutie pozvali už skôr známych voliarov a čikóšov (hlavných). Z vykrmenej birky uvarili paprikáš, potom po večeri dali na stôl víno, koláč a začali spievať a tancovať. V Obci Nádudvar (v župe Hajdú-Bihar) ovčiari usporiadali v čarde Sulymosi ležiacej na okraji pusty zábavu (*dömötörözés*). Na zábave sa zúčastnili aj manželky a dospelé dcéry pastierov. Na večeru mali aj tu birkapaprikáš, víno, závin s kašou a pagáčiky, ktoré priniesli ženy. Večera sa usporiadala v miestnosti, kde sa vysluhuje iba nápoj (ivószoba), za vrcholom sedel vždy hlavný pastier-usporiadateľ, vedľa neho sedeli pozvaní hostia, potom nasledovali pastieri a ich manželky. Na čestnom mieste sediaci (hlavný) pastier na večeru dostal vždy hlavu birky, ktorá bola obložená s najlepšimi kúskami. Po večeri začali aj tu tancovať a zabávať sa.

Pastierske stretnutia a zábavy (*dömötörözés: pastiersky bál, demeterská večera*) boli rozšírené obzvlášť na súvislých lúkach Veľkej nížiny maďarskej (Kiskunság, Nagyunság, Hortobágy). Okrem tohto hlavne v župe Hajdú, Bihar, Szabolcs, Zemplén a Borsod pastieri a gazdovia-chovatelia na mnohých miestach „práve tak oslavovali — deň Demetra — ako Vianoce a Veľkú noc“. Skutočne zaujímavý, zdá sa, že veľmi starý zvyk som zaznačil v obci Jármí (župa Szatmár); v deň Demetra pastieri nespali, pozorovali, ako sa umiestnilo stádo v noci. Ak ovce ležali rozptýlene, to znamenalo pre nich, že bude mierna zima. Vtedy usporiadali na lúke pri ohni

veľkú veselosť, jedli a pili. Ak sa stádo stúlilo, šetrili peniaze, lebo sa mohlo počítať s veľkou zimou a veľkými výdavkami. Veľmi príznačný spôsob zvykov pri príležitosti dňa Demetra bol rozšírený v meste Szeged ešte aj v prvej polovici XIX. storočia. Hlavní a starší pastieri oblečení do sviatočných šiat spolu so svojimi rodinami vydali sa na cestu 26. októbra na úsvite — zo svojich chalúp na puste — smerom k mestu. Značný počet pastierov zhromaždených pod mestskou bránou vytvoril rady a v sprievode išli pred kostol. Tu slávnostne privítali sprievod pastierov farár, mešťanstvo a reprezentanti cechov. Nato sa zúčastnili omše, potom uvarili birkapaprikáš na dvore kostola. Na večeri boli prítomní vedúci mesta. Napokon sa aj tancovalo a zabávalo.

V XIX. storočí maloroľnícky chov oviec poznal podobné zábavy, ale tieto sa usporiadali nielen v deň Demetra, ale aj pri vyhánaní oviec na pašu, pri strihaní vlny a pri odstavení jahniat. Na schôdkach pred zábavami prerokovali aj aktuálne úlohy. Na zábave prítomní boli gazdovia a ich najatý spoločný pastier. Tieto zábavy sa nazývali *juhtor* (Schafschlacht), *juhásztor* (Schäferschlacht), *dermacio* atď. Spomedzi maloroľníkov 5—10 gazdov najal spoločne pastiera, ktorý pásol ovce gazdov v spoločnom stáde.

Skúmajúc kultúrno-historický pôvod kultu Demetra došli sme k výsledku, že nedávno ešte široko rozšírené zvyky sa viažu s úctou s. Demetra. S. Demetrios je svätým východnej, ortodoxnej cirkve a patrónom vojakov aj pastierov. Jeho kult sa rozšíril z južných krajov Balkánskeho poloostrova smerom na sever. Úcta Demetriosia sa splietla so zaujímavým spôsobom so šírením byzantského kresťanstva. Kde je známa úcta s. Demetriosia, tam od začiatku treba predpokladať byzantský vplyv (*Moravcsik Gy.*, 1938a. 421). Maďari sa dostali do styku s byzantskou ríšou už aj pred IX. storočím, v období jej úplného rozkvetu. V storočiach po zaujatí vlasti boli už intenzívne styky medzi Maďarskom a Východorímskou ríšou. V organizovaní cirkve za prvého kresťanského maďarského kráľa, Štefana I-ho (1000—1038) hlavnú rolu hrala západná, rímska cirkev, ale v prvých storočiach mala veľmi silný vplyv aj byzantská, grécka cirkev. Hneď spomeniem tu, že v XI. storočí bolo v Maďarsku asi 30—40 gréckych monastierov.

Aj kult Demetra je veľmi starý v Maďarsku. Už z XI. storočia máme pečatidlo, na jednej strane ktorého je obraz s. Demetra. Pečatidlo bolo majetkom jedného gréckeho biskupa v Maďarsku. Aj najstaršie liturgické knihy spomínajú Demetra, a jeho deň oslavovali podľa letopočtu ortodoxnej cirkvi. Spodnú časť maďarskej kráľovskej koruny daroval byzantský cisár Dukas kráľovi Štefanovi I-mu. Aj na jednom emailovom obraze je postava Demetra vo vojenských šatách, v jeho pravici je kopija, v ľavici štít. V XIII. storočí postavili v meste Szeged aj kostol na jeho úctu. Meno Demeter ako osobné meno (*Deme*, *Demötör*, *Demetrius*) je známe od prvých rokov XIII. storočia. Ako zaujímavosť spomeniem, že podľa jednej sikulskej legendy a hymny zo XVI. storočia Demeter sa narodil v Maďarsku (*Dankó J.*, 1893. 15.):

*In hac vale misere:
et in terra pannoniae:
ex alta stirpe greciae:
nascitur Demetrius.*

Kult Demetra prevzali Maďari bezpochyby od Byzantu prostredníctvom východného kresťanstva a zvyky, ktorých poznáme dnes i z nedávnej minulosti sa cez stáročia vyvinuli autochtonne.

Druhým veľmi starým výročným sviatkom v kruhu maďarských roľníkov a pastierov je deň 20. októbra, deň Vendelina (Vendel). Tento deň oslavovali zväčša v západnej polovici Maďarska, najmä na Zadunajsku. V strednej a východnej časti štátu kult Vendelina bol známy len tu i tam a iba v obciach s nastahovaným obyvateľstvom nemeckého pôvodu (usadili sa v nich zväčša v XVIII. storočí; napríklad: Hercegkút — ž. Zemplén, Vállaj — ž. Szatmár, Vencsellő — ž. Szabolcs) ako i v kraji Jászság (Jazygsko). (Jazygsko vzali do zálohu panovníci habsburskej dynastie pre nemecký rytiersky rád). Okrem toho vo východnej polovici Maďarska len v niekoľkých obciach poznali kult Vendelina a v týchto osadách treba počítať s intenzívnym propagačným vplyvom rímskokatolíckej cirkvi.

Spomedzi zvykov pri príležitosti dňa Vendelina najcharakteristickejšie sú tieto: Vendelin sa považuje za ochrancu zvierat, ktorý ich ochraňuje aspoň pred morom, od ochorenia. V deň Vendelina sa najčastejšie nepracuje, ľudia idú do kostola, ale hlavne ťažné zvieratá nie sú zapojené do práce. Na Zadunajsku na viacerých miestach, hlavne v župe Zala a Somogy usporiadajú odpust 20. októbra. Navštevujú to aj pastieri z okolia a po obrade v kostole organizujú pastierske stretnutie spojené so zábavou. Od konca XVIII. storočia stavali na jeho úctu — predovšetkým v chotári osád sochy a kaplnky. S. Vendelina najčastejšie zobrazovali sochou, na kostolných maľbách v pastierskom obleku, s palicou, na boku s kapsou, pri nohách s ovečkom a so psom.

Kult Vendelina rozšíril sa v Maďarsku v XVIII. storočí. Vôbec nemáme údaj na jeho kult z časov spred XVIII. storočia. Kostolné pamiatky (sochy, obrazy) nie sú staršie od konca XVIII. storočia a od začiatku XIX. storočia. Kult Vendelina na území strednej Európy, hlavne južného Nemecka rozšíril sa vo väčšej miere tak isto v XVIII. storočí. V X. storočí je ešte len malým miestnym svätým, ale postupne začína zatlačiť do pozadia ostatných patrónov zvierat, medzi nimi aj najväčšieho, Leonharda (*Andree R.*, 1944. 38.; *Hornberger T.*, 1955. 165—168.; *Jacobeit W.*, 1961. 291—292., 313—317.). Zvyky viažuce sa s dňom Vendelina v európskom materiáli o obyčajoch v podstate sú tie isté, ktoré sú známe v Maďarsku. V udomácnení kultu Vendelina v Maďarsku v XVIII. storočí mohli hrať rolu tieto faktory: silnejšie nemecké prisťahovanie, hlavne z juhonemeckých krajov v XVIII. storočí. Merinky sa dostali do Maďarska taktiež v druhej polovici XVIII. storočia. So štádom oviec nakúpených v západných štátoch prisťahovali sa aj ovčiari. Najväčšiu propagandu v rozšírení kultu svätého však robila katolícka cirkev. Dôležitú rolu hral v tomto ohľade veľký barokný, vesprémsky biskup Padányi Bíró Márton. Preložil

do maďarčiny knihu Nicolausa Kellera o s. Vendelinovi (*Compendium Vitae Sancti Pastoralis, Eremitae et Abbatis Wendelin*. 1904), postavil kaplnku na jeho úctu; keď bola epidémia, usporiadal procesiu a pastierskymi listami povzbudzoval kňazov svojej diecézy na šírenie kultu Vendelína. V predslove knihy N. Kellera píše M. Padányi Biró, že v okruhu Maďarov kult Vendelína nebol známy.

Spomedzi patrónov zvierat v Európe poznali v Maďarsku ešte Lénárda (Leonarda) (István) a Vida (Vitus), ale ich úcta vôbec nebola tak rozšírená ako Vendelinová. S menom Michal a Martin sa neviaže nijaký obrad a zvyk. Deň Michala a Martina sa spomína iba ako jesenný termínový (posledný) deň pasenia.

Udomácnenie kultu Demetra a Vendelína spolu s viacerými javmi poukazuje na to, že príťažlivá sila Karpatskej kotliny prijala východné a balkánske kultúrne prvky, avšak súčasne podliehala aj vplyvu zo západu. Maďarsko teda leží aj z hľadiska pastierskych zvykov na rozhraní východo- a západoeurópskeho kultúrneho frontu.

SIGNÁLY PASTIERSKE, PODÁVANIE SPRÁV NA PASTVE V OBCI NÁDUDVAR

Nádudvar je dolnozemska maďarska obec na okraji pusty Hortobágy. Jeho rozsiahle pasienky siahajú až na pustu. Na tomto území vyvinul sa medzi pastiermi zvláštny spôsob komunikovania. Dávnejšie vyliezli hlavne na stĺp, na takzvaný *látófa* a odtiaľ dávali signály klobúkom alebo iným predmetom pastierom, ktorí pásli zvieratá na ďalekých lúkach. *Látófa* bol stĺp (alebo kmeň stroma) zakopaný do zeme, ktorý mal zárezy alebo stupky na dvoch bočných stranách, aby sa mohlo vyliezť hore. V posledných sto rokoch slúžili na podávanie, prenášanie signálov na puste predovšetkým vahadlové studne a to tak, že celú studňu alebo jej časť, napríklad vedro, postavili do vofaktorej pozície, poľažne niečo položili na studňu. Takto podávali úkazy, rozkazy, kam treba stádo zahnať a informácie o tom, aké osoby, napríklad úradní ľudia, členovia rodiny atď. prišli na salaš v puste (p. obraz 1.)

ISTVÁN ECSEDI A VÝSKUM PUSTY HORTOBÁGY

Pusta Hortobágy je rozsiahle, pastierstvom zúžitkované územie severovýchodnej polovice Veľkej nížiny maďarskej. István Ecsedi najväčší výskumník tohto územia z etnografického hľadiska — v prvej tretine nášho storočia — pochádza z debrecenskej gazdujúcej meštianskej rodiny. Stredoškolský učiteľský diplom z predmetov odboru zemepis a história získal na univerzite v Budapešti, podobne aj doktorát v roku 1908. Dizertáciu, ktorej témou je oboznámenie sa s prírodnými pomermi pusty Hortobágy, publikoval v roku 1908. V r. 1911—1921 vyučoval na debrecenskom kalvinskom učiteľskom ústave, od januára 1922 bol zamestnancom Mestského múzea. V r. 1925 bol poverený aj vedením mestskej osvetovej knižnice a v tom istom roku ho vymenovali za mimoriadneho profesora na debrecenskej univerzite, kde

prednášal zemepis a etnografiu. V roku 1929 ho vymenovali za prvého riaditeľa debrecenského múzea Déri. 51 rokov mal, keď v roku 1936 uprostred plnej tvorivej práce zomrel, plány početných štúdií a monografií zanikli. Ťažisko jeho výskumov teritoriálne sa obmedzovalo na Debrecen, na Hortobágy ako na majetok mesta, poľažne na severnú časť kraja Tiszántúl (Zatisie). Z tematického hľadiska skúmal predovšetkým (pra)staré zamestnania, najmä pastierstvo. V rokoch 1933—1935 napísal po jednej monografii o poľovníctve, rybárstve a o ľudovom stravovaní. Tieto jeho práce sú i dnes veľmi dôležité a majú veľkú hodnotu ako pramene. Pochodil škandinávske štáty, Balkánsky poloostrov, bol v Turecku, v Palestíne, v Egypte a v Taliansku. O svojich cestách napísal cestopisné črty. Najvýznamnejšie sú jeho dve knihy, ktoré napísal o Bulharsku a o Svätej zemi. Je autorom školských zemepisných učebníc, vlastivedných prác a zostavil aj múzejný katalóg.

Za prvoradú svoju úlohu pokladal výskum pastierstva na puste Hortobágy a na okolí. O výsledkoch jeho výskumov svedčí šesť kníh a 25 štúdií (p. dotyčnú literatúru). Vo svojich knihách a štúdiách podľa náhľadu svojej doby opísal kroj, staviská, stravovanie pastierov, organizáciu a inštitúcie pastierstva a jeho vývoj. Najvýznamnejšou jeho prácou je monografia vydaná v roku 1914, v ktorej zhrnul výsledky výskumu pastierstva na puste Hortobágy a ktorá je takmer prvou prácou takéhoto druhu. Veľmi dôležité sú aj jeho popularizačné tuzemské cestopisy, ktoré obsahujú veľa národopisných údajov.

PASTIERSKE UMENIE NA PUSTE HORTOBÁGY

Na obrovskej pustatine, na Hortobágyi rozprestierajúcej sa na západ od mesta Debrecen cez stáročia pastierstvo bolo hlavnou hospodárskou formou. Z pôvodnej lesnej stepi následkom regulácie údolia rieky Tisa od polovice minulého storočia vytvorila sa beztrávnatá, nátronová pusta. Vyvinulo sa na Hortobágyi aj príznačné pastierske umenie. Materiál, tému, motívy k umeleckej činnosti zaistil svet, ktorý obklopuje tvorcov, ďalej vegetácia a živočíchy pusty. Hortobágyský pastier najčastejšie zväčnil svoj svet, slnce, mesiac a hviezdy, rovnú pustu, jej kvety a flóru, riekú Hortobágy so zákrutami, vtáctvo, pašúce sa zvieratá, potom svoje prístrešie (salaš), vežu vzdialeného kostola, najdôležitejšie nástroje potrebné v živote, ďalej seba i svojich druhov. Stvárnenie pastierov je príliš naívne, preplnené, v podstate neukazuje kompozíciu.

Najpríznačnejší surový materiál potrebný k umeleckej činnosti pastierov pochádza taktiež zo sveta, ktorý ich obklopuje: drevo, roh, kosti, koža dobytky. Najviac užitočného predmetu pastierov sa robí z dreva, rôzne pastierske palice, bičská, krabice na drobné predmety, vybavenia, schránka na britvu, zrkadlo a zápalky, pastierske hudobné nástroje, napr. fujara, citara. Takisto z dreva sa vytesávajú predmety darované na znak lásky, obzvlášť bohato sa vyrezáva praslica a mangel. Z rohu dobytky sa robí pastierska trúba, nádoba na pitie vody podobného tvaru, takzvané *ivószaru* (roh na pitie vody) ako i puzdro osly. Z kostí sa pripravujú drobnejšie predmety,

gombíky, hračky, z kože sa robia biče, medzi nimi typický pastiersky bič nazvaný *karikás* (pripomína čapor) na poháňanie zvierat, krabička pre bičiak, tabatierka, peňaženka; a voľakedy zhotovovali pastieri aj určité druhy šatstva z kože. Pastieri zhotovujú, vyrezávajú a ozdobujú predovšetkým predmety, nástroje na vlastné potreby.

Pastieri na puste Hortobágy a na susedných krajoch robili veľmi pekne ozdobené pastierske palice. Tieto boli ozdobované nie vyrezávaním, ale takzvaným vykladáním („intarzia“). Vyrezali miesto ozdoby na palici, potom sa sem vložili ozdoby kovové, z rohu, novšie z umelej hmoty vyrezané, zhotovené, dávnejšie zväčša pruhovej, novšie formy záplaty. Takto ozdobujú pastieri svoje krabičky, schránky, puzdrá, ešte častejšie svoje palice. Dávnejšie ozdobovali tak, že do vyhĺbených miest liali olovo a tak na prirodzenej farbe dreva ozdobu ukazovala sivosť olova. Predmety z rohoviny, pastierske trúby a malé krabičky na korenie alebo lieky v XIX. storočí sa ešte ozdobovali jednoduchším spôsobom, geometrickými ozdobovacími prvkami, len na novších kusoch vidieť znázornenie rázu krajinky zo života pastierov. Na ozdobovanie trúby hortobágyských pastierov je ešte stále charakteristické znázorňovanie rázu záplaty; dominujúca farba je čierna a žltá, zobrazovanie človeka je zriedkavé. Príznačná je ďalej geometrická kvetistá ornamentika.

Už aj Maďari dobývajúci vlasť na konci IX. storočia priniesli so sebou bohaté poznatky o spracovaní kože do Karpatskej kotliny. Metódy garbiarske, spôsoby spracovania surovej kože sprostredkovali aj iným národom. Hoci už od stáročí remeselníci (kožiari, garbiari) sa zaoberajú vypracovaním a spracovaním kože, i naďalej žije ich jedna typická pastierska prax. Veľmi pekné sú pletené a ozdobované rôzne biče, hlavne bič *karikás* s krátkou rúčkou, ďalej puzdro pre bičak, nosil ho každý pastier, mešec na tabak a na peniaze.

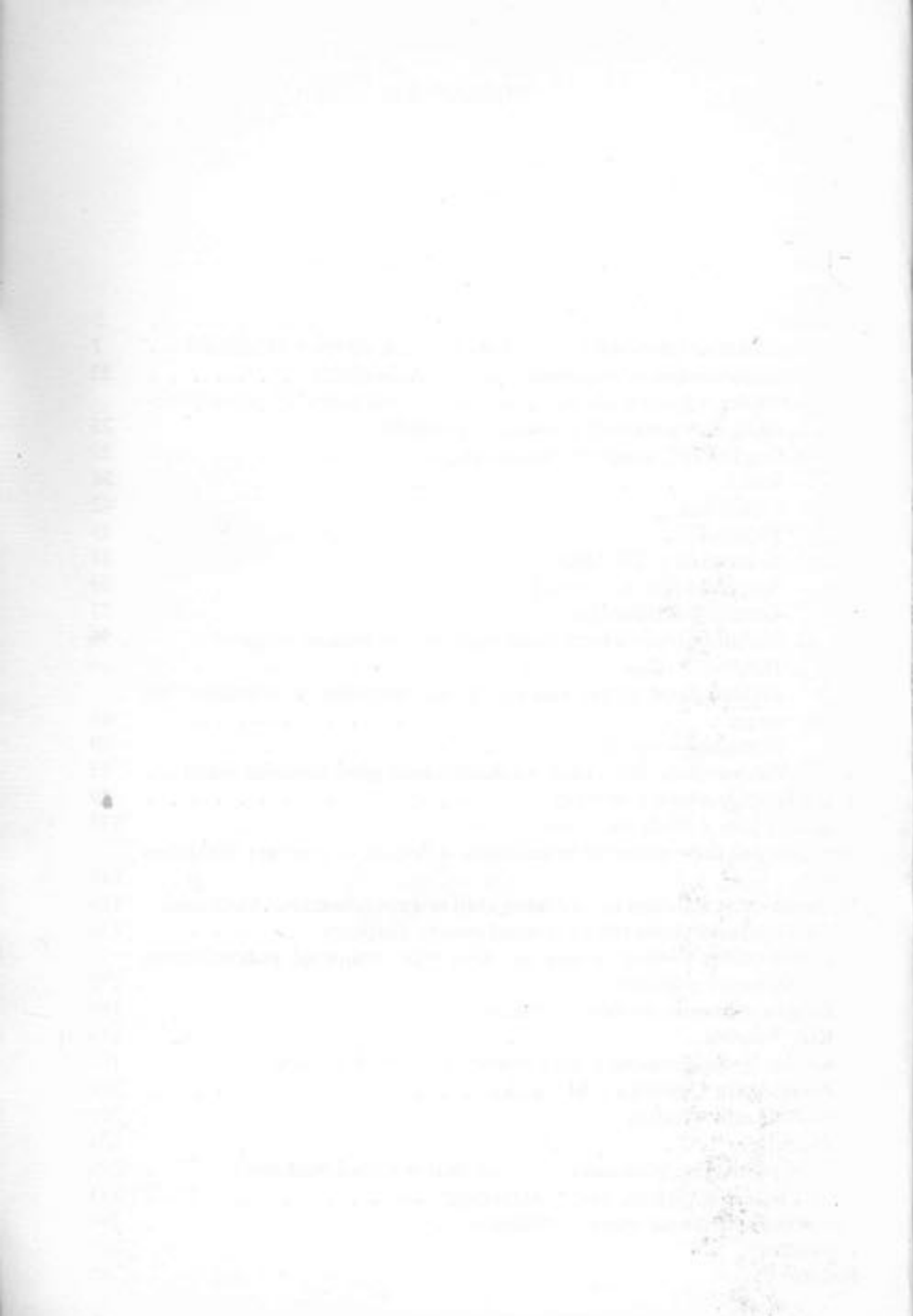
József Szabadfalvi

INHALT

Vorwort	5
Typologische und terminologische Probleme der ungarischen Viehzucht	7
Nomades Winterungssystem in der Grossen ungarischen Tiefebene . . .	22
I. Überwinterung im Schilf, auf Wiesen und in Wassernähe . . .	25
Nagysárrét, Kissárrét und Komitat Békés	25
Rétköz	34
Die Niederung von Ecsed	42
Hajdúság	45
Bodrogköz und Taktaköz	47
Nagykunság und Kiskunság	49
Transdanubien	53
II. Der kulturgeschichtliche Hintergrund für die Überwinterung auf Wiesen	56
Historische Angaben	56
Überwinterung an Flussläufen und auf der Wiese bei Noma- denvölkern der Steppe	63
Zusammenfassung — Schlussfolgerungen	69
Die ungarische Futterwirtschaft zur zeit der Landnahme	75
Typen und Funktion des <i>akol</i> (Gatter mit Schutzdach)	89
Migrationsformen in ungarischen Hirtentum	131
Hirtenmigration zwischen der oberen Transtheiss-gegend und dem Nördlichen Mittelgebirge	149
Eichelmast der Schafe in der Nordöstlichen Gebirgslandschaft Ungarns	156
Das Ende des Wirtschaftsjahres und die Hirtenfeste im Herbst	170
Die Demetriusfeste	170
Der Hirtenball, das Hirtenfest und das „ <i>dérmáció</i> “	180
Der Wendelin-Kult	184
Hirtentraktionen im Herbst und das Ende des Wirtschaftjahres . . .	193
Der Ursprung des Demetrius-Kultes in Ungarn	199
Der Ursprung des Wendelin-Kultes in Ungarn	211
Zusammenfassung	224
Signale der Hirten auf der weide von Nádudvar	226
István Ecsedi und die Hortobágy-Forschung	233
Hirtenkunst auf der Hortobágy	246
Literatur	262
Zusammenfassung	285

OBSAH

Predslov	5
Typologické a terminologické problémy chovu dobytku v Maďarsku . .	7
Systém prezimovania nomádskeho typu na Dolniakoch	22
I. Prezimovanie na územiach zarastených rákosím, lúčnych a povodňou ohrozovaných (občas zaplavených)	25
Nagysárrét, Kissárrét, Békés megye	25
Rétköz	34
Ecsedi-láp	42
Hajdúság	45
Bodrogek a Taktaköz	47
Nagykunság a Kiskunság	49
Dunántúl (Zadunajsko)	53
II. Kultúrno-historické pozadie pastvinného prezimovania	56
Historické údaje	56
Prezimovanie popri riekach a na pastvisku u nomádov na stepe	63
Zhrnutie — vývody	69
Vrstva krmivárskeho hospodárstva maďarského pred zaujatím vlasti . .	75
Typ a funkcia <i>akol</i> -u (ovčince)	89
Migračné javy v maďarskom pastierstve	131
Migrácia pastierov na území medzi horným Potisím a severným Stredohorím	149
Krmenie oviec žaluďom na horskom kraji severovýchodného Maďarska .	156
Koniec hospodárskeho roku a jesenné sviatky pastierov	170
Dömötörözés (oslavy v deň sv. Dimitrija; vzájomné pohostovanie (pastierov) ovčiarov	170
Zábava ovčiarov, hostina, dérmácia	180
Kult Vendela	184
Koniec hospodárskeho roku a jesenné pastierske tradície	193
Pôvod kultu Dimitrija v Maďarsku	199
Pôvod kultu Vendela	211
Zhrnutie	224
Signály pastierske, podávanie správ na pastve v obci Nádudvar	226
István Ecsedi a výskum pusty Hortobágy	233
Pastierske umenie na puste Hortobágy	246
Literatúra	262
Resume	285

TARTALOM

Előszó	5
A magyar állattenyésztés tipológiai és terminológiai problémáihoz . . .	7
Nomád típusú teletelési rendszer az Alföldön	22
I. Teletetés nádas, rétes és vízjárta területeken	25
Nagysárrét, Kissárrét, Békés megye	25
Rétköz	34
Ecsedi-láp	42
Hajdúság	45
Bodrogköz és Taktaköz	47
Nagykunság és Kiskunság	49
Dunántúl	53
II. A réti teletetés művelődéstörténeti háttere	56
Történeti adatok	56
Folyómenti és réti teletetés a steppei nomád népeknél	63
Összegzés — következtetések	69
A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez	75
Az akol típusa és funkciója	89
Migrációs jelenségek a magyar pásztorkodásban	131
Pásztormigráció Felső-Tiszántúl és az Északi-Középhegység között	149
Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken	156
A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek	170
Dömötörözés	170
Juhászbál, juhtor, dérmáció	180
Vendel-kultusz	184
Az őszi pásztorhagyományok és a gazdasági év vége	193

Demeter-kultusz eredete Magyarországon	199	x
Vendel-kultusz eredete Magyarországon	211	x
Összegzés	224	
Pásztori jelzések, híradás a nádudvari legelőn	226	✓
Ecsedi István és a Hortobágy-kutatás	233	
Pásztorművészet a Hortobágyon	246	
Irodalom	262	
Öszefoglaló	285	

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA
Publikation des Lehrstuhls für Volkskunde der Universität
Lajos Kossuth zu Debrecen

1. UJVÁRY Zoltán: A temetés paródiája (*Dei Parodie auf das Begräbnis*). Debrecen, 1978.
2. DOBROSSY István: Dohánytermesztés a Nyírségben (*Tabakanbau der Nyirgegend*). Debrecen, 1978.
3. KUNT Ernő: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban (*Friedhöfe in den Dörfern der Aggteleker-Karstgegend*). Debrecen, 1978.
4. SZABÓ László: A magyar rokonsági rendszer (*Das ungarische Verwandtschaftssystem*). Debrecen, 1980.
5. BARTHA Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban (*Die ethnographische Untersuchung des Glaubenslebens in einem zempléner Dorf*). Debrecen, 1980.
6. DÁM László: Lakóházak a Nyírségben (*Wohnhäuser in der Nyirgegend*). Debrecen, 1982.
7. SZALAY Emőke—UJVÁRY Zoltán: Két fazekas falu Gömörben (*Zwei Töpferdörfer in Gömör*). Debrecen, 1982.
8. FARKAS József: Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához (*Einige Kapitel zur Wirtschaftsethnographie des Marschgebietes von Ecsed*). Debrecen, 1982.
9. DOBROSSY István—FÜGEDI Márta: Termelés és életmód (*Produktion und Lebensweise*). Debrecen, 1983.

Redakteur:
Zoltán Ujváry

Adresse:
Néprajzi Tanszék
Lehrstuhl für Volkskunde
Lajos Kossuth Universität
DEBRECEN, 10
Pobox 16.
H—4010
Ungarn